

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО 1992–2010
СОЦІОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ**

Київ 2010

У45 *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг* / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.

Ukrainian Society 1992–2010. Sociological Monitoring / Revised by V.Vorona, Doctor of Economy, and M.Shulga, Doctor of Sociology. – K.: Institute of Sociology, NAS of Ukraine, 2010. – 636 p.

ISBN 978-966-02-5824-2

Дослідження виконано Інститутом соціології НАН України в рамках бюджетної програми “Прикладні наукові та науково-технічні розробки, виконання робіт за державними цільовими програмами і державним замовленням у сфері розвитку галузей економіки, технічне забезпечення НАН України”. Ґрунтуючись на даних моніторингових опитувань населення України, проведених Інститутом соціології у 1992–2010 роках, автори статей аналізують стан та динаміку перетворень у соціо-структурній, економічній, політичній, культурній та інших сферах життя сучасного українського суспільства, суттєві зміни в умовах життя населення в місті й на селі, соціальне самопочуття, особливості відображення і оцінки соціальних реалій та перебігу суспільних трансформацій у свідомості українців.

У додатку наведено статистичний розподіл емпіричної інформації за 1992–2010 роками опитувань. Останнє опитування проведено у квітні 2010 року.

Для соціологів, політологів, публіцистів, наукових працівників і аспірантів, викладачів і студентів соціогуманітарних вузів.

The research was conducted by the Institute of Sociology, NAS of Ukraine, within the budget programme “Applied scientific and technical research, the governmental programmes commissioned for development of economy and technical provision of the NAS of Ukraine”. Based on the data of monitoring polls conducted by the Institute of Sociology in Ukraine in 1992–2010, the authors analyse the condition and dynamics of changes in the structural, economic, political, cultural and other spheres of life of Ukrainian society, the essential changes in living conditions of the country and urban population, social well-being, reflexion and estimates of social reality and social transformations in the mass consciousness of Ukrainians.

The application presents statistical distribution of empirical data of 1992–2010. The last poll was conducted in April 2010.

Aimed for sociologists, politologists, journalists, lecturers and students of social and humanitarian universities.

ББК 60.5

Рецензенти:

Е.Афонін, доктор соціологічних наук

О.Донченко, доктор соціологічних наук

В.Судаков, доктор соціологічних наук

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України. Протокол №5 від 30 жовтня 2010 р.

ISBN 978-966-02-5824-2

© Інститут соціології НАНУ, 2010

*В.Ворона,
доктор економічних наук*

**КЛАС, ЩО ВИРОБЛЯЄ МАТЕРІАЛЬНЕ
БАГАТСТВО НАЦІЇ
(Замість передмови)**

*“...Зато читал Адама Смита
И был глубокий эконом,
То есть умел судить о том,
Как государство богатеет,
И чем живет, и почему
Не нужно золота ему,
Когда простой продукт имеет...”*

А.С.Пушкин. Евгений Онегин

Почнемо з англійського економіста Адама Сміта, оскільки в середовищі суспільствознавців існує думка, і не без підстав, що не Огюст Конт, що вперше застосував поняття “соціологія”, а саме Адам Сміт започаткував соціологічну науку. Визнаючи, що Конт увів у науковий обіг слово “соціологія”, Еріксон ставить під сумнів те, що Конт є засновником сучасної наукової соціології. В ролі справжніх прародителів останньої Еріксон радше бачить Адама Сміта і, ширше, шотландських моралістів [1].

За всього різноманіття підходів і методик до аналізу класової, або соціальної, структури суспільства як основного предмета соціологічної науки до обов’язкових критеріїв виокремлення того чи іншого класу або верстви завжди належить “розмір і спосіб отримання доходу” як частки або частини виробленого національного багатства. А питання

про те, хто виробляє багатство нації і хто його привласнює, є ключовим не лише для соціології, а й для усіх наук про суспільство. І залежно, передусім, від характеру привласнення (результат чиеї праці привласнюється — своєї чи чужої) говорять про справедливе або несправедливе суспільство і поділяють суспільство на експлуататорів і експлуатованих.

У рабовласницькому і феодальному суспільствах, коли абсолютна більшість населення була зайнята добуванням засобів фізичного виживання, тобто займалася виробництвом матеріальних благ, питання про поняття багатства та його джерело і про те, хто виробляє багатство, були, так би мовити, самозрозумілими. Рабовласники і феодалі, володіючи і засобами виробництва, і самою робочою силою (знаряддями праці, землею, рабами та кріпаками), і привласнюючи його результат, становили клас експлуататорів. А раби і кріпаки, котрі виробляли матеріальні блага, являли собою клас експлуатованих. Такий класовий поділ і роль цих класів у функціонуванні і розвитку суспільства особливих суперечок у суспільствознавців не викликали і не викликають. І оскільки натуральна форма продукту праці й фізична енергія абсолютно переважали у створенні багатства, питання про внесок рабовласників і феодалів у вироблені продукти не виникало. Зовні це постає як безвідплатне привласнення результатів чужої праці за правом власників самих чинників виробництва.

З формуванням капіталістичних виробничих відносин, ринкової економіки та приходом до політичної влади промислової буржуазії порівняно зрозумілі та прозорі відносини в суспільстві ускладнилися, почали виступати у вартісній формі. Стосунки між людьми виявилися прикритими “речовою оболонкою”. Засоби виробництва перетворилися на капітал, а буржуазія як власник засобів виробництва і в подвійному сенсі вільні наймані працівники (особисто вільні і вільні від засобів виробництва) почали виступати у процесі виробництва як персоніфіковані представники капіталу (відповідно постійного і змінного, за термінологією

К.Маркса, виходячи з їхньої ролі у створенні нової вартості – багатства)¹.

Той факт, що за умов капіталістичних виробничих відносин багатство нації, окрім натурально-речової форми, почало виступати ще й у вартісній формі – у вигляді грошей, розширив сферу пошуку як джерела багатства, так і соціальної спільноти (класу), що його створює. Цьому сприяло і те, що промислова буржуазія, забезпечивши дуже швидко гігантське зростання продуктивності праці [2], вивільняла з матеріального виробництва дедалі більшу частину населення, створюючи можливості та умови для розвитку невиробничої сфери.

Передісторією становлення капіталістичного виробництва і капіталістичного накопичення капіталу у справжньому сенсі цього слова (як перетворення частини додаткової вартості на капітал) було швидке розширення зовнішньої торгівлі слідом за великими географічними відкриттями, що забезпечило накопичення в окремих країнах значних багатств у формі золота і срібла (товарів, за якими історично закріпилася роль грошей). Купецтво, забезпечуючи це “золоте накопичення” й отримуючи різнобічну підтримку з боку державної влади, перетворилося, по суті, на клас, що створює багатство нації. А головним джерелом багатства країни як грошового товару мислителі зазначеного вище напряму вважали зовнішню торгівлю. Сама ж школа, прихильники якої вбачали джерело багатства країни не у виробництві, а у сфері обігу, дістала назву “меркантилізм” (від італійського слова *mercante* – торговець, купець). Проте не можна не зазна-

¹ Поділ капіталу на постійний і змінний зник з ужитку “сучасних” економістів. Це свідчить, на наш погляд, про мовчазну відмову від трудової теорії вартості, хоча трудове першоджерело всіх багатств поки що ніхто не зміг спростувати. Той самий очевидний факт, що багато сучасних пострадянських “олігархів” стали непомірно багатими (порівняно із затратами їхньої праці), – лише свідчення безвідплатного привласнення ними результатів праці (не одного покоління) всього суспільства.

чити, що навіть у меркантилістів багатство розглядається, хоча й у грошовій формі, але самі гроші тут виступають ще у своїй повноцінній натурально-речовій формі, у вигляді золота і срібла і є результатом матеріального виробництва. Образне уявлення монетарних меркантилістів про багатство Ф.Енгельс подав у праці “Начерки до критики політичної економії”. За тієї доби “люди ще жили наївними уявленнями, що багатство полягає нібито в золоті та сріблі”, потрібно тільки якнайшвидше заборонити вивезення благородних металів, а “нації стояли одна проти одної, як скнари, обхопивши обома руками дорогий для них грошовий мішок” [3].

З масовим розвитком капіталізму вочевиднилося, що сфера ринкового обігу з нееквівалентним обміном не може бути джерелом накопичення всієї капіталістичної системи виробництва. Поглиблення суспільного поділу праці привело до того, що вже розвиток мануфактурного виробництва створив передумови до виходу підприємницької діяльності за межі обігу й охоплення всієї сфери промислового і сільськогосподарського виробництва. Купці як клас, що створює багатство суспільства з невиробничим джерелом його створення (зовнішньою торгівлею), втратили своє колишнє значення в суспільстві. Розуміння багатства, пошук його джерела і спільноти людей, що створюють реальне багатство нації, природно, перемістилися у сферу матеріального виробництва.

Французькі економісти XVIII століття Ф.Кене, А.Тюрго, В.Мірабо та інші стали засновниками школи фізіократів (від грецьк. “*фізис*” – природа, “*кратос*” – влада). Фізіократи вважали, що тільки земля є продуктивною і що тільки праця працівників, зайнятих у сільському господарстві, здатна створити дохід, що перевищує витрати, й таким чином забезпечити збільшення багатства країни. Всі інші види діяльності, включно з промисловістю, інші галузі матеріального виробництва, не кажучи вже про сферу обігу, на думку представників цієї школи, є “безплідними”, оскільки вони лише переробляють продук-

ти, не збільшуючи кількості їх. Свої доходи промисловці, як і купці, на думку фізіократів, отримують з “інших рук”.

Відповідно до розуміння суті багатства і його джерела фізіократи вирізняють і суспільний клас, що створює багатство країни, та визначають її соціальну структуру. Ф.Кене поділяв суспільство на продуктивний клас, включивши до нього всіх, хто зайнятий у землеробстві, та клас землевласників (власне володарів землі, церкву, державу). До безплідного класу він відніс зайнятих у промисловості й усіх, хто зайнятий роботами та послугами поза сферою землеробства.

Найбільш послідовне і повне обґрунтування вирізнення матеріального виробництва як сфери створення матеріального багатства здійснили і завершили створення трудової теорії вартості англійські економісти Адам Сміт (1723–1790), Давид Ріккардо (1772–1822) і німецький економіст і соціолог Карл Маркс (1818–1883). Адам Сміт і його послідовники, що увійшли до історії як представники класичної школи політичної економії, змогли довести, що багатство нації створюється не лише в царині землеробства, а й працею всіх учасників матеріального виробництва. К.Маркс, розкривши сутність капіталістичного виробництва й обґрунтувавши теорію додаткової вартості, зробив висновок про експлуататорський характер ринкового господарства, побудованого на засадах приватної власності на засоби виробництва. На відміну від більшості представників класичної школи, що дійшли висновку про об’єктивну співпрацю всіх учасників матеріального виробництва і відсутність підстав їх поділу на “безплідні” і продуктивні класи, К.Маркс вважав, що в матеріальному виробництві тільки праця найманих працівників створює багатство суспільства. Власники ж засобів виробництва, або клас буржуазії, були виключені К.Марксом із безпосереднього процесу виробництва і розглядалися як експлуататори найнятих працівників, об’єднаних у клас пролетаріату. А прибуток, привласнений капіталістами (буржуазією),

становить, на думку К.Маркса, неоплачену працю робітничого класу.

Віднесення власників засобів виробництва до експлуаторського класу багато в чому, на наш погляд, пов'язане з так званим первісним (тобто ще докапіталістичним) накопиченням їхніх капіталів: “У дійсності методи первісного накопичення – це все, що завгодно, але тільки не ідилія... новонароджений капітал виділяє кров і бруд з усіх своїх пор, з голови до п'ят” [4]. Розуміння суті докапіталістичного первісного накопичення дає змогу об'єктивніше оцінити й аналогічні процеси в незалежній Україні. Водночас сам К.Маркс показав, що незалежно від первісного походження капіталу з часом він неминуче перетворюється на результат капіталістичного накопичення.

Незважаючи на глибоку наукову обґрунтованість теорії додаткової вартості, що розкриває механізм самозростання вартості (змінного капіталу як вартісної форми живої робочої сили) та нарощування на цьому підґрунті багатства всього суспільства, питання про внесок кожного учасника (суб'єкта) процесу матеріального виробництва у створення додаткової вартості залишилося відкритим. Хоча питання про внесок “напруження розуму” або “напруження м'язів” у результат сучасного виробництва звучить, мабуть, риторично, поки немає ні методів, ні методик, які уможливили б визначення цього співвідношення і частки кожного суб'єкта виробництва (чи то власника капіталу, чи то пролетаря) в новоствореній вартості. Єдиним реальним механізмом розв'язання цієї проблеми на практиці є ринковий механізм. Тому теорія К.Маркса про поділ учасників матеріального виробництва на два антагоністичні (непримиренні) класи – буржуазію і пролетаріат – і експлуатацію найманих працівників капіталістами – власниками засобів виробництва не знайшла визнання з боку багатьох відомих економістів і соціологів і ще за життя К.Маркса, і в подальшому, аж до сучасної доби.

Так, Джон Бейтс Кларк (1847–1938) — засновник американської школи граничної продуктивності чинників

(факторів) виробництва – доводив, що в масштабі всього суспільного виробництва величина заробітної плати найманого працівника визначається граничним продуктом праці, а відсоток – граничним продуктом капіталу (тобто кожен агент виробництва отримує у вигляді доходу ту величину продукту, яку створив належний йому чинник). Кларк розглядає весь капітал як єдине ціле, називаючи його соціальним капіталом, і в усьому виробництві виділяє “зону байдужості”, в якій зосереджені граничні одиниці соціального капіталу і праці, що дають найменшу кількість продукту. Кларк виходить з того, що оптимальне поєднання чинників виробництва в масштабі суспільства диктує ціни самих чинників. Отже, заробітна плата наближатиметься до продукту, виробленого соціальним капіталом в “зоні байдужості”. В результаті утворюється співпраця соціальної праці із соціальним капіталом.

Кларк вважав, що якби вдалося довести факт експлуатації, то кожна свідома людина стала б соціалістом [5].

Критично сприймав ідеї Маркса про експлуатацію буржуазією пролетаріату, їхню непримиренну боротьбу і провідний за загальним визнанням соціолог Німеччини початку ХХ століття Макс Вебер (1864–1920). Водночас, розглядаючи генезу капіталізму в поєднанні економічних і соціальних аспектів, Вебер, по суті, працював у марксистських традиціях, намагаючись доповнити й уточнити теорію Маркса. Вебер не заперечував важливості економічного чинника в класовій стратифікації суспільства, але разом із тим доводив, що інші виміри стратифікації не менш важливі. На його думку, уявлення про соціальну стратифікацію слід доповнити, включивши такі параметри, як престиж (статус) і влада. Очевидно, що долучення цих додаткових критеріїв класу не суперечить поглядам Маркса, просто розширює їх.

Вирізняючи буржуазію і пролетаріат як два основні класи капіталістичного суспільства, Вебер, як і Маркс, вважав, що спосіб соціально-економічної взаємодії цих класів у рамках ринкового порядку визначає принцип

функціонування і розвитку сучасного капіталізму і раціональної економіки, що є його базою. Поряд із тим на відміну від Маркса Вебер стверджував, що основним двигуном раціонального капіталістичного суспільства в історичній тенденції є не класова боротьба, а об'єктивна співпраця двох “складових” “комерційного (commercial) класу” – підприємців і найманих працівників. Останні складають основу його функціонування і розвитку. Ці два класи, що беруть участь у раціональній організації праці, залежать один від одного, тому вони історично змушені жити за умов миру і згоди, а не протиставляти свої інтереси, намагаючись відокремитися або знищити один одного [6].

В.І.Ленін, найбільш послідовний і пристрасний прихильник марксистської теорії експлуатації буржуазією пролетаріату і антагоністичної боротьби між ними, все ж таки звертав увагу на те, що сам К.Маркс, аналізуючи накопичення капіталу й уточнюючи теорію трудової вартості А.Сміта, особливо наголошував, що, привласнюючи додаткову вартість, капіталіст використовує її не на свої “особисті потреби або примхи”, а передусім вкладає в нове виробництво [7].

Не дістала підтвердження й обґрунтовувана К.Марксом історична тенденція капіталістичного накопичення. Висновок К.Маркса такий: “Чим більше суспільне багатство, функціонуючий капітал, розміри і енергія його зростання, а отже, чим більша абсолютна величина пролетаріату і продуктивна сила його праці, тим більша промислова резервна армія. Вільна робоча сила розвивається унаслідок тих самих причин, що й сила розширення капіталу. Отже, відносна величина промислової резервної армії зростає разом із зростанням сил багатства. Але чим більша ця резервна армія в порівнянні з активною робочою армією, тим обширніше постійне перенаселення, убогість якого прямо пропорційна мукам праці активної робочої армії... Нарешті, чим більші злиденні прошарки робітничого класу і промислова резервна армія, тим більший офіційний

пауперизм. *Це – абсолютний, загальний закон капіталістичного накопичення*” [8].

У 1913 році В.І.Ленін, викладаючи теорію К.Маркса для енциклопедичного словника Гранта, фактично відзначає іншу тенденцію капіталістичного накопичення, що правда, називаючи це (словами Маркса) спробами “підкупу робітників” і т. ін. “З цим треба зіставити, – пише В.І.Ленін, – численні вказівки Маркса і Енгельса на прикладі англійського робітничого руху, як промислове “процвітання” викликає спроби “купити робітників”..., відвернути їх від боротьби, як це “процвітання” взагалі “деморалізує робітників”...; як “обуржуазнюється” англійський пролетаріат – “найбільш буржуазна з усіх націй” (англійська) “хоче, мабуть, привести справу, врешті-решт, до того, щоб *поряд з буржуазією* мати буржуазну аристократію і *буржуазний пролетаріат*”...; як зникає у нього “революційна енергія”; як доведеться чекати більш чи менш довгий час “позбавлення англійських робітників від позірного буржуазного розбещення їх”...; як бракує англійському робітничому руху “запалу чартистів”...; як англійські вожді робітників створюються за типом серединки “між радикальним буржуа і робітником”; як, через монополію Англії і поки ця монополія не лопне, “нічого не вдієш із британськими робітниками...” (курс. мій. – В.В.) [9].

Висновок, що капіталістичне накопичення і майже 150 років по тому, як вийшов друком “Капітал” (1867), не призвело до абсолютного зубожіння робітничого класу, підтвердила історія, і до такого висновку схиляються багато сучасних прибічників марксизму. Так, самопроголошений марксист Рональд Аронсон у своїй книзі “Після марксизму” (1995), хоч і стверджує, що існує низка аргументів на користь застосовності марксизму і сьогодні, все ж таки доходить висновку, що найважливіші аспекти марксистської теорії застаріли:

- Робітничий клас не став ще біднішим.
- Класова структура не спростилася до двох полярних класів (буржуазії та пролетаріату).

– Внаслідок трансформації виробничих процесів чисельність промислових робітників зменшилася, робітничий клас став більш розрізненим і усвідомлення ним свого становища втратило гостроту.

– Загальне зниження чисельності робітничого класу призвело до зменшення його активності, зниження рівня його класової свідомості та здатності вести класову боротьбу.

– Дедалі меншою є ймовірність того, що працівники вважатимуть себе робітниками; вони мають різноманітні характеристики, що конкурують одна з одною, й таким чином, сьогодні бути робітником – це лишень один із багатьох варіантів.

На думку Аронсона, епоха марксизму закінчилася, проте, твердить він, не слід жалкувати за минулим. Навіть у крайніх проявах (наприклад, сталінізм), здійснюваних від його імені, марксизм *“подав надію, він надав світові сенс; він вказав напрям і значення безлічі життів. Як найбільший у ХХ столітті заклик до зброї, він надихнув мільйони повстати і боротися, повірити в те, що одного разу люди можуть побудувати світ і зорганізувати своє життя відповідно до своїх потреб”* (цит. за: [10]).

Як свідчить саме життя, історична тенденція накопичення капіталу в умовах капіталістичних виробничих відносин виявилася не в посиленні та загостренні поляризації суспільства на бідних і багатих, а в істотному зростанні зайнятих у невиробничій сфері та скороченні чисельності працівників сфери матеріального виробництва. Розвиваючи виробництво товарів в умовах жорсткої конкуренції, капіталіст змушений дедалі більшу частку привласнюваної ним додаткової вартості вкладати в постійний капітал і дедалі меншу – у змінний.

Зростання технічної та організаційної будови капіталу на цій підставі спричинило скорочення зайнятих у матеріальному виробництві за одночасного значного зростання продуктивності їхньої праці. Що, своєю чергою, створювало умови для розширення зайнятості у невиробничій

сфері. Вже сьогодні в розвинених країнах чисельність зайнятих у невиробничій сфері перевищує кількість зайнятих у матеріальному виробництві.

Загострення суперечності між скорочуваною кількістю виробників матеріальних благ і швидко збільшуваною кількістю споживачів унаочнилося в перебігу Жовтневої революції 1917 року та після неї. Внаслідок практичного зупинення промислового виробництва і розрухи у країні, по суті, єдиним виробником матеріальних благ залишилося селянство. Насильницьке і безвідплатне вилучення міським пролетаріатом продовольства у селян призвело до масового голоду 1920–1921 і 1930–1933 років у таких хлібних регіонах країни, як Україна, Поволжя, Дон і Кубань. І національність виробника не мала значення. Постраждали основні виробники хліба (а не етнічні українці, росіяни, білоруси, татари тощо).

У сучасній Україні суперечність, зумовлена скороченням класу виробників матеріальних благ і зростанням класу споживачів, дається взнаки у відносинах між регіонами, що виробляють матеріальні блага, і дотаційними регіонами, між виробниками матеріального багатства нації й тими хто, після майже 20 років від здобуття країною політичної незалежності та перенесення долі незалежності у сферу матеріального виробництва, продовжує боротися за політичну незалежність України. Підтвердженням цього є абсолютна поразка на президентських виборах 2010 року сил, котрі зробили боротьбу за владу і вербальний патріотизм своєю професією. Проявом суперечності між виробничим класом і класом-споживачем є і нерідкісні виступи сільських виробників приміських районів проти вилучення їхніх земель сільськогосподарського призначення під забудову елітних котеджів та об'єктів розважально-споживчого призначення.

За умов глобалізації, що являє собою сучасну форму інтернаціоналізації всіх сторін життя суспільства, виявом суперечності між виробниками матеріальних благ і зайнятими в невиробничій сфері можна, вважати сучасну

фінансову кризу як породження невгамовного споживчого накопичення і панування фінансово-банківської системи, що відірвалася від матеріального виробництва, що є її підґрунтям, й намагається запанувати як над виробництвом, так і загалом над суспільством.

Відвертою спробою згладити об'єктивно утворювану суперечність між скороченням чисельності виробників багатства нації і швидким зростанням числа його споживачів є теоретичні концепції іншого, так званого сучасного розуміння як змісту багатства, так і його джерела, які прийшли до нас із Заходу і були легко сприйняті пострадянськими суспільствознавцями без будь-яких застережень і пояснень.

Іншим способом відходу від розуміння джерела і виробника матеріальних благ як основного критерію соціальної стратифікації є теорія суспільства ризиків.

На думку авторів цієї теорії, що відкидають твердження, що вже настала епоха постмодерну, ми продовжуємо жити у світі сучасності, хоча й “новій” сучасності. Колишня “класична” фаза сучасності асоціювалася з індустріальним суспільством, тоді як утворювана нова сучасність і її технології пов'язані із суспільством ризиків. Хоча ми ще не живемо в суспільстві ризиків, ми вже не живемо і в індустріальному суспільстві; тобто сучасний світ поєднує в собі елементи обох стадій. Центральним питанням “класичної” сучасності було багатство і способи його справедлившого розподілу. За доби “розвиненої” сучасності центральним питанням є ризик і способи запобігання йому, мінімізації та управління. Ідеалом “класичної” сучасності була рівність, тоді як в епоху “розвиненої” сучасності – безпека. У “класичній” сучасності люди досягали солідарності у пошуках такої позитивної мети, як рівність, у “розвиненій” сучасності спроба досягнення цієї солідарності виявляється в пошуках багато в чому негативної й оборонної мети позбавлення від небезпек [11].

З часів Адама Сміта і його твору “Дослідження про природу і причини багатства народів” як у теорії, так і в

буденній свідомості утвердилося розуміння багатства як втіленої в матеріальних (речових) благах минулої праці попередніх і теперішніх поколінь. Або простіше: національне багатство – це сукупність матеріальних благ, накопичених суспільством за весь попередній період його розвитку. Джерело багатства – жива праця у сфері матеріального виробництва.

Під безпосереднім впливом західних теорій і вітчизняні суспільствознавці стали критично ставитися до тези про суто матеріальний зміст багатства. Набуло поширення сучасне розуміння процесу виробництва як виробництва, що створює як матеріальні, так і нематеріальні блага. Всі людські потреби й цінності почали ототожнюватися з багатством нації. Навіть у підручнику для професійних ВНЗ, що витримав п'ять видань, читаємо: “Інші часи – інший підхід до розуміння цієї категорії: багатство – це все, що цінують люди” [12]. Аналогічне розуміння багатства подано і в українській навчальній літературі.

Розуміння багатства, що виводить його за рамки матеріального (речового) виробництва, дає підстави включити до нього і грошові знаки, і природні ресурси, не залучені в господарський оборот, і природні здібності, і здоров'я людини, і знання, і мораль, і дух нації, і вільний час, і, як пропонували ще Ж.-Б.Сей або А.Маршал, – адвокатські контори, коло покупців купця, і славу військового ватажка, і лекції в університеті, і циркову виставу, тобто практично всі нематеріальні послуги, включно із сексіндустрією, казино тощо.

Щоправда, прихильники такого розширеного підходу до розуміння багатства нації мусять визнати, що коли йдеться про статистичні розрахунки і міжнародні зіставлення національного багатства, таке широке розуміння багатства робить надто складними (якщо взагалі можливими) конкретні цифрові підрахунки.

Проте очевидно, що коли національне багатство, згідно з цією “сучасною” концепцією, створюють практично всі без винятку працездатні члени суспільства, знімається

саме собою питання участі у виробництві багатства як основного параметра соціальної стратифікації, як, утім, і питання про соціальні основи суспільства.

Поза сумнівом, володіючи багатими запасами природних корисних копалини, кваліфікованими кадрами, розвиненою наукою і пріоритетами у багатьох фундаментальних галузях знань, високою моральністю, згуртованістю і дисциплінованістю населення, демократичними традиціями політичного устрою нації, а також будучи розташована у сприятливих природно-кліматичних умовах для сільськогосподарського виробництва і життя, країна має всі передумови для швидкого і ефективного розвитку, тобто все це тільки *потенціал*, але ще не реальне багатство країни. Навіть наявні чинники виробництва (робоча сила, засоби виробництва, земля* до включення в процес матеріального виробництва є тільки виробничим потенціалом. Якщо ж усе перелічене вище вважати за національне багатство України, то країна буде така багата, що мимоволі виникне наївне запитання: якщо Україна така багата, то чому український народ такий бідний?

Коли ж кажуть, що “головне багатство – здоров’я”, або “головне багатство – свобода”, то це лише політичні метафори. Без реального матеріального багатства або хоч би прожиткового мінімуму людина не може бути здоровою, а тим паче – вільною.

Здоров’я, свобода, знання, наука, моральність, дух нації й усі інші нематеріальні цінності, як і запаси природних ресурсів, можуть перетворитися з потенціалу в реальне матеріальне (речове) багатство нації лише втілившись у чинники виробництва: нові технологічні процеси, ефективну техніку і матеріали, сучасні системи управління й організації виробництва; ініціативну, мотивовану на вищі цінності суспільства та соціальні норми поведінку всіх

* Нині вважають за актуальне включати до цього переліку “підприємництво”, хоча останнє, на наш погляд, охоплює поняття “робоча сила”.

суб'єктів економіки (власників засобів виробництва, підприємців і бізнесменів, усіх найманих працівників). Якраз у цьому й полягає перетворення “науки на безпосередню продуктивну силу суспільства” і перетворення української економіки на “економіку знань”.

Сьогодні ніхто не заперечує (навіть економісти та суспільствознавці, що узяли на озброєння західні теорії розвитку суспільства), що основою життя людського суспільства є матеріальне виробництво. Щоправда, за умов глобалізації всіх аспектів життя суспільства створюється враження, що та чи та окремо взята країна може жити головним чином за рахунок іноземного туризму, транзитних зборів, масової роботи за кордоном своїх висококваліфікованих робітників, інженерно-технічних і наукових працівників, спортсменів, артистів, музикантів, надання фінансово-банківських та інших нематеріальних послуг, не особливо при цьому піклуючись про розвиток власного матеріального виробництва. Для окремої невеликої країни – це, може, і припустимо, але для всієї глобальної спільноти це, очевидно, виключено. Неприпустимо це і для політично незалежної країни. Не випадково в народі кажуть: “Хліб усьому голова!” А без “голови” не може бути ні незалежної країни, ні світової спільноти.

Допоки ж країна матиме, як твердив Адам Сміт, “простий продукт”, ніякі фінансові кризи її населенню не страшні. І всі, нарешті, зрозуміють, “как государство богатеет, и чем живет, и почему не нужно золота ему”.

Ретроспективний аналіз соціального розшарування суспільства засвідчує, що рабовласники та раби, феодали та селяни як класи експлуататорів та експлуатованих (відповідно) формувалися за їхньою участю у виробництві матеріального багатства суспільства.

Те, що рабовласники і феодали безоплатно привласнювали результати праці (експлуатували) рабів і кріпосних селян, було очевидним. По-перше, продукт виступав безпосередньо в натуральній формі й утілював у собі практично повністю фізичну (мускульну) енергію раба і кріпос-

ного селянина. Ні рабовласник, ні феодал фізичною працею не займалися, а їхній розумовий внесок у створення продукту помітної ролі не відігравав. По-друге, надзвичайно низька продуктивність праці рабів і кріпаків ледве забезпечувала виробництво необхідного продукту, а про додатковий годі й говорити. Тому привласнення власником більшої частки виробленого продукту прирікало рабів і селян на жебрацьке існування, малу тривалість життя і навіть вимирання.

У буржуазному суспільстві за аналогією з попередніми формаціями К.Маркс виділяє власників засобів виробництва (буржуазію) як експлуаторський клас, і робітників (пролетарів) – як експлуатованих. При цьому буржуазію (капіталістів як власників постійного капіталу) він виводить за межі процесу виробництва. Хоча її роль у цьому процесі ставала визначальною, як і внесок у створення нової вартості, зокрема й додаткової: внесок постійного капіталу і витрати розумової праці з організації та управління виробництвом, визначення стратегії розвитку, оновлення техніки та технології виробництва, завоювання ринку збуту продукції й т. ін. Саме внесок буржуазії, а не фізичні зусилля робітників забезпечили гігантське зростання продуктивності праці. В результаті створювана додаткова вартість почала в рази перевершувати необхідний продукт. Це дало змогу поліпшити матеріальне становище робітників та умови їхньої праці, спрямувати значну частину додаткової вартості на розвиток та оновлення виробництва. Натомість особисте споживання капіталістів обмежувалося при цьому жорсткою конкуренцією. Все це сприяло об'єднанню капіталістів і робітників у солідарний клас виробників.

Це відзначали економісти та соціологи – сучасники К.Маркса, критикуючи марксистську теорію класової боротьби. Життя показало, що **історична тенденція капіталістичного накопичення** виявилася не в загостренні суперечностей між суб'єктами матеріального виробництва

(буржуазією і пролетаріатом), а в суперечності між солідаризованими виробниками матеріального багатства і споживачами, постійно нарощуваною невиробничою сферою.

Як виробництво матеріальних благ виступає **економічною основою суспільства**, так і всі суб'єкти матеріального виробництва (власники засобів виробництва, котрі, по суті, зазвичай ставали підприємцями, всі бізнесмени й усі наймані працівники) – **становлять його (суспільства) соціальну основу**.

У разі якщо головним критерієм (або параметром) соціальної стратифікації суспільства взяти **участь у створенні матеріального багатства нації** (не відкидаючи всі інші параметри, використовувані в практиці соціологічних досліджень), **класову структуру українського суспільства** об'єктивно представляють два основні класи: виробники та споживачі.

1. Клас, що виробляє матеріальне багатство нації, – соціальна основа суспільства (клас виробників матеріальних благ). До нього входять усі учасники матеріального виробництва – сукупна робоча сила суспільства.

2. Клас споживачів. За способом отримання частки в національному доході цей клас об'єктивно розпадається на:

1) політичний клас (клас “слуг народу”). Сюди входять зайняті в усіх гілках державного управління, включно з місцевим і сільським самоврядуванням, професійні політики, державні службовці та персонал, що їх обслуговує. Відмітна особливість – він сам собі адміністративним (неринковим) методом визначає свою частку у виробленому річному національному доході країни;

2) невиробничий клас – що надає різні нематеріальні послуги населенню і юридичним суб'єктам на комерційних засадах. Клас охоплює зайнятих у фінансово-банківській системі, в торгівлі, включно з трейдерами як оптовими торговцями, в казино та інших розважальних закладах. Частка цього класу в національному доході визначається ринковими механізмами;

3) гуманітарний клас. Сюди входять зайняті в царинах освіти, медицини, науки, культури, соціального забезпечення. Їхня частка в національному доході визначається політичним класом і, як правило, адміністративними методами.

Природно, що в кожному їх цих класів за різними параметрами, які об'єднують їх (влада, освіта, престиж, статус, інтелектуальність кваліфікації і прилученість до інтелектуальних технологій, стиль життя і поведінка в суспільстві й т. п., що є породженим розвитком самого суспільства), можна виокремити різні соціальні групи або верстви. Можливе формування нових станів і навіть каст.

Найбільш активним і необмеженим ринком, споживачем, з огляду на його владне становище і відсутність наразі в Україні громадянського контролю, виступає політичний клас. Він же в нормативно-законодавчому порядку істотно обмежує споживання безпосередніх виробників багатства і багато в чому регулює весь процес матеріального виробництва в країні. Не випадково, ще з радянських часів в народі існує приказка “Краще бути слугою народу, ніж господарем країни” і, додамо соціальною основою суспільства й виробником матеріального багатства нації. Звідси прагнення вже з шкільної парти потрапити у владу (в Україні навіть діти вже хочуть бути “депутатами”), а націонал-патріотизм зводиться переважно до досягнення влади й зазвичай закінчується перетворенням влади на засіб особистого збагачення. А гучні обіцянки політиків відокремити бізнес від влади або навіть – “очистити владу від бізнесу” – в ліпшому разі зводяться до маятникової мобільності між політичним класом і невиробничим класом (фінансово-банківським і торговельно-трейдерським бізнесом) за одночасного обкладання політичною рентою виробників матеріального багатства нації.

В підґрунті суперечності між класом виробників багатства і політичним класом лежить об'єктивна суперечність між накопиченням капіталу і споживчим накопичен-

ням, яке розв'язується з розвитком матеріального виробництва і запровадженням реального контролю класу виробників та організацій громадянського суспільства над розподілом і використанням матеріального багатства нації та над політичною владою в суспільстві, а не навпаки.

Поки ж цього немає, суспільство неминуче матиме справу з пануванням кумівства, кровно-споріднених зв'язків і корупцією у владному класі, а як наслідок – по всій країні.

Українське суспільство поки що перебуває у стадії становлення і безперервних трансформацій. Тому всі теоретичні побудови та методологічні підходи до його аналізу вимагають емпіричної перевірки й уточнень. Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України багато в чому сприяють розв'язанню цієї проблеми, актуальної для вироблення економічної й соціальної стратегії влади.

Те, що один з лідерів партії влади М.Я.Азаров згадує А.Сміта і робить наголос у політиці уряду на розвитку матеріального виробництва, підтримці великого, середнього і малого бізнесу, зайнятого саме виробництвом матеріальних благ, вселяє надію. Питання в тому, чи вдасться цю політику реалізувати на практиці, дати свободу класові виробників.

Література

1. Див.: Ритцер Дж. Современные социологические теории. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – С. 27.
2. У “Маніфесті комуністичної партії”, написаному в грудні 1847 – січні 1848 років, К.Маркс і Ф.Енгельс зазначали: “Буржуазія менш ніж за сто років свого класового панування створила більш численні і грандіозні продуктивні сили, ніж всі попередні покоління разом узяті”. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – Т.4. – С.429.
3. Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т.1. – С. 544.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 23. – С. 726, 770.

Замість передмови

5. Див.: История экономических учений : учебное пособие / под общ.ред. Г.А.Шмарловской. – 2-е изд., испр. – Мн. : Новое знание, 2001. – С. 143–147; Курс экономической теории учебник. – 5-е доп. и переработ.изд. – Киров : АСА, 2002. – С. 220.

6. Див.: Вебер М. Основные понятия стратификации // Кравченко А.И. Социология Макса Вебера: труд и экономика / Экономическая социология : учебное пособие : в 2-х т. – Т.1: под ред. В.И.Верховина. – 2-е доп. и переработ.изд. – М. : КДУ, 2009. – С. 128–135; Ритцер Дж. Современные социологические теории. – С. 42, 43.

7. Див.: Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 26. – С. 65.

8. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 23. – С. 659.

9. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 26. – С. 78–79.

10. Цит. за: Ритцер Дж. Современные социологические теории. – С. 211.

11. Там само. – С. 493, 495. Хоча центральне значення в індустріальному суспільстві має соціальний клас, а в суспільстві ризиків – ризик і клас аж ніяк не є невзаємозв'язаними. Як пише У.Бек, “історія поширення ризику, що ризики, як і багатство, пов'язані з класовою системою, тільки зворотним чином: багатство накопичується вгорі, ризики – внизу. Цією мірою ризики, як ввидається, *зміцнюють*, а не знищують класове суспільство. Бідність притягує до себе сумний надлишок ризиків. Багатство (у доході, владі або освіті), навпаки, може *купити* собі безпеку і свободу від ризиків”.

12. Курс экономической теории : учебник. – 5-е доп. и переработ. изд. – С. 52.

Розділ перший

**Соціально-політичні
та економічні тенденції
суспільних перетворень**

*О.Вишняк,
доктор соціологічних наук*

ДОВІРА ДО ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ: ПОНЯТТЯ, ПОКАЗНИКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН

Довіра до політичних інститутів: сутність та показники

Проблема довіри громадян до державних та політичних інститутів є найбільш популярною в дослідженнях в українській соціології політики. Показники довіри до державних та політичних інститутів присутні у всіх моніторингових загальнонаціональних дослідженнях Інституту соціології НАНУ, Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) та соціологічної служби “СОЦІС”, Київського міжнародного інституту соціології, Фонду “Демократичні ініціативи”, фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” та окремих прикладних дослідженнях інших соціологічних центрів. Однак за величезної кількості загальнонаціональних досліджень довіри громадян до державних та політичних інститутів в Україні не розв’язано залишається безліч методологічних та методичних проблем.

Зазвичай рівень довіри/недовіри до державних та політичних інституцій вивчається за допомогою простого запитання: *“Якою мірою Ви довіряєте нижчепереліченим державним та політичним інститутам?”* Далі йде перелік (більш чи менш повний) цих інститутів та шкала оцінки (вербалізована чи невербалізована кількісна).

При цьому залишаються відкритими багато теоретико-методологічних проблем:

1. Що таке довіра в соціологічному розумінні та довіра до державних та політичних інститутів зокрема?

2. Що розуміють і чи розуміють взагалі під довірою до політичних інститутів та діячів респонденти в масових соціологічних опитуваннях?

3. Чи одні й ті самі вкладають значення респонденти, відповідаючи на запитання про довіру до політичних інститутів, чи зовсім різні.

Незважаючи на значну кількість соціологічних досліджень, навіть у науковій літературі відсутні чіткі визначення понять “довіра” і “довіра до державних і політичних інститутів” [1; 2]. Навіть в енциклопедичному словнику “Соціологія політики” термін “довіра політична” є, а чіткого його визначення немає. Як зазначав Ю.Самчук, “*довіра політична* ґрунтується здебільшого на довірі громадян до влади, уявленні індивіда про те, за якими правилами він має діяти. Довіра політична, або ступінь визнання суспільством законності влади (легітимності), може бути раціональною і нераціональною. Стійка довіра політична у громадян до влади базується на визначенні тих політичних дій, що відповідають цінностям та нормам традиційної політичної культури і моралі на основі таких чинників: **раціонально-цільового**, коли влада забезпечує виконання поставлених цілей; правового – визнання суспільством політичних дій у рамках існуючої правової системи; соціально-економічного, який базується на такій політиці, яка спроможна забезпечити населенню високий рівень життя” [3, с. 111].

У цьому визначенні є все – на чому ґрунтується довіра (на “довірі до влади”) і чинники довіри політичні (раціонально-цільові, правові, соціально-економічні), але немає головного – чим є довіра політична як соціально-політичний феномен? Можна погодитись з Ю.Самчуком, що “довіра політична у громадян до влади (і не тільки до влади. – О.В.) базується на визнанні... політичних дій”, але вона не зводиться до ставлення громадян до дій політичних та державних інститутів.

Хоча довіра до державних і політичних інститутів і ґрунтується на ставленні до їх рішень та дій, вона не зводиться до оцінки цих рішень та дій постфактум. *Довіра до державних та політичних інститутів (як і будь-яких інших соціальних інститутів) включає передусім очікування громадян щодо рішень та дій цих інститутів*

у майбутньому, а не тільки у минулому. Саме в цьому сенсі можна говорити про наявність чи відсутність “кредиту довіри” до певних державних чи політичних інститутів. Йдеться про те, що *кредит довіри* – це очікування більш позитивних дій від цих інститутів у майбутньому, ніж вони, на думку громадян, зробили в минулому. І, навпаки, відсутність кризи довіри – це впевненість громадян у тому, що в майбутньому від цих інститутів вони нічого доброго не очікують. Саме різна сутність феномену довіри та оцінок діяльності певних державних та політичних інститутів і зумовлює відмінності їх показників у емпіричних національних соціологічних дослідженнях в Україні [4, с. 143].

Але методологічно і методично проблема вивчення довіри до політичних та державних інститутів полягає в іншому – респонденти масових соціологічних опитувань навряд чи однозначно розуміють сенс поняття “довіра”, про який йдеться. А якщо однозначного розуміння сенсу довіри нема, то й запитання “Якою мірою Ви довіряєте?” не є методично коректним у соціологічних дослідженнях. Більш коректними є питання вивчення ставлення громадян до сутнісних характеристик довіри громадян до державних інститутів, а не до багатозначного питання “довіра”.

Якщо довіра до політичних інститутів є “базована” на ставленні громадян до попередніх рішень та дій цих інститутів, очікуваннях щодо їх позитивних, нейтральних чи негативних рішень у майбутньому, то і запитання щодо довіри до цих інститутів має формулюватись так: “Яких дій у найближчому майбутньому Ви очікуєте від нижчеперелічених державних та політичних інститутів?”. Далі має наводитися перелік цих політичних та державних інститутів і шкала оцінки (дуже позитивних, переважно позитивних, переважно негативних, дуже негативних, важко сказати).

Отримані оцінки і будуть соціологічними показниками рівня довіри до державних та політичних інститутів, точнішими, ніж оцінки, отримані на пряме запитання: “Якою мірою Ви довіряєте?” Але такі методично коректні дослідження – завдання майбутніх опитувань.

Шкали вимірювання довіри до державних та політичних інститутів

Серед методичних чинників, що впливають на результати досліджень довіри до державних та політичних інститутів передусім слід звернути увагу на шкали вимірювання, які бувають вербалізовані (сформульовані словесно – “дуже довіряю”, “переважно довіряю”, “мало довіряю”, “зовсім не довіряю” тощо) та невербалізовані (оцінки в цифрах – оцінити за 5-бальною (10-бальною) шкалою. Застосування різних шкал досить суттєво впливає на результати досліджень.

В українських моніторингових дослідженнях найбільш поширеними є дві 5-бальні вербалізовані шкали вимірювання рівня довіри до політичних інститутів (табл. 1).

Таблиця 1

Шкала вимірювання рівня довіри до державних та політичних інститутів

<i>Інститут соціології НАНУ (моніторинг 1994–2010 рр.) [Див. 5]</i>	<i>IFES та соціологічна служба “Соціс” (1997–2003 рр.) [Див. 6; 7; 8] Фірма “Юкрейніан соціолоджи сервіс” (2005–2010 рр.)</i>
1. Зовсім не довіряю	1. Повністю довіряю
2. Скоріше не довіряю	2. Скоріше довіряю
3. Важко сказати, довіряю чи ні	3. Скоріше не довіряю
4. Скоріше довіряю	4. Зовсім не довіряю
5. Цілком довіряю	5. Важко сказати

Ці шкали відрізняються за трьома ознаками. По-перше, у дослідженні Інституту соціології НАНУ порядок альтернатив йде від повністю негативних до повністю позитивних, а в інших моніторингах – навпаки. По-друге, невизначена альтернатива в опитуваннях ІС НАНУ “важко сказати” має додаток “довіряю чи ні”, а в інших моніторингах такого додатку немає. По-третє, і головне – невизначена альтернатива в моніторингу ІС НАНУ знаходиться в сере-

Розділ перший

дині шкали (на третій позиції), а в інших моніторингах – на останній п’ятій.

Чи впливають ці відмінності в шкалах вимірювання на результати опитувань. А якщо впливають, то як?

Таблиця 2
Частка невизначених щодо довіри до державних інститутів за рівних шкал вимірювання (%)

<i>Частка невизначених щодо довіри</i>	<i>1997</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>
1. Президентів України									
1.1. Інститут соціології НАНУ	38,1	32,1	33,9	31,7	27,4	28,1	30,9	29,4	26,8
1.2. IFES та соціологічна служба “Соціс”	–	22	11	7	10	12	–	–	–
1.3. “Юкрейніан соціолоджі сервіс” і Фонд “Демократичні ініціативи”	–	–	–	–	–	–	6,4	14,6	9,3
2. Верховній Раді України									
2.1. Інститут соціології НАНУ	28,3	29,7	30,3	29,1	27,4	31,3	42,5	35,3	28,7
2.2. IFES і соціологічна служба “Соціс”	5	8	11	10	13	10	–	–	–
2.3. “Юкрейніан соціолоджі сервіс” і Фонд “Демократичні ініціативи”	–	–	–	–	–	–	8,5	16,6	10,6
3. Урядові (Кабінетові Міністрів України)									
1. Інститут соціології НАНУ	31,8	27,9	36,2	31,8	31,4	33,7	37,8	30,4	27,7
2. IFES і соціологічна служба “Соціс”	5	11	13	13	14	12	–	–	–
3. “Юкрейніан соціолоджі сервіс” та Фонд “Демократичні ініціативи”	–	–	–	–	–	–	10,2	15,7	12,2

Джерела: Інститут соціології НАНУ [5, с. 24–25; 9], IFES і соціологічна служба “Соціс” – [6, с. I-45, 29; 7, с. A-18–20; 8, с. A-38–39], “Юкрейніан соціолоджі сервіс” і Фонд “Демократичні ініціативи” – dif.org.ua – Прес-реліз досліджень листопада 2005 р., червня 2006 р. та червня–липня 2007 р.)

Якщо порівнювати середні індекси довіри до державних інститутів за даними досліджень Інституту соціології НАНУ та IFES у 1997–2003 р. [5; 6; 7; 8], то якихось однозначних тенденцій впливу шкали вимірювання на результати вимірювань рівня довіри не спостерігається.

А ось частка невизначених (“важко сказати” чи “важко сказати, довіряю чи ні”), а особливо місце цієї альтернативи в шкалі впливає дуже суттєво (табл. 2).

Аналіз отриманих результатів різних соціологічних моніторингів однозначно засвідчує, що в дослідженнях Інституту соціології НАНУ в 1997–2008 рр. (у якому застосовувалась одна шкала вимірювання рівня довіри) частка невизначених щодо довіри до державних інститутів у 2–2,5 раза більша, ніж у інших моніторингах, де застосовувалась інша шкала вимірювання.

Таким чином, можна зробити висновок, що порядок невизначеної альтернативи (важко сказати) у шкалі довіри до державних та політичних інститутів дуже впливає на результати опитувань і робить результати, отримані за цими шкалами, незіставними методично.

Переміщення на середню позицію шкали невизначеної альтернативи “важко сказати” призводить до “підштовхування” респондентів до вибору цієї альтернативи, що є методично некоректним. У результаті цього штучно занижуються показники позитивних та негативних відповідей довіри до певних інститутів. А тому в соціологічних дослідженнях довіри до державних та політичних інститутів треба використовувати 5-бальну вербалізовану шкалу, де позиція “важко сказати” йде останньою і не зачитується інтерв'юером.

Показники аналізу довіри політичних інститутів

Окрім різних формулювань запитань та шкал оцінок довіри, у дослідженнях використовуються і різні показники аналізу стану та тенденцій змін довіри до цих інститутів та оцінок їх діяльності.

Найбільш поширені з цих показників такі:

1) *середній індекс довіри* до державних та політичних інститутів, що вираховуються за формулою:

$$J_g = \frac{5a_1 + 4a_2 + 3a_3 + 2a_4 + a_5}{100},$$

де J_g – індекс довіри; a_1 – відсоток тих, хто повністю довіряє певному політичному інституту, a_2 – відсоток тих, хто переважно (скоріше) довіряє; a_3 – відсоток тих, хто не визначився щодо довіри; a_4 – відсоток тих, хто переважно (скоріше) не довіряє; a_5 – відсоток тих, хто зовсім не довіряє. Цей показник розраховується в дослідженнях Інституту соціології НАНУ, Міжнародному соціальному дослідженні тощо [5, с. 24–25; 9, с. 17–19];

2) *частка громадян (відсоток), які довіряють* (повністю чи переважно) певним політичним інститутам;

3) *частка тих громадян (відсоток), які не довіряють* політичним інститутам (зовсім чи переважно);

4) *баланс довіри (недовіри, що вираховується як різниця між другим та третім показником, може бути як позитивним (зі знаком “+”), так і від’ємним (зі знаком “–”).* Цей показник часто використовується в прес-релізах за результатами досліджень Фонду “Демократичні ініціативи” (*див. dif.org.ua*).

Середній індекс довіри до державних та політичних інститутів (виміряний за 5-бальною, 7-бальною чи 10-бальною шкалою) дає можливість дослідникам отримати певною мірою інтегральний показник, за яким можна кількісно зіставляти як дані різних досліджень щодо якогось політичного інституту, виміряних за аналогічною шкалою, так і дані щодо різних політичних інститутів у рамках одного дослідження. Однак, як і будь-який інтегрований показник, середній індекс довіри (особливо виміряний за 5-бальною вербалізованою шкалою, яка не є кількісною, а лише псевдопорядковою шкалою, а присвоєння чисел альтернативам шкали є умовним) виявляється не досить

чутливою щодо динаміки вимірюваних показників (*графіки 1–4*).

Якщо порівнювати динаміку рівня довіри громадян України до державних інститутів за даними Інституту соціології НАНУ (1994–2010 рр.), IFES і соціологічної служби “Соціс” (1997–2003 рр.) та фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” і Фонду “Демократичні ініціативи” (2005–2007 рр.), то можна зробити такі висновки.

Графік 1

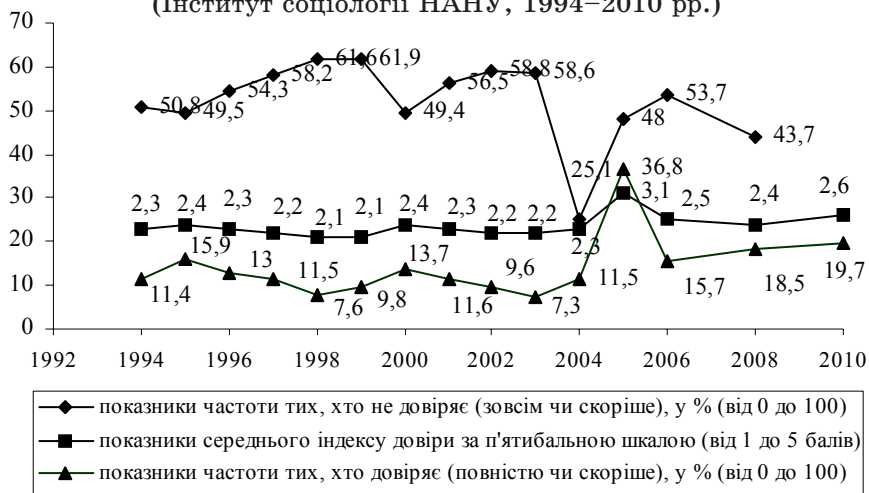
Динаміка рівня довіри громадян до Президента України за різними показниками (% , бали) (Інститут соціології НАНУ, 1994–2010 рр.)

Не можна не помітити, що за всіма моніторингами і щодо всіх державних інститутів (Президент, Верховна Рада, Уряд, Конституційний Суд тощо) частково агреговані показники (частки тих, хто довіряє (різною мірою), частка тих, хто не довіряє (різною мірою), змінюється більше, ніж агреговані показники індексів довіри. Максимальні

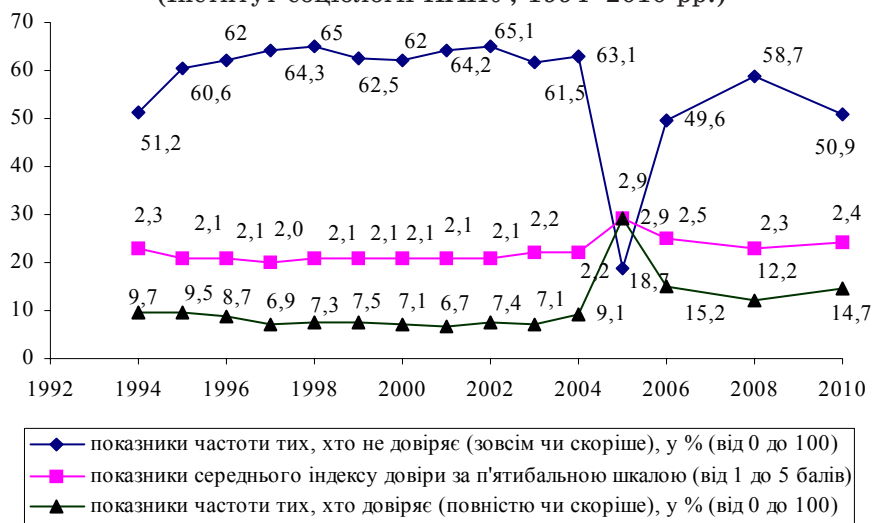
Розділ перший

Графік 2
Динаміка рівня довіри громадян до Уряду України
за різними показниками (% , бали)
 (Інститут соціології НАНУ, 1994–2010 рр.)

◆ показники частоти тих, хто не довіряє (зовсім чи скоріше), у % (від 0 до 100)
 ■ показники середнього індексу довіри за п'ятибальною шкалою (від 1 до 5 балів)
 ▲ показники частоти тих, хто довіряє (повністю чи скоріше), у % (від 0 до 100)

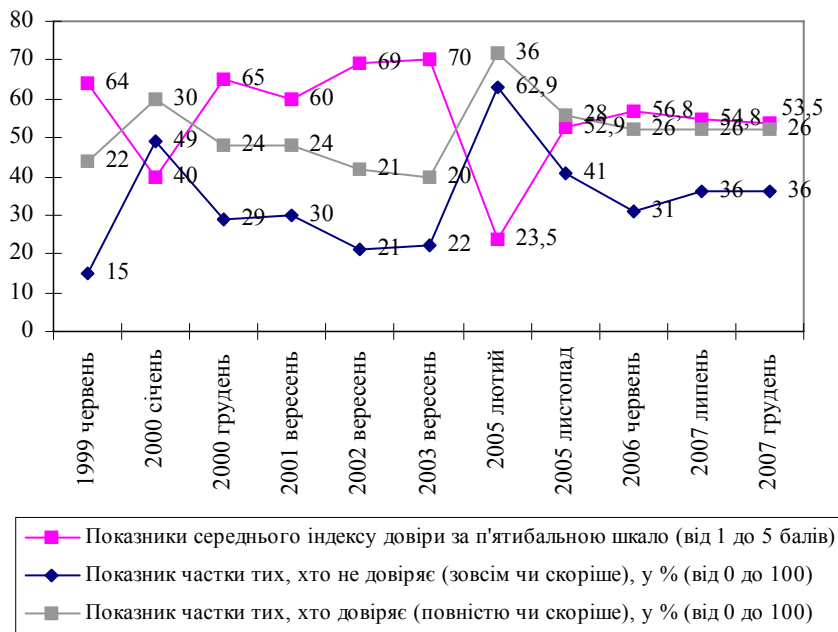
Графік 3
Динаміка рівня довіри громадян до Верховної Ради України
за різними показниками (% , бали)
 (Інститут соціології НАНУ, 1994–2010 рр.)

◆ показники частоти тих, хто не довіряє (зовсім чи скоріше), у % (від 0 до 100)
 ■ показники середнього індексу довіри за п'ятибальною шкалою (від 1 до 5 балів)
 ▲ показники частоти тих, хто довіряє (повністю чи скоріше), у % (від 0 до 100)

Графік 4

Динаміка рівня довіри громадян до Президента України за різними показниками (% , бали) (IFES і Соціологічна служба “Соціс” (1999–2003 рр.) Фонд “Демократичні ініціативи” і “Юкрейніан соціолоджи сервіс” (2005–2007 рр.)

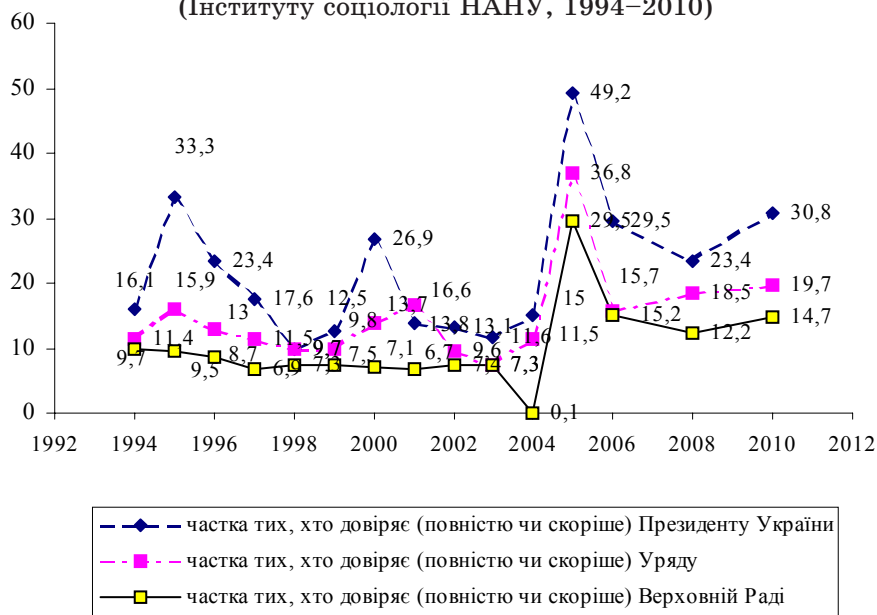
відхилення змін щодо довіри до і Президента України (графіки 1, 4), і Уряду (графік 2), і Верховної Ради (графік 3) за роки досліджень різних моніторинрів за часткою тих, хто довіряє, в 1,5–2,5 раза перевищує зміни за середнім індексом довіри, і дещо перевищує зміни за показником тих, хто не довіряє. Показник частки тих, хто довіряє певним державним і політичним інститутам, є найбільш чутливим до змін політичної ситуації, а тому саме цей частково агрегований показник є найбільш ефективним у моніторингових дослідженнях у політичній соціології.

**Довіра до політичних інститутів:
динаміка змін (1994–2010 рр.)**

А тому при розгляді тенденцій змін довіри громадян до політичних інститутів за роки незалежності України будемо спиратись саме на показники частки тих, хто довіряє цим інститутам (графіки 5, 6).

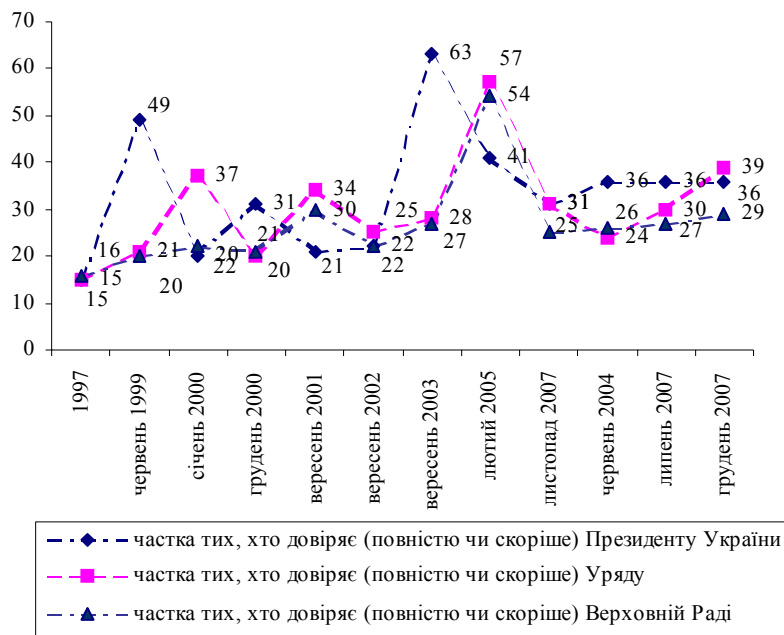
Графік 5

**Динаміка частки тих, хто довіряє Президенту України,
Урядові, Верховній Раді (%)**
(Інституту соціології НАНУ, 1994–2010)

“Яка ситуація з довірою політичним і публічним інститутам у незалежній Україні?”, – з’ясувала у 2003 р. Н.Погоріла. Соціологи відзначають украї низький рівень довіри, що є наслідком специфічної політичної культури соціалізму, невиконання обов’язків владними структурами в період незалежності й впливу негативних матеріалів ЗМІ” [1, с. 146]. Ще категоричнішим є І.Мартинюк:

Графік 6
Динаміка частки тих, хто довіряє Президенту України, Урядові, Верховній Раді та Конституційному Суду, (%)
 (IFES і соціологічної служби “Соціс” (1997–2003 рр.), Фонду “Демократичні ініціативи” і фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (2005–2007 рр.)

“Стан тотальної недовіри більшості наших співгромадян до основних державних інституцій є характерною прикметою новітньої доби... Насамперед населення не відчуває довіри до вищих органів влади” [10, с. 255].

Насправді ж, рівень довіри громадян до державних та політичних інститутів далеко не завжди знижується.

Моніторингові дослідження Інституту соціології НАНУ, IFES, соціологічної служби “Соціс”, фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” і Фонду “Демократичні ініціативи” дають можливість виявити такі тенденції змін рівня довіри до державних та політичних інститутів за роки незалежності України.

Найбільш динамічно змінюється за роки незалежності України рівень довіри громадян до Президента країни. Піковими значеннями в цих дослідженнях, які були проведені після чергових виборів Президента у 1995 р. (дослідження ІС НАНУ 1994 р. було проведене в травні до виборів у червні–липні 1994 р.), 2000 р., 2005 р., 2010 р., був рівень довіри до новообраного чи переобраного на другий термін Президента України. Цей рівень довіри до Президента перевищував довіру до всіх інших державних та політичних інститутів. На підставі цього можна говорити, що після виборів Президента він отримує кредит довіри громадян, який не зовсім виправдовує у своїй подальшій діяльності. А тому в міжвиборчий період частка громадян, яка довіряє Президентові, більш чи менш стрімко знижується. Але тільки в 2005 р., після “помаранчевої революції”, частка громадян, які довіряють Президентові України, становила більшість. Після виборів 1994, 1999 та 2010 рр. рівень довіри хоча й зростає, але значно менше, ніж у 2005 р.

Довіра громадян до Кабінету Міністрів України виявилася досить залежною від коливань (змін) довіри до Президента країни. При цьому виявилось, що ця залежність була характерною не тільки для періоду президентсько-парламентської форми правління в Україні (1995–2006 рр.), коли Уряд і де-юре, і де-факто формувався Президентом країни, а й після конституційної реформи 2005–2006 рр., коли юридично він формувався парламентом. Але найвищих для певних періодів, значень рівень довіри до Уряду, за даними моніторингу ІС НАНУ (*графіки 5, 6*), досягав у 1995 р. (16% довіри), у 2000 р. (14% довіри), у 2005 р. (37% довіри), у 2010 р. (20% довіри), тобто після президентських виборів, а не парламентських. І був нижчим за рівень довіри до Президента країни. Звичайно, і у 1995 р. (уряд Є.Марчука), і у 2000 р. (уряд В.Ющенка), і у 2005 р. (перший уряд Ю.Тимошенко), і у 2010 р. (уряд М.Азарова) в Україні після президентських

виборів відбулась зміна і складу Кабінету Міністрів. Однак зміна урядів в Україні за період 1994–2010 рр. відбувалась значно частіше, ніж зазначено нами, але ті зміни не приводили до суттєвого зростання рівня довіри до них. А тому є підстави вважати, що тенденції змін рівня довіри громадян країни до урядів значною мірою зумовлені змінами довіри до президентів країни.

Складнішою є динаміка рівня довіри громадян до Верховної Ради за роки незалежності. До 2005 р. рівень довіри до Верховної Ради України залишався стабільно низьким (за даними ІС НАНУ, на рівні 7–10% тих, хто довіряє; за даними IFES, за іншою методикою – на рівні 15–25%). І це, незважаючи на той факт, що Верховна Рада України тричі переобиралась – у 1994, 1998, 2002 рр., змінювались президенти і уряди, але довіра суттєво не зростала. Тільки у 2005 р. після “помаранчевої революції” був сплеск зростання довіри до парламенту, але він був меншим, ніж до Президента та Уряду й не супроводжувався зміною персонального складу Верховної Ради. Тобто знову ж таки був відголоском змін у інших гілках влади. Низький же рівень довіри до Верховної Ради навіть після її переобрання до 2005 р. був зумовлений тим, що її повноваження були обмежені. За результатами виборів вона не формувала Уряд до 2006 р., а отже, не могла суттєво впливати на рішення виконавчої влади. Після 2006 р. довіра до Верховної Ради дещо підвищилась, але все одно залишається нижчою за довіру до Президента та Уряду.

Ще нижчою є довіра до такого недержавного політичного інституту, як політичні партії порівняно з вищими державним інститутами. У 1995–2001 рр. рівень довіри до політичних партій в Україні не перевищував 4%. Хоча вже у 1998 р. в Україні стали проводитись вибори до Верховної Ради за змішаною виборчою системою, і партії частково були допущені до розподілу депутатських мандатів у законодавчій владі. Але оскільки на основі парламентських виборів не формувався Уряд, то це ніяк не вплинуло на довіру до партій.

Суттєве зростання довіри до політичних партій розпочалось в Україні з 2002 р. і триває деякою мірою і тепер, однак рівень довіри до політичних партій залишається нижчим, ніж навіть довіра до вищих органів державної влади (Президента, Уряду, парламенту).

Зовсім іншими були зміни рівня довіри громадян України до Конституційного Суду – цього важливого державного, але не політичного за своєю суттю інституту. Тривалий час (з 2000 по 2003 р.), за даними IFES і соціологічної служби “Соціс”, рівень довіри громадян до Конституційного Суду був вищим, ніж до Президента та Уряду, що робило його арбітром в умовах політичних протистоянь. Але політизовані рішення Конституційного Суду у 2004 р. (щодо третього терміну для Л.Кучми) та неспроможність прийняти правове рішення щодо розпуску Верховної Ради у 2007 р. призвели до того, що рівень довіри до цієї судової інстанції опустився нижче, ніж довіра до вищих державних політичних інституцій, що унеможливило його роль арбітра в політичному протистоянні. Принаймні, у масовій свідомості громадян.

Аналіз динаміки довіри громадян до державних і політичних інститутів засвідчує, що вони мало або зовсім не пов’язані з динамікою соціально-економічної ситуації в Україні та її оцінками в масовій свідомості. На відсутність такого зв’язку вказували і раніше як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники [11, с. 181; 12, с. 23]. Адже соціально-економічна ситуація в Україні та її оцінки в моніторингових дослідженнях погіршувались в 1991–1998 рр., поліпшувались у 1999–2008 рр. та знову погіршувались з вересня 2008 р. А тенденції зміни рівня довіри до Президента України, Уряду, Верховної Ради, партій та вищих судових органів змінювались зовсім іншим чином. Таким чином, тенденції змін рівня довіри до політичних інститутів дуже мало корелюють з соціально-економічними змінами. А кожен інститут має власні особливості щодо довіри.

Література

1. Погоріла Н. Довіра населення політичним і публічним інститутам у порівняльному контексті / Н.Погоріла // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3.
2. Джонсон Д. Екзистенціальні аспекти довіри / Д.Джонсон, А.Мельников // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – №1.
3. Самчук Ю.Й. Довіра політична / Ю.Й.Самчук // Соціологія політики : Енциклопедичний словник / авт.-упоряд. В.А.Полторак, О.В.Петров, А.В.Толстоухов. – К. : Вид. Європейського ун-ту, 2009.
4. Бекешкіна І.Є. Довіра та оцінка діяльності як показники політичного успіху / І.Є.Бекешкіна // Українське суспільство : моніторинг–2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К. : ІС НАНУ, 2000.
5. Головаха Є. Українське суспільство 1992–2008 : Соціологічний моніторинг / Є.Головаха, Н.Паніна. – К. : ІС НАНУ, 2008.
6. Фергюсон Г.А. Громадська думка в Україні 2000 / Г.А.Фергюсон. – Вашингтон : Міжнар. фундація виборчих систем, 2000.
7. Карсон Т.П. Відношення до змін, поточна ситуація та громадські дії в Україні / Т.П.Карсон. – Вашингтон : Міжнар. фундація виборчих систем, 2001.
8. Шарма Р. Ставлення та очікування: опитування громадської думки в Україні 2003 / Р.Шарма, Н.Ван Дюстен. – Вашингтон : Міжнар. фундація виборчих систем, 2004.
9. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі за результатами Європейського соціального дослідження 2005–2007 роки / Є.Головаха, А.Горбачик. – К. : ІС НАНУ, 2008.
10. Мартинюк І. Криза довіри до владних структур як перманентний стан суспільної свідомості / І.Мартинюк // Українське суспільство 1994–2004 : Моніторинг соціальних змін. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2004.
11. Вишняк О. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. О.Вишняк // Соціологічний моніторинг : 1996–2006. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2006.
12. Zagorski I. Support for Government, Evaluation of Current Situation and Legitimacy of Democratic Transformation Polish Public Opinion / I.Zagorski. – Portland, USA. – 2001. – October.

*О.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ЦЕНТРАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ВЛАДИ УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ МАСОВИХ НАСТРОЇВ НАСЕЛЕННЯ

На час проголошення незалежності України такі політичні інститути, як парламент і Уряд України безпроблемно визріли на підґрунті старих республіканських інститутів – Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР. Водночас новий інститут – інститут Президента – дуже швидко й органічно вписався в нову політичну архітектуру влади. Це пояснюється тим, що він не тільки замінив ЦК КПУ за місцем розташування, а й бюрократією. Створена Адміністрація Президента формувалася Л.Кравчуком на основі людей середньої ланки, які працювали ще за часів В.Щербицького. Іншим аспектом інституціоналізації рольової структури та нормативної системи влади, яка нагадувала компартійні часи, стало відтворення на базі обкомів та райкомів КПУ регіональних представництв інституту Президента. Впровадивши спочатку інститут представників Президента, а потім створивши обласні та районні державні адміністрації, які, за винятком Галичини, очолювали переважно люди з обкомівським та райкомівським компартійним минулим, стара інституційна система успішно трансформувалася у ключовий політичний інститут незалежної держави.

Зміцненню президентської гілки влади сприяли закріплення повноважень у Конституційному договорі 1995 р. та у прийнятій у 1996 р. Конституції України. Однак спроба абсолютизувати ці повноваження шляхом референдуму у 2000 р. наштотхнула на опір парламенту, який не імплементував його результати. Таким чином, зберігши бюрократію та місцезнаходження, інститут Президента до змін, які відбулися у результаті політичної реформи 2004 р., був визначальним центром прийняття рішень у політичній сфері. Обрання парламенту у 2006 р. та формування ко-

аліції, яка стала на шлях протистояння з Президентом, призвело, по суті, до двовладдя. Прийняття нової редакції Закону України “Про Кабінет Міністрів України”, яка надала більше повноважень Урядові, та масовий перехід опозиційних депутатів до парламентської більшості, яка могла досягти конституційної більшості (300 народних депутатів) і долати президентські вето, змусила Президента навесні 2007 р. розпустити Верховну Раду. Парламент та Уряд розцінили цей крок як антиконституційний і саботували перші дати дострокових виборів. Лише ряд кроків Президента, серед яких підпорядкування безпосередньо собі внутрішніх військ, змінили характер протистояння і стимулювали переговорний процес, який вилився у проведення у вересні 2007 р. дострокових парламентських виборів. Чергова спроба політичних сил обмежити повноваження Президента у вересні 2008 р. знову зазнала фіаско. Після обрання у 2010 р. нового Президента у парламенті було створено пропрезидентську коаліцію, після чого почалися дискусії про можливість зміцнення президентських повноважень шляхом внесення змін до Конституції України.

Формальна легітимність центральних органів влади набувається через вибори. Тоді як обрані органи влади функціонують, суспільство реагує на їх діяльність шляхом довіри чи недовіри. Останнім часом довіра до політичних інститутів стала розглядатися не як вирішальна складова стабільності режиму, оскільки криза довіри до основних соціально-політичних інститутів спостерігається останнім часом загалом у всіх розвинутих постіндустріальних країнах. Однак це не свідчить про делегітимацію ідеї демократії і політичних режимів, оскільки йдеться лише про бажання реформ устрою. Тобто недовіра до політичних інститутів може бути сумісна з моральним визнанням політичної системи (або суспільно-політичного ладу) в цілому. Ця сумісність можлива завдяки системі легальності влади: наявність легального механізму зміни влади запобігає загостренню критичних настроїв населення стосовно влади.

Суттєвим недоліком показника довіри до політичних інститутів також є те, що він не відповідає специфіці інституціонального контексту в різних країнах. Наприклад, помічено парадоксальний феномен: якщо у країнах з найнижчою корупцією рівень довіри до уряду дуже низький, у країнах з найвищими показниками корупції цей показник залишається дуже високим. До того ж масова недовіра до всіх політичних інститутів у перехідних суспільствах не означає краху політичного порядку чи масової активної непокори, а є чинником нестійкого суспільного балансу, оскільки передбачає одночасну відмову від активних дій. Кризу довіри до владних структур зазвичай пов'язують з перманентними станами суспільної свідомості, морально-психологічної атмосфери суспільства. Причинами цього є нерозвиненість громадянського суспільства і те, що в недовірливому ставленні до владних структур генералізується невдоволення більшості населення обставинами свого життя. Спостерігається тенденція, коли рівень недовіри¹ до політичних інститутів України, як свідчить моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України, різко падає у перший рік після виборів Президента (*рис. 1*). Коливання недовіри до інших інститутів пов'язані здебільшого з коливаннями недовіри до Президента. Повернення рівня недовіри до попереднього показника свідчить скоріше про певну раціоналізацію свідомості населення, відмову від завищених емоційних очікувань. Водночас ця раціоналізація хоч й супроводжувалася розчаруванням, однак не набула форм відчуження та абсентеїзму суспільства стосовно політики.

Політична підтримка режиму також залежить від сприйняття населенням системи розподілу виконавчої влади. Ухвалення політичної реформи парламентом у розпал “помаранчевої революції” як компромісна угода передачі влади відіграло позитивну роль у стабілізації

¹Рівень недовіри підраховувався як сума варіантів відповідей “переважно не довіряю” та “зовсім не довіряю”.

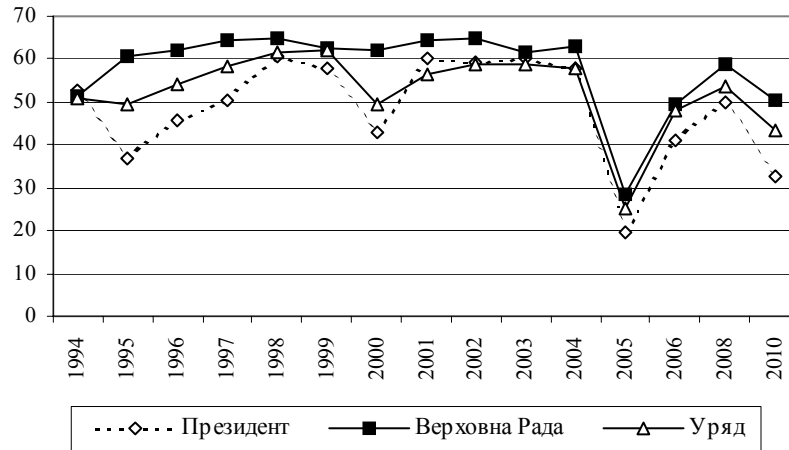

Рис. 1. Рівень недовіри до центральних інститутів влади (%)

політичної ситуації. Однак подальші події засвідчили, що спонтанний перерозподіл влади серед її гілок призвів до нового витка політичного протистояння і привніс дестабілізацію у політичну систему країни. Послаблення ролі Президента деструктивно відобразилося на балансі політичних та економічних угруповань, який був сформований за часів Президента Л.Кучми. Цей баланс (як і сам політичний режим) інституціоналізувався не тільки формальними нормами, які утворюють його правове поле, а й доповнювався динамічною системою неформальних норм та домовленостей. Разом вони утворювали систему, яка інституціонально забезпечувала дієздатність режиму. Протягом 1990-х років формування державної вертикалі сприяло централізації політичного механізму держави. Але із впровадженням політичної реформи парламентсько-президентська форма правління проявила різновекторність (принаймні задекларованих) зовнішньополітичних поглядів політичних еліт. Це призвело до чергового витка нестабільності, оскільки децентралізація влади перетворила її з моноцентричної на поліцентричну.

Розділ перший

Складність цих процесів посилюється ще й тим, що одночасно з політичною реформою після президентських виборів 2004 р. політичне розмежування українського суспільства наклалося на ціннісно-світоглядне розшарування ідентичностей. Цей феномен привів до суттєвих зрушень масових настроїв стосовно функціонування політичних інститутів, зокрема розподілу влади між Президентом і парламентом. Як свідчить динаміка відповідей населення України на запитання “Якою, на Вашу думку, має бути роль Президента в Україні?”, за результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України в середині 2000-х років відбулося зниження підтримки варіанта абсолютної президентської влади (рис. 2).

Рис. 2. Динаміка думок населення щодо обсягів президентських повноважень (%)

Порівняно з 1990-ми та початком 2000-х років більш як удвічі зросла підтримка населенням президентсько-парламентської форми правління (у 2002 р. – 12,6%, у 2005 р. – 28%) та значно зменшилася підтримка варіанта суто президентської республіки у 2002 р. – 56,8%, у 2005 р. – 42,4%). Однак після тривалої політичної кризи, у 2010 р. різко зросла підтримка президентської республіки (58,3%). Варіанти парламентської чи парламентсько-президентської форми правління, як свідчать моніторингові дослідження, мають низькі показники підтримки в суспільстві – відповідно 7,7% та 20%. Ці коливання відбулися за рахунок регіональних розбіжностей: прихильників “абсолютної” президентської влади було зафіксовано більше на Заході і в Центрі, населення яких електорально підтримало кандидата-переможця у 2004 р., тоді як на Півдні і Сході зросла орієнтація на збільшення повноважень Прем’єр-міністра, який затверджується парламентом. Очевидно, що такий розподіл спричинений емоційними наслідками результатів президентських перегонів 2004 р. Після перемоги В.Януковича на президентських виборах 2010 р. прихильність до “абсолютної” президентської влади зросла за рахунок підтримки мешканців Півдня та Сходу (табл.).

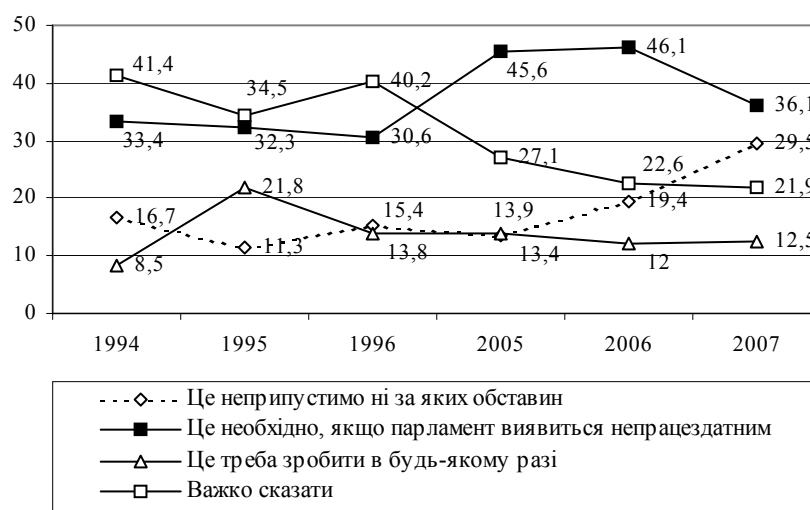
Таблиця

Регіональний розподіл підтримки населенням президентської та парламентсько-президентської форми правління (щодо обсягів президентських повноважень) (%)

	2002		2006		2010	
	Президент. республіка	Парламент.- президент. республіка	Президент. республіка	Парламент.- президент. республіка	Президент. республіка	Парламент.- президент. республіка
Захід	56,0	16,3	53,9	21,2	55,6	22,1
Центр	54,2	9,7	43,8	28,7	55,7	17,3
Південь	62,4	10,4	31,1	28,0	61,7	17,1
Схід	54,5	16,4	20,4	39,7	60,9	23,4

Розділ перший

Тому є перебільшенням стверджувати, що в масовій свідомості відбулися радикальні зміни інституціонального характеру розподілу владних повноважень, оскільки підтримка того чи того розподілу ґрунтується скоріше на електоральних уподобаннях. У результаті перемоги на президентських виборах 2010 р. В.Януковича, регіональний розподіл набув зворотнього характеру. На користь цього свідчать динаміка відповідей на запитання “Як Ви ставитесь до ідеї прямого президентського правління в Україні, коли Президент перебирає на себе всю повноту влади з метою виходу з кризи, обмежуючи функції парламенту?”, яке задавалося в соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України, коли зрушення масових настроїв стосовно ідеї обмеження президентської влади відбулися під час розпуску президентом парламенту і політичної кризи 2007 р. (рис. 3).

Примітка. Дані за 2007 р. є результатами опитування омнібусу “Громадська думка в Україні – 2007”.

Рис. 3. Динаміка думок населення щодо ідеї прямого президентського правління в Україні (%)

Зафіксоване у 2005 р. зростання підтримки можливого прямого президентського правління у разі неієздатності парламенту опосередковано засвідчило перевагу інституту Президента у громадській думці населення України. Особливо ця підтримка була притаманна мешканцям Заходу і Центру, тоді як на Півдні і Сході країни ця ідея мала меншу підтримку. Ці регіональні розбіжності далися знаки під час політичної кризи 2007 р., коли зросло несприйняття цієї ідеї переважно на Сході і Півдні. Неоднозначна оцінка у ЗМІ безпрецедентного у політичній історії України рішення Президента – дострокового розпуску парламенту – наклала відбиток на ставлення населення у той час до ідеї абсолютної влади Президента. Однак сумарний показник підтримки безумовного розпуску парламенту та підтримка розпуску за умов непрацездатності становив близько половини населення. Тому Президентові вдалося розпустити парламент, не наштовхуючись на серйозний спротив населення.

Ці зміни в масовій свідомості мали характер масових настроїв. Емоційне самопочуття громадян України значною мірою залежить від того, наскільки політична ситуація в країні є сприятливою для реалізації їхніх ідеологічних, політичних преференцій. Тобто ставлення населення України до існуючих політичних інститутів можна віднести до різновиду масових настроїв, зміст яких визначається як особливі суб'єктивні переживання комфорту чи дискомфорту стосовно соціально-політичних умов життя; оцінки можливості реалізації соціально-політичних домагань у даних умовах. За умов соціальної аномії емоційний характер ставлення до політичних інститутів крізь призму соціальних настроїв “спотворює” достовірну інформацію про перебіг політичної інституціоналізації суспільства. Переважання “мозаїчного” типу свідомості відобразилося на ставленні до політичних інститутів, коли характер їхнього функціонування сприймається через “кон'юнктурне” бачення політичної ситуації суспільством залежно від політичних преференцій.

*І.Бекешкіна,
кандидат філософських наук*

ПОЛІТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ І ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Усі сучасні демократії були створені політичними партіями. Багатопартійна система є головним чинником, який забезпечує представництво інтересів громадян у владі. Партії формують свої політичні програми, представляючи своє бачення бажаного суспільства та шляхи його розбудови, а виборці обирають у владу відповідну політичну силу, близьку до своїх поглядів та переконань.

В Україні партійна історія ще досить коротка. Багатопартійність в Україні почала формуватися на зламі ХІХ–ХХ ст., як у тій частині України, що входила до Російської імперії, так і в Галичині, яка була у складі Австро-Угорщини. Після утвердження радянської влади в Україні система багатопартійності була зруйнована. Відродження багатопартійності в Україні розпочалося у 90–91-х роках, у період “перебудови”, і на час ухвалення Акта про державну незалежність в Україні було зареєстровано чотири партії. Після здобуття незалежності процес виникнення нових партій відбувався надзвичайно бурхливо. Одні з них мали чітку ідеологічну платформу, другі утворювалися навколо відомих політичних лідерів, треті не мали ані того, ані іншого. Поряд із кількома сильними партіями, які мали розгалужені структури, доволі значне членство, відомих політичних діячів, більшість партій являла собою групу людей, згуртовану навколо певної політичної фігури (народ прозвав такі партії “диванними”). На початок липня 2010 р. Міністерством юстиції зареєстровано 182 політичні партії, абсолютна більшість яких не відомі широкому загалу. Втім, такий процес стрімкого зростання партій загалом характерний для молодих демократій.

Значний поштовх розвитку справжньої багатопартійності в Україні надало впровадження на виборах до Верховної Ради у 1998 р. наполовину виборів за партійними списками, а з 2006 р. – перехід повністю на пропорційну систему, включаючи й вибори органів місцевої влади. Після політичної реформи 2004 р. партії стали вирішальною ланкою політичної системи, бо саме обрані на виборах партії та блоки партій формують коаліції більшості у Верховній Раді та місцевих радах, які обирають виконавчі органи і відповідають за результати їх діяльності.

Наскільки просунулася партійно-політична структура українського суспільства за час проведення партійних виборів? Наскільки відповідає партійно-політична структура політичній структурованості суспільства?

Питання політичної структурованості українського суспільства становить одну з постійних тем моніторингу Інституту соціології. Зокрема, у публікаціях [1] були проаналізовані основні лінії поділу, що структурують політичний простір України.

У нашій статті, надрукованій у 2006 р., напередодні перших виборів, що мали відбутися на суто пропорційній основі, ми виділили такі критерії рівня сформованості партійної політичної системи:

1. Стабільність складу політичних суб'єктів, що беруть участь у наступних виборах.
2. Наявність у політичних сил власного стабільного електорату, готового підтримати “свою” політичну силу ще до початку виборчої кампанії.
3. Ідентифікація виборців з тими політичними силами, які втілюють у своїх програмних засадах їхні інтереси і позиції та обстоюють у своїй практичній діяльності.
4. Відносна однорідність електоратів політичних сил, що беруть участь у виборах, стосовно корінних питань розвитку суспільства [2, с. 359].

Тоді, у 2006 р., проаналізувавши існуючу на той час партійно-політичну структуру, ми дійшли висновку, що в період між парламентськими виборами 2002 і 2006 рр.

поглибився процес політичної структуризації суспільства, який дає змогу розбудувати партійну систему європейського типу. Наскільки справдилося таке досить оптимістичне передбачення? Чи дійсно за час, що минув від перших партійних виборів, відбулися позитивні зрушення у формуванні стабільної партійно-політичної структури?

Стабільність складу політичних суб'єктів, що беруть участь у наступних виборах

Щодо критерію стабільного складу партійної системи слід погодитися з вимогою Р.Роуза і Т.Маккі, які стверджують, що “ми можемо говорити про інституціалізацію партії в тому разі, якщо вона принаймні тричі бере участь у виборах” [3, с. 536]. Отже, проаналізуємо склад списків політичних сил, що брали участь у трьох парламентських виборах – 2002, 2006 та 2007 рр. У 2002 р. у виборах до Верховної Ради брали участь 33 політичні сили, серед них 20 партій і 13 політичних блоків, з них 3 – іменні; у 2006 р. – 45 політичних сил, серед них 29 партій і 16 політичних блоків, іменних – 8; у позачергових виборах 2007 р. узяли участь уже значно менше – 20 політичних сил, з них 10 партій і 10 політичних блоків, 4 – іменні. На виборах 2002 р. з 33 політичних сил здолали виборчий бар'єр (який тоді становив 4%) 6 політичних сил (Блок Віктора Ющенка “Наша Україна” – 23,57%, Комуністична партія України – 19,98%, Виборчий блок “За єдину Україну” – 11,77%, Виборчий блок Юлії Тимошенко – 7,26%, Соціалістична партія України – 6,87%, Соціал-демократична партія України (об'єднана) – 6,27%. У сумі вони набрали 75,68% голосів виборців. У списку учасників парламентських виборів 2006 р. з 45 учасників лише 9 політичних сил брали участь у попередніх виборах, решта – або “новачки”, або політичні партії, що раніше брали участь у складі різних блоків. Виборчий бар'єр (який у 2006 р. був знижений на 1%, цього разу здолали 5 політичних сил, з них 4 були й переможцями на попередніх

виборах, а Партія регіонів, яка набрала найбільший відсоток голосів, у виборах 2002 р. брала участь у складі блоку “За єдину Україну!”, що теж був серед переможців. У сумі 5 політичних сил, що пройшли до Верховної Ради, здобули 78,73% – більше, ніж переможці у 2002 р.

Минув лише рік, і у 2007 р. знову відбулися позачергові парламентські вибори. На цей раз з 20 учасників виборів 11 були ті ж, що й у попередніх виборах 2006 р. Серед 5 переможців, що здолали виборчий бар’єр, 4 політичні сили були ті ж, що й у 2006 р.: Партія регіонів (30,37%), Блок Юлії Тимошенко (30,71%), Блок “Наша Україна – Народна самооборона” (з певною натяжкою його можна вважати спорідненим до Блоку “Наша Україна” 2002 та 2006 рр.), КПУ (5,39%). До них додався ще Блок Литвина (3,96%), який у 2006 р. трохи не добрав до виборчого бар’єру. У сумі політичні сили-переможниці набрали 88,58% голосів виборців, отже, на решту 15 учасників виборів, разом узятих, припадає лише менше 12%.

Загалом у парламентських виборах 2002, 2006 і 2007 рр. узяли участь 79 політичних сил, з них задовольняють критерій інституціоналізації Роуза та Маккі щодо участі у трьох виборах лише 5 політичних сил – Блок Юлії Тимошенко, Блок “Наша Україна”, КПУ, СПУ та Партія зелених України. Отже, лише за п’ять років – від виборів 2002 р. до виборів 2007 р. – відбулися масштабні зміни у партійно-політичному ландшафті України: на лідируючі позиції вийшла Партія регіонів (34,37% на виборах 2007 р.), яка навіть не брала самостійної участі у виборах 2002 р., а була лише однією з п’яти партій блоку “За єдину Україну!”. Натомість різко пішли донизу переможці перегонів 2002 р. – “Наша Україна” (з 23,57% у 2002 р. до 14,15% у 2007 р.) та особливо КПУ (з 19,98% у 2002 р. до 5,39% у 2007 р.). Залишилася за межами Верховної Ради Соціалістична партія України, яка і у 2002 (5,69%), і у 2006 (6,87%) рр. впевнено долала виборчий бар’єр. Натомість за п’ять років вийшов на лідируючі позиції Блок Юлії Тимошенко (7,36% у 2002 р. і 30,71% у 2007 р.). А от

Розділ перший

Партія зелених України, яка була парламентською у 1998–2002 рр., так і не змогла більше увійти до складу Верховної Ради, з кожними виборами лише погіршуючи свій результат.

Наявність у політичних сил власного стабільного електорату

Наявність у політичних сил власного стабільного електорату, який визначається готовністю проголосувати за певну політичну силу до виборчої кампанії, теж є показником усталеності партійно-політичного поля. Результати екзит-полів парламентських виборів 1998, 2002 та 2006 рр., де було запитання щодо часу, коли виборці визначалися зі своїм вибором, засвідчують, що з кожними виборами зростає відсоток електорату, який вже до початку виборчої кампанії знав, за кого голосуватиме [4, с. 100]. На парламентських виборах 1998 р. таких виборців було 42%. На наступних парламентських виборах 2002 р. – 50%, а на виборах 2006 р. – 62%, на виборах у 2007 р. – уже 69%.

Таблиця 1

Динаміка відповідей виборців у день парламентських виборів на запитання “Коли саме Ви вирішили, за кого голосуватимете?” (%)

Час визначення, за кого голосувати	Екзит-пол-1998	Екзит-пол-2002	Екзит-пол-2006	Екзит-пол-2007
Я був прихильником цієї партії/блоку задовго до виборів	42	50	62	69
Раніше, ніж за місяць до виборів	23	24	21	16
В останній місяць до виборів	11	11	6	4.5
В останній тиждень до голосування	11	7	4	3
В останній день до голосування	5	3	2	2
Визначився прямо на виборчій дільниці	6	4	2	2.5
Важко сказати	2	1	2	3

Здавалося б, на підставі двох критеріїв – стабілізації партій-переможців виборів та наявності стабільних прихильників у політичних сил, коли виборці підтримують певну партію чи блок незалежно від виборчої кампанії, можна було б зробити висновок, що Україна наближається до партійно-політичних моделей розвинутих демократичних країн.

Динаміка партійно-політичної структури: 2007–2010

Економічна криза та президентська виборча кампанія, що відбулася наприкінці 2009 – на початку 2010 р., внесла істотні зміни у партійно-політичний ландшафт, який склався після парламентських виборів 2007 р. Майже не зазнав втрат порівняно з останніми парламентськими виборами лише результат Партії регіонів (30,1)%. Зниження особистого рейтингу Юлії Тимошенко за час її прем'єрства спричинене передусім економічною кризою, програш на президентських виборах і післявиборча не надто вдала опозиційна діяльність призвели до істотної втрати підтримки й Блоку Юлії Тимошенко, за результатами моніторингу, – до 12,6%. З рейтингом лише у 5% закінчив свою каденцію Президент Віктор Ющенко, після виборів щезнувши з політичного простору, а “Наша Україна–Народна самооборона”, що й так не відзначалася єдністю, розкололася на декілька шматків. Цілком можливо, що в майбутньому складі Верховної Раді вже не буде переможців виборів–2002 – “Нашої України” та Комуністичної партії (в опитуванні вони отримали лише 1,3% і 1,7%). Натомість під час виборчої кампанії з'явилися два популярні лідери – Сергій Тігіпко та Арсеній Яценюк, які продемонстрували добрий результат у першому турі виборів і створили нові політичні сили – партії “Сильна Україна” і “Фронт змін”, які згідно з результатами моніторингу здатні здолати виборчий бар'єр.

Проаналізувати відповідність поглядів виборців партійним програмам доволі важко, оскільки політичні сили

йдуть на вибори, презентуючи не свої політичні програми, а з певним набором гасел, переважно не реалістичних, але привабливих для виборця.

Ідеологічні ідентифікації населення та електоральний вибір

За роки існування незалежної України, попри кілька виборчих кампаній, ідеологічна ідентифікація населення не зросла. Як свідчать результати моніторингу, з 1992 р. ідеологічна невизначеність залишається значною: у 1992 р. кількість респондентів, які не змогли обрати найбільш близьку їм політико-ідеологічну течію, становила 59%, у 2010 р. – 49%.

До прибічників комуністичної політичної течії у 2010 р. зарахували себе 7% респондентів – це значно менше, ніж було у 1998 р. (22%), проте більше, ніж у 1992 р. (3%). Здавалося б, обнадійливий результат для перспектив КПУ на майбутніх парламентських виборах. Проте серед тих, для кого найближчою є комуністична течія, власне, за КПУ готові проголосувати лише 15%, натомість більше половини (52%) ладні віддати свій голос за Партію регіонів – політичну силу, дуже далеку і від комуністичної ідеології, і від відповідної практики.

Прибічників соціалістичної ідеології в Україні ще більше, ніж симпатиків комуністів – 11%, проте Соціалістична партія на останніх парламентських виборах не змогла здолати 3% виборчий бар'єр, а у квітневому опитуванні 2010 р. набрала 0,7% виборців. Більшість прихильників соціалістичної течії віддали перевагу Партії регіонів (43%), а власне Соціалістичній партії “дісталось” лише 4% від ідейних прихильників соціалізму.

Та ж ситуація і з прибічниками соціал-демократичного напрямку: попри те, що їх налічується 11%, більшість прихильників цієї течії (43%), знов-таки, готові на виборах підтримати Партію регіонів.

Прибічники національно-демократичної політичної течії (їх виявилось 9%) більш послідовні: вони підтримують саме

ті політичні сили, які можна визначити як національно-демократичні, у більшості – БЮТ (36%), але другою за підтримкою йде Партія регіонів (12%), яка є ідеологічним противником національно-демократичних сил.

Зовсім невелика частина населення України відносить себе до прихильників політичних течій, які давно і стабільно присутні на політичній карті Європи: прихильників “зелених” у нас лише 3%, лібералів – 2%.

Розгляд ідейно-політичної ідентифікації населення та його зв'язку з електоральним вибором дає змогу сформулювати кілька висновків. Передусім очевидно, що майже половина населення взагалі не має певної ідеологічної ідентифікації чи, принаймні, не в змозі її визначити. Окрім того, у ідентифікаційному спектрі майже відсутні такі важливі політико-ідеологічні напрями, як екологічний та ліберальний, а самий спектр ідентифікаційних визначень населення явно зсунутий вліво.

Проте чи означає недостатня ідеологічна самоідентифікація майже половини населення України політичну неструктурованість суспільства? Чи, може, ситуація нагадує славнозвісного Журдена, який усе життя говорив про згою, не усвідомлюючи цього?

Відносна однорідність електоратів політичних сил

Загалом основна подільна лінія європейських багато-партійних систем на “ліві” і “праві” партії полягає у визнанні ролі держави у економіці: “ліві” обстоюють більш широкі функції держави, що полягають у “вирівнюванні” соціальних груп через систему соціального забезпечення і надання соціальних гарантій, а “праві” партії – зменшення ролі держави, лібералізацію економіки і стимулювання бізнесової активності.

Свого часу українські соціологи намагалися з'ясувати рівень підтримки в Україні “лівих” і “правих” партій, проте виявилось, що населення у цих відмінностях не розбирається. У моніторингу з 2002 р. з'явилося запитання

Розділ перший

щодо того, якою повинна бути роль держави в управлінні економікою. Слід сказати, що відтоді громадська думка з цього питання є надзвичайно стабільною, що свідчить про усталеність поділу суспільства у ліво-правому вимірі (табл. 2).

Таблиця 2

Відповіді населення України на запитання
“Яким чином держава має брати участь
в управлінні економікою? (%)”

Якою повинна бути роль держави?	2002	2004	2006	2008	2010
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	6,5	6,1	4,7	6,8	5,4
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46,1	45,5	49,5	49,9	48,8
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29,3	31,6	29,6	28,8	31,9
Важко відповісти	17,8	16,5	14,6	13,7	13,9
Не відповіли	0,3	0,3	1,6	1,0	0,8

Як свідчать дані (табл. 2), половину населення з огляду на економічні погляди слід віднести до центристів, а третину – до “лівих”. Прибічників “правих”, ліберальних поглядів у економіці зовсім небагато – 5%, проте у принципі цього було б достатньо, аби здолати 3% виборчий бар’єр.

Тепер подивимося, чи відображається ця диференціація у виборі політичної сили, особливий інтерес становлять нові партії, що виникли напередодні президентської виборчої кампанії (табл. 3).

Наведені дані свідчать, що за економічними поглядами склад електоратів політичних партій, що мають реальні шанси увійти до складу майбутньої Верховної Ради, майже однаковий, який можна визначити як центристський. Щоправда, в електораті Партії регіонів аж 41% виборців поділяють “ліві” економічні погляди. Це пояс-

Таблиця 3

Відповіді прибічників різних політичних сил на запитання “Яким чином держава має брати участь в управлінні економікою?” (2010 р., %)*

Якою повинна бути роль держави?	Партія регіонів	“Фронт змін”	БЮТ	“Сильна Україна”	Проти всіх	Загалом
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	2,9	2,4	8,4	4,7	3,7	5,4
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46,5	59,4	51,4	63,3	49,6	48,8
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	40,8	27,5	27,6	24,2	30,3	31,9
Важко відповісти	9,8	11,6	12,6	7,8	16,5	13,9

*У таблиці представлені лише ті політичні сили, де кількість респондентів у опитуванні достатня для аналізу.

нюється тим, що свого часу до Партії регіонів перейшла абсолютна більшість електорату КПУ.

Зовнішньополітичні орієнтації є другим подільним виміром, що структурує громадську думку населення України. Розгляд питань моніторингу щодо ставлення населення до вступу України в ЄС і НАТО та щодо приєднання України до союзу Росії й Білорусі показує, що громадська думка стосовно цих вимірів, звичайно, змінювалася, проте знак валентності увесь час стабільний – позитивне ставлення до ЄС і союзу з Росією та Білоруссю і негативне ставлення до вступу в НАТО (табл. 4).

Як видно з таблиці, і подільні лінії щодо зовнішньополітичних орієнтацій не є такими, що розмежовують електорати партій.

Виборці усіх політичних сил хотіли б, хоч і різною мірою, вступу України до ЄС, виборці майже усіх політичних сил (за винятком БЮТ) не хочуть вступу України до НАТО

Розділ перший

Таблиця 4

Зовнішньополітичні орієнтації виборців
політичних сил (2010 р., %)*

	Партія регіонів	“Фронт змін”	БЮТ	“Сильна Україна”	Проти всіх	Загалом
Ставлення до вступу України до ЄС						
Позитивне	35,8	55,1	66,7	57,3	38,5	45,5
Негативне	27,7	15,9	10,2	11,6	24,8	19,1
Ставлення до вступу України в НАТО						
Позитивне	2,5	20,6	32,6	17,1	25,6	15,7
Негативне	79,8	45,6	29,3	50,4	58,7	53,3
Ставлення до приєднання України до Союзу Росії та Білорусі						
Позитивне	89,3	53,6	34,9	58,9	57,3	61,6
Негативне	4,3	30,4	46,0	20,2	26,4	22,1

*Відповіді “важко відповісти” не наводяться.

і бажають приєднання до союзу з Росією та Білоруссю. Щодо БЮТ, то думки виборців діляться майже навпіл щодо членства в НАТО, переважає негативне ставлення щодо приєднання до союзу з Росією та Білоруссю, проте й частка прихильників такого союзу досить велика.

Найбільшим розмежовуючим чинником, як засвідчили результати моніторингу, виявилось ставлення до надання російській мові статусу офіційної (табл. 5).

Як свідчать дані таблиці, саме мовний чинник є найбільш вагомою підставою для диференціації партійних сил, за винятком партії “Сильна Україна”, де рівною мірою представлені прихильники і противники надання російській мові статусу офіційної. Отже, саме культурні чинники є найбільш вагомими у партійно-політичній диференціації українського суспільства. Це знаходить вияв у

Таблиця 5

Ставлення прибічників різних політичних сил до надання російській мові статусу офіційної (2010 р, %)*

Чи підтримують надання російській мові статусу офіційної?	Партія регіонів	“Фронт змін”	БЮТ	“Сильна Україна”	Проти всіх	Загалом
Так	73,9	29,0	13,4	42,2	24,5	43,8
Ні	11,8	59,4	74,1	42,2	40,0	39,2
Важко відповісти	14,3	11,6	12,5	15,6	25,5	17,0

*У таблиці представлені лише ті політичні сили, де кількість респондентів у опитуванні достатня для аналізу.

стабільності регіонального розмежування: Партія регіонів знаходить стабільну підтримку на Сході і Півдні України, а БЮТ – на Заході й у Центрі, Партія “Фронт змін”, що виникла на хвилі розчарування “помаранчевих” виборців, теж цілком вписується у цей регіональний поділ, бо її основний виборець знаходиться на Заході й у Центрі. Істотно відрізняється від цієї, вже стабільної закономірності українського партійно-політичного поділу Партія “Сильна Україна”, електорат якої практично рівномірно розподілений по країні (принаймні, так було на час проведення моніторингового опитування) і не залежить від мовних поділів.

Отже, зробимо деякі підсумки стосовно політичної диференціації населення України та нинішнього стану партійно-політичної диференціації. Моніторингові дослідження Інституту соціології засвідчують, що в населення України склалися стабільні економічні погляди та зовнішньополітичні орієнтації. Водночас партійно-політична структура за увесь час проведення виборів за партійними списками перебуває у трансформації. Як стабільні викристалізувалися дві політичні сили – Партія регіонів та БЮТ. Існуюча партійно-політична структура не дозволяє виборцям обстоювати усю повноту своїх інтересів, насамперед

Розділ перший

економічних, оскільки партії будуються не на диференціації економічних поглядів, а, головним чином, на регіонально-мовному поділі. У суспільстві не представлені партії, які б виражали погляди ліберальної частини суспільства, відчувається й криза лівих партій, які можуть скоро перейти на маргінес, хоча ліві погляди притаманні значній частині населення. Відсутні й партії екологічного спрямування.

Таким чином, партійно-політична структура в Україні не відповідає завданням представницької демократії. Якщо ж наступні вибори проводитимуться наполовину за мажоритарними списками, то це ще більше загальмує розвиток партійно-політичної структури.

Література

1. Бекешкіна І. Партії і партійне будівництво у соціологічному вимірі / І.Бекешкіна // Українське суспільство: десять років незалежності. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С. 201–215; Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / О.Вишняк //Українське суспільство 1992–2008 : соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2008. – С. 331–342 ; Малюк А. Ставлення населення України до альтернативних варіантів геополітичного вибору / А.Малюк //Українське суспільство 1992–2008 : соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2008. – С. 404–416.

2. Бекешкіна І. Тенденції розвитку партійно-політичної структури українського суспільства: від виборів–2002 до виборів–2006 / І.Бекешкіна // Українське суспільство 1992–2006 : соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2006. – С. 356–369.

3. Rose R. Do Parties Persist or Fail? The Big Trade-Off Facing Organizations / R.Rose, N.M.Mackie // When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations / Ed. by K. Lawson and P. H. Merkl. – Princeton : Princeton University Press, 1988.

4. Бекешкіна І. Від виборів до виборів: стабільність і сталість електоратів провідних політичних сил / І.Бекешкіна // Національний екзит-пол: позачергові парламентські вибори–2007. – К., 2007. – С. 95–108.

*О.Вишняк,
доктор соціологічних наук*

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ ВИБОРІВ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ 2010 Р.: ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДИЧНІ ВИСНОВКИ

Передвиборчі опитування та прогнози

Соціологічне забезпечення президентських виборів 2010 р. в Україні можна розглядати як певний крок назад як у кількісному, так і якісному аспектах. Це порівняно з виборами 2004–2007 рр. зумовлено кількома чинниками. По-перше, глибока економічна криза в Україні суттєво обмежила фінансові ресурси кандидатів, що не могло не вплинути на фінансування соціологічного забезпечення їх кампаній із фондів кандидатів та партій, що їх підтримують.

По-друге, після демократизації України у 2005 р. та розчарування Заходу українським політикумом у цілому західні фонди практично припинили фінансування “української демократії”, однією зі складових якої були публічні соціологічні електоральні опитування. Це значно вплинуло на кількість публічного оприлюднення, адже практично всі ці опитування є публічними, на відміну від більшості опитувань, що фінансуються штабами кандидатів.

По-третє, наявність одного безперечного лідера виборчих перегонів ще задовго до офіційного початку виборчої кампанії 19 жовтня 2009 р. та відсутність значних позитивних змін у рейтингах усіх кандидатів під час кампанії (окрім стрімкого злету Сергія Тігіпка) зумовили незацікавленість штабів усіх кандидатів у Президенти (окрім штабу В.Януковича та частково С.Тігіпка) у публікації даних національних передвиборчих опитувань.

А тому важко погодитися з авторами газети “АиФ в Україні”, які напередодні першого туру виборів 2010 р.

стверджували, що з “19 жовтня по 29 грудня 2009 року за 71 день були оприлюднені результати 62 соціологічних досліджень від 28 компаній” [1]. Хоча самі ці автори підраховали, що з “28 кампаній 17 раніше не були відомі взагалі чи виявили свою активність тільки в період виборів 2006/2007 років” [1].

Але в Україні реально існує менше десятка соціологічних центрів і фірм, здатних проводити національні передвиборчі опитування, а решта ніяких опитувань не проводять, публікуючи фіктивні дані.

Аналіз преси та Інтернету за період жовтня–грудня 2009 р. засвідчив, що з професійних комерційних соціологічних структур публічно були оприлюднені дані таких опитувань.

1. *Компанія “Research and Branding Group”* (керівник – Є.Копотько) – чотири опитування за вибіркою понад 3000 респондентів (2–12 жовтня 2009 р., 12–22 жовтня 2009 р., 17–25 листопада 2009 р., 5–13 грудня 2009 р.). Але з середини грудня компанія припинила публікацію опитувань і прогнозів I та II туру голосування самостійно не давала.

2. *Компанія TNS–Україна* (президент – М.Чурилов) – провела три омнібуси за вибіркою 1200 респондентів (7–14 жовтня, 12–19 листопада, 7–14 грудня 2009 р.). Після середини грудня 2009 р., за місяць до виборів, компанія теж припинила публікацію опитувань, а прогнозів власних не давала.

3. *Київський міжнародний інститут соціології* (президент – В.Хмелько, генеральний директор – В.Паніотто) оприлюднила дані трьох опитувань (перших двох за вибіркою 2000 респондентів – 6–23 жовтня 2009 р., 5–15 грудня 2009 р., одне за вибіркою 4074 респонденти – 12–24 грудня 2009 р.). Оприлюднила дані свого останнього опитування 30 грудня 2009 р. з фактичним власним прогнозом I і II турів голосування (див. Kiis.com.ua).

4. *Компанія “ФОМ–Україна”* (керівник – О.Бухалов) оприлюднила дані двох загальнонаціональних опитувань за вибіркою всього 1000 респондентів (22–30 листопада

2009 р. та 17–22 грудня 2009 р.). Дані останнього опитування були оприлюднені 28 грудня на прес-конференції в Інтерфакс-Україна, а прогнози I та II турів голосування компанія не давала.

5. *Соціологічна та маркетингова служба “Соціс”* (президент – М.Чурилов) оприлюднила дані двох загальнонаціональних опитувань за великими вибірками – 20 вересня – 1 жовтня 2009 р. (N=5000) та 9–24 грудня 2009 р. (N=10000). Дані останнього опитування були оприлюднені в Інтерфакс-Україна 29 грудня 2009 р. Власних прогнозів результатів I та II турів служба не давала. Результати “Соцісу” досить суттєво різняться від даних TNS-Україна.

6. *Фірма “Юкрейніан соціолоджі сервіс”* (керівник – О.Вишняк) – провела три загальнонаціональні опитування за цей період (13–25 листопада 2009 р. (N=1600), 13–23 грудня 2009 р. (N=3000) та 14–26 грудня 2009 р. спільно з Фондом “Демократичні ініціативи” (N=2010). Дані двох останніх опитувань та прогнози результатів голосування у I та II турах були оприлюднені на прес-конференціях в УНІАНі (28 грудня 2009 р.) та Укрінформі (29 грудня 2009 р.).

7. *Інститут соціальної та політичної психології АПН Україна* (директор – М.Слюсаревський) оприлюднив дані двох загальнонаціональних опитувань за вибіркою 2000 респондентів (24–30 листопада 2009 р. та 18–24 грудня 2009 р.). Дані останнього оприлюднені в Інтерфакс-Україна 29 грудня 2009 р. Своїх прогнозів результатів Інститут не давав.

Центр економічних та політичних досліджень ім. О.Разумкова оприлюднив останні дані в жовтні 2009 р. (одне опитування), а Інститут соціальних досліджень ім. Яременка дані про рейтинги в період виборчої кампанії не оприлюднював.

Тобто професійними соціологічними службами було проведено близько 20 публічних загальнонаціональних опитувань під час президентських виборів 2010 р. з початку офіційного старту виборчої кампанії. І не більше 20 закритих опитувань, які не оприлюднювались штабами, що суттєво менше, ніж під час виборчих кампаній 2004–2007 рр.

Розділ перший

Результати публічних опитувань представлені у *табл. 1–8* разом з прогнозами I туру голосування та похибками (за R & B Group, TNS–Україна, “Соціс”, ФОМ–Україна і Інституту соціальної та політичної психології АПН України прями́й прогноз розраховано нами).

Таблиця 1
Динаміка рейтингів кандидатів у Президенти України у 2009 р., за даними фірми “Юкрейніан соціолоджи сервіс”, грудень 2008–грудень 2009 р. (%)

Якщо Ви братимете участь у виборах Президента України, то за кого Ви маєте намір голосувати?	Час опитування							
	13–28 грудня 2008	1–11 березня 2009	4–14 липня 2009	14–26 липня 2009	12–21 вересня 2009	13–25 листопада 2009	12–23 грудня 2009	13–26 грудня 2009
1. Віктора Януковича	30,3	29,5	29,9	28,2	30,1	31,5	29,9	34,5
2. Юлію Тимошенко	16,7	14,7	15,0	18,8	17,8	19,3	19,6	19,2
3. Арсенія Яценюка	7,8	12,5	12,8	9,8	9,9	6,2	5,3	6,3
4. Віктора Ющенка	2,9	2,4	5,5	3,8	4,0	2,2	4,2	3,7
5. Петра Симоненка	5,4	4,4	–	3,6	3,9	3,0	3,5	3,4
6. Володимира Литвина	4,4	4,8	2,3	3,6	3,4	3,4	3,7	2,6
7. Олега Тягнибока	1,0	1,7	1,4	1,8	1,2	1,2	1,1	1,6
8. Сергія Тігіпка	–	–	1,8	1,6	3,5	8,0	8,9	9,3
9. Інших кандидатів	6,2	5,2	7,2	3,6	4,1	3,0	4,4	4,2
10. Проти всіх	9,5	10,1	7,5	4,8	5,2	5,5	4,1	5,0
11. Не визначились	15,8	13,9	18,0	19,4	16,9	16,5	15,5	9,9

Проведені опитування професійних соціологічних фірм і компаній та розраховані прогнози результатів голосування дають можливість зробити такі висновки.

Усі соціологічні фірми засвідчили, що у II тур президентських виборів виходять Віктор Янукович та Юлія Тимо-

Таблиця 2
Прогнози фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” I туру
голосування на президентських виборах в Україні 2010 р. (%)

Кандидати	Прямий прогноз (не оприлюдновані дослідження) 12–23 грудня 2009	Похибка (абс.)	Власний прогноз в УНІАН 28 грудня 2009	Похибка (абс.)	Власний прогноз в Українформі 29 грудня 2009	Похибка (абс.)
1. В.Янукович	35,3	0,0	35,3	0,3	36,4	1,1
2. Ю.Тимошенко	23,2	1,9	25±2,5	0,1	24,3	0,8
3. С.Тігіпка	10,5	2,5	10±2	3,0	10,5	2,5
4. А.Яценюк	6,3	0,7	6±1,5	1,0	6,8	0,2
5. В.Ющенко	4,9	0,6	5±1,0	0,5	4,9	0,6
6. П.Симоненко	4,1	0,6	4,0±1,0	0,5	4,2	0,7
7. В.Литвин	4,4	2,1	4,5	2,3	3,9	1,6
8. О.Тягнибок	1,3	0,2	1,4	0,1	1,5	0,0
9. Грищенко	1,1	0,1	1,2	0,0	1,0	0,2
10. Інші	3,9	–	4,5	–	3,0	–
Середня похибка	–	0,96	–	0,86	–	0,85

шенко. І ніхто з решти 16 кандидатів ні в жовтні, ні в листопаді, ні в грудні не мав шансів випередити Ю.Тимошенко, не говорячи про Віктора Януковича. Відрив Ю.Тимошенко від А.Яценюка чи С.Тігіпка, які в жовтні–грудні посідали третє місце у виборчих перегонах, за даними всіх соціологічних фірм, становив 10–11% і фактично не давав шансів на вихід цих кандидатів до II туру.

Складніша ситуація з рейтингами кандидатів – лідерів виборчих перегонів. За даними “Юкрейніан соціолоджі сервіс”, рейтинг В.Януковича з листопада по кінець грудня зріс на 3%, а рейтинг Ю.Тимошенко не змінився; за даними R & B Group, рейтинг В.Януковича з жовтня по грудень зріс на 3,1%, а рейтинг Ю.Тимошенко зни-

Таблиця 3

Динаміка рейтингів кандидатів на посаду Президента України, прямий прогноз і похибка компанії “R & B Group”, жовтень–грудень 2009 р. (%)

Кандидати	Час опитування (N=3000)				Прямий прогноз даних 5–13 грудня 2009	Похибка
	2–12 жовтня 2009	12–22 жовтня 2009	17–25 листопада 2009	5–13 грудня 2009		
1. В.Янукович	30,2	31,4	32,4	33,3	38,1	2,8
2. Ю.Тимошенко	18,5	18,4	16,3	16,6	19,0	6,1
3. С.Тігіпко	2,7	3,6	4,4	7,4	8,5	4,6
4. А.Яценюк	8,9	8,9	6,1	6,7	7,7	0,7
5. В.Ющенко	3,1	3,5	3,5	3,8	4,8	0,7
6. П.Симоненко	4,1	3,5	3,8	3,4	4,3	0,8
7. В.Литвин	2,4	2,3	4,5	4,1	4,7	2,4
8. Інші	?	?	?	?	–	–
9. Проти всіх	?	9,6	7,5	9,0	–	–
10. Не визначились	?	9,0	?	9,0	–	–
11. Не братимуть участі	?	?	4,3	3,5	–	–
Середня похибка	–	–	–	–	–	2,59

Джерело: www.seychas.ua – 3.12.09.

звився на 1,9%. За цей же період, за даними КМІС, рейтинг В.Януковича зріс на 3,4%, а Ю.Тимошенко знизився на 0,9%; за даними “Соціс”, за цей же період рейтинг В.Януковича зріс на 1,4%, а Тимошенко знизився на 2,3%; за даними TNS Україна, рейтинг В.Януковича зріс на 2,4%, а Ю.Тимошенко – на 0,7%; за даними ФОМ Україна, рейтинг В.Януковича в останній місяць знизився на 1,3%, а Ю.Тимошенко – на 0,4%, тобто практично не змінився; за даними Інституту соціальної та політичної психології

Таблиця 4
Динаміка рейтингів кандидатів на посаду Президента
України, прямий прогноз і похибка компанії TNS-Україна,
жовтень–грудень 2009 р. (%)

Кандидати	Час опитування (N=1200)			Прямий прогноз даних 7–14 грудня 2009	Похибка
	7–14 жовтня 2009	12–19 листопада 2009	7–14 грудня 2009		
1. В.Янукович	23,2	27,3	26,3	35,0	0,3
2. Ю.Тимошенко	17,9	17,4	18,6	24,8	0,3
3. С.Тігіпко	2,7	3,1	5,6	7,5	5,6
4. А.Яценюк	6,5	4,6	4,1	5,5	2,5
5. В.Ющенко	3,0	3,8	4,2	5,6	0,1
6. П.Симоненко	2,7	2,4	2,3	3,1	0,5
7. В.Литвин	1,8	2,9	3,1	4,1	1,8
8. О.Тягнибок	1,0	1,3	1,2	1,5	0,0
9. Інші	1,4	0,8	1,5	2,0	2,5
10. Проти всіх	9,7	9,1	7,8	–	–
11. Не визначились	19,0	19,3	18,8	–	–
12. Не братимуть участі	11,1(?)	7,1	6,1	–	–
Середня похибка	–	–	–	–	1,51

Джерело: www.seychas.ua/vybory/ – 3.12.09.

АПН України, рейтинг В.Януковича зріс на 1,3%, а Ю.Тимошенко – на 2,0%.

Тобто більшість опитувань засвідчували, що розрив між Ю.Тимошенко і В.Януковичем скоріше зростає, ніж був стабільним. Однак дані останніх опитувань (їх прямий прогноз) показали, що результат Ю.Тимошенко виявився на 6,1% вищим, ніж давав R & B Group, на 3,8% вищим, ніж давав “Соціс”, на 3% вищим, ніж давав КМІС, на 6,8% – ФОМ Україна та на 2,3% вищим, ніж давав Інститут соціальної та політичної психології АПН України. Але “Юкрейніан соціолоджі сервіс” у своєму прогнозі від 28 груд-

Таблиця 5

Динаміка рейтингів кандидатів на посаду Президента України, прямий прогноз і похибка соціологічної та маркетингової фірми “Соціс” (%)

Кандидати	Час опитування		Прямий прогноз даних 9–24 грудня 2009	Похибка
	20 вересня – 1 жовтня 2009 (N=5000)	9–24 грудня 2009 (N=10000)		
1. В.Янукович	28,7	30,1	38,4	3,1
2. Ю.Тимошенко	19,0	16,7	21,3	3,8
3. С.Тігіпка	2,6	7,2	9,2	3,9
4. А.Яценюк	8,2	5,0	6,4	0,6
5. В.Ющенко	2,8	4,0	5,1	0,4
6. П.Симоненко	3,6	3,1	4,0	0,5
7. В.Литвин	2,8	2,7	3,4	1,1
8. О.Тягнибок	–	1,2	1,5	0,0
9. Інші	1,9	2,0	2,5	–
10. Проти всіх	9,4	6,3	–	–
11. Не визначились	20,3	18,4	–	–
Середня похибка	–	–	–	1,68

Джерело: www.seychas.ua/vyboru/ – 3.12.09.

ня 2009 р. (УНІАН) та прямий прогноз даних голосування “Соціс” дали точний результат. Суттєво ж завищений, ніж реальний, результат стосовно В.Януковича показували тільки дані КМІС (6,9%), “Соціс” (3,1%) та R & B Group (2,8%). Результати прямих прогнозів інших фірм щодо цього кандидата виявилися близькими до реальних.

Усі соціологічні фірми показали, що у процесі виборчої кампанії знизився рейтинг А.Яценюка та суттєво зростає у С.Тігіпка, який вийшов на третє місце у виборчих перегонах. Однак відсутність системності у публічних опитуваннях більшості соціологічних компаній та різні методики вимірювання рейтингів не дають однозначної відповіді

Таблиця 6

**Динаміка рейтингів кандидатів на посаду
Президента України, прогноз і похибка
Київського міжнародного інституту соціології (%)**

Кандидати	Час опитування			Власний прогноз (R ₃)	Похибка
	6–23 жовтня 2009 (N=2017)	5–15 грудня 2009 (N=2017)	12–24 грудня 2009 (N=4074)		
1. В.Янукович	26,9	28,1	30,3	42,2	6,9
2. Ю.Тимошенко	16,7	16,8	15,8	22,1	3,0
3. С.Тігіпка	2,5	5,3	7,1	9,9	2,5
4. А.Яценюк	6,2	4,9	4,2	5,9	1,1
5. В.Ющенко	2,9	4,7	3,7	5,2	0,3
6. П.Симоненко	3,2	2,7	2,9	4,1	0,6
7. В.Литвин	1,4	2,4	2,5	3,5	1,2
8. О.Тягнибок	1,4	0,7	1,2	1,7	0,2
9. Інші	1,8	2,2	1,7	2,4	–
10. Проти всіх	12,1	7,4	7,1	3,0	–
11. Не братимуть участі	8,9	3,2	4,0	–	–
12. Не визначились	14,8	21,4	19,4	–	–
Середня похибка	–	–	–	–	1,97

Джерело: www.seychas.ua/vybory/ – 3.12.09

щодо термінів і масштабів тенденцій змін рейтингів А.Яценюка та С.Тігіпка. Так, за даними “Соцісу”, на початок жовтня А.Яценюк упевнено посідав третє місце (8,2%), а С.Тігіпка значно відставав, а наприкінці грудня С.Тігіпка вже випередив (7,2%) А.Яценюка (5,0%). Але за листопад дані “Соцісу” відсутні.

За даними TNS–Україна, А.Яценюк у жовтні (6,5%) випереджав С.Тігіпка (3,7%), як і в листопаді (4,6% проти 3,1%), а в першій половині грудня йому поступився (4,1% проти 5,6%), але не значно.

Пізніші дані TNS–Україна відсутні.

Розділ перший

Таблиця 7

Динаміка рейтингів кандидатів на посаду Президента України, прямий прогноз і похибка компанії “ФОМ–Україна”, листопад–грудень 2009 р. (%)

Кандидати	Час опитування		Прямий прогноз даних 17–22.12.09	Похибка
	22–30 листопада 2009 (N=1000)	17–22 грудня 2009 (N=1000)		
1. В.Янукович	29,8	28,5	36,1	0,8
2. Ю.Тимошенко	14,8	14,4	18,3	6,8
3. С.Тігіпка	5,6	6,0	7,6	5,5
4. А.Яценюк	4,8	6,0	7,6	0,6
5. П.Симоненко	2,9	4,8	6,1	2,6
6. В.Ющенко	4,3	3,5	4,5	0,9
7. В.Литвин	2,5	3,2	4,1	1,8
8. Проти всіх	12,7	8,5	–	–
9. Не визначились	?	15,6	–	–
10. Не братимуть участі	5,2	5,9	–	–
Середня похибка	–	–	–	2,68

Джерело: www.seychas.ua/vyboru/ – 3.12.09.

За даними “Юкрейніан соціолоджі сервіс”, А.Яценюк у вересні значно (9,9%) випереджав С.Тігіпка (3,5%), а вже у середині листопада поступався йому (6,2% проти 8,0%), а в грудні цей розрив ще зріс (6,3% проти 9,3%).

Дещо інша ситуація спостерігається в опитуваннях компанії R & B Group, адже, за їхніми даними, і в жовтні в обох опитуваннях (табл. 3) впевнено третю позицію посідав А.Яценюк (по 8,9%), а С.Тігіпка суттєво відставав (2,7% – на початку жовтня та 3,6% у другій половині), і в листопаді ще попереду йшов А.Яценюк (6,1%) у суперництві з С.Тігіпком (4,4%). І тільки в першій половині грудня R & B Group показали, що С.Тігіпка вийшов на третю позицію (7,4%), випередивши не значно А.Яценюка (6,7%).

Таблиця 8

Динаміка рейтингів кандидатів на посаду Президента України, прямий прогноз і похибка Інституту соціальної та політичної психології АПН (%)

Кандидати	Час опитування		Прямий прогноз даних 18–24 грудня 2009	Похибка
	24–30 листопада 2009 (N=2000)	18–24 грудня 2009 (N=2000)		
1. В.Янукович	30,9	32,2	36,4	1,1
2. Ю.Тимошенко	18,2	20,2	22,8	2,3
3. С.Тігіпко	7,5	8,2	9,3	3,7
4. А.Яценюк	5,9	5,8	6,6	0,4
5. В.Ющенко	4,3	4,1	4,6	0,9
6. П.Симоненко	4,2	3,0	3,4	0,1
7. В.Литвин	4,9	4,1	4,6	2,3
8. Інші	6,9	6,2	7,0	1,0
9. Проти всіх	6,1	4,7	–	–
10. Не визначились	10,5	11,9	–	–
Середня похибка	–	–	–	1,48

Джерело: www.seychas.ua/vybory/ – 3.12.09.

Аналогічна ситуація з боротьбою за третю позицію, за даними TNS–Україна (листопад–грудень) та ФОМ–Україна, які не змогли виявити впевнений вихід С.Тігіпка на третє місце.

Саме тому за прямим прогнозом даних TNS–Україна рейтинг С.Тігіпка виявився заниженим на 5,6%, R & B Group – на 4,6%, ФОМ Україна – на 5,5%, Інституту соціальної та політичної психології АПН України – на 3,7%, “Соціс” – на 3,9%. Деяко нижчим було відхилення стосовно С.Тігіпка за даними КМІС (2,5%) та “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (2,5–3,0%).

Загалом же точність власних прогнозів “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (оприлюднених на основі двох

самостійних досліджень в УНІАН (28 грудня 2009 р.) та Укрінформ (29 грудня 2009 р.) без достатньої кількості моніторингових досліджень під час кампанії) виявився найкращим за весь період прогнозування президентських та парламентських кампаній в Україні [2; 3].

Адже до цього найменшу похибку мав наш прогноз дострокових парламентських виборів 2007 р. у розрізі партій та блоків – 0,98 [4]. Тепер же похибка прогнозу в УНІАН 29 грудня 2009 р. у розрізі дев'яти кандидатів, які набрали більше 1% голосів, становив 0,86%, а другою – в Укрінформі – 0,85%.

Максимальне ж відхилення у розрізі одного кандидата у другому прогнозі становило 2,5% (С.Тігіпко), а в першому – 3,0% (С.Тігіпко).

Деяко вищою була середня похибка в прямих прогнозах даних Інституту соціальної та політичної психології АПН України (1,48%) у розрізі семи кандидатів та інших), компанії TNS–Україна (1,25% у розрізі дев'яти кандидатів). Але максимальна похибка прямих прогнозів (яких самі дослідники не розраховували) у TNS–Україна вища (С.Тігіпко – 5,6%), ніж у ІСПП АПН України – 3,7% (С.Тігіпко).

І дуже не точними виявився прогноз КМІС (середня похибка у розрізі восьми кандидатів – 1,91%), а також прямий прогноз даних ФОМ–Україна (у розрізі семи кандидатів – 2,68%), “Соціс” (1,68%), R & B Group (2,59% – у розрізі семи кандидатів).

Складніша ситуація з дослідженням рейтингів II туру та прогнозуванням II туру виборів Президента України в 2010 р. Хоча ніхто з соціологів не мав сумнівів під час виборчої кампанії, що вибори Президента України пройдуть у два тури, а до II туру вийдуть Віктор Янукович та Юлія Тимошенко, однак публічні національні дослідження професійних соціологічних служб щодо рейтингів II туру закінчилися більш як за 1,5 місяці до голосування – 7 лютого 2010 р. (II туру). А тому розраховувати на високу точність власних та прямих прогнозів результатів II туру голосування не доводиться.

Таблиця 9

Динаміка рейтингів II туру КМІС, ФОМ, “Соціс”, R & B Group, прямі прогнози та показники (%)

Кандидати	КМІС				ФОМ-Україна				“Соціс”				R & B Group					
	Опитування 6-13.10.2009	Опитування 5-15.12.2009	Опитування 12.24.12.2009	Власні прогнози 30.12.10	Лохбика	Опитування 23-30.11.2009	Опитування 17-22.2009	Прямий прогноз	Лохбика	Опитування 20.09-1.10.2009	Опитування 9-24.12.2009	Прямий прогноз	Лохбика	Опитування 12-22.10.2009	Опитування 17-25.11.2009	Опитування 5-13.12.2009	Прямий прогноз	Лохбика
1. Ю.Тимошенко	27,1	26,3	29,2	39,1	6,4	25,2	24,1	37,5	8,0	32,6	29,9	39,8	6,7	29,8	28,1	30,0	37,5	8,0
2. В.Янукович	36,3	37,9	43,3	57,9	8,9	41,2	38,0	58,8	9,8	40,3	42,2	56,7	7,7	41,9	47,4	46,7	58,5	9,5
3. Проти обох	21,4	16,3	13,9	3,0	2,5	20,7	22,2	4,0	1,5	?	13,4	4,0	1,5	?	13,0	13,2	4,0	1,5
4. Не визначились	19,9	15,5	9,5	-	-	6,8	9,6	-	-	?	10,1	-	-	?	7,0	6,5	-	-
Середня похибка прогнозів	-	-	-	-	5,93	-	-	-	6,43	-	-	-	5,33	-	-	-	-	6,33

Джерело: КМІС /kiis.com.ua/, ФОМ-Україна /from.ua.com – 07.12.09, pravda.com.ua – 28.12.09/, “Соціс” / kommersant.ua – 20.10.09, imk.com.ua – 29.12.09/, Rand & B Group / polemika.com.ua, mobus.com. – 03.12.09, wek.com.ua – 16.12.09/ 29.10.09

Таблиця 10

Динаміка рейтингів II туру виборів Президента фірми
 “Юкрейніан соціолоджі сервіс”, власні прогнози
 II туру та похибки (%)

Кандидати	Час опитування			Власний прогноз від 29.12.09*	Похибка	Опитування екзит-пол 17.01.10	Прогноз за даними екзит-полу (22.01.10)**	Похибка	Офіційні дані ЦВК України
	12–31 вересня 2009	13–23 грудня 2009	14–26 грудня 2009						
1. Ю.Тимошенко	28,3	30,0	28,0	42±3	3,5	37,4	46,5±3	1,0	45,5
2. В.Янукович	40,0	46,4	44,3	53±3	4,0	43,1	49,5±3	0,5	49,0
3. Проти обох	19,5	15,4	18,8	5±1	0,5	9,8	40±1	1,5	5,5***
4. Не визначились	12,3	8,2	8,9	–	–	9,7	–	–	–
Середня похибка прогнозів	–	–	–	–	2,67	–	–	1,00	–

Джерело: * Прес-конференція в УНІАН 29 грудня 2009 р. (13.00).

** Долгополова А. Проценты любят пересчет // Коммерсантъ–Украина. – №10. – 22 января, 2010.

***Сумарный показатель тех, хто голосував проти обох (4,4%), та тих, хто зіпсував бюлетень (1,1%).

Формально згідно з законодавством передвиборчі опитування можна було оприлюднювати ще й з 18 по 22 січня 2010 р., після I туру голосування, але за 15 днів до II туру. Однак за такий короткий термін провести масштабне загальнонаціональне опитування й оприлюднити його результати практично неможливо, а тому соціологи обмежились оприлюдненням даних рейтингів II туру, отриманих під час екзит-полів 17 січня під час I туру голосування. А прогноз результатів II туру оприлюднили лише фірма “Юкрейніан соціолоджі сервіс” [4] та соціологічна фірма “Соціс” [5].

Якщо ж розглянути жовтнево-грудневі опитування всіх соціологічних фірм, то за рейтингом II туру В.Янукович на 11–16% випереджав Ю.Тимошенко і мав безперечні шанси на перемогу (табл. 9, 10).

Однак прями прогнози на основі грудневих опитувань компанії ФОМ–Україна, соціологічної служби “Соціс”, кампанії R & B Group та власний прогноз КМІС результатів II туру виявився дуже завищеним стосовно Віктора Януковича (6,4–8,0%) та дуже заниженим стосовно Юлії Тимошенко (на 7,7–9,5%) (табл. 9). Удвічі нижчою виявилась похибка власного прогнозу фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (3,5% по В.Януковичу та 4,0% по Ю.Тимошенко), але все одно середня похибка прогнозу в розрізі кандидатів та “проти обох” (2,67%) виявилась досить високою.

Однак на основі більш пізніх досліджень екзит-полу I туру голосування в другій половині січня “Юкрейніан соціолоджі сервіс” вдалось виявити суттєве скорочення розриву між В.Януковичем та Ю.Тимошенко (до 5–6%) (табл. 6) та спрогнозувати, що в другому турі В.Янукович набере 49,5% голосів, Ю.Тимошенко – 46,5%, а проти обох голосуватимуть 4% виборців. Середня похибка цього передвиборчого прогнозу становила 1,0%, чого раніше не спостерігалось. Найкращий передвиборчий прогноз нашої фірми виборів Президента України 2004 р. у зіставленні з результатами повторного II туру 26 грудня 2006 р. давав похибку – 1,2% [розрахов. за: 6, с. 3].

Прогнози виборів Президента у 1999 р. у II турі взагалі були не дуже точними.

Водночас перед II туром виборів Президента – 2010 був один прогноз, який дала соціологічна служба “Соціс”, також спираючись на дані екзит-полу, що Ю.Тимошенко переможе В.Януковича з результатом 48,4% проти 45,8%, при 5,8% проти обох кандидатів [5]. Середня похибка цього прогнозу становила 2,13%. Але фахівці “Соціс” помилились у визначенні переможця. Адже, як стверджував провідний менеджер “Соціс” О.Чашковський, “Юлія Тимошенко може привабити на свій бік немало додаткових виборців і переможе у вирішальному турі виборів з перевагою 2–4% [5]. Але це припущення не підтвердилось.

Таким чином, у складних умовах виборів 2010 р., за відсутності достатнього фінансування багатьох соціологіч-

них служб тільки одній з них вдалось точно передбачити результати I та II турів голосування (“Юкрейніан соціолоджі сервіс”), результати ще двох (TNS–Україна, Інститут політичної та соціальної психології АПН України) давали можливість більш-менш точно спрогнозувати результати I туру, але вони цього не робили, а перерахунки всіх інших соціологічних даних у прогнози I та II турів давали не точні результати. Власне, такі перерахунки робив тільки КМІС.

Основними причинами цих похибок, на наш погляд, є такі:

– вимірювання рейтингів кандидатів та партій без м’яких чи жорстких фільтрів щодо участі у виборах, про які ми вже писали [7], та використання рейтингу до всіх опитаних (R_1) для прогнозування чи оцінки результатів виборів у всіх соціологічних служб, окрім “Юкрейніан соціолоджі сервіс”;

– недосконалість вибірок у передвиборчих опитуваннях, які ґрунтуються на випадковому (а не стратифікованому за результатами двох попередніх виборів) відборі міст та районів для опитування в областях, а закон “великих чисел” випадкового відбору є неефективним при відборі двох–трьох об’єктів з 10–50 (а саме стільки міст та районів в українських областях);

– відсутність у більшості соціологічних фірм методики врахування динаміки рейтингів, розподілу голосів невизначених респондентів та тих, хто не побажав відповісти на запитання інтерв’юєрів.

Яка з цих причин була головною на президентських виборах 2004 р., сказати однозначно не можна, бо це питання потребує додаткових досліджень.

Парад екзит-полів I та II турів виборів

На відміну від публічних передвиборчих опитувань, яких на виборах 2010 р. було небагато, у дні голосування 17 січня та 7 лютого 2010 р. в Україні була проведена рекордна кількість екзит-полів професійних соціологічних

та маркетингових служб не лише за коротку історію президентських та парламентських виборів у країні, а й за довгу історію виборів у світі загалом.

У першому турі голосування (табл. 11) в Україні було проведено шість екзит-полів за участю 10 професійних соціологічних та маркетингових служб (Київський міжнародний інститут соціології спільно з Центром економічних та політичних досліджень ім. О.Разумкова, компанії GFK, Соціологічної служби “Савік-Шустер-студіо”, Соціологічної та маркетингової служби, “Соціс”, компанії “ФОМ-Україна”, фірми “Юкрейніан соціолоджи сервіс”,

Таблиця 11
Результати екзит-полів I туру, похибки та результати
голосування за даними ЦВК України (%)

Кандидати	Савік-Шустер студіо (Н.Гасаненко)		ICTV-GFK		Соціс+ФОМ+Юкрейніан соціолоджи сервіс		Національний екзит-пол (КМІС+ Центр ім. О.Разумкова)		УІСД ім. Яременка		Rand & Group		Дані ЦВК України
	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка	
1. В. Янукович	34,7	0,62	35,06	0,26	36,6	1,28	31,5	3,82	34,5	0,82	37,70	2,38	35,32
2. Ю. Тимошенко	25,0	0,05	25,72	0,67	25,8	0,75	27,2	2,15	24,8	0,25	26,10	1,05	25,05
3. С. Тігіпко	13,2	0,14	13,41	0,35	13,5	0,44	13,5	0,44	12,6	0,46	11,60	1,46	13,06
4. А. Яценюк	7,1	0,14	6,87	0,09	6,6	0,36	7,8	0,84	8,9	1,94	7,09	0,13	6,96
5. В. Ющенко	5,8	0,35	5,61	0,16	5,2	0,25	6,0	0,55	5,4	0,05	5,12	0,33	5,45
6. П. Симоненко	3,0	0,55	3,17	0,38	3,2	0,35	2,8	0,75	3,1	0,45	2,98	0,57	3,55
7. В. Литвин	2,5	0,15	2,32	0,03	2,0	0,35	2,4	0,05	2,1	0,25	2,10	0,25	2,35
8. О. Тягнибок	2,00	0,57	1,98	0,55	1,6	0,17	2,1	0,67	1,7	0,27	1,76	0,33	1,43
9. А. Гриценко	1,1	0,10	1,30	0,10	1,3	0,10	1,7	0,50	1,5	0,30	1,14	0,06	1,20
10. Інші кандидати	2,7	0,99	1,69	0,02	1,4	0,31	2,0	0,29	1,9	0,19	1,75	0,04	1,71
Середня похибка	–	0,36	–	0,26	–	0,44	–	1,01	–	0,60	–	0,66	–

Джерело: Закусило М. Екзит-пол: від телевізійного шоу до політичного інструменту // *elekritika.ua.* – 2010. – 22.01.

Таблиця 12

Результати та похибки екзит-полів II туру голосування
за уточненими даними шести екзит-полів (%)

Кандидати	Савік-Шустер студіо (Н.Гасаненко)		ICTV-GFK		ФОМ-Україна та Юкрейніан соціолоджи сервіс		Національний екзит- пол (КМІС+ Центр ім. О.Разумкова)		Соціс		Rand & Group (Є.Кополько)	
	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка
1. В.Янукович	48,7	0,3	49,3	0,3	49,5	0,5	48,5	0,5	49,6	0,6	50,2	1,2
2. Ю.Тимошенко	45,6	0,1	45,3	0,2	44,9	0,6	45,7	0,2	44,5	1,0	44,1	1,4
3. Проти обох	5,7	0,2	5,4	0,1	5,6	0,1	5,6	0,1	5,9	0,4	5,5	0,0
Середня похибка	-	0,20	-	0,20	-	0,40	-	0,27	-	0,67	-	0,87

Джерело: Pravda.com.ua /2010/02/7/714729483/

Української маркетингової групи, Українського інституту соціальних досліджень ім. Яременка та компанії “Research and Branding Group” (R & B Group). Вибірка всіх екзит-полів I туру наближалась до 100 тис. респондентів (10–20 тисяч кожного).

У II турі голосування (табл. 12) в Україні було проведено також шість екзит-полів за участю тих самих служб, окрім Українського інституту соціальних досліджень ім. Яременка. А загальна вибірка екзит-полів перевищила 100 тис. опитаних.

Деякі політики та журналісти напередодні I туру голосування висловлювали побоювання щодо того, що така велика кількість екзит-полів може призвести до “соціологічного хаосу”, політичних спекуляцій та дискредитації соціологічних служб через розбіжність їх результатів. Однак ці побоювання не виправдались.

Точність результатів значної частини екзит-полів у I турі виявилась найвищою за всю історію екзит-полів в Україні (адже середня похибка екзит-полу GFK на замовлення каналу ICTV стосовно дев'яти кандидатів, які набрали понад 1% голосів та інших (разом), становила 0,26%, а максимальна (стосовно Ю.Тимошенко) – 0,67%), похибка соціологічної служби “Савік–Шустер студіо” – 0,36%, а максимальна – 0,62% (стосовно В.Януковича) (табл. 11). Такої феноменальної точності не було за всю історію екзит-полів в Україні. Адже точність екзит-полу “Соціс”, КМІС та “Соціального моніторингу” в 1999 р. щодо семи кандидатів, які набрали більше 1% голосів, становила 1,41%. А це був єдиний на тих виборах екзит-пол, що за спільною вибіркою на 300 дільницях (N=6000 респондентів) проводили три фірми (КМІС, “Соціс” та Центр “Соціальний моніторинг” [8, с. 50]. У I турі виборів 30 жовтня 2004 р. середня похибка екзит-полу Київського міжнародного інституту соціології та Центру ім. О.Разумкова становила 1,13%, соціологічної служби “Соціс” – 0,51%, Центру “Соціальний моніторинг” – 0,72% [9, с. 93]. Але в I турі виборів 2004 р. є сумніви щодо точності даних Центральної виборчої комісії.

А тому і середня похибка екзит-полів “Соцісу” спільно з ФОМ–Україна та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” у I турі голосування в 2010 р. на президентських виборах (0,44%) та Українського інституту соціальних досліджень ім. Яременка (0,60%) може вважатись кращою за попередні вибори. Великою як для екзит-полів була тільки середня похибка Національного екзит-полу КМІС та Центру ім. О.Разумкова (1,01%), а максимальна похибка стосовно кандидатів В.Януковича (3,82%) та Ю.Тимошенко (2,15%) виходила за межі похибки вибірки. Як, до речі, й похибка екзит-полів R & B Group стосовно В.Януковича (2,38%) і С.Тігіпка (1,46%) та Українського інституту соціальних досліджень ім. Яременка (стосовно А.Яценюка – 1,94%).

Чим зумовлені ці похибки, потребує додаткового аналізу, особливо щодо екзит-полу КМІС, який і на дострокових виборах мера столиці та Київради дуже відхилився від результатів ТВК [7]

Ще точнішими були екзит-поли у II турі голосування президентських виборів 2007 р., хоча прогнозувати результати стосовно двох кандидатів завжди складніше, ніж багатьох.

Адже середня похибка екзит-полів КМІС, “Соцісу” та “Соціального моніторингу” у II турі президентських виборів 1999 р. становила 2,33% [8, с. 48], у III турі президентських виборів екзит-пол “Фонду демократичні ініціативи”, КМІС та Центру ім. О.Разумкова розійшовся стосовно двох кандидатів та тих, хто не підтримав жодного, – 2,93% [9, с. 106].

У II турі президентських виборів середня похибка всіх екзит-полів, розрахована стосовно двох кандидатів та тих, хто не підтримав жодного, у 2010 р. у всіх соціологічних служб не перевищувала 1% (від 0,20% у екзит-полах “Савік-Шустер студіо” та GFK до 0,87% у R & B Group). У п’яти екзит-полах похибка максимальна щодо кандидатів не перевищувала 1% і тільки в екзит-полі R & B Group вона становила 1,4%.

І на точність екзит-полів I та II турів голосування практично не вплинули ні процедура опитування (“Савік-Шустер студіо” та Національний екзит-пол використовували процедуру “секретного бюлетеня”, а “Соціс”, УІСД ім. Яременка, ФОМ–Україна та “Юкрейніан соціолоджі сервіс” – інтерв’ю), ні особливості вибірок та процедури відбору респондентів (покроковий відбір на дільницях (КМІС, Центр ім. О.Разумкова, “Соціс”) чи квотування відбору на дільницях та за часом опитування (ФОМ–Україна, “Юкрейніан соціолоджі сервіс”), хоча на попередніх виборах Президента України (2004 р.) ці процедурні моменти були предметом спекуляцій.

Отже, українські соціологічні служби на президентських виборах 2010 р. засвідчили високі можливості вимірю-

вати результати голосування в день виборів, виявляти тенденції зміни передвиборчої ситуації, а окремі – й прогнозувати результати виборів за два–три тижні до дня голосування. Хоча можливості прогнозування та політико-маркетингові функції соціології використовувались суб'єктами виборчого процесу явно не достатньо.

Література

1. Кризис реальности // Аргументы и факты в Украине. – 2010. – 6 января.
2. Вишняк О. Білі починають і виграють. Або чи помилились соціологи на виборах 2006 року? / О.Вишняк, І.Кучерів // Otherside.com – 14.04.06.
3. Вишняк О. Соціологічні підсумки виборів до Верховної Ради України: результати, проблеми, методичні висновки / О.Вишняк // Українське суспільство 1992–1997. Динаміка соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2007. – С. 78–88.
4. Долгополова М. Проценты любят пересчет / М.Долгополова // Коммерсантъ–Украина. – 2010. – 22 января.
5. Гурин П. “Социс”: Перевес голосов дает Тимошенко шанс победить на выборах Януковича / П.Гурин // Газета по-киевски. – 2010. – 25 января.
6. Вишняк А. Прогноз выборов Президента: нюансы важнее всего / А.Вишняк // Деловая неделя. – 2004. – 14–20 октября.
7. Вишняк О. Дострокові перевибори в столиці: моніторинг, проблеми, методичні висновки / О.Вишняк // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2008. – С. 449–462.
8. Загальнонаціональні опитування exit-poll: Парламентські вибори – 1998. Президентські вибори – 1999. Парламентські вибори – 2002. – К. : Заповіт, 2002.
9. Національний екзит-пол 2004. – К. : Центр “Демократичні ініціативи”, 2005.

*О. Іващенко,
кандидат філософських наук*

ПАСИВНІ ВИБОРЦІ: НОВІ ПРОЯВИ СТАРИХ ЗВИЧОК?

У 1991 р. провідні соціологи ВЦДГД Борис Дубін і Лев Гудков опублікували в “Литературном обозрении” соціологічні нотатки “Вже втомились?”, де йшлося фактично про відмову інтелігенції від ролі еліти, про переживання освіченими верствами тогочасних подій як втому від неспокійних тем. Тема й назва, як на мене, актуальності не втратила, більше того, проявилася не тільки в стані інтелігенції, а й загалом у пострадянському суспільстві: втома від змін, нестійкість життєвої буденності, невиправданість сподівань, розчарування наслідками, передусім соціально-економічними. Утім, згадалась ця публікація та її назва з огляду на нові тренди електоральної демократії на теренах пострадянської України. Явивши світу та самим собі на початку 1990-х дуже високу без примусу активність у виборчому процесі, українці стали поступово втрачати інтерес до нього, чи то збайдужіли, чи то свідомо стали нехтувати своїм громадянським правом волевиявлення, вважаючи його недієвим механізмом впливу на політичний та соціальний розвиток країни. Припущень може бути багато, але саме соціологічний аналіз певною мірою здатен висвітити найбільш значущі та суттєві чинники зниження виборчої активності українців, розглянувши через соціологічний окуляр групу тих, хто не голосує з власного бажання, або, іншими словами, пасивних виборців.

Нова історія виборів у незалежній Україні почалась 1 грудня 1991 р., з Всеукраїнського референдуму, на який виносилось питання “Чи підтверджуєте ви Акт проголошення незалежності України?”, на яке 90,32% громадян дали ствердну відповідь. Одночасно з референдумом відбулися перші вибори Президента України, де перемогу здо-

був Леонід Кравчук – перший всенародно обраний Президент України. Значення рівня підтримки Л.Кравчука – 61,59% та активності виборців – 84,32% залишилися найвищими в новітній виборчій історії України [1].

З огляду на міжнародний досвід найбільший прояв активності виборців, як правило, спостерігається на президентських виборах, вагомо знижуючись на парламентських. В Україні за діючої норми виборчого законодавства про те, що вибори вважаються такими, що відбулися, якщо в них взяли участь не менше 50% кількості виборців, внесених до списків виборців певного округу, протягом незалежності активність виборців на президентських виборах знизилась з 84,32% (1991 р.) до 69,7% (2010 р.), а на парламентських з 76,07% (1994 р.) до 57,94% (2007 р.) (табл.).

Таблиця
Динаміка активності виборців в Україні, 1991–2010 рр., (%)

	1991	1994	1998	1999	2002	2004	2006	2007	2010
Вибори Президента України	84,32	70,62 (I) 71,74 (II)		70,19 (I) 74,92 (II)		74,56 (I) 80,44 (II) 77,20% (III)			67,2 (I) 69,7 (II)
Вибори до ВР України		76,07%	71,21		69,39		67,58	57,94	

Отже, загальна активність виборців в Україні від 1991 р., набувши найвищих значень на президентських виборах 1991 р. та 2004 р. в другому турі, коли в окремих областях сягала навіть 95–96%, а у виборах народних депутатів України найвищою була на перших парламентських виборах 1994 р., поступово знижувалась і найнижчою була на останніх позачергових 2007 р.

Зважаючи на те що зазвичай виборці активізуються на президентських виборах, а на останніх 2010 р. показни-

ки активності набули найнижчого виразу, спробуємо проаналізувати на підставі даних соціального моніторингу групу тих, хто не голосував, припускаючи, що основну її частку становлять ті, хто відмовився від участі у виборах за власним бажанням, таких виявилось 17,3% у першому турі та 16,7% – у другому турі виборів.

Найбільше пасивних виборців виявлено в Центральному регіоні – 42,85%, а найменше – у Західному – 14,6%, коли на Півдні та Сході такими були 20–22% виборчого загалу. У групі тих, хто не голосував, однаково представлені мешканці великих і малих міст та сіл країни, з невеликою перевагою городян великих міст. За віковим розподілом це переважно громадяни середнього віку 30–55 років – 52% та молодь 32,9%, решта – виборці старшого віку – 55 років, які традиційно впевненіше проявляють себе у групі активних виборців. Серед неактивних виборців найбільше вирізняються громадяни з середньою загальною освітою, становлячи 40,9%, з неповною освітою – 25,9% та середньою спеціальною – 22,9%, найменшу частку становлять високоосвічені громадяни – 10,3%. Випереджаючи чоловіків у групі активних виборців – 56%, у групі неактивних жінки представлені однаковою мірою з чоловіками. Беручи до уваги можливість певного впливу релігійної належності на рішення про голосування, коли, наприклад, релігійна група “Свідків Єгови” не дозволяє брати участі у виборах і пропагує відмову від голосування, зауважимо, що дані моніторингу можуть давати дуже обережні припущення щодо значення такого впливу (але не чинника), вказуючи на 77,9% православних і 13,8% нерелігійних серед пасивних виборців, що в обох випадках дещо вище їхньої присутності в групі активних виборців, у тому числі це стосується католиків, протестантів та мусульман, окрім лише греко-католиків, які вчетверо активніші як виборці (8,4%).

До 40% неактивних виборців працюють у приватному секторі та 16% – у державному, натомість серед активних частка “приватників” значно менша – 28,5%, тоді

як працюючих у державному секторі дещо більша – 20,3%. За статусом зайнятості розподіл респондентів майже однаковий у групі активних і неактивних виборців, за винятком частки непрацюючих, – серед активних виборців їх більше – 49,1%, ніж серед неактивних – 44,3%. Для неактивних працюючих виборців характернішим є прояв незадоволеності роботою, що становить загалом 24,1%, коли серед активних виборців – 14,2% і серед задоволених роботою неактивних виборців менше – 16,3% порівняно з 23,2% серед активних. За самооцінками рівня життя розподіл респондентів у обох групах майже не відрізняється, як середній його оцінюють близько 50% і як бідний – близько 43%, хоча варто зазначити, що серед пасивних виборців заможними себе вважають 1,7% респондентів, коли таких налічується лише 0,5% серед активних. Суттєві розбіжності спостерігаються в групах активних/неактивних виборців щодо бажання виїхати для проживання як інше місто України, так і за її межі: якщо активні виборці більш впевнено – 56,1% відхиляють таку перспективу для себе загалом, то неактивні значно менше – 38%, більше вже розмірковуючи про напрям – 26,7% з них ще не визначились, куди саме виїжджати на противагу 16,7% серед активних, і до виїзду за кордон, до речі, неактивні виборці налаштовані частіше за активних (11,7%; 7,2%).

Дані моніторингу дають певні підстави для висновку, що пасивні виборці менше за активних задоволені діяльністю місцевої влади, послугами житлово-комунальної сфери, як і загалом життям у своєму населеному пункті, хоча для обох груп ці показники є низькими, та для групи неактивних виборців вони вищі в середньому на 5%. Ці дані кореспондують з показниками довіри місцевим органам влади, які й так дуже низькі, коливаючись у межах однозначних чисел, усе ж вдвічі нижчі для неактивних виборців порівняно з активними, ще більш значущі відмінності показників недовіри: серед активних виборців 47% заявляють про те, що не довіряють місцевим органам

влади, а серед неактивних частка таких дорівнює вже 56,8%. Подібні співвідношення показників довіри/недовіри до Уряду, Верховної Ради та Президента: характерні для груп неактивних і активних виборців взагалі, – до всіх владних інституцій рівень довіри вдвічі вищий у активних виборців, ніж у пасивних, і відповідно рівень недовіри значніший саме для останніх. Найвищий рівень довіри виявили респонденти до Президента, і ті, хто голосував на виборах – 33,6%, і ті, хто не брав участі у виборах – 16,9%, а найнижчий – до Верховної Ради – 15,6% і 6,9% відповідно до зазначених груп. Найбільш близькими були показники недовіри, виявлені респондентами з груп неактивних і активних виборців, до Верховної Ради – 56,9% і 49,3%, до Уряду показники недовіри у неактивних виборців виявились вищими, ніж у активних виборців – 51,8% і 42%. Принагідно зазначимо, що майже однаковий рівень довіри з невеликою перевагою неактивних виборців характерний для обох груп респондентів щодо засобів масової інформації, родичів, сусідів і співвітчизників, хоча з думкою про те, що найбезпечніше нікому не довіряти, згодна все ж таки більшість саме неактивних виборців (54%).

Важливішим у процесі складання узагальненого соціологічного портрета пасивних виборців видається аналіз їхніх політичних уподобань, ставлення до політики та політиків. Як виявляється, серед них третина зовсім не цікавиться політикою, коли серед активних виборців таких налічується майже вдвічі менше, стосовно ж частки тих, кого політика певною мірою цікавить, то в групі активних виборців таких майже на 10% більше (69%; 59,7%), як більше тут і тих, кого вона дуже цікавить (14,7%; 9,7%). Може такі прояви певної аполітичності у неактивних виборців пов'язані з тим, що їм, на протигагу активним виборцям, удвічі рідше вдається розгледіти в українському політикумі політичних лідерів, здатних ефективно керувати країною? Але ж вони все-таки спромоглися вагоміше оцінити нинішнього Президента Украї-

ни, ніж активні виборці, хоча, на відміну від останніх найвищих оцінок йому не дали, а віддали їх, між іншим, Президентові Білорусі О.Лукашенку. Може, все-таки це пов'язано з тим, що серед неактивних виборців удвічі менше, ніж серед активних, тих громадян, які можуть довірити владу якимсь з існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів?

Проте, зазначимо, саме їм, громадянам, які відмовляються від голосування, політична ситуація в країні частіше видається критичною, навіть вибухонебезпечною, менш спокійною та благополучною. Відмовляючись від участі у виборах, і тим самим нехтуючи своїм громадянським демократичним правом, вони, однак, помітніше проявляють незадоволеність процесом розвитку демократії в нашій країні. Хоча, їм менше, ніж активним виборцям, видається доцільним терпіти матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою (31,3% ; 38%), на тлі дещо більш вираженої позиції активного протесту проти постійного погіршення умов життя (43% ; 39,3%).

Цікаво також і те, що неактивні виборці, якщо порівнювати з представниками групи активних, удвічі менше відносять себе до прихильників соціалізму, навіть ледь випереджаючи прихильників капіталізму, та однаковою мірою підтримуючи тих і тих, аби не конфліктували, все ж вагоміше поміж них лунає голос тих, хто не підтримує жодної політичної сили – чи то соціалістичного, чи капіталістичного спрямування. Це, ймовірно, пояснюється тим, що їм виявилось не дуже до снаги визначитися зі своєю політичною позицією, як і з тим, щоб розібратися з палітрою політичних течій, – таких серед них найбільше, хоча все ж соціал-демократичний напрям видається (однаковою мірою з активними виборцями) найближчим (10–11%).

Звичайно, важливо в нашому аналізі з'ясувати, чи відмова від голосування є виразом послідовної й твердої позиції, чи радше вона зумовлена результатами попередніх виборчих кампаній, що знизили мотивацію до голосування у певної частини громадян. Так, виявилось, що на

попередніх виборах Президента України 2004 р. 53,5% нинішніх неактивних виборців не брали участі в голосуванні за власним бажанням і 7,4% не змогли проголосувати через зміни в Законі про вибори, натомість решта – майже 40% – справно узяли участь у виборах, здебільшого віддавши голоси за В.Ющенка – 21,4%, і лише 8% були за В.Януковича, а 9,7% сьогодні заявили, що голосували проти обох. Отже, група пасивних виборців після виборів 2004 р. збільшилась переважно за рахунок прихильників Ющенка, які на цьогорічних виборах проголосували, так би мовити, “ногами”. Чверть з них уже відмовилась від тогочасної підтримки політичних лідерів помаранчевої революції, залишивши у своїх лавах лише 2,7% переконаних “помаранчевих”, які їх підтримували тоді, й підтримують тепер, та виявивши 3,7% новонавернених, які тоді не підтримували “помаранчевих”, але підтримують нині, хоча й поза виборчими дільницями. Зазначимо, що більшість з тих, хто не брав участі в цьогорічних виборах – 44,7%, за даними моніторингу, не підтримували помаранчевих ні тоді, ні тепер, і про відвертість/аполітичність/байдужість чи послідовну відмову від голосування таких громадян можна взагалі лише здогадуватись, але без певних висновків.

Поміж тим, у групі пасивних виборців частіше за активних виборців досить помітними є настрої втрати соціального оптимізму, віри в свої сили та відчуття безпорадності, що, ймовірно, привносяться саме колишніми активними виборцями, котрі у сподіваннях на поліпшення життя налаштовані більш песимістично, значно частіше не вірячи, що в найближчий рік життя більш-менш налагодиться порівняно з тими, хто активно користується виборчим правом. Такі думки в групі пасивних виборців, звичайно, відбиваються навіть на їхньому “відчутті єдиної родини” – серед них менше на 6,5% тих, хто передусім вважає себе громадянином України, на користь частішого набуття ними відчуття громадянина Європи, світу, представника свого етносу, нації.

Отже, наші співгромадяни, відмовляючись від свого виборчого права, переважно виражають таким чином свою позицію до політичного та соціального становища в країні, на поліпшення якого вони мало сподіваються; без належної довіри до всіх владних інституцій, політичних партій та їхніх лідерів, вони прагнуть і частіше домагаються повноцінного щасливого і комфортного, вільного і творчого життя, покладаючись лише на себе, бо переважно вважають життєвий успіх залежним лише від себе. Складається враження про неактивних виборців як певною мірою самодостатніх громадян, котрі не дуже переймаються політикою й критично налаштовані до українського політикуму, де не бачать гідних лідерів, яким можна було б довірити владу в країні. Чи дочекаються вони свого Вашингтона? А поки що вибори в країні, найімовірніше та й згідно з даними моніторингу, й надалі відбуватимуться без їхньої участі.

Література

1. Корж І. Вибори в незалежній Україні / Ірина Корж // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – № 1(7). – С. 93–95.

*Є.Головаха,
доктор філософських наук;
Т.Телічко*

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ У ДЗЕРКАЛІ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

На початку 2010 р. в Україні відбулися принципові політичні зміни. На посту Президента України завзятого атлантиста та євроінтегратора В.Ющенка змінив В.Янукович – представник політичних сил, які проголошують курс на відновлення безхмарних стосунків з Росією. Водночас новий Президент України підкреслює, що ці стосунки не мають завадити курсу держави на вступ до Європейського Союзу. Зрозуміло, що ці декларативні наміри треба підкріплювати реальними політичними, правовими та економічними заходами, спрямованими на наближення до вимог європейської спільноти. Але й цього замало. Не менш важливою для наближення до ЄС є підтримка європейського вибору громадською думкою. Українські можновладці можуть опинитися у Європі лише у тому разі, якщо їхні проєвропейські гасла знайдуть вдячний відгук у свідомості більшості громадян України. Саме відсутність масової підтримки не дали змоги “помаранчевій владі” приєднати Україну до НАТО, незважаючи на підтримку цього кроку з боку США та багатьох європейських країн. Чи не станеться те саме з євроінтеграцією, якщо враховувати,

Таблиця 1

**Динаміка ставлення громадян України
до вступу України до ЄС (%)**

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше негативно	9,6	15,0	11,7	19,9	23,2	18,8	19,1
2. Важко сказати	34,4	40,1	39,7	32,9	33,8	36,9	35,3
3. Скоріше позитивно	56,0	44,4	47,9	47,2	43,0	44,1	45,5
Не відповіли	0,1	0,6	0,6	0,1	0,0	0,2	0,1

що за останні десять років ставлення громадян України до цього геополітичного вибору суттєво погіршало. Про це свідчать результати моніторингу соціальних змін, здійснюваного Інститутом соціології НАН України (табл. 1).

Як не дивно, найкращий показник позитивного ставлення зафіксовано у часи розквіту багатовекторної політики Леоніда Кучми, а найгірший – на другому році президентства Віктора Ющенка, який дотримувався виключно західного вектора зовнішньої політики. Навіть у березні 2005 р., коли на хвилі революційного ентузіазму новообраний президент В.Ющенко мав суттєву підтримку населення, позитивно до євроінтеграції ставилося не більше громадян України, ніж на початку 2004 р. Натомість до інтеграції у північно-східному напрямку більшість громадян України ставилися позитивно з 2002 р. до сьогодні. Винятком був лише 2000 р., коли між Росією та Україною виник конфлікт щодо острова Тузла (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка ставлення громадян України до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі (%)

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше негативно	37,0	23,1	20,1	27,8	24,7	24,2	22,1
2. Важко сказати	22,2	18,8	16,8	18,4	14,3	15,4	16,3
3. Скоріше позитивно	40,8	57,8	62,8	53,6	61,0	60,2	61,4
Не відповіли	0,1	0,3	0,3	0,1	0,0	0,2	0,2

Слід зазначити, що переконливе уявлення про масові орієнтації та установки населення можна отримати лише в тому разі, коли спосіб життя, політичну, економічну та правову свідомість громадян України буде досліджено порівняно з тими, що властиві громадянам інших країн, насамперед країнам ЄС, до якого Україна має намір долучитися. Саме таке дослідження, результати якого викла-

дені в цій статті, провів Інститут соціології НАН України у 2005, 2007 та 2009 рр. у межах міжнародного порівняльного проекту “Європейське соціальне дослідження”, у якому бере участь більшість країн ЄС. Опитування населення європейських країн за найсуттєвішими соціологічними показниками проводять один раз на два роки за єдиною для всіх країн програмою і вибіркою, що репрезентує доросле населення країн Європи.

Інститут соціології НАН України за мету своєї участі в цьому проекті розглядав отримання професійної соціологічної інформації, призначеної для порівняльного аналізу трансформації українського суспільства в загальноєвропейському контексті, що може слугувати поліпшенню поінформованості управлінських структур як в Україні, так і в країнах ЄС. Це має стати певним кроком на шляху України в напрямі інтеграції з Європейським Союзом. Опитування в Україні здійснював Інститут соціології НАН України, використовуючи опитувальну мережу фірми “Соціс” за випадковою (районованою) вибіркою. Генеральну сукупність становило населення України віком від 15 років. У кожному з опитувань брали участь близько 2000 респондентів. Зібрані національними дослідницькими групами дані у вигляді комп’ютерних файлів і супровідних документів депоновано в архіві Європейського соціального дослідження. Завдяки цьому маємо можливість порівнювати особливості масової свідомості та якості життя громадян України з відповідними показниками інших європейських країн.

Насамперед слід зазначити, що, за даними опитувань у межах Європейського соціального дослідження, у 2005 р. українці виявилися одними з найбільш палких прихильників подальшого розширення Європейського Союзу (*рис. 1*).

На початку 2005 р. більш налаштованими, ніж українці, на цей процес були тільки громадяни Польщі, тоді як серед мешканців найрозвиненіших країн Європи панувало скептичне ставлення до подальшого розширення ЄС за рахунок насамперед країн СНД. Чотири роки по

Рисунок 1

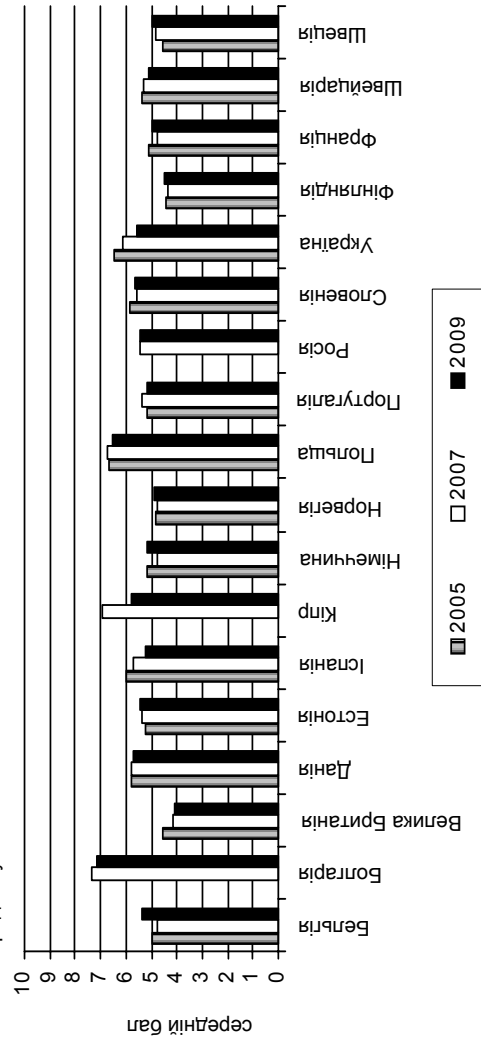
Динаміка ставлення громадян країн Європи до подальшої євроінтеграції

Коли йдеться про Європейський Союз, деякі люди вважають, що процес подальшого об'єднання країн, що вже є членами ЄС, потрібно продовжувати.

Інші говорять, що це вже зайшло занадто далеко. Яке число на шкалі (0-10) найбільше відповідає Вашій позиції?

0 – об'єднання вже зайшло занадто далеко,

10 – об'єднання потрібно продовжувати

Розділ перший

Таблиця 3

Динаміка довіри громадян європейських держав
до Європейського Парламенту
(середній бал за шкалою: 0 – зовсім не довіряю,
10 – цілком довіряю)

Країна Європи	N			Середній бал			Стандартне відхилення		
	2005	2007	2009	2005	2007	2009	2005	2007	2009
Австрія	2117	2405		4.02	3.97		2.42	2.56	
Бельгія	1684	1798	1717	4.98	5.15	5.14	2.14	2.17	2.17
Болгарія	-	1400	1891	-	4.76	4.63	-	3.19	2.93
Велика Британія	1662	2394	2154	3.55	3.49	3.60	2.28	2.30	2.36
Греція	2125	-		5.34	-		2.55	-	
Данія	1323	1505	1452	4.83	4.96	5.05	2.26	2.23	2.26
Естонія	1330	1517	1395	4.87	5.33	5.01	2.53	2.47	2.27
Ізраїль									
Ірландія	2016	1800		5.37	5.26		2.36	2.38	
Ісландія	392	-		5.29	-		2.22	-	
Іспанія	1431	1875	2138	5.05	5.03	4.95	2.23	2.25	2.15
Кіпр	-	995	1061	-	5.84	5.99	-	2.50	2.21
Латвія	-	1960		-	4.29		-	2.68	
Люксембург	1402	-		5.22	-		2.30	-	
Нідерланди	1694	1889		4.61	4.78		2.01	1.94	
Німеччина	2598	2916	2535	4.18	4.07	4.30	2.39	2.29	2.29
Норвегія	1524	1750	1344	4.55	4.74	4.97	2.08	2.01	2.01
Польща	1358	1721	1414	4.26	4.80	4.52	2.39	2.36	2.30
Португалія	1815	2222	1951	4.04	4.55	4.33	2.29	2.30	2.42
Росія	-	2437	1760	-	3.92	4.04	-	2.87	2.82
Румунія	-	2139		-	6.00		-	2.78	
Словаччина	1224	1766		4.74	5.14		2.57	2.32	
Словенія	1247	1476	1178	4.53	4.98	4.83	2.41	2.46	2.34
Угорщина	1270	1518		5.22	4.96		2.48	2.59	
Україна	1307	2002	1334	4.83	3.89	3.58	2.87	2.98	2.98
Фінляндія	1920	1896	2103	5.00	4.99	5.15	2.14	2.23	2.15
Франція	1727	1986	2004	4.31	4.37	4.62	2.28	2.25	2.26
Чеська Республіка	2573	-		4.38	-		2.60	-	
Швейцарія	1822	1804	1560	4.61	4.76	4.83	2.16	2.10	2.18
Швеція	1721	1927	1614	3.95	4.49	4.66	2.30	2.21	2.18

тому поляки навіть трохи поліпшили своє ставлення до подальшої євроінтеграції, натомість громадяни України скептичніше оцінювали таку перспективу для своєї країни. Таку ж тенденцію можна спостерігати також і з боку більшості країн Західної Європи. Можна припустити, що погіршення ставлення до подальшої євроінтеграції з боку урядів і населення країн ЄС не могло не вплинути на громадську думку в Україні. Досить несподівано на початку 2005 р. українці виявилися одними з лідерів за довірою до Європарламенту (*табл. 3*).

Громадяни Німеччини, Франції, Великої Британії довіряли Європарламенту значно менше, ніж українці. Але лояльне ставлення українців до європейських структур не позбавило громадян найпотужніших країн ЄС скепсису щодо можливості приєднання до ЄС України. Відповідно на початку 2009 р. довіра українців до Європарламенту суттєво зменшилася, і за цим показником Україна опинилася на одному з останніх місць серед країн Європи, що брали участь в опитуванні.

Низький рівень громадської активності, притаманний українському суспільству, супроводжується найгіршими в Європі показниками правової свідомості та довіри до судової системи. Власне, українці мають найнижчі середні показники довіри за 11-бальною шкалою до визначальних державно-політичних інституцій (*табл. 4*).

Близькі до України показники мають Болгарія та Латвія. А от Європейському Парламенту мешканці України довіряють більше, ніж національному, і за цим показником є досить близькими до громадян інших європейських країн – Туреччини, Чехії, Великої Британії, Хорватії, Латвії, Ізраїлю, Росії.

Якщо в інших посткомуністичних країнах Європи останніми роками рівень довіри до судової системи підвищується, в Україні спостерігається протилежна тенденція: з 2005 р. довіра до судової системи невпинно зменшувалася, досягнувши на початку 2010 р. рівня, який свідчить фактично про повну недовіру. Та чи були такі зміни довіри характер-

Розділ перший

Таблиця 4

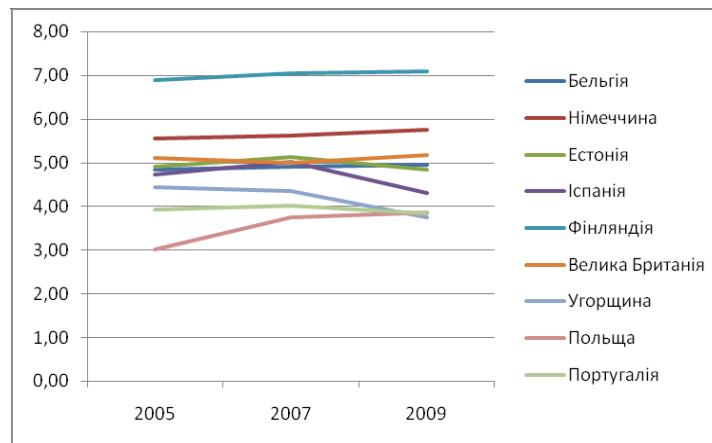
Довіра громадян європейських країн до політико-правових інститутів у 2009 р. (середній бал за шкалою: 0 – зовсім не довіряю, 10 – повністю довіряю)

Країна Європи	Парламенту	Судово-правовій системі	Поліції	Політикам	Політичним партіям
Бельгія	4.57	4.94	5.96	4.04	3.99
Болгарія	1.87	2.29	3.29	1.60	1.71
Швейцарія	5.83	6.35	6.85	4.93	4.68
Кіпр	5.57	6.35	5.94	4.50	4.35
Чеська Республіка	3.32	4.20	4.81	2.72	2.86
Німеччина	4.65	5.76	6.85	3.53	3.49
Данія	6.50	7.28	7.58	5.61	5.66
Естонія	3.88	4.84	6.05	3.29	3.24
Іспанія	5.02	4.30	6.10	3.26	3.21
Фінляндія	5.99	7.10	7.99	4.87	4.97
Франція	4.54	5.08	5.78	3.53	3.37
Велика Британія	4.32	5.17	6.24	3.56	3.63
Греція	3.55	4.75	4.88	2.46	2.54
Хорватія	2.98	3.13	4.37	2.12	2.30
Угорщина	2.59	3.74	4.30	1.92	2.01
Ізраїль	3.85	5.41	4.76	2.85	3.05
Латвія	1.95	4.03	4.61	1.68	1.64
Нідерланди	5.57	5.94	6.34	5.22	5.20
Норвегія	5.77	6.76	7.04	4.63	4.77
Польща	2.97	3.87	5.12	2.26	2.30
Португалія	3.50	3.83	5.34	2.34	2.36
Румунія	3.86	3.80	4.36	3.05	3.15
Російська Федерація	3.90	4.06	3.70	3.27	3.20
Швеція	5.74	6.09	6.55	4.62	4.77
Словенія	4.41	4.27	5.05	3.42	3.44
Словаччина	4.04	4.14	4.80	3.61	3.63
Туреччина	5.94	6.43	6.51	3.08	3.16
Україна	1.66	1.91	2.27	1.51	1.66

ними і для інших країн Європи? Візьмемо наприклад, декілька країн Європи, що брали участь у всіх трьох хвилях Європейського соціального дослідження, що й Україна, та подивимося, як змінювалась довіра до судово-правової системи в цих країнах (рис. 2).

Рисунок 2

**Динаміка індексу довіри судово-правовій системі
у країнах Європи**

Як бачимо, у країнах Європи не спостерігалось такого стрімкого падіння рівня довіри, як це сталося у випадку України. Це й не дивно, якщо взяти до уваги, що на запитання “Як часто за останні п’ять років чиновники просили Вас про послугу або хабар за виконання своєї роботи?” тільки 43% громадян України відповіли “ніколи”. Це не тільки найгірший показник серед інших країн Європи, а й принципово “неєвропейський” результат опитування, бо навіть у найближчій до України за цим показником Естонії 64% громадян відповіли “ніколи”. Годі вже й казати про країни Західної Європи, де лічені відсотки громадян мають досвід спілкування з чиновниками, що вимагали певних послуг або хабарів.

Європейське соціальне дослідження дає змогу визначити глибинні ціннісні засади масової свідомості завдяки використанню спеціалізованої методики вивчення типології цінностей, розробленої Ш. Шварцем. Згідно з отриманими даними українцям більше, ніж громадянам інших європейських країн, притаманні цінності “безпеки”, “конформності”, “влади”, “традиції”, “збагачення”, “досягнення успіху” і менше – цінності “відкритості для змін”, “самостійності”, “доброзичливості”, “гедонізму”. Для людей із таким ціннісним симптомокомплексом властиві обачливість, потреба державного захисту, соціального визнання та збагачення, консерватизм, безініціативність у поєднанні з жагою влади. Такі риси визначають переважно традиціоналістську свідомість, що не притаманна модальному типу сучасної цивілізованої європейської людини. Отже, причини багатьох проблем суперечливого, дуже неквапливого та непослідовного процесу реформування політичної системи й економіки України багато в чому зумовлені консерватизмом масової ціннісної свідомості.

Важливим показником готовності України до реального приєднання до європейської спільноти є оцінка задоволеності людей тими чи іншими аспектами життя і станом справ у країні. Якщо порівнювати оцінки громадян різних країн з приводу задоволеності життям у цілому, станом економіки у країні, роботою уряду та тим, як діє демократія, то Україна у 2009 р. займає останнє місце за всіма цими показниками (*табл. 5*).

З даних видно, що українці є найменш задоволеними життям порівняно з громадянами інших європейських країн. Середній показник становить 4.19 за 11-бальною шкалою задоволеності, що свідчить про оцінку задоволеності життям нижче за середню. За цим показником до України наближається лише Болгарія. Для всіх інших країн Європи середня оцінка задоволеності життям знаходиться у позитивній частині шкали (більше 5-ти балів). Стосовно задоволеності станом економіки та роботою уряду українці постають як найбільш незадоволені. Найближ-

Таблиця 5

Задоволеність громадян європейських країн у 2009 р.
(середній бал за шкалою: 0 – зовсім незадоволений,
10 – повністю задоволений)

<i>Країна Європи</i>	<i>Життям в цілому</i>	<i>Нинішнім станом економіки</i>	<i>Роботою уряду</i>	<i>Тим, як працює (діє демократія в країні)</i>
Бельгія	7.27	4.29	3.92	5.17
Болгарія	4.41	2.33	2.22	2.43
Швейцарія	7.96	5.90	5.97	6.93
Кіпр	7.08	4.85	5.94	6.57
Чеська Республіка	6.65	3.74	3.71	4.86
Німеччина	6.95	4.23	4.23	5.54
Данія	8.52	6.21	5.48	7.36
Естонія	6.20	3.53	3.53	4.52
Іспанія	7.31	3.57	4.04	5.83
Фінляндія	7.94	6.10	5.94	6.52
Франція	6.35	3.04	3.89	4.58
Велика Британія	7.08	3.13	3.60	4.88
Греція	6.06	2.35	2.69	4.38
Хорватія	6.67	2.98	2.87	3.81
Угорщина	5.29	1.78	1.88	3.01
Ізраїль	7.44	4.26	3.67	5.07
Латвія	5.88	1.81	1.80	3.27
Нідерланди	7.69	5.50	5.53	6.23
Норвегія	7.89	6.51	5.16	6.68
Польща	6.87	4.44	3.57	4.81
Португалія	5.72	2.83	3.27	4.05
Румунія	6.14	3.55	3.49	3.97
Російська Федерація	5.47	3.53	4.93	3.94
Швеція	7.86	5.00	5.12	6.47
Словенія	6.93	4.29	4.53	4.75
Словаччина	6.51	4.82	4.79	4.96
Туреччина	5.68	3.21	4.20	3.93
Україна	4.19	1.50	1.53	2.52

че до них за цим показником латвійці та угорці. Отже, за рівнем життя Україна надто далека від європейських стандартів, що зумовлює обережне ставлення Західної Європи до перспективи отримати у межах ЄС велику за територією та населенням, але економічно нерозвинену та нестабільну країну.

Обачливу політику ЄС стосовно об'єднання з Україною можна пояснити й тим, що самі українці досі скептично оцінюють рівень демократичного розвитку своєї країни. Відповідаючи на запитання стосовно того, наскільки вони задоволені тим, як працює демократія в країні, громадяни України вже на початку 2005 р. дали оцінку, значно нижчу за середню (4.3 за 11-бальною шкалою). Ще гіршою ситуація виявилася на початку 2009 р., коли Україна опинилася на останньому місці за оцінкою задоволеності станом демократії (2.5). Якщо в першому опитуванні громадяни сусідніх Польщі та Словаччини гірше, ніж українці, оцінювали стан демократії у своїй країні, то вже у 2009 р. сталися принципові зміни: суттєве поліпшення оцінок у сусідніх країнах супроводжувалося ще значнішим погіршенням оцінок в Україні. За даними моніторингу соціальних змін Інституту соціології НАНУ, незадоволеними станом демократії у квітні 2010 р. виявилися 52% громадян України (задоволеними – лише 18%).

Результати дослідження, отримані на основі порівняльного аналізу даних моніторингових соціологічних досліджень, свідчать про те, що хоча Україна й має достатньо об'єктивних передумов для приєднання до ЄС, головною її проблемою на шляху євроінтеграції залишаються вкрай низькі показники порівняно з цими країнами щодо задоволення життєво важливих потреб населення, а також атмосфера невпевненості в дієздатності та ефективності нових соціальних інституцій. До цього слід додати правовий нігілізм, поширений в Україні значно більше, ніж у західних сусідів, а отже, схильність до корупції, що стала вкоріненою рисою не тільки політичної та економічної еліти, а й масової свідомості. Ціннісна свідомість, притаманна

більшості населення України, ще й досі ґрунтується переважно на традиціоналізмі та консерватизмі, не зазнавши суттєвих змін за роки незалежності.

Подальший поступ України передусім має бути пов'язаний із подоланням суперечливого ставлення до ринкової економіки, демократичних засад суспільного життя, традиціоналістських цінностей і стереотипів. Демократична риторика і населення, і нової влади нині значною мірою має переважно утриманський характер. Вона зумовлена здебільшого надією на підтримку Заходу чи Росії, ніж реальною потребою самим орієнтуватися на демократичні норми соціального життя.

*О.Стегній,
доктор соціологічних наук*

СКЛАДОВІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: МОЖЛИВОСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО МОНІТОРИНГУ

Для процесу підготовки, прийняття та імплементації рішень у системі національної безпеки України соціологічне вимірювання має займати своє належне місце. Насамперед йдеться про таку форму соціологічного супроводу забезпечення національної безпеки, як соціологічний моніторинг на регулярній основі з певною періодичністю. Така форма збору первинної соціологічної інформації дає змогу отримати рефлексію українського суспільства щодо предмета національної безпеки, чинників, які формують уявлення щодо неї в масовій свідомості громадян, здійснювати порівняльний аналіз експертної оцінки та масових уявлень щодо розуміння сутності національної безпеки, її місця в ієрархії соціальних цінностей та вийти на рівень збалансованого й адекватного суспільного уявлення про важливість забезпечення національної безпеки.

Для соціологічного моніторингу забезпечення національної безпеки доречним є використання таких стандартизованих тестових методик, як шкала аномії, шкала соціальної напруженості, які успішно використовуються в соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України (ІС НАНУ) "Українське суспільство". Крім того, існує можливість додавання до основної незмінної частини цього моніторингу блоку ситуативних запитань, які дають змогу отримати суспільну рефлексію на поточні найбільш важливі події, включно з подіями, що заторкують сфери національної безпеки України.

Соціальна аномія виникла в результаті зіткнення тоталітарної та демократичної нормативних систем в українському суспільстві й породжує неприйняття всієї соціальної дійсності з відповідними економічними, політичними і правовими проблемами.

Шкала аномії ґрунтується на вимірюванні відповідного набору суджень, які стосуються оцінок усталеності загальних соціальних норм, а також власного стану. Сумарний індекс коливається в межах від 0 до 18 балів, де 9 балів означають нульову точку шкали, на якій значення вищі цієї величини вказують на ступінь аномічної деморалізованості. За роки спостереження індекс аномійної деморалізованості мав найвищі значення протягом 1999–2000 років (відповідно 14.0 та 13.8), тоді як цього року становив 12.9 бала.

В моніторингу ІС НАНУ соціологічне вимірювання соціальної напруженості здійснюється за допомогою низки запитань, таких як: загальна оцінка поточної політичної ситуації в Україні; рівень ймовірності масових виступів населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав; ступінь їх особистої готовності узяти участь у зазначених акціях протесту та уявлення про найефективніші й допустимі для особистої участі засоби обстоювання своїх прав.

Основним показником методики вимірювання рівня соціальної напруженості є індекс дестабілізаційності протестного потенціалу. Зазначений індекс був розрахований за результатами експертних оцінок різних форм соціального протесту з огляду на міру їх дестабілізаційності. Отримані коефіцієнти дестабілізаційності співвідносяться із питомого вагою респондентів, готових узяти участь у певній формі протесту. Проведені багаторічні дослідження дали змогу дійти висновку, що перевищення критичної позначки 4.4 бала значення індексу дестабілізаційності збігається із масовими акціями соціального протесту. За весь період соціологічного спостереження (1994–2010 рр.) лише один раз, у 2005 р., мало місце перевищення цієї позначки (4.6 бала).

На окрему увагу також заслуговує аналітичний матеріал, який ґрунтується на емпіричних даних окремих соціологічних досліджень з тематики міжнародної та національної безпеки, перспективи розвитку зовнішньополітичних

відносин України та відповідних орієнтацій як населення нашої країни, так і експертного середовища. Як правило, інформація про такі проекти є відкритою і розміщена на сайтах відповідних дослідницьких організацій.

Прикладом доцільності використання результатів міжнародних соціологічних досліджень за участю вітчизняних недержавних соціологічних центрів для моніторингу національної безпеки України є міжнародний науковий проект “Європеїзація або забезпечення безпеки “сторонніх”? Оцінка європейського підходу до побудови партнерських відносин зі Східною Європою”¹. Цей проект дає змогу отримати уявлення населення нашої країни щодо соціальних умов, які визначають поняття “безпека”, та здійснити порівняльний аналіз експертних оцінок та громадської думки щодо загроз національній безпеці України².

Які умови маркують для населення нашої країни поняття “безпека”? Учасники опитування мали можливість обрати до п’яти варіантів відповідей із запропонованого в опитувальнику переліку альтернатив. Виявляється, що в масовій свідомості українців поняття “безпека” асоціюється з такими умовами, як матеріальний добробут, відсутність війни, громадянський мир, стабільність у суспільстві та доступність якісної медичної допомоги.

¹ Усього за репрезентативною вибіркою було опитано 1200 респондентів. Польовий етап збору первинної соціологічної інформації здійснив Центр соціальних і маркетингових досліджень “Соціс” у жовтні 2008 р. В експертному опитуванні узяли участь державні службовці, представники політичних партій, науковці та журналісти (всього 19 осіб). Також у рамках проекту були проведені фокус-групові дискусії (фокус-групи) та написані твори випускниками трьох загальноосвітніх шкіл м. Києва. Крім України, в дослідженні узяли участь Росія, Білорусь та Молдова. Проект здійснювався за фінансової підтримки Ради економічних і соціальних досліджень (Велика Британія), грант RES-061-25-0001 під керівництвом доктора О.Користелевої, Університет Аберістут, Уельс, Велика Британія.

² Розгорнутий аналіз результатів масового опитування в рамках цього проекту подано в статті: Стегній О. Європейська інтеграція України: профіль громадської думки // Український соціум. — 2009. — № 1.

З цього переліку умов безпеки привертає до себе увагу загострена потреба респондентів у соціально-політичній стабільності, досягнення якої є проблематичним з огляду на жорстке політичне протистояння вищих гілок державної влади.

Особливий інтерес викликає той факт, що сприйняття умов забезпечення безпеки є однаковим для різних соціально-демографічних груп населення, але істотно відрізняється за регіоном проживання. Тому в *таблиці 1* наведені лише ті умови забезпечення безпеки, сприйняття яких помітно відрізняється в регіональному розрізі.

Таблиця 1
Сприйняття умов забезпечення безпеки
в регіональному розрізі (%)

Умови забезпечення безпеки	Центр	Захід	Схід	Південь	У цілому
Матеріальний добробут	69,1	59,8	61,2	66,0	63,8
Відсутність загрози війни	48,4	62,5	61,2	64,4	58,6
Відсутність тероризму	17,5	11,2	31,9	39,3	24,8
Незабруднене природне середовище	34,4	20,1	20,9	27,7	25,4
Доступність якісної медичної допомоги	46,3	30,9	39,1	51,3	41,0
Громадянський мир, стабільність у суспільстві	44,1	48,6	54,0	50,8	49,7
Відсутність загрози безробіття	20,9	17,8	26,5	25,1	22,9
Захист від свавілля чиновників	18,4	9,3	10,0	19,9	13,7
Міцне здоров'я	35,6	32,4	19,5	14,1	25,8

Для опитаних жителів Центру і Півдня умовою забезпечення безпеки частіше, ніж для інших, є матеріальний добробут, чисте природне довкілля, доступність якісної медичної допомоги, захист від свавілля чиновників. Натомість учасники опитування з центральної частини України найменше схильні відносити до умов забезпечення безпеки відсутність загрози війни (цілком вірогідно внаслідок

малоймовірності її виникнення). Респонденти Сходу і Півдня більшою мірою порівняно з іншими учасниками опитування додають до умов забезпечення безпеки відсутність тероризму. Опитані жителі Сходу частіше порівняно з респондентами Центру відносять до умов забезпечення безпеки громадянський мир і стабільність у суспільстві.

Чим наведені результати масового опитування можуть бути корисними для моніторингу національної безпеки України? Насамперед можливістю зіставлення масових уявлень про умови забезпечення безпеки загалом з умовами забезпечення національної безпеки. Знаходження “спільної мови” між населенням країни та експертним середовищем щодо дискурсу на тему національної безпеки дає змогу краще зрозуміти її завдання і пріоритети і, головне, сфокусувати увагу населення України на вагомості забезпечення національної безпеки в сучасних умовах глобалізованого світу.

На окрему увагу заслуговує також порівняльний аналіз уявлень населення та експертного середовища нашої країни щодо існування серйозних загроз національній безпеці України.

Чверть учасників масового опитування вважають, що існує серйозна загроза національній безпеці України, тоді як більше половини з цим не згодні, а кожний п’ятий не зміг визначитися. Якщо ж конкретизувати, що саме становить найбільшу загрозу безпеці України, то респонденти виокремили передусім корупцію, а потім інфляцію і зростання цін на енергоносії. Найменша кількість опитаних вказала на загрозу нападу іншої держави, що цілком корелює з думкою респондентів щодо відсутності на даний момент вороже налаштованих держав до України.

Варто зазначити, що розподіл найбільших загроз у цілому збігається як для тих, хто погоджується з існуванням серйозної загрози національній безпеці нашої країни, так і тих, хто її заперечує. У таблиці 2 не враховані респонденти, які не визначилися з відповіддю. Зауважимо, що учасники опитування мали змогу назвати не більше трьох найбільших загроз безпеці України.

Таблиця 2
Уявлення респондентів щодо найбільших загроз
безпеці України (%)

<i>Найбільші загрози національній безпеці України</i>	<i>Вважають, що існує серйозна загроза національній безпеці України (N-291)</i>		<i>Вважають, що не існує серйозної загрози національній безпеці України (N-660)</i>	
	N	%	N	%
Міжнародний тероризм	59	20,3	59	8,3
Злочинність	48	16,5	125	18,9
Корупція	121	41,6	295	44,7
Погіршення стану природного довкілля	47	16,2	92	13,9
Бідність	84	28,9	198	30,0
Відсутність демократії	28	9,6	51	7,7
Зовнішнє втручання у внутрішні справи країни	79	27,1	62	9,4
Низький рівень освіти	11	3,8	32	4,8
Зростання цін на енергоносії	92	31,6	229	34,7
Інфляція	92	31,6	265	40,2
Безробіття	67	23,0	156	23,6
Зростання цін на продукти харчування	71	24,4	166	25,2
Напад іншої держави	18	6,2	9	1,4
Загрози безпеці немає	1	0,3	37	5,6

Якщо проектувати вірогідність нападу на Україну іншої держави в п'ятирічній перспективі, то кількість респондентів, які не виключають такого повороту подій, зростає до 14%. При цьому переважна більшість наших громадян (понад 66%) продовжує вважати маловірогідним подібний сценарій міжнародних відносин за участю нашої країни навіть у середньостроковій перспективі.

Для вимірювання наявності реальної загрози з боку окремих країн і міжнародних організацій у масовому опитуванні цього дослідження використовувалась 4-бальна шкала, де один бал означав "так", два бали – "скоріше

Розділ перший

так”, три – “скоріше ні”, а чотири – “ні”. Як свідчать отримані дані, громадська думка в Україні схильна вважати, що жодна з країн і міжнародних організацій, перелічених у списку опитувальника, скоріше не становить реальної загрози для нашої країни.

На загальному тлі маловірогідності реальної загрози ззовні учасники опитування виокремлюють як суб’єкт такої загрози НАТО, а потім США і Росію. При цьому така ієрархія істотно змінюється, якщо поглянути знов-таки на регіональний розподіл відповідей, характер яких багато в чому визначається ідеологічним протистоянням по лінії: НАТО/США – Росія. Якщо опитані жителі Заходу і Центру вказують на Росію, то респонденти зі Сходу і Півдня відмічають НАТО та США (табл. 3).

Таблиця 3

Наявність загрози від окремих країн та організацій для безпеки України (бали)

Країни/організації	Центр		Захід		Схід		Південь		В цілому	
	N	Бал	N	Бал	N	Бал	N	Бал	N	Бал
Німеччина	261	3.61	233	3.69	404	3.52	179	3.69	1077	3.61
Китай	253	3.56	221	3.65	391	3.44	174	3.69	1039	3.55
НАТО	220	3.36	215	3.55	371	2.74	156	3.07	962	3.12
Європейський Союз	241	3.58	229	3.68	379	3.47	167	3.56	1016	3.56
США	232	3.37	221	3.63	368	2.95	162	3.15	983	3.24
Польща	253	3.70	235	3.71	404	3.55	173	3.59	1065	3.63
Росія	245	3.09	211	2.73	400	3.51	182	3.63	1038	3.27

За 4-бальною шкалою вимірювалась також реальність загрози безпеці України з боку різних злочинних організацій та нападу іншої держави під приводом захисту прав людини.

Учасники опитування передусім виокремлюють реальність загрози з боку наркобізнесу і контрабанди наркотиків, що відповідає рівню стурбованості населення за умов значних темпів зростання кількості наркоманів у країні

й інфікованих ВІЛ. Згідно з офіційними даними за цим показником Україна займає сумне перше місце серед європейських країн. На другій позиції за небезпечністю опинився тероризм, а на третій – напад іншої держави під приводом захисту прав людини. Найменше респонденти вбачають реальність загрози для безпеки країни з боку ісламських фундаменталістів і організацій міжнародної злочинності.

Яким чином наведене уявлення пересічних громадян України щодо загроз національній безпеці збігається з експертною думкою? Проведений проект дає змогу нам здійснити порівняльний аналіз цих позицій.

На думку експертів, на час проведення опитування існувала загроза безпеці України як у сфері “м’якої безпеки” (наркотрафік через територію країни, втягування в орбіту транснаціональної злочинності – торгівля людьми, зброєю, тероризм), так і в сфері національної безпеки і територіальної цілісності з боку сусідніх держав. Тут експерти вказують на можливість втрати контролю над шельфом і виключною економічною зоною навколо острова Зміїний у Чорному морі й у цілому весь спектр українсько-румунських відносин; введення карти поляка, що дає можливість отримання польського громадянства і певні преференції для жителів України, що мають польське коріння і родичів народжених у Польщі до 1939 р.

Експерти вбачають загрозу в підтримці певними політичними колами Росії сепаратистських угруповань на Сході і Заході України, проросійських рухів у Донбасі та в Криму, у принциповому небажанні Росії виводити свій Чорноморський флот з української території. За словами одного з опитаних дипломатів, *“Росії не стільки потрібен Крим, скільки флот як один з чинників маніпулювання українською владою”*. Крім того, ведеться справжня інформаційна кампанія Росії проти зовнішньополітичної діяльності України, коли наша країна розглядається як ідеологічний опонент, який дезінтегрує пострадянський простір.

Окремо експерти відмічають проблему енергетичної залежності України від Росії, що вимагає від нашої країни заходів зі скорочення енергозатратності української економіки і створення умов для збільшення видобутку власних енергоресурсів. Привертає увагу в цьому відношенні ретарка опитаного політика щодо пріоритетів зовнішньої політики України: *“Напередодні зими пріоритетною є Росія, протягом усього року – це Європейський Союз”*.

Вказуючи на російський чинник загрози національній безпеці, експерти відмічають також намагання Росії переглянути систему міжнародних відносин у цілому і зокрема її заяви про неефективність роботи таких міжнародних організацій, як ОБСЄ, Хельсінський заключний акт 1975 р., бажання переглянути державні кордони Грузії. Відсутність єдності й розуміння необхідності дотримуватися норм міжнародного права з боку основних гравців, на думку експертів, також становить реальну загрозу для України.

Як вважають окремі експерти, зокрема представники дипломатичного відомства, загрозою безпеці України є та обставина, що в зовнішній політиці нашої країни простежується продовження внутрішньої політики, спроба розв'язання внутрішніх проблем у зовнішній політиці. З цього погляду вітчизняна політична еліта є скоріше квазіелітою, оскільки являє собою угруповання політиків, які займаються виключно розподілом владних повноважень, а не захистом національних інтересів. Враховуючи відсутність чіткої стратегії поведінки на зовнішньополітичній арені, Україна неефективно витрачає свої ресурси і не досягає навіть базових стратегічних результатів. І тому наша країна вже перетворюється на об'єкт впливу третіх країн.

Експерти практично одноголосно заперечують загрозу територіального захоплення України або окупацію певної частини її території, але ставлять питання про економічну експлуатацію. Під цим терміном розуміється негативний зовнішній вплив на державну політику і перетворення ча-

стини так званої української політичної еліти на виконавців політики, що не відповідає національним інтересам.

Говорячи про актуальні загрози національній безпеці України після російсько-грузинської війни, переважна більшість експертів назвала посилення підтримки Росією сепаратистських рухів в Україні, участь Чорноморського флоту Росії у спробах дестабілізувати ситуацію в Криму.

Як бачимо, результати двох незалежно проведених експертних опитувань щодо поточних загроз національній безпеці в цілому збігаються, що дає підстави говорити про доволі високу узгодженість експертних оцінок у сфері національної безпеки України. Своєю чергою результати масового опитування свідчать про достатній рівень реалістичної оцінки стану забезпечення національної безпеки нашої країни. Відмінності змістовного наповнення поняття “безпека” з боку пересічних громадян та експертів дають змогу останнім коригувати свою позицію в публічному дискурсі щодо забезпечення національної безпеки з метою привернення уваги громадської думки до пріоритетів цієї безпеки.

О.Беленок

СОЦІАЛЬНО-СТРУКТУРНІ ЧИННИКИ СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ДО ІДЕЇ ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО СОЮЗУ РОСІЇ Й БІЛОРУСІ

Суспільствознавцям ще належить з'ясувати, чи існувала наприкінці 1980 – початку 1990-х років альтернатива обраному тодішнім українським керівництвом сценарієві реформування країни. Довго не вщухатимуть дискусії про те, чи могла бути проведена історична трансформація від адміністративно-командної системи до вільної і демократичної моделі розвитку без розпаду союзної держави. “Питання питань”, як назвав знаний історик С. Коен руйнацію СРСР, містить у собі досі не спокутовану провину можновладців за ту величезну ціну економічних, соціальних, моральних втрат, яку народам довелося заплатити за стрімкі суспільні перетворення. Виникнення на місці СРСР внаслідок легітимації свавілля “еліт” 15 національних держав стало водночас першим кроком інтеграційних процесів на пострадянському просторі. Особливо це стосується Росії, Білорусі та України, взаємний потяг до зближення яких продиктований не лише економічними і навіть безпековими інтересами, а й закодований у їхній спільній історії, зумовлений культурною, мовною спорідненістю народів-братів, необхідністю виживання православно-слов'янської цивілізації.

Згідно з даними моніторингу (*табл. 1*) більшість громадян України з 1997 р. (лише у 2000 р. – відносна більшість) стабільно підтримує ідею приєднання України до союзу Росії й Білорусі.

Як реакція масової свідомості на вузьке розуміння суверенітету народу України лише через розбудову держави, коли навіть постановка питання про міждержавний союз та взяття до нього кращого з радянського досвіду проголошувалася як рецидиви радянськості, ба більше – антиукраїнські прояви – постало на порозі ХХІ ст. фор-

Таблиця 1
Динаміка ставлення населення до приєднання України
до Союзу Росії й Білорусі (%)

“Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?”	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Скоріше негативно	24,3	21,0	23,4	37,0	25,7	23,1	19,9	20,1	27,8	24,7	20,2	24,2	20,9	22,1
Важко сказати	22,1	17,5	23,7	22,2	21,9	18,8	18,1	16,8	18,4	14,3	20,4	15,4	19,9	16,3
Скоріше позитивно	53,6	61,4	52,7	40,8	52,3	57,8	61,9	62,8	53,6	61,0	59,1	60,2	59,2	61,6

мування нової хвилі просоюзних настроїв, з присмаком соціальної ностальгії та новітніх очікувань. І якщо дані перших опитувань можна було інтерпретувати у такий спосіб, що підтримка ідеї союзу віддзеркалює емоції громадян колишньої держави, їхню пам’ять про велику країну, то константа просоюзних настроїв упродовж останнього десятиліття, на наш погляд, означає дещо більше, а саме усталені свідомі уявлення більшості населення України щодо того, з ким варто об’єднуватися у глобальному світі, між ким з сусідніх держав спільного більше, ніж відмінностей. І це при тому, що через складність стосунків політичних еліт, відмінність у темпах та характері економічних перетворень, а також у моделях державотворення відновлення історичної єдності братніх народів відбувається надто повільно.

Як і в попередніх опитуваннях, чим старша вікова група респондентів, тим у ній, як правило, більше прихильників Союзу (табл. 2).

Порівняно з 2008 р. (останнім докризовим вимірюванням) маємо незначні флуктуації громадської думки на

Таблиця 2

Ставлення до ідеї приєднання України до союзу
Росії й Білорусі залежно від віку респондента (%)

Варіанти відповідей	Вікові групи, років					
	18–25	26–35	36–45	46–55	56–65	66 і старші
Скоріше негативно	28,8	20,7	23,7	22,2	18,1	18,8
Важко сказати	18,8	20,7	16,3	13,2	12,8	15,9
Скоріше позитивно	52,4	58,5	60,0	64,7	69,0	65,3

полюсах вікової піраміди: чисельність наймолодших симпатиків союзу (18–25-річних) перетнула психологічну 50% позначку і сягнула 52,4% (проти 48,2% у 2008 р.), натомість чисельність тих, хто скоріше позитивно сприймає ідею приєднання України до союзу серед респондентів старших 65 років зменшилася на 4% порівняно з 2008 р. (69,3%) і становить 65,3%. Завдання з реінтеграції пострадянського простору вирішувати легше, допоки є чисельна перевага громадян нинішнього старшого і середнього покоління, що застали часи спільного проживання трьох народів, над молоддю, для якої досвід спільного проживання в кращому випадку – спомин дитинства, а то й образ, сконструйований за допомогою розповідей рідних та медійної продукції.

Позиція щодо союзу не залежить від статі респондента (симпатиків трохи більше серед жінок – 63%, серед чоловіків – 59,9%). Чинник освіти, хоча й має певний вплив (так, серед осіб із середньою загальною освітою “за” союз 61,6%, “проти” – 22,8%, з повною вищою – “за” 59,5%, “проти” 26,7%), не деформує загальний розподіл голосів і не дає підстав для висновку, що для високоосвічених верств населення подібний союз – це ретроутопія.

Натомість підтримка ідеї союзу тісно пов’язана з національно-мовним статусом респондента. Прихильність до союзу росіян (88,6%) вища, ніж українців (57,9%), тих, у кого батьки різних національностей (72,4%), вища, ніж

тих, у кого батьки однієї національності (59,3%); тих, чия рідна мова російська (85,3%), вища, ніж тих, чия рідна мова українська (50,2%).

Ставлення населення до зазначеного союзу також залежить від місця проживання (табл. 3).

Таблиця 3
Ставлення до ідеї приєднання України до Союзу Росії й Білорусі залежно від типу поселення (N=1880, %)

Варіанти відповідей	Тип населеного пункту				В цілому по масиву
	Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Село	
Скоріше негативно	39,0	18,1	20,1	25,0	22,1
Важко сказати	24,0	10,9	17,9	18,8	16,3
Скоріше позитивно	37,0	71,0	62,0	56,2	61,6

З таблиці 3 вбачається, що найбільше прихильників союзу – серед мешканців великих міст (71%), які найбільше постраждали від розриву економічних зв'язків унаслідок розвалу СРСР. Деяко обережніша підтримка ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі – у мешканців невеликих міст (62,0%) і сіл (56,2%). Особливою є позиція киян. Лише 37% з них скоріше позитивно ставляться до цієї ідеї. Вочевидь, решта побоюється втратити переваги мешканця столиці у майбутньому міждержавному союзі. Орієнтації м. Києва визначає меркантильність киян у першому поколінні, чи не головним показником життєвого успіху яких була міграція свого часу зі своєї малої батьківщини. Втрата Києвом статусу єдиного столичного мегаполісу рівнозначна для них болісному самовизнанню, що такий рішучий крок їхньої особистої біографії був даремним. Абстрагуючись від того, наскільки мають підстави такі побоювання, а також від того, наскільки справедли-

вий розподіл національного продукту, що створює такі переваги, скажемо, що останнім часом не бракує ідей щодо переносу столиці майбутнього міждержавного союзу до м. Києва.

У цілому позитивне ставлення населення України до Союзу досить неоднакове в різних соціальних групах. Максимальних прихильників союз знаходить в особі непрацюючого пенсіонера (68,4% з них – за союз), спеціаліста технічного профілю з вищою або середньою спеціальною освітою (67,8%), службовця з числа допоміжного персоналу (67,9%), кваліфікованого робітника (65,7%), працівника сільгоспідприємства (65,7%), у того, хто не має постійного місця роботи, але підробляє у різних місцях залежно від обставин (62,3%). Найменше схвалення ідея Союзу отримує серед службовців держапарату та працівників правоохоронних органів, військовослужбовців (об'єднаних нами задля більшого наповнення до однієї групи під назвою “держслужбовці”) – 43,3%, а також серед учнів, студентів, аспірантів (45,3%) та тих, хто займається дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом (46,3%). Найбільше супротивників ідеї союзу – серед керівників підприємств, установ, сільгоспідприємств (40%) та підприємців у великому або середньому бізнесі (40%). Скоріше позитивно до ідеї Союзу ставиться 62,8% найманих працівників, 51,1% з самозайнятих (ІТД), 41,2% з роботодавців (власників, які використовують найману працю інших). Загальною тенденцією є та, що ставлення громадян до ідеї союзу Росії й Білорусі зумовлене їх соціально-економічним становищем, побоюваннями одних його погіршення у разі приєднання України до союзу, ризиком втратити дійсні або очікувані переваги або надії інших на підвищення рівня життя, позбавлення залежності від експлуатації, яка має місце в теперішньому суспільстві. Деякою мірою позитивне ставлення до ідеї міждержавного союзу залежить від матеріального рівня життя сім'ї респондента та суб'єктивної оцінки матеріального становища сім'ї (чим вони гірші, тим імовірніша орієнтація на союз),

але зв'язок цей не вельми виражений. У новому союзі, щоб покласти край фінансово-економічній експлуатації з боку компрадорської буржуазії, кланово-кумівським привілеям, бюрократичному здирицтву, треба відмовитися від системи олігархічного капіталізму як стрижня держави. Серед просоюзно налаштованих респондентів лише 6,6% підтримують прихильників капіталізму, 28,2% – прихильників соціалізму, 26,2% підтримують і тих, і тих, аби не конфліктували (були й інші варіанти відповідей). 25,3% “союзників” обирають за вподобаннями ліві політичні течії (комуністичну і соціалістичну сумарно), 11,1% не обирає жодну, 15,1% ще остаточно не визначив своєї позиції, 25,7% не розуміються на цих течіях, інші течії політичного спектру мають 22,8% голосів прибічників Союзу. Отже, прихильники східної інтеграції України не є у більшості “лівими”, як про це стверджують ліберальні ЗМІ. На ставлення населення до Союзу також впливає “географія народження” респондентів; позитивно налаштовані на Союз 59,6% народжених в Україні, 66,1% – в іншій республіці колишнього СРСР, 85,5% – народжених в Росії.

Варто зазначити, що нерозв'язаною дотепер проблемою залишається діаметральна протилежність геополітичних уподобань населення різних регіонів України. Зокрема, питання ставлення громадян до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі, як і раніше, розділяє Україну регіонально (табл. 4).

Таблиця 4

**Ставлення до ідеї приєднання України до Союзу Росії
й Білорусі у регіональному вимірі (N = 1800, %)**

Варіанти відповідей	Регіон			
	Захід	Центр	Південь	Схід
Скоріше негативно	53,9	23,9	10,4	7,1
Важко сказати	25,9	20,9	11,7	7,8
Скоріше позитивно	20,2	55,2	77,9	85,1

Подолання регіональної поляризації громадської думки населення України щодо гіпотетичного приєднання України до союзу Росії й Білорусі становить окрему тему, що виходить за межі даної статті. Наголосимо на одній малооціненій, але принципово важливій обставині. Гарантом стабільності й цілісності нашої країни виступає Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), покладена в основу Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), схваленого на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Саме принципи Декларації передбачають реалізацію державного суверенітету через укладення союзного договору. Більше того, Угода про створення СНД (8 грудня 1991 р.), підписана тодішніми керівниками РРФСР, України та Республіки Білорусь, фіксувала згоду сторін на координацію зовнішньополітичної діяльності, співробітництво в формуванні і розвитку загального економічного простору, загальноєвропейського та євразійського ринків, у галузі митної політики і т.д., що мало скласти амортизуюче підґрунтя цивілізованого політико-державного розлучення колишніх союзних республік. В Україні наведені правові акти мають юридичну силу дотепер.

Отже, ставити бар'єри на шляху до приєднання України до міждержавного союзу означає фактично делегітимізувати державність України і надати опонентам аргументи на користь денонсації Біловезької угоди, що, до речі, здійснила РФ постановою Держдуми від 15 березня 1996 р. Якщо буде політична воля роз'яснити цей причинно-наслідковий зв'язок населенню, яке виступає проти союзу, рівень конфронтації в суспільстві можна значно понизити.

*С.Макеєв,
доктор соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СТРАТИФІКАЦІЯ В УКРАЇНІ: НЕАДЕКВАТНІ ОЦІНКИ, ХИБНІ ПРІОРИТЕТИ

Твердження, згідно з яким значна частина населення України знаходиться в ситуації бідності, давно перетворилося на трюїзм. З ним згодні політики, експерти з рівня та якості життя, а також громадяни, які повідомляють про свої доходи та витрати у відповідних соціологічних та економічних обстеженнях. Проте картина соціально-економічної стратифікації, відтворювана усіма названими суб'єктами, є неадекватною і провокує виголошення хибних соціально-політичних пріоритетів.

Загальновідомою є умовність визначення бідності, що пов'язане як з декількома "різновидами бідності" (абсолютна, відносна, суб'єктивна), так й із законодавчо встановлюваною й періодично коригованою "межею бідності": прожитковим мінімумом, споживчим кошиком, мінімальними заробітною платою та пенсією. У результаті оцінки масштабів поширення бідності тими чи тими експертами, хоча і відрізняються залежно від обраних критеріїв, але, здається, ні в кого не залишають сумнівів у значній поширеності самого явища. Почнемо з даних, наведених у національній доповіді "Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави" [1], що восени 2009 р. підготовлена інститутами Національної академії наук України.

Характеризуючи тенденції у подоланні бідності на підставі матеріалів обстеження умов життя 10 500 домогосподарств [2], що проводиться Державним комітетом статистики України в першому десятилітті нового століття, співробітники Інституту демографії і соціальних досліджень Національної академії наук зазначають, що за критерієм абсолютної бідності (понад 60% доходу витрачається на

продукти харчування) частка таких домогосподарств зменшилася з 73% у 2002 р. до 13% – у 2008 р. Однак за критерієм відносної бідності (75% медіани сукупного споживання домогосподарств) ситуація в той же період залишалася стабільною (26–28%), як і за критерієм відносної злиденності (60% медіани сукупного споживання домогосподарств – 12–14%) [1, с. 269].

Держкомстат України, окрім монетарної (за сукупним споживанням), проводить також і не монетарну оцінку рівня бідності. Методика припускає самооцінку членами обстежуваних домогосподарств ступеня доступності (ступеня депривації) 18 різних благ і послуг – продуктів харчування, товарів щоденного і тривалого користування, медичних і освітніх установ. До бідних відносять домогосподарства, яким недоступні 4 з 18 благ. Згідно з опитуванням, проведеним у жовтні 2009 р., 25% домогосподарств було віднесено до бідних (39% у сільських населених пунктах і 19% у містах). При цьому дві третини “деприваційно бідних” виявляються й “монетарно бідними”, тоді як лише третина останніх є “деприваційно бідними” [3].

У судженнях щодо ситуації з бідністю в Україні зарубіжні експерти орієнтуються або на національні критерії, або на такі з них, що визначені та прийняті конкретними вітчизняними чи міжнародними інстанціями. 16 квітня 2008 р., виступаючи в Києві на Міжнародній конференції з питань подолання бідності, організованій Програмою розвитку ООН, Френсіс О’Доннелл, координатор системи ООН в Україні, орієнтуючись на урядові дані про доходи населення, заявив, що 28% населення країни живе за межею бідності [4]. Для 2005 р. (свіжіші дані відсутні) Світовий банк визначав частку абсолютно бідних в Україні у 8% – ця цифра обговорювалася на прес-конференції українських економістів і соціологів 28 грудня 2009 р. [5]. 9 квітня 2010 р. Уповноважений з прав людини Верховної Ради України Н.Карпачова, посилаючись на статистику ООН, стверджувала, що хоча абсолютна бідність в Україні не є проблемою, але за межею відносної бідності, прий-

нятої у розмірі 17 доларів США витрат на всілякі потреби на день, перебуває 78% українців [6].

У масовій свідомості, стан якої виявляють репрезентативні опитування, також поширене уявлення про українське суспільство переважно як “суспільство бідних”. Якщо брати тільки період економічного зростання останнього десятиліття, то в моніторингу Інституту соціології НАН України матеріально-фінансове становище сім’ї як “злиденне” і “бідне” визначили у 2002 р. 45%, у 2005 р. – 46%, у 2008 р. – 43% респондентів [7, с. 60]. У обстеженні Державного комітету статистики у 2008 р. 53% опитаних віднесли своє домогосподарство до бідних [1, с. 267–268]. В опитуванні “Соціальна нерівність” у жовтні 2009 р. за методикою Міжнародного проекту соціального дослідження

Таблиця

Уявлення населення України про наявний та ідеальний типи соціальної стратифікації (% до всіх опитаних; < 100%, не включені ті, хто не відповів)

<i>Тип моделі</i>	<i>Опис моделі</i>	<i>Як стратифіковані люди</i>	<i>Як мають бути стратифіковані</i>
Тип А	Нечисленна еліта вгорі, небагато людей посередині й переважна більшість внизу	63	1
Тип В	Суспільство як піраміда: нечисленна еліта на верхівці, більш численний прошарок посередині та найбільше людей внизу	20	4
Тип С	Схожа на піраміду типу В, проте дещо менше людей знаходиться в самому низу піраміди	4	7
Тип D	Суспільство, де переважна більшість людей знаходиться посередині	2	49
Тип Е	Велика кількість людей на верхівці та нечисленна кількість людей внизу	2	28

(ISSP, емпіричний етап виконаний Київським міжнародним інститутом соціології, N = 2012) респондентам було запропоновано вибрати модель соціальної стратифікації, яка актуально склалася в Україні, і модель, яка найбільш бажана для країни. Майже дві третини респондентів (*табл.*) впевнені, що сьогодні реальним наслідком розшарування найточніше відповідає модель з нечисленним прошарком людей посередині та більшістю внизу: “тип А” – 63% опитаних. Відповідні порівняльні дані є лише для 1999 р., коли “тип А” обрали 66% опитаних у Латвії, 65% – у Болгарії, 59% – у Росії, 57% – у Угорщині, 51% – у Словаччині, 49% – у Польщі, 30% – у Чехії, 28% – у Словенії (у Норвегії – 3%). Ідеальну ж модель соціальної ієрархії більшість опитаних в Україні, подібно до інших країн світу, уявляє як таку, де середня частина піраміди є найчисельнішою (“тип Д” – 49%). Досить ймовірно, що сьогодні “тип А” українці обирають найчастіше серед громадян інших країн Європи.

Утім, систему стратифікації характеризує не тільки кількість і частка бідних, а й ступінь економічної нерівності між різними категоріями населення. Автори Національної доповіді про економічний стан країни, використовуючи як показник поляризації доходів на одного члена родини коефіцієнт Джіні, відзначають, що він порівняно високий, а його значення в останні десять років коливається в межах від 28,5 до 30,9% [8, с. 262]. Проте Д.Лейн з Кембріджського університету (Велика Британія), спираючись в своєму аналізі причин “кольорових” революцій на постсоціалістичному просторі на дані ООН з людського розвитку, показує, що коефіцієнт Джіні для України менший, ніж для Китаю, Туркменістану, Грузії, Росії, Узбекистану, Азербайджану, Казахстану, Монголії, Киргизії, Білорусі [1, с. 27]. Звісно, він більший, ніж у країнах Північної Європи (Норвегія, Швеція), проте ситуація із ступенем поляризації в Україні не виглядає надто гострою й тривожною.

Інший часто використовуваний показник ступеня поляризації – децильний коефіцієнт сукупних витрат домогосподарств – дещо уточнює наведену оцінку. За розрахунками авторів Національної доповіді, витрати 10% найбільш багатих у дев'ять разів перевищують витрати 10% найбідніших. Але вже співвідношення витрат між дев'ятим і другим децилями становить 2,7 рази. Інакше кажучи, поляризованими є крайні, десятий і перший, а вісім проміжних диференційовані незначно, адже в шести децилях рівень витрат менше середнього для всієї вибірки домогосподарств, а в сьомому перевищує його всього на 3%, що ще раз, на думку цитованих експертів, підтверджує низький рівень матеріального добробуту населення України [1, с. 263].

Вище керівництво країни також, слідом за експертами та громадянами, визнає українське суспільство бідним. Наступного дня після офіційного вступу на посаду новообраний Президент України В.Янукович підписав Указ № 274/2010 від 26 лютого 2010 р. “Про невідкладні заходи з подолання бідності”, у якому бідність названа найважливішим пріоритетом здійснення соціально-економічних реформ, проблемою першорядної ваги для перспектив розвитку країни. З червня цього ж року у Посланні українському народу він стверджував, що 30% українців проживають за межею бідності.

Проте такий стан справ, коли масову бідність й значну поляризацію визнають політики, більшість експертів і що їх підтверджують респонденти в масових опитуваннях, не є правдоподібним для реалій України першого десятиліття двохтисячних років. Інакше кажучи, його не можна приймати за адекватний опис ситуації з добробутом громадян й ступеня стратифікації населення за рівнем життя.

І справді, продукти харчування і повсякденного попиту, одяг і побутова техніка продаються в Україні за цінами, які мало чим відрізняються від загальноєвропейських. Але заробітні плати й пенсії приблизно в 10 разів менші, ніж у країнах Західної Європи, і в п'ять разів менші, ніж

у країнах Східної Європи – середня заробітна плата на початок 2010 р. не перевищувала 300 доларів США. Тим часом ніякої гуманітарної катастрофи в Україні не спостерігається. Навпаки, люди одягнені цілком пристойно, убогих і голодних на вулицях немає, оснащеність сімей сучасною побутовою технікою значно вища у порівнянні із 1990-ми роками, у центрі будь-якого обласного центру країни на один квадратний кілометр площі більше дорогих автомобілів, ніж, наприклад, у Берліні, Варшаві або Празі, ринок продажу нових автомобілів до 2008 р. зростає найшвидше в Європі, а внески населення в банки стрімко збільшувалися перші вісім років поточного десятиліття.

Звісно, децю коштує в Україні дешевше, ніж у Європі. Скажімо, комунальні послуги або ж проїзд у комунальному транспорті. Проте низькі ціни, складна система пільг не здатні встановити баланс доходів і задоволення життєвих потреб громадян, але провокують чинити тиск внутрішніх та міжнародних експертів та лобістів на виконавчі та законодавчі органи країни з тим, щоб привести їх до “економічно обґрунтованих”. Здається, всі розуміють, що такий крок за умови збереження “економічно необґрунтованої вартості” живої та минулої праці (заробітної плати та пенсій) і справді може перевести в статус “дійсно бідних” переважну більшість населення.

Пояснення того, чому ж не маємо масових катастрофічних наслідків “цінового дисбалансу” між товарами і робочою силою, достатньо просте й загальновідоме: за оцінками експертів, від 40 до 60% відсотків економіки України знаходяться в “тіні”. Якась частина доходів і прибутку виводиться з країни, інша ж перерозподіляється всередині. Механізмом перерозподілу, що поступово склався й утвердився, є множинність ринків зайнятості, яких не менше, ніж шість: 1) ринок офіційний, за місцем основної роботи; 2) ринок зайнятості за сумісництвом, де, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, у 2002 р. знаходилося 16% тих, хто мав основну роботу, а серед

зайнятих фізичною працею – 20% [9, с. 57]; 3) корпоративний неофіційний (повністю “тіньовий”); 4) ринок індивідуальної, ініціативної зайнятості по виробництву робіт й наданню послуг; 5) ринок грантів для учених, викладачів, неурядових організацій, кредитів для малого та середнього бізнесу; 6) зарубіжний ринок зайнятості.

Отриманий дохід потім розподіляється в межах сім’ї між поколіннями, споживається тут, а частково повертається на один з ринків для обміну на послуги. Джерела доходів, мережа внутрішньосімейних трансфертів не ставали в Україні предметом спеціальних досліджень. До того ж зовсім не очевидно, як би це можна було зробити. Тим часом реальні обсяги споживання різних груп населення не фіксуються офіційною статистикою, оскільки значна кількість предметів споживання купується на численних речових ринках, що у переважній більшості не мають касових апаратів, не обстежуються органами статистики, а значить, й “непрозорі” для неї. Отже, величезна “тінь” в Україні, яка накрила виробництво, розподіл та перерозподіл доходів, а також структуру споживання, дає змогу громадянам відтворювати порівняно пристойні умови життя, проте призводить до того, що державна статистика залишається “напівсліпою”.

Масштаби кожного з перелічених ринків досить важко, а іноді й неможливо, оцінити, тут доводиться оперувати далеко не завжди обґрунтованими припущеннями. Для прикладу візьмемо зарубіжний ринок праці. У порівнянні з європейцями українці тут досить активні. У 2007 р. в опитуванні Європейського соціального дослідження 6,4% респондентів відповіли, що останні десять років вони мали оплачувану роботу в іншій країні: з 25 країн-учасниць тільки в семи з них ця частка була вищою [10, с. 35]. У 2008 р. було проведено перше вибіркове обстеження трудових мігрантів, опитано 48 тисяч респондентів. Згідно з отриманими даними в період 2005–2008 рр. за кордоном працювало 1,5 мільйона громадян України, або 5,1% населення працездатного віку [1, с. 218]. За даними Націо-

Розділ перший

нального банку України, у 2009 р. на рахунки громадян надійшло 5,4 мільярда доларів США, що становило 4,6% ВВП країни [11]. Реальність цієї цифри сумнівна, оскільки невідомо, скільки ввозиться нелегально або ж на платіжних картках. Знайшлися експерти, які стверджували, що вона повинна бути більшою разів у п'ять.

Висновки:

➤ “Тіньова” економіка, що за розміром не має аналогів у Європі, плюральність ринків зайнятості, а значить, і джерел доходу приводять насамперед до того, що індивідам і сім'ям все-таки вдається задовольняти основні потреби в умовах разючої асиметрії цін на товари і послуги та розміром зарплат (пенсій);

➤ респонденти в опитуваннях і обстеженнях приховують реальні доходи;

➤ дослідники і експерти вимушені оперувати виключно офіційними відомостями, а відтак надавати органам влади і громадськості вельми неадекватну картину добробуту населення, вони силою різних обставин помітно обмежені в можливостях реконструювати правдоподібну ситуацію;

➤ Указ про боротьбу з бідністю у 2001 р. видавав й тодішній президент Л.Кучма. В українських реаліях такого роду маніфести є політичними жестами, але не технологічними розпорядженнями, що є обов'язковими для виконання. Не в останню чергу і тому, що неправильно визначається проблемна ситуація, яка підлягає розв'язанню, а отже, неправильно формулюються основні завдання державної політики в сфері забезпечення рівних можливостей громадян на гідне життя.

Література

1. Соціально-економічний стан України : наслідки для народу та держави : національна доповідь / за заг. ред. В.М.Гейця та ін. – К., 2009.

2. Режим доступу до даних: <http://www.ukrstat.gov.ua>
3. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу до матеріалу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
4. За чертой бедности живут почти 30% украинцев. Скоро их станет больше [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.NEWSru.ua> // Экономика. – 2008. – 16 апреля.
5. Сколько стоил украинцам бык, во сколько обойдется тигр: исследования потребительской корзины? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economics.unian.net/rus/detail/31542>
6. Українці стали біднішими за останній рік на 10% [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2010/04/9/4921623/>
7. Головаха Є. Українське суспільство 1992 – 2008: соціологічний моніторинг / Є.Головаха, Н.Паніна. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2008.
8. Лейн Д. “Цветная” революция как политический феномен / Д.Лейн // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 1.
9. Симончук Е. Рабочий класс в Украине: тренды рекомпозиции структуры / Е.Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – №2.
10. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі : за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007 / Є.Головаха, А.Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008.
11. Огляд приватних грошових переказів в Україну, що відображаються в статистиці платіжного балансу, 25 травня 2010 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>.

*Д.Александров,
кандидат соціологічних наук*

СТРУКТУРНІ ЗМІНИ В УЯВЛЕННЯХ ПРО ДОМІНУЮЧІ СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України останніх років ілюструє динаміку змін в уявленнях громадськості про значущість соціальних груп в умовах становлення ринкових відносин, ділової і політичної активності. Під “значущістю” ми розуміємо “верховенство певних соціальних об’єктивацій у реальності повсякденного життя” українського населення, що стосується насамперед визначення ієрархії соціально-політичних ролей різних груп у суспільстві [1]. Соціологічне дослідження структурних змін в уявленнях населення про значущість певних соціальних груп є актуальним уже через презентацію в соціальній свідомості образу успішного суб’єкта, через “включення” цього образу в індивідуальну картину світу і завдяки формуванню на його основі сучасних механізмів самовизначення і самореалізації. Тим більше, що зміна соціально-політичної ролі груп значною мірою пов’язана з питанням легітимації влади, якісного складу еліти і “елітності” загалом.

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви думаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?” (табл. 1) свідчить, що вісім років поспіль за критерієм значущості: 1) високостатусними соціальними групами є лідери політичних партій, підприємці, мафія; 2) до середньостатусних соціальних груп належать службовці держапарату, робітники, селяни, судді та працівники прокуратури, працівники міліції і служб безпеки, інтелігенція, керівники держпідприємств; 3) у низку низькостатусних соціальних прошарків входять керівники сільгоспідприємств, військові, пенсіонери.

Упродовж 2002–2010 рр. серед високостатусних соціальних груп позитивна динаміка притаманна оцінкам впливовості підприємців (з 28% до 32%) і політичних лідерів (з 24% до 37%), натомість відбувається поступове зниження соціально-політичної ролі в житті українського суспільства представників злочинного світу (з 38% до 32%). Статистичний розподіл показників інших соціальних груп не ілюструє стійкої динаміки збільшення чи зменшення показників впливовості.

На наш погляд, рівень визнання суспільством важливості різних соціальних груп визначається їх “близькі-

Таблиця 1
Динаміка оцінок населенням соціальних груп, що відіграють значну роль у житті українського суспільства (%)*

Соціальні групи	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010
Лідери політичних партій	24	22	26	28	36	37	37
Підприємці, бізнесмени	28	29	27	32	33	33	32
Мафія, злочинний світ	38	43	40	31	34	33	32
Робітники	27	19	22	28	28	24	25
Службовці держапарату (“чиновники”)	24	25	24	26	26	29	25
Селяни	22	15	18	19	20	19	19
Судді та працівники прокуратури	11	8	10	11	12	14	17
Працівники міліції, служби безпеки	15	12	13	13	12	13	14
Інтелігенція	17	10	13	18	19	15	14
Керівники держпідприємств	14	12	14	15	16	15	13
Керівники сільгоспідприємств	9	6	6	8	9	9	7
Військові	8	6	5	8	5	7	7
Пенсіонери	7	3	3	7	4	4	4
Ніхто не відіграє	2	3	3	2	3	3	4
Інші	1	1	1	2	2	2	2
Важко відповісти	13	15	13	14	11	10	13

* Соціальні групи структуровані за даними 2010 р.

стю” до найвпливовіших соціальних прошарків: політичної, економічної та мафіозної еліти. Зокрема, сучасне чиновництво, соціальна значущість якого є доволі високою (24–29%), поступається лише трійці лідерів і конкурує рік від року з соціальною групою робітників (22–28%). Досить стійка соціальна настанова на значущість чиновників зумовлена концентрацією цим прошарком чималих юридичних важелів управління і, відповідно, в умовах “дикого капіталізму” влади корупційного ґатунку на різних щаблях бюрократичного апарату.

У громадській думці визнаються значущими в силу своєї корумпованості, “замкненості” й підпорядкованості олігархічним структурам такі соціальні групи, як судді, працівники прокуратури (10–17%) і працівники правоохоронних органів (12–15%), хоча їх соціальна роль у сучасному українському суспільстві визнається доволі посередньою.

Так, українські реалії 2003 р. характеризувалися “злетом” активності української мафії (з 38% до 43%) і “падінням” соціальної ролі інших соціальних груп, окрім підприємців і службовців держапарату (чиновників) (*рис.*). Істотно, з 27% до 19%, знизилась оцінка значущості в житті українського суспільства робітників, з 22% до 15% – селян, з 17% до 10% – інтелігенції. За офіційними даними, у 2002 р. в Україні розгорнули діяльність 42 найбільш впливові організовані злочинні угруповання (зокрема, ОЗГ Б.Губського, ОЗГ О.Капітонова, ОЗГ Б.Совлохова та ін.). Як засвідчував авторитетний журнал “Jane’s Intelligence Review” (“Розвідувальне ревью”), 2002 р. українська мафія з розбоїв, здирства, торгівлі зброєю і наркотиками почала перекваліфіковуватися в “аферистів” економічної сфери, рейдерів. Встановивши зв’язки з корумпованими чиновниками, бізнесменами, вона перетворює нелегальну торгівлю, економічне шахрайство на прибутковий бізнес, час від часу виконує рейдерські замовлення високопоставлених політичних діячів [2].

Рисунок

Динаміка зміни показників найбільш значущих соціальних груп українського суспільства (%)

“Помаранчева революція” та в цілому соціально-політична ситуація 2004 р. зрушила у масовій свідомості орієнтири кримінальної “авторитетності”, привела до переоцінки соціальної ролі пересічних громадян України: зросла значущість робітників (з 19% до 22%), селян (з 15% до 18%), інтелігенції (з 10% до 13%), керівників держпідприємств (з 12% до 14%). Зросла соціальна роль лідерів політичних партій (з 22% до 26%), на яких загалом і покладалися сподівання і очікування стосовно поліпшення політичного і соціально-економічного життя в країні. Упродовж 2005 р. їхня соціальна значущість зросла ще на 2%. Якщо у березні 2004 р. на запитання “Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною?” ствердно відповіли 28,4% громадян, то на початку 2005 р. їх кількість становила вже 50,4%, що

свідчило про суттєве поліпшення ставлення населення до інституту політичних лідерів.

Своєю чергою помітно зменшилась роль у соціально-політичному житті України мафії, злочинного світу (з 40% до 31%). Водночас слід зазначити набуття лідерами політичних партій провідної ролі у суспільно-політичному житті країни. У динаміці зафіксовано підвищення загальної оцінки політичних лідерів (з 28% до 36%), тоді як показники інших соціальних груп залишалися більш-менш стабільними.

За даними соціологічного моніторингу 2010 р., у житті українського суспільства найбільш значну роль відіграють лідери політичних партій (37%), підприємці, бізнесмени (32%), мафія, злочинний світ (32%). Можна сформулювати цю тезу інакше, головними критеріями значущості, тобто визначальними показниками домінування залишаються “політична влада”, “влада грошей” і “влада беззаконня”. Стосовно останньої показовим є те, що значущість правоохоронної гілки влади є вдвічі меншою: на рівні 17% – для суддів та працівників прокуратури, і 14% – для працівників міліції і служб безпеки.

Якщо у 2005 р. ідею ефективного керівництва країною політичними лідерами підтримувала половина населення (50,4%), то упродовж 2006–2010 рр. їх кількість зменшилася до 35,2%. Низьким залишається і рівень довіри до приватних підприємців, бізнесменів: якщо індекс довіри до підприємців у 2008 р. дійшов максимальної позначки 2.7 бала (за шкалою 1–5 балів) за весь час моніторингових досліджень, то у 2010 р. він зменшився до 2.5 бала. Низькі показники мають “сильні світу цього” і за критерієм захисту прав та інтересів громадян України. На початку 2010 р. лише 4% населення вважало, що впливові бізнесмени, політики і депутати можуть захистити права та інтереси українців, а на кримінальних авторитетів покладають свої сподівання лише 2% респондентів. Виникає питання, чому соціальна роль політичних лідерів, бізнесменів

набуває позитивних змін, тоді як рівень довіри і характер взаємодії з народом залишається на низькому рівні?

У цьому сенсі привертає до себе увагу факт, що відмінності у структурних характеристиках соціальних уявлень про впливовість, визначуваних за такими соціально-демографічними чинниками, як вік, освіта, територіальний розподіл, розмір населеного пункту є статистично незначущі, а сукупний дохід на одного члена сім'ї, задоволеність життям, фінансово-економічна криза взагалі не впливають на оцінку соціально-політичної ролі домінуючих соціальних прошарків.

Серед соціокультурних чинників, що впливають на значущість політичних лідерів, підприємців і мафії, визначальною є громадська оцінка демократичних перетворень. Так, соціальну роль політичних лідерів високо оцінюють ті, хто “взагалі не задоволений демократією” – 14%, “швидше задоволений” – 21,6% (відмінність значуща на рівні $p=0,01$). Так само вище оцінюють підприємців ті, хто “швидше задоволений демократією” – 24%. Інак-

Таблиця 2

Орієнтири населення в оцінці найбільш значущих соціальних груп у житті українського суспільства (2010, N=1800, %)

Соціальні групи	Особистий досвід	Думки та досвід друзів і родичів	Преса, радіо, телебачення	Правове знання	Приклади відомих людей	Долученість до релігії	Наукове знання	Спілкування в Інтернеті	Твори літератури та мистецтва	Пророкування екстрасенсів та астрологів
Підприємці, бізнесмени	83,2	61,0	29,5	12,8	12,1	11,6	11,6	8,8	8,5	1,6
Лідери політичних партій	82,2	61,4	27,9	12,2	11,9	10,2	9,9	6,9	6,9	0,9
Мафія, злочинний світ	81,4	57,7	27,0	13,1	11,5	13,4	11,5	7,4	7,9	0,9

ше кажучи, у незадоволених демократією висока оцінка політичних лідерів свідчить про збільшення авторитаризму, тоді як у задоволених демократією – про сподівання і надії, що покладаються на можновладців.

Вирішальне значення у процесі формування і трансформації соціальних уявлень українців мають, по-перше, особистий досвід, по-друге, думки та досвід друзів і родичів. Третє місце займають мас-медіа, котрі засновують свій вплив на вже існуючих соціальних уявленнях, тобто, з одного боку, відтворюють сформовані соціальні уявлення, а з другого – трансформують їх (табл. 2). Зокрема, відмінність між тими, хто читає пресу, і тими, хто її не читає, щодо впливу на оцінку політичних лідерів статистично значуща на рівні $p=0,01$. Також впливає на оцінку політичних лідерів Інтернет, оскільки відмінність між тими, хто не користується Інтернетом, і тими, хто користується *вдома*, статистично значуща на рівні $p=0,01$. В оцінці соціальної ролі підприємців відмінність між тими, хто користується Інтернетом, і тими, хто не користується, так само статистично значуща на рівні $p=0,01$.

Отже, в цілому респондентам притаманна близькість в оцінках значущості різних груп населення. За останні роки високої політичної активності в масовій свідомості відбувається актуалізація і домінування здебільшого політичних уявлень, персоніфікація політичних уявлень в особистості політичного лідера, який час від часу ототожнюється не тільки з усією системою влади, а й з вектором найбільш помітних соціально-економічних і соціально-політичних перетворень.

У турботі населення про “хліб насущний” соціальні уявлення фокусуються щодо соціальної важливості підприємців і бізнесменів, адже за останні роки активно реалізуються принципи приватновласницького підприємництва. Відзеркалення в масовій свідомості значущості підприємця пов’язано з низкою суперечностей, оскільки, з одного боку, виявляється високою оцінка їх соціально-політичної значущості, з другого – низький рівень довіри

загалом, зневіреність у підприємці як роботодавці. Проте, незважаючи на суперечності, українці дедалі більше опосередковують свою поведінку і відтворюють комунікацію на основі норм, цінностей, принципів і поглядів, що імпліцитно притаманні цій соціальній групі.

Відбувається зменшення помітних проявів злочинної активності, що відповідно змінює суспільне сприйняття соціальної ролі мафії. Українське населення меншою мірою вимушене орієнтуватись у резонансних чи локальних протиправних подіях, формуючи своє ставлення до мафії, менше опосередковує свою поведінку нормами і цінностями цієї групи і пристосовується до умов, так би мовити, “злочинного” середовища. Однією з причин елімінації в масовій свідомості соціальної ролі мафії є виникнення сприятливих економічних умов для трансформації “злочинного” капіталу в “прозору” підприємницьку діяльність.

Література

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Бергер П., Лукман Т.; пер. Е.Руткевича. — М.: Медиум, 1995. — 323 с.
2. Makarenko T. Ukrainian mafia moves into the International Crime Arena / Tamara Makarenko // Jane's Intelligence Review. — 2002. — Vol. 14. — № 2. — P. 26–29.

*В.Матусевич,
кандидат філософських наук*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

Соціальна стратифікація ґрунтується на багатьох чинниках, кожний з яких певною мірою визначає місце індивіда в суспільній ієрархії, впливає на його поведінку, окреслює ставлення до умов і усвідомлення перспектив власної життєдіяльності. Дослідження одного з таких чинників, а саме регіону, що інтегрує в собі найбільш вагомі соціально значущі характеристики територіальної спільноти, засвідчує досить чітку кореляцію його особливостей з соціальним становищем індивідів, принаймні з деякими його складовими. Йдеться передусім про характер зайнятості, місце (тип населеного пункту) проживання, середньодушовий дохід, рівень задоволення актуальних потреб тощо [1].

Встановлення залежності об'єктивних ознак соціальної стратифікації від регіональних чинників дає певні підстави припустити наявність залежності від них і соціально-психологічних проявів стратифікацій, оскільки останні формуються не лише під впливом безпосередніх умов життя, а й більш широкого соціального контексту, зокрема економічних і соціокультурних особливостей регіону.

Перевірка цієї гіпотези здійснювалася з урахуванням матеріалів всеукраїнського соціологічного моніторингу 2010 р. (обсяг вибірки 1800 осіб, статистична похибка в межах 2,7–0,7%). Для визначення об'єкта дослідження була використана типологія регіонів О.Резніка, яка виокремлює чотири регіони: Північний, Південний, Східний і Центральний [2]. Кожний із цих регіонів різниться від інших як за географічним розташуванням областей, що входять до його складу, так і соціально значущими ознака-

ми [1]. З'ясування того, якою мірою і на які саме соціально-психологічні характеристики соціальної стратифікації впливають ці ознаки, і становить мету даної статті.

Структура соціально-психологічних характеристик соціальної стратифікації охоплює досить широкий спектр оцінок і суджень громадян стосовно ситуацій і змін, які мають місце у різних сферах українського суспільства (економічній, політичній, соціальній, духовній) на різних їх рівнях (загальнонаціональному і місцевому), а також установок, зумовлених цими ситуаціями і змінами. Щодо першої категорії характеристик, які віддзеркалюють сприйняття загальнонаціональних змін і ситуацій, то тут передусім слід зважати на оцінку респондентами економічної ситуації в країні. Її визначення розподілилися так (табл. 1)

Таблиця 1

**Оцінка нинішньої економічної ситуації
в Україні представниками різних регіонів (%)**

Регіони	Економічна ситуація										
	Дуже погана 0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Дуже добра 0
Східний	22,7	11,8	15,6	23,5	9,0	9,7	2,3	0,9	0,3	0,2	0,0
Південний	20,7	12,9	18,5	28,4	9,2	7,4	1,5	1,5	0,0	0,0	0,0
Центральний	14,8	10,8	21,7	22,8	10,8	12,9	3,4	1,7	1,0	0,0	0,0
Західний	17,2	11,2	21,3	23,6	14,1	9,5	1,4	1,1	0,3	0,0	0,3

Розподіл оцінок, наведених у таблиці, має дві чітко виявлені тенденції. Перша з них є спільною для всіх регіонів і визначається загальним станом економіки України. Її суть полягає у концентрації більшої частини оцінок (до 75%) на відтинку шкали від “дуже погана” до 3-ї позиції включно (статистичні розбіжності між регіонами незначні, $p > 0,05$), а також у незначній частці оцінок на

Розділ перший

відтинку шкали від 7-ї позиції до “дуже добра” ($p > 0,05$). Друга тенденція виявляється у середині шкали (позиції 4–6) і засвідчує наявність статистично значущих розбіжностей ($p < 0,05$) між оцінками мешканців Сходу і Півдня, з одного боку, і оцінками мешканців Центру і Заходу – з другого. Останні більш оптимістично сприяють економічній ситуації в Україні.

Подібні тенденції спостерігаються і в оцінках політичної ситуації (табл. 2).

Таблиця 2
Оцінка політичної ситуації в Україні (%)

Регіони	Політична ситуація				
	Благополучна	Спокійна	Напружена	Критична	Важко відповісти
Східний	2,6	24,7	60,4	8,3	4,0
Південний	1,1	12,9	64,9	14,8	6,3
Центральний	2,1	15,4	63,0	12,0	7,6
Західний	1,1	20,3	56,4	11,7	10,3

Як бачимо, у всіх регіонах без винятку частка негативних оцінок політичної ситуації значно перевищує частку її позитивних оцінок. Статистично значущі розбіжності ($p < 0,05$) мають місце лише у двох випадках. Більш позитивно, а саме як “благополучну” і “спокійну” оцінюють політичну ситуацію мешканці Сходу і більш негативно, як “напружену” і “критичну”, – мешканці Півдня і Центру.

Щодо соціальної сфери, то її сприйняття і оцінка визначалися мірою задоволеності мешканців різних регіонів своїм життям загалом. Задоволеність життям, на нашу думку, є інтегральною характеристикою соціальної сфери, оскільки саме тут задовольняється більшість соціально значущих потреб, і саме тих, що суттєво впливають на спосіб і якість відтворення і розвитку людини як особистості (табл. 3)

Таблиця 3
“Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?” (%)

Регіони	Варіанти відповідей				
	Зовсім не задоволений	Скоріше не задоволений	Важко сказати, задоволений чи ні	Скоріше задоволений	Цілком задоволений
Східний	12,1	33,9	22,2	29,9	1,8
Південний	12,6	28,1	22,6	33,3	3,3
Центральний	10,7	26,5	28,8	31,6	2,5
Західний	6,3	25,2	28,4	38,1	2,0

За мірою задоволення життям серед чотирьох регіонів чітко вимальовуються два регіони-антиподи (Східний і Західний) і два регіони (Південний і Центральний), які займають проміжну позицію. Серед перших за оцінками “скоріше задоволений” і “цілком задоволений” переважає Західний район – 40,1%, що майже на 9% перевищує аналогічний показник у Східному ($p < 0,01$).

Водночас не задоволених (“зовсім не задоволений” і “скоріше не задоволений”) менше у Західному регіоні – 31,5% проти 46,0 у Східному ($p < 0,01$). Розбіжності між Південним і Центральним регіонами статистично незначущі ($p > 0,05$), тому їх можна розглядати як подібні.

Стосовно духовної сфери, то як узагальнений показник залученості до неї розглядалася оцінка респондентами змін за останні 12 місяців можливостей брати участь у культурному житті (табл. 4).

Найбільш стабільною ситуація з можливостями задоволення духовних потреб, участі у культурному житті залишається у Південному регіоні. Понад 80% його мешканців наголошують саме на цьому. В інших регіонах ситуація дещо гірша. Привертає до себе увагу тенденція змін таких можливостей. Відсоток тих, хто констатує погіршення можливостей більш як удвоє у всіх без винятку регіонах, перевищує відсоток тих, хто зазначає її поліпшення.

Таблиця 4

**Оцінка змін можливостей брати участь
у культурному житті представників різних регіонів (%)**

Регіони	Можливості брати участь у культурному житті...				
	Значно погіршилися	Трохи погіршилися	Залишилися такими самими	Трохи політшилися	Значно політшилися
Східний	8,1	12,5	72,6	5,8	1,1
Південний	6,3	7,0	80,4	4,4	1,8
Центральний	11,4	13,9	66,7	6,3	1,7
Західний	8,4	12,4	66,0	11,0	2,3

Розглянутий розподіл оцінок ситуацій і змін, які відбуваються в українському суспільстві, вказує на їх помітні відмінності у представників різних регіонів. Зважаючи на цю обставину, можна припустити їх певну узгодженість з оцінками місцевих умов спілкування. Підставою для такого припущення є те, що регіональні особливості, з одного боку, слугують своєрідною “призмою”, крізь яку сприймаються і оцінюють ситуації і зміни на загальнонаціональному рівні, а з другого – вони є безпосередніми умовами існування самих респондентів. Про слушність такого припущення свідчать дані про оцінку мешканців різних регіонів матеріального становища своїх сімей, яке, як відомо, визначається багатьма складовими: наявністю у місці проживання достатньої кількості робочих місць, рівнем оплати праці, вартістю предметів споживання і послуг тощо. Таким чином, оцінку матеріального становища сім’ї можна вважати певною мірою і характеристикою економічної ситуації на місцевому рівні (табл. 5).

Оцінка матеріального становища сім’ї, інтерпретована як оцінка економічної ситуації на місцевому рівні, досить чітко корелює з оцінкою економічної ситуації на загальнонаціональному рівні. Так, більш високо оцінюють становище своїх сімей у Центральному і Західному регіонах. Розбіжності з оцінками представників Східного і

Таблиця 5
“Як Ви оцінили матеріальне становище Вашої сім’ї?” (%)

Регіони	Варіанти відповідей			
	Злиденне	Бідне	Середнє	Заможне
Східний	6,7	45,9	47,2	0,2
Південний	5,9	46,8	47,3	0,0
Центральний	4,8	38,9	54,8	1,5
Західний	4,8	41,6	52,7	0,9

Південного регіонів статистично значущі на рівні 0,05. Усе це і дає підстави стверджувати про наявність збігу тенденцій, виявлених у *таблицях 5 і 1*.

Подібні тенденції спостерігаються і при порівнянні оцінки політичної ситуації в країні і оцінки діяльності місцевої влади, яка формує політичну ситуацію вже на місцевому рівні. Про це свідчать дані, наведені в *таблиці 6*.

Таблиця 6
“Якою мірою Ви задоволені роботою місцевої влади?” (%)

Регіони	Варіанти відповідей		
	Скоріше не задоволений	Важко сказати, задоволений чи ні	Скоріше задоволений
Східний	49,8	32,9	17,4
Південний	47,4	32,6	20,0
Центральний	46,1	38,7	15,2
Західний	38,4	41,0	20,6

Так, представники Східного, Південного і Центрального регіонів, які найбільш критично оцінюють політичну ситуацію в країні, виявляють і найбільше незадоволення роботою місцевої влади (порівняй таблицю 6 з таблицею 2). Більш поміркованими в своїх оцінках і у першому, і у другому випадках виглядають представники Західного регіону.

На тлі узгодженості оцінок ситуацій в економічній і політичній сферах оцінки соціальної ситуації як міри задо-

Розділ перший

воленості своїм життям не становлять винятку. Тут також спостерігається узгодженість у визначенні такої міри на загальнонаціональному рівні і рівні місцевому (табл. 7).

Таблиця 7

“Якою мірою Ви задоволені життям у Вашому населеному пункті?” (%)

Регіони	Варіанти відповідей				
	Зовсім не задоволеній	Скоріше не задоволеній	Важко сказати, задоволеній чи ні	Скоріше задоволеній	Цілком задоволеній
Східний	7,8	30,9	23,7	33,7	3,8
Південний	9,3	16,7	23,7	39,6	10,7
Центральний	7,3	20,2	30,9	38,0	3,6
Західний	6,3	14,8	23,1	50,7	5,2

Міра незадоволеності життям представників Східного, Південного і Центрального регіонів загалом (табл. 3) і у своєму населеному пункті (табл. 7) переважає за цими показниками ($p < 0,05$) відповідні показники мешканців Західного регіону. Помітна різниця між цими регіонами має місце і при порівнянні показників задоволеності життям. Тут, що цілком логічно, ведуть перед уже представники Західного регіону. Різниця між ними й іншими є статистично значущою ($p < 0,05$) в обох випадках.

Виявлені тенденції, зумовлюючись існуючими економічними, політичними, соціальними та іншими особливостями регіонів, мають певним чином відбуватися і на відповідних диспозиціях їх мешканців. Для виявлення таких залежностей, зокрема в економічній сфері, була відібрана установка-бажання зайнятися підприємництвом, відкрити власну справу (табл. 8)

За даними, бажання відкрити свою справу більшою мірою виявляють мешканці Західного і Центрального регіонів і, навпаки, меншою – мешканці Східного ($p < 0,05$), демонструючи тим самим певну узгодженість з оцінками

Таблиця 8

**“Чи хотіли б Ви відкрити свою справу
(власне підприємство, фермерське господарство тощо)?” (%)**

Регіони	Варіанти відповідей				
	Ні	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так	Так
Східний	32,1	11,5	11,7	18,6	26,1
Південний	25,8	3,3	12,9	18,8	39,1
Центральний	26,0	9,3	14,3	17,9	32,5
Західний	25,5	9,2	13,1	22,1	29,2

економічної ситуації (табл. 1) Виняток становлять тут лише представники Південного регіону. Маючи найвищий показник серед бажаючих відкрити власну справу, вони одночасно дають найбільш негативну оцінку економічній ситуації. Ця обставина, на нашу думку, не заперечуючи попереднього висновку, є свідченням того, що аналіз такого зв'язку потребує врахування більшої кількості чинників і, зокрема, таких, які безпосередньо визначають економічне середовище, умови і засоби входження до нього і функціонування в ньому.

Деяко інша картина виявляється при порівнянні розподілу оцінок ситуацій в політичній і соціальній сферах як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях, з одного боку, і розподіл відповідних диспозицій респондентів – з другого. Відсутність чіткого зв'язку між ними простежується тут в усіх регіонах без винятку. Так, частка громадян, які готові брати участь у мітингах і демонстраціях у разі порушення їхніх прав, коливається в межах 25–28%, різниця є статистично незначущою ($p > 0,05$). Подібний розклад оцінок і диспозицій маємо і стосовно соціальної сфери. Можливість масових виступів населення проти падіння рівня життя декларується респондентами в межах 17–20% ($p > 0,05$). Відсутність залежності між оцінками і диспозиціями в політичній і соціальній сферах загалом і на регіональному рівні зок-

Розділ перший

рема, на нашу думку, є наслідком низького рівня розвитку громадянського суспільства в Україні, яке має допомагати громадянам усвідомлювати свої права та інтереси, гуртуватися для їх захисту і реалізації.

Розглянуті соціально-психологічні прояви соціальної стратифікації набувають, як засвідчують результати аналізу, на рівні оцінок ситуації в різних сферах суспільного життя доволі чітко виражену специфіку, віддзеркалюючи тим самим соціально-економічні, політичні, історико-культурні особливості регіонів [1]. Винятком є лише установки респондентів, формування яких, судячи з усього, має більш опосередкований характер, спричиняючи їх певну неузгодженість з іншими соціально-психологічними утвореннями, що необхідно враховувати при подальших дослідженнях.

Література

1. Матусевич В. Регіональні особливості соціальної стратифікації / В.Матусевич // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С.60–66.
2. Резнік О. Мовна практика в українському суспільстві / О.Резнік // Україна–2002 : Моніторинг соціальних змін. – К. : ЗАТ “ВІПОЛ”, 2002. – С. 517–522.

Розділ другий

**Українські реалії
в соціальних уявленнях
населення**

*В.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ УПОДОБАНЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Соціально-економічні ідеологічні уподобання громадян – їхні своєрідні особисті відповіді на основоположні питання стосовно порядку та кінцевої мети господарської життєдіяльності суспільства. Ці уподобання певною мірою впливають на економічну і політичну, зокрема, електоральну, поведінку громадян, забезпечують їм певну солідарність, згуртованість та одностайність у перебігу господарських взаємодій.

Розмаїття зазначених уподобань можна умовно локалізувати у межах уявного виміру з “лівим” та “правим” ідеологічними “полюсами”. Ліва ідеологія вважається ідейною підвалиною соціалістичного устрою суспільства і наголошує відповідно доцільність колективної власності, централізованого планування, максимізації виробництва, адміністративного розподілу ресурсів і товарів, зрівняльного перерозподілу доходів та ін. Права ідеологія – ідейне підґрунтя капіталістичного устрою суспільства, заснованого на приватній власності, приватному підприємстві, вільному ринку, конкурентних відносинах, максимізації прибутку, обмеженій ролі уряду в економіці та ін.

Загалом соціально-економічні уподобання громадян України можна виміряти за допомогою модифікованого показника прихильності до антагоністичних політичних сил, які прагнуть соціалізму/капіталізму в Україні (*табл. 1*).

На тлі економічного спаду впродовж другої половини 1990-х років підтримка прихильників капіталізму загалом незначно збільшилася. Натомість, коли відбувалося економічне зростання впродовж першої половини 2010-х років, відсоток підтримки прихильників капіталізму зменшився. На тлі уповільнення економічного зростання та згодом різкого спаду економіки внаслідок глобальної фінансової кризи впродовж другої половини 2010-х років

Таблиця 1

**Динаміка відсотків відповідей на запитання
про прихильність до антагоністичних політичних сил,
які прагнуть соціалізму/капіталізму в Україні (%)**

<i>Одні політичні сили хочуть, щоб Україна обрала шлях соціалізму, інші – капіталізму. Як Ви особисто ставитесь до цих сил?</i>	1995	2000	2005	2010
	<i>N=</i> 1810	<i>N=</i> 1810	<i>N=</i> 1800	<i>N=</i> 1800
Підтримую прихильників соціалізму	23,1	23,3	24,3	20,6
Підтримую тих і тих, аби не конфліктували; не підтримую нікого з них; важко сказати	63,3	59,0	64,4	67,9
Підтримую прихильників капіталізму	13,6	17,7	11,3	11,5

відсоток підтримки прихильників капіталізму загалом стабілізувався, тоді як відсоток підтримки прихильників соціалізму незначно скоротився. Зазначені тенденції дещо неочікувані: за умов економічного зростання зазвичай зростає прихильність до правих ідеологій і навпаки – за умов економічного спаду та криз зростає прихильність до лівих ідеологій. Адже економічний розвиток вигідно підкреслює переваги капіталізму, тоді як економічна криза – демонструє його вади.

Відсоток опитаних, що підтримують і прихильників соціалізму, і прихильників капіталізму, не підтримують нікого з них або затрудняються у самовизначенні власної позиції в межах запропонованої шкали, попри певні коливання, упродовж 1995–2010 рр. загалом теж незначно зріс. Це відбулося за одночасного загального незначного (в межах статистичних похибки) скорочення відсотків ідеологічних “антагоністів” – тих, хто однозначно підтримує або прихильників соціалізму, або прихильників капіталізму. Ці тенденції можна інтерпретувати так: за останні 15 років соціально-економічна ідеологічна поляризація в українському суспільстві однозначно не посилилася і навіть імовірно незначно послабилася.

Подібні тенденції можна спостерегти й у динаміці ставлення до приватного підприємництва. Приватне підприєм-

Таблиця 2

**Динаміка відсотків відповідей на запитання
про ставлення до розвитку приватного підприємництва,
згоди особисто працювати у приватного підприємця
та довіри приватним підприємцям (%)**

Показники	1995	2000	2005	2010
	N= 1810	N= 1810	N= 1800	N= 1800
<i>Як Ви ставитесь до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні?</i>				
Скоріше не схвалюю	32,8	22,5	18,8	19,9
Важко сказати, схвалюю чи не схвалюю	26,2	25,2	29,4	25,7
Скоріше схвалюю	41,0	52,3	51,8	54,5
<i>Чи згодні Ви особисто працювати у приватного підприємця?</i>				
Скоріше ні	34,1	31,2	48,7	41,4
Важко сказати	14,8	13,2	14,9	15,1
Скоріше так	51,1	55,6	36,5	43,5
<i>Який рівень Вашої довіри приватним підприємцям?</i>				
Скоріше не довіряю	52,9	46,3	41,0	41,3
Важко сказати, довіряю чи ні	33,7	37,0	42,7	42,8
Скоріше довіряю	13,3	16,7	16,3	16,0

ництво як чинник самоорганізації або державне адміністрування як чинник організації господарського життя суспільства є соціально-економічними ідеологічними альтернативами. Відтак у ставленні до приватного підприємництва теж проявляються ідеологічні уподобання опитаних (табл. 2).

Економічний спад другої половини 1990-х років мав би нагадати і вигідно підкреслити громадянам соціальні переваги адміністративно керованої соціалістичної економіки та спонукати їх із підозрою і несхваленням поставитися до стихійної регулятивної ролі приватної підприємницької ініціативи. Однак цей часовий проміжок характерний скороченням відсотків несхвального ставлення до приватного підприємництва, незгоди особисто працювати у приватного підприємця та недовіри приватним підприємцям. Водночас відповідно збільшилися відсотки схвального ставлення до приватного підприємництва, згоди осо-

бисто працювати у приватного підприємця та довіри приватним підприємцям. Імовірно, більшість опитаних пов'язували свої сподівання на пожвавлення економічного життя не із реставрацією соціалізму, а з поглибленням ринкових перетворень.

Економічне зростання першої половини 2010-х років, яке мало б збільшити прихильність громадян до приватного підприємництва, не додало, однак, останньому привабливості з погляду опитаних. Водночас відсоток схильних до несхвалення у цьому випадку незначно скоротився, а відсоток неспроможних визначитися із власним ставленням – зріс. Значно зріс відсоток незгодних особисто працювати у приватного підприємця та відповідно скоротився відсоток згодних особисто працювати у нього. Попри незначне скорочення відсотка недовіри приватним підприємцям, відсоток довіри їм не зріс, а радше, навпаки, скоротився.

Економічний спад та фінансова криза другої половини 2010-х років відзначені незначним зростанням відсотків і прихильності, і неприхильності до приватного підприємництва (у межах статистичної похибки). Водночас відчутно скоротився відсоток незгодних та відповідно зріс відсоток згодних особисто працювати у приватного підприємця. Відсотки недовіри та довіри приватним підприємцям за вказаний період фактично стабілізувалися.

Загалом упродовж 1995–2010-х рр. ставлення до приватного підприємництва суттєво покращилося: у підсумку переважна більшість опитаних схвально налаштована стосовно цього атрибуту капіталізму. Назагал суттєво скоротився рівень недовіри та імовірно незначно зріс рівень довіри приватним підприємцям. Натомість суттєво зменшилася готовність особисто працювати у приватного підприємця. Отже, в ідеологічному сенсі громадяни стали більш прихильними до приватного підприємництва, однак в економіко-практичному сенсі така прихильність зменшилася.

За відсутності показників ідеологічних уподобань стосовно іншого інституційного атрибуту капіталізму – приватної власності – варто звернути увагу на показники ставлення до приватизації підприємств (*табл. 3*).

Таблиця 3

Динаміка відсотків відповідей на запитання про ставлення до приватизації крупних і малих підприємств (%)

Показники	1995	2000	2005	2010
	N=1810	N=1810	N=1800	N=1800
<i>Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) великих підприємств?</i>				
Скоріше негативно	46,1	51,8	61,2	62,1
Важко сказати, негативно чи позитивно	32,1	30,3	25,4	24,8
Скоріше позитивно	21,8	17,9	13,4	13,1
<i>Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) малих підприємств?</i>				
Скоріше негативно	19,1	18,8	23,5	28,5
Важко сказати, негативно чи позитивно	25,2	28,8	32,5	31,0
Скоріше позитивно	55,7	52,4	44,0	40,5

Ототожнення приватизації та приватної власності – не правомірне. Але в Україні за сучасних умов перша – головне джерело та передумова появи другої. Відтак можна припустити, що ставлення до приватизації може зумовлюватися ідеологічно і відбивати ідеологічні вподобання громадян. У будь-якому разі за 1995–2010-і рр. зріс відсоток негативно налаштованості та скоротився відсоток позитивно налаштованості стосовно приватизації великих і малих підприємств. Причому найбільшою мірою ці тенденції виявили себе не під час економічного спаду і кризи другої половини 1990-х та другої половини 2010-х років, а за умов економічного зростання першої половини 2010-х років.

Подібні тенденції наявні й у динаміці думок опитуваних із приводу легалізації можливості купівлі-продажу землі (табл. 4).

Зазначений показник – мірило думок опитуваних із приводу права розпорядження як складової права приватної власності на землю, яке має неабияку ідеологічну значущість. За 1995–2010-і рр. відсоток тих, хто вважає можливим дозвіл купівлі-продажу землі, загалом відчутно скоротився, причому найбільшою мірою під час економічного зростання першої половини 2010-х років. Натомість

Таблиця 4

**Динаміка відсотків відповідей на запитання
про можливість легалізації купівлі-продажу землі
та ставлення до її приватизації (%)**

Показники	1995	2000	2005	2010
	N= 1810	N= 1810	N= 1800	N= 1800
<i>Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?</i>				
Ні	45,2	48,0	56,5	57,3
Важко відповісти	18,5	19,7	18,7	17,0
Так	36,3	32,4	24,8	25,8
<i>Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) землі?</i>				
Скоріше негативно	30,4	37,5	45,4	52,2
Важко сказати, негативно чи позитивно	20,8	22,9	26,7	23,5
Скоріше позитивно	48,9	39,7	27,9	24,3

упродовж економічного спаду другої половини 1990-х років таке скорочення було значно меншим, а за час економічного спаду та фінансової кризи другої половини 2010-х років зазначені відсотки не зазнали відчутних змін. Водночас відмінна тенденція наявна у динаміці ставлення до приватизації землі за 1995–2010-і рр.: упродовж усіх трьох виокремлених п'ятирічок незалежно від поточного стану економіки відсоток негативно налаштованих збільшувався, а відсоток позитивно налаштованих відповідно зменшувався.

Соціально-економічні ідеологічні уподобання громадян певною мірою також відбиває ступінь довіри громадян до Комуністичної партії та профспілок, покликаних практично втілювати цінності лівої ідеології (табл. 5).

За часів економічних негараздів другої половини 1990-х років відсоток довіри до Комуністичної партії зріс, а довіри до профспілок незначно зменшився (у межах статистичної похибки). Водночас відсоток недовіри в обох випадках теж незначно скоротився. На економічне піднесення першої половини 2010-х років припало зменшення одночасно відсотків довіри та недовіри до Комуністичної партії.

Таблиця 5

Динаміка відсотків відповідей на запитання про рівень особистої довіри Комуністичній партії та профспілкам (%)

Показники	1995	2000	2005	2010
	N= 1810	N= 1810	N= 1800	N= 1800
<i>Який рівень Вашої довіри Комуністичній партії?</i>				
Скоріше довіряю	12,3	17,0	12,4	11,9
Важко сказати, довіряю чи ні	25,6	23,8	30,8	27,5
Скоріше не довіряю	62,1	59,2	56,8	60,5
<i>Який рівень Вашої довіри профспілкам?</i>				
Скоріше довіряю	14,4	12,5	19,4	15,9
Важко сказати, довіряю чи ні	34,9	38,4	43,8	40,1
Скоріше не довіряю	50,7	49,1	36,7	43,5

Водночас відсоток довіри до профспілок зріс, а відповідний відсоток недовіри до них суттєво зменшився. Якщо збільшення відсотка невизначеності позицій опитаних стосовно Комуністичної партії тут можна витлумачити як очікуване зменшення її значущості для них за сприятливих економічних умов, то одночасне підвищення рівня довіри до профспілок – неочікуване з цього погляду. Адже захист інтересів найманих працівників як головна функція профспілок зазвичай більше актуалізується за умов економічного спаду та кризи. Натомість економічний спад другої половини 2010-х років збігся із збільшенням відсотка недовіри і до профспілок, і до Комуністичної партії.

Щоб вивчити динаміку соціально-економічної ідеологічної налаштованості громадянської спільноти України загалом, усі 10 показників моніторингу, наведені у *таблицях 1–5*, агреговано в єдиний узагальнений показник – усереднений сумарний індекс. Інтерпретація усього можливого спектру варіації значень індексу похідна від операціональної інтерпретації шкал десяти вихідних показників (*табл. 1–5*). При обчисленні цього індексу першій позиції шкали кожного показника присвоєно значення 1 бал, другій позиції – 2 бали, третій – 3. Сума значень у балах

Таблиця 6

Динаміка відсотків опитаних із переважною загальною лівою, правою або невизначеною ідеологічною налаштованістю (%)

Загальна соціально-економічна ідеологічна налаштованість опитаних	1995	2000	2005	2010
	<i>N=1720</i>	<i>N=1698</i>	<i>N=1692</i>	<i>N=1716</i>
Переважно “ліві”	38,3	38,3	48,8	46,0
Ті, що не визначилися	7,3	7,1	8,8	9,6
Переважно “праві”	54,4	54,7	42,4	44,3

за усіма цими десятима показниками усереднюється діленням на 10. Відтак значення усередненого сумарного індексу варіюють у межах від 1 до 3. При цьому ліва ідеологічна позиція фіксується за умови $1 < I < 2$, позиція ідеологічної невизначеності – за умови $I = 2$, а права ідеологічна позиція – за умови $2 < I < 3$, де I – значення усередненого сумарного індексу соціально-економічної ідеологічної налаштованості. Згідно з цими умовами виокремлено відсотки опитаних із переважною загальною лівою, правою або невизначеною ідеологічною налаштованістю (табл. 6).

Упродовж економічного спаду другої половини 1990-х років відсоток опитаних із переважною загальною лівою ідеологічною налаштованістю не змінився, відсоток тих, хто загалом ідеологічно не визначився, – незначно скоротився, відсоток опитаних із переважною загальною правою ідеологічною налаштованістю незначно зріс. При цьому переважно “праві” мали чисельну перевагу над двома іншими виокремленими категоріями. Під час економічного зростання першої половини 2010-х років суттєво зріс відсоток “лівих” опитаних, незначно зріс відсоток ідеологічно “невизначених” та суттєво зменшився відсоток “правих” опитаних. Уповільнення економічного розвитку та криза другої половини 2010-х років збіглися із незначним скороченням відсотка “лівих” опитаних та незначним зростанням відсотка “правих” опитаних.

Споріднені тенденції притаманні й динаміці середньої адитивного індексу соціально-економічної ідеологічної

Таблиця 7

**Динаміка середньої адитивного індексу
соціально-економічної ідеологічної налаштованості
у межах категорій опитаних із переважанням
певних ідеологічних уподобань (М)**

Загальна соціально- економічна ідеологічна налаштованості опитаних	1995	2000	2005	2010
	N=1720	N=1698	N=1692	N=1716
Переважно ліві	1.57	1.57	1.63	1.63
Невизначені	2.00	2.00	2.00	2.00
Переважно праві	2.46	2.46	2.35	2.35
Загалом за вибіркою	2.09	2.08	1.97	1.98

налаштованості у межах категорій опитаних із переважанням певних ідеологічних уподобань (табл. 7).

Мінливість середніх значень адитивного індексу соціально-економічної ідеологічної налаштованості у межах ідеологічних категорій опитаних можна інтерпретувати як своєрідну міру “посилення/послаблення” їхніх переконань. Загалом під час економічного спаду другої половини 1990-х та економічної стагнації і кризи другої половини 2010-х років ідеологічні переконання “лівих”, “невизначених” та “правих” не змінилися. Натомість під час економічного зростання першої половини 2010-х років і “ліві”, і “праві” відчутно “полівіли” в ідеологічному сенсі. Є підстави припустити, що й українське суспільство за 1995–2010 рр. загалом ідеологічно “полівіло”.

Загалом, за окремими винятками, більшість розглянутих тенденцій динаміки соціально-економічних ідеологічних уподобань свідчать, що: 1) роки економічних негараздів більше збігаються із поширенням правих (ринкових) поглядів в Україні; 2) роки відносного пожвавлення господарського життя та певного поліпшення добробуту більше збігаються із поширенням лівих (етатистських) поглядів. Імовірно, економічні труднощі більше спонукають громадян покладатися на себе, а не на обставини та соціальний загал.

*Л.Амджадін,
кандидат соціологічних наук*

СПРИЙНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ: ЯКІ СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ Є НАЙБІЛЬШ УРАЗЛИВИМИ?

Світова фінансово-економічна криза спровокувала виникнення і поглиблення серйозних, широкомасштабних і досить диференційованих проблем у різних країнах, серед яких найчастіше називають: швидке зростання безробіття, бідності й голоду; скорочення грошового обігу; зменшення можливостей для підтримання соціальної безпеки та забезпечення інших соціальних послуг, зокрема у сфері охорони здоров'я й освіти; високий рівень дитячої й материнської смертності; колапс ринку житла та скорочення частки побутових займів домогосподарств; втрати у сфері пенсійних виплат та допомог [1].

Україна також не стала винятком щодо цього, хоча частина зазначених проблем проявилася в країні меншою мірою. Водночас у 2010 р. близько 19% українців оцінюють вплив кризи як “катастрофічний”; 61% – як “досить суттєвий, але не катастрофічний”; 16% відчували лише незначний вплив, а 5% не відчували ніякого впливу на своє життя. Ці дані майже не відрізняються від оцінок наслідків кризи у 2009 р. Проте залишається питання щодо того, які саме групи населення виявилися найбільш уразливими щодо кризи та її наслідків.

У різних аналітичних матеріалах і оцінках експертів можна зустріти інформацію про групи населення, які за певними показниками найбільше постраждали від кризи [2]. Але цих матеріалів явно не достатньо і щоразу виникають питання щодо оцінок уразливості внаслідок кризи українських громадян, які різняться за статтю, віковими характеристиками, статусом зайнятості, місцем проживання і т.д. Тим більше така інформація необхідна в розрізі того, що пріоритетність тих чи інших видів уразливості розглядаєть-

ся як відображення суспільних цінностей і зазвичай потребує різних типів політичних втручань – від соціального й економічного розвитку районів і спільнот, від політики у сфері освіти та доходів до окремих випадків надання допомоги [3].

У сучасному науковому й політичному дискурсі досить по-різному тлумачиться уразливість, часом досить суттєво. У даній статті під уразливістю розуміється певна сприйнятливість індивіда чи соціальної групи до якоїсь шкоди (“susceptibility to harm”) [3], що проявляється дією певних факторів, зумовлених кризою. До цих факторів, зокрема, належать проблеми, пов’язані зі скороченням виробництва й зростанням безробіття, особистої здатності/нездатності розв’язувати проблеми, особливостями сімейного та соціального статусу, рівнем міжособистісних зв’язків і потребою в підтримці, впливом навколишнього середовища на життєдіяльність, а також комплексна дія цих факторів загалом.

Останнім часом у зарубіжній літературі навіть з’явилися нові терміни: “кризово-вразливий” (“crisis-vulnerable”) та “нові бідні” (“newly poor”) [4]. До того ж є спроби відрізнити “нові бідні сім’ї” від “хронічно бідних сімей” та виділяти їх із загалу. Особливості нових бідних проявляються в тому, що вони є більш кваліфікованими та урбанізованими людьми, ніж “хронічно бідні”, але меншою мірою, ніж населення в цілому. Вони також економічно більш активні, ніж хронічно бідні, хоча криза й справила значний вплив на працюючих бідних. Основний показник нових бідних домогосподарств – це значно більші втрати (25–50%) доходів домогосподарств внаслідок кризи порівняно з середніми розмірами втрат (3–5%) домогосподарств по країні.

Масштаби й непередбачуваність глобальної фінансової кризи 2008 р. провокують високі соціальні ризики для населення, що неминуче привнесе зміни у сфери соціальної політики й соціальної безпеки різних держав. За деякими гіпотезами, загалом очікується зміна ставлення людей

до держави, зокрема в очікуванні зростання державного втручання у сферу економіки (навіть якщо вона ринкова) та у зміні співвідношень державного й приватного секторів у різних сферах політики [5].

Проте наявні дані ще не дають чітких підтверджень чи заперечень таких гіпотез. Скористаємося даними опитування «Омнібус-2010», щоб визначити соціальні групи, найбільш уразливі до кризи та її первинних наслідків (про вторинні наслідки кризи можна буде говорити у більш віддалений період). Для аналізу виберемо відповіді респондентів на кілька запитань, розуміючи, що ми оперуємо лише суб'єктивними оцінками. Розглянемо відповіді на поставлені запитання у розрізі соціальних груп, що різняться між собою за статтю, віком, регіоном, типом населеного пункту проживання, видом зайнятості та сектором економіки, де здійснюється діяльність.

Порівняння *індексів впливу кризи*, розрахованих для кожної з аналізованих груп за шкалою від одного бала – «можна сказати, що криза практично не торкнулася» до 4 балів «можна сказати, що криза торкнулася катастрофічно», свідчать про таке (*табл. 1*).

За цими показниками, *чоловіки і жінки* приблизно однаковою мірою постраждали від кризи, хоча, за іншими даними, жінки дещо більше були змушені скоротити споживання продуктів харчування (53,6% проти 48,5% серед чоловіків) та зменшити купівлю одягу, взуття та інших речей (66,3% серед жінок та 63,2% серед чоловіків). Чоловіки ж дещо більше відчували звільнення з роботи (20,1% проти 18,4%).

За останні 12 місяців жінки дещо частіше за чоловіків отримували одноразові виплати – 6,8% жінок і 3,5% чоловіків та щомісячні виплати – 17,2% та 11,1% відповідно. Окрім того, жінки частіше за чоловіків отримували співчутливу допомогу родичів, друзів, сусідів, колег (15,4% проти 8,9% серед чоловіків). Ще 20,3% чоловіків та 23,2% жінок потребували допомоги, але не отримали жодної підтримки.

Розділ другий

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання
 “Якою мірою Вас і вашу сім’ю торкнулася фінансово-
 економічна криза?” за окремими ознаками (%)

Регіони*	Можна сказати, що катастрофічно	Достить відчутно, але не катастрофічно	Лише трохи	Можна сказати, що практично не торкнулася	Індекс впливу кризи (балів)
Кількісна шкала (балів)	4	3	2	1	
За статтю					
Чоловіки	17,5	61,7	15,5	5,2	2,913
Жінки	19,4	59,9	16,1	4,4	2,940
За віком					
Молодь до 30 років	16,6	61,2	17,1	5,1	2,893
Люди середнього віку (30–55 років)	20,4	60,7	15,2	3,7	2,977
Люди старшого віку (понад 55 років)	16,6	60,5	16,2	6,7	2,870
За регіонами*					
Схід	20,9	61,3	12,3	5,5	2,956
Захід	12,8	61,5	22,5	3,2	2,839
Північний Захід	10,5	60,5	24,4	4,7	2,770
Південний Захід	7,9	64,5	22,4	5,3	2,752
Київ	18,6	56,7	19,6	5,2	2,889
Північ	22	53,6	16,3	8,1	2,895
Центр	21,1	58,5	17,7	2,6	2,979
Південний Схід	22	67,5	9,6	1	3,107
Південь	17,2	63,9	12,8	6,1	2,922
АР Крим	16,5	60,4	14,3	8,8	2,846
За типом населеного пункту					
Київ	19	57	16,2	6,7	2,861
Місто з населенням понад 1 млн осіб	19,6	57	18,3	5,1	2,911
Від 501 тис. до 1 млн осіб	15	70,1	15	-	3,000
Від 251 тис. до 500 тис. осіб	21,1	61,8	12,1	5	2,940
Від 101 тис. до 250 тис. осіб	21,5	65,6	12,9	-	3,086
Від 51 тис. до 100 тис. осіб	21,8	51,3	21	5,9	2,890
Від 21 тис. до 50 тис. осіб	13,5	69,9	12,8	3,8	2,931
Менше 20 тис. осіб	19,1	70,8	10,1	-	3,090
Селище міського типу (СМТ)	20,6	54,8	18,7	5,8	2,900
Село	17,1	58,8	17,1	7,0	2,860
За сектором економіки, де респонденти працюють					
У державному секторі	12,5	21,3	22,7	2,4	2,876
У приватному секторі	18,5	29,7	31,6	4,3	2,933
І в тому, і в тому	22,5	2,2	1,8	5	3,000

Продовження таблиці 1

Регіони*	Можна сказати, що катастрофічно	Достить відчутно, але не катастрофічно	Лише трохи	Можна сказати, що практично не торкнулася	Індекс впливу кризи (балів)
Кількісна шкала (балів)	4	3	2	1	
За статусом зайнятості					
Роботодавець (власник, який використовує найману працю інших)	14,7	35,3	35,3	14,7	2,206
Самозайнятий (індивідуальна трудова діяльність)	16,1	61,3	17,2	5,4	3,312
Найманий працівник	16,3	64,7	15,7	3,3	2,942
У даний час не працюю	20,8	59	14,4	5,7	2,950
За сімейним станом респондентів					
Ніколи не був (-ла) у шлюбі	17,5	59,5	17,5	5,6	2,891
Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	17	63,4	15,1	4,6	2,930
Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі	26,7	55	14,5	3,8	3,388
Розлучений (-а) офіційно	24,8	54,4	14,8	6	2,980
Розійшовся (-ася), хоч офіційно не розлучений (-а)	27,8	50	22,2	-	3,056
Вдівець (вдова)	17,4	59,2	17,9	5,5	2,885
За наявністю дітей					
Дітей не мають	17,7	57,3	18,6	6,5	2,864
Мають дітей віком до 18 років включно	21,6	61	15	2,4	3,018
Мають дітей понад 18 років	17,1	62,8	14,7	5,4	2,916
За станом здоров'я					
Здоровий, не перебуваю на диспансерному обліку	17,8	60,1	16,9	5,2	2,905
Перебуваю на диспансерному обліку, але не маю інвалідності	21,5	64,5	10,5	3,5	3,040
Маю інвалідність 1-3 групи	22,7	61,4	13,6	2,3	3,045

*Примітка. Розподіл областей за регіонами здійснений так: Схід – Донецька, Луганська, Харківська області; Захід – Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська області; Північний Захід – Волинська, Рівненська області; Південний Захід – Закарпатська, Чернівецька області; Північ – Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська області; Центр – Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська області; Південний Схід – Дніпропетровська, Запорізька області; Південь – Миколаївська, Одеська, Херсонська області.

За даними дослідження, чоловіки загалом потребують менше допомоги, ніж жінки. Так на запитання “Які види реальної соціальної допомоги Ви отримали за останні 12 місяців?” 51,5% чоловіків і 33,4% жінок відповіли: “Не мали потреби в допомозі”.

Серед різних вікових груп найбільш уразливими виявилися люди середнього віку (30–55 років). Водночас, якщо говорити про звільнення з роботи, то їх найбільше відчули молоді люди віком до 30 років – 23,6% (серед людей старших за 55 років – 13%). З невплатами чи виплатами в неповному обсязі заробітної плати, пенсій найчастіше стикалися люди віком 30–55 років – 30,8% (серед людей, старших за 55 років таких 20,9%). Люди старшого віку більше за інші вікові групи скоротили споживання продуктів харчування (58,9%), а молоді люди середнього віку – зменшили придбання одягу, взуття і т.д. (69%).

У регіональному розподілі найбільше постраждало населення Південного Сходу, Центру, Сходу та Півдня; порівняно найменше – населення Південного Заходу. Проте це не означає домінування чи відсутність у цих регіонах окремих проявів кризи. Найбільша поширеність їх за регіонами така:

- звільнення (скорочення) з роботи – Київ, Північ та Південь (понад 20%);
- невплата чи виплата в неповному обсязі заробітної плати, пенсій – Північний Захід (31,4%), Київ (36%), Північ (33%);
- труднощі з поверненням взятого в банку кредиту – Київ (17,5%), АР Крим (16,5%), Центр (15,5%);
- труднощі з поверненням свого депозиту з банку – Київ (18,6%), Захід (12,3%);
- скорочення споживання продуктів харчування – Схід (58,3%), Південний Схід (55,7%), АР Крим (53,8%);
- зменшення покупок одягу, взуття та інших речей – Схід (70,1%), Центр (66,8%);
- зниження якості комунальних послуг – Схід (20,9%).

Варто також зауважити, що найбільше громадян, яких не торкнулися ніякі прояви кризи, – у Південно-Західному регіоні (15,8%), а найменше – у Південно-Східному регіоні (2,4%).

Якщо говорити про відмінності у впливі кризи на мешканців різних типів населених пунктів, то найбільше постраждали жителі малих міст, передусім тих, де населення менше 20 тис. осіб. Щоправда, значення індексів впливу кризи в цьому випадку лише трохи різняться від значень індексів впливу кризи, розрахованих для міст з населенням “101 тис. – 250 тис. осіб” та великих міст “501 тис. – 1 млн осіб”. Певною мірою це пояснюється поширенням різних проявів кризи у містах, різних за розміром, а також тим, що більшість великих міст є промисловими і розташовані вони в тих регіонах, де спад економічної діяльності внаслідок кризи відбувся найбільший. Порівняно найменше постраждали внаслідок кризи жителі села.

Отримані дані також свідчать про те, що більше постраждали люди, які працюють у приватному секторі економіки (порівняно з державним), а також ті, хто має статус самозайнятих. У таблиці 2 показаний розподіл відповідей респондентів на запитання “Якою мірою Вас і вашу сім’ю торкнулася фінансово-економічна криза?”, зроблений за сектором їхньої діяльності та статусом зайнятості. Звичайно, ці дані досить умовні, але вони свідчать про те, що найбільш уразливими до кризи виявилися люди, які мають статус самозайнятих у державному секторі, і найменше працівники у приватному секторі. Найменше від кризи постраждали роботодавці, особливо ті, що працюють у державному секторі – навіть за найскрутніших умов діяльність цих підприємств фінансувалася з державного бюджету.

Якщо ж говорити про особливості проявів кризи, які відчули на собі люди із різним статусом зайнятості, то найменше з більшістю з них стикалися роботодавці, так зі звільненнями з роботи мали справу 8,8% роботодавців,

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на запитання “Якою мірою Вас і вашу сім’ю торкнулася фінансово-економічна криза?” за сектором і статусом зайнятості (кількість відповідей)

Якісна шкала	Статус зайнятості						У даний час не працюю. N= 879
	Роботодавець		Самозайнятий		Найманий працівник		
	Державний сектор (n=4)	Приватний сектор (n=28)	Державний сектор (n=16)	Приватний сектор (n=71)	Державний сектор (n=291)	Приватний сектор (n=415)	
Можна сказати, що катастрофічно	-	5	6	8	32	82	183
Досить відчутно, але не катастрофічно	1	10	8	45	200	257	519
Лише трохи	3	9	2	13	48	64	127
Можна сказати, що практично не торкнулася	-	4	-	5	11	12	50
Індекс впливу кризи	2,00	2,572	3,250	2,789	2,870	2,986	2,950

тоді як серед найманих працівників удвічі більше – 16,5% ; з не виплатами чи виплатами в неповному обсязі заробітної плати, пенсій – 17,6% роботодавців і 35,1% найманих працівників; зі скороченням споживання продуктів харчування – 29,4% роботодавців і 49,6% найманих працівників; зменшили придбання одягу, взуття і інших речей – 38,2% роботодавців і 70,2% найманих працівників. Щоправда, роботодавці частіше за інших стикалися з труднощами повернення взятого в банку кредиту – 23,5% (серед найманих працівників – 16,5%). А також серед них найбільша частка тих, кого криза ніяким з названих проявів не торкнулася – 20,6% (серед найманих працівників – 6,9%).

Окремо кілька слів варто сказати про категорію людей, які не працювали на час проведення опитування. Їх 22,4% і всі вони заявили, що одним із наслідків кризи для них

є звільнення з роботи. До цієї групи належать респонденти різного віку: 20,7% – молоді люди до 30 років; 29,1% – люди середнього віку (30–55 років); 50,2% – люди старшого віку (понад 55 років). За даними дослідження, 55,6% таких “людей без роботи” змушені були скоротити споживання продуктів харчування, а 62,3% – зменшити купівлю одягу, взуття, інших товарів.

Серед інших категорій населення найбільш уразливими до кризи виявилися *громадяни, що мають дітей до 18 років; особи, які мають інвалідність, та особи, які не мають інвалідності, але перебувають на диспансерному обліку; а також особи, які перебувають у фактичному незареєстрованому шлюбі*. В усіх названих випадках індекс впливу кризи перевищує 3 бали (табл. 1).

Стосовно того, чи змінюється ставлення населення до ролі держави в управлінні економікою, варто зазначити наявність певних тенденцій патерналістського характеру. Якщо у 2008 р. частка населення України, яка виступала за те, що потрібно “повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю”, становила 28,8%, то у 2010 р. – 31,8%. А серед досліджуваних нами соціальних груп ці показники ще вищі: 42,1% – серед людей похилого віку (старше 55 років); 38,2% – серед громадян, які мають дітей, старших за 18 років; 46% серед інвалідів і 39,6% серед громадян, які перебувають на диспансерному обліку, але не мають інвалідності; 33,7% – серед сільських жителів. Якщо ж розглянути ці настрої по групах, що відрізняються за статусом зайнятості, то за повернення до планової економіки найбільше ратують особи, які нині не працюють – 36,6%.

Таким чином, уразливість індивідів і соціальних груп щодо кризи та її наслідків визначається низкою факторів. І серед цих факторів одними з найбільш вагомих є вік, наявність сім’ї та дітей, стан здоров’я, регіон проживання, тип населеного пункту, статус зайнятості та сектор економіки, де людина працює. Стосовно ж кризи в Україні найбільш уразливими, за даними опитування, є: чоловіки й

жінки середнього віку, які мають дітей до 18 років, мають статус найманих працівників у приватному секторі або самозайнятих у державному секторі економіки, мають проблеми з власним здоров'ям, проживають у містах у одному з таких регіонів: Південно-Східний, Центральний, Східний та Південний. Складно, але соціальна політика держави має враховувати ці особливості.

Література

1. Dmitriev M. Social and Financial Protection for Priority Vulnerable Groups: Challenges and Opportunities for Public Administration / Dmitriev M. Dmitriev // Електронний ресурс. – Режим доступу : unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un.../unpan038681.pdf. – Social and Financial Protection for Priority Vulnerable Groups.

2. Економічна криза – що нам робити? // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-280307.html>.

3. Mechanic D. Vulnerable People, Groups, And Populations: Societal View / D.Mechanic, J.Tanner // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://content.healthaffairs.org/cgi/content/abstract/26/5/1220>.

4. Habib B. The Impact of the Financial Crisis on Poverty and Income Distribution: Insights from Simulations in Selected Countries / B.Habib, A.Narayan, S.Olivieri, C.Sanchez // Електронний ресурс. – Режим доступу : siteresources.worldbank.org/INTPREMNET/Resources/EP7.pdf.

5. 8th ESPAnet Conference 2010. Social Policy and the Global Crisis: consequences and responses // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://www.espanet2010.net/en/44/Economic_Crisis_and_Social_Policy_Consequences.page – ESPAnet2010 – 7.2. Economic Crisis and Social Policy Consequences/

*Т.Петрушина,
доктор соціологічних наук*

СПРИЙНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНИХ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНАМИ УКРАЇНИ ЗА УМОВ ГЛОБАЛЬНОЇ КРИЗИ

Люди зазвичай звикають до всього. Мабуть, закон пристосування до умов життя заради самого життя є одним із найсильніших соціальних законів. Інша річ – як почуватися у цих умовах люди, як оцінюють вони якість свого життя, чого досягають і взагалі, як змінюються їхні ціннісні установки, світогляд і світосприйняття. За роки соціально-економічних трансформацій, проведених в Україні з 1991 р., у житті людей відбулися істотні й неодноточні зміни. Відбулися вони як в інституційній системі країни, так і у масовій свідомості, у тому, як сприймають громадяни інститути капіталістичного устрою, які, до речі, з нових, незнайомих ще 20 років тому правил організації життєдіяльності перетворилися на буденні норми. Слова “хазяїн”, “бізнес”, “приватна власність” стали символами новоствореної системи координат нашого життя. Уже нікого не дивують вислови “робота на хазяїна”, “за все треба платити”, “чарівність юної буржуазії”, “елітна нерухомість” тощо. Люди звикають і, здається, навіть не помічають змін, що відбуваються. Вони живуть у цих умовах тому, що просто є членами цього зміненого суспільства.

Майже 20 років ринкової соціалізації, досвід приватизації суттєво відбилися на масовій свідомості, зафіксувалися у певних тенденціях сприйняття людьми нових економічних інститутів. Втягування економіки України, виснаженої власними проблемами (пов’язаними як з трансформаційною кризою перехідного періоду, так і з перманентними кризовими станами пореформної української економіки), у глобальну фінансово-економічну кризу, значно погіршило умови життя більшості населення країни. Наскільки і в чому насамперед виявився вплив глобальної кризи на

життя громадян України? Чи змінилися тенденції сприйняття населенням основних економічних інститутів за умов цієї кризи? Саме ці питання є предметом дослідження даної статті.

Глобальна фінансово-економічна криза істотно відбилася на житті переважної більшості населення: досить відчутно вона зачепила 60,8% населення, катастрофічно – 18,6%. “Лише трохи” її відчули 15,8% українських громадян. Не торкнулася вона мізерної частки опитаних – 4,8%. Слід зазначити, що такі ж відповіді були отримані й під час минулорічного всеукраїнського опитування “Громадська думка в Україні – 2009” (N=1800), тобто принципово життєва ситуація, пов’язана з кризою, для населення не змінилася.

Жорсткіше криза виявилася на Сході і Півдні країни: досить відчутно і катастрофічно її відчувають у цих регіонах відповідно 83,5 і 82,4% жителів. Для порівняння: у Центрі вплив кризи як катастрофічний і досить відчутний сприймають 77,4%, а на Заході – 73,1% респондентів (різниця відсотків жорсткості впливу кризи в західних регіонах порівняно із східними і південними регіонами статистично значуща на рівні 5%). Саме на Заході зафіксована і значно більша, ніж на Півдні і Сході, частка громадян, яких сьогоднішня криза зачепила лише трохи. Якщо

Таблиця 1
Ступінь впливу фінансово-економічної кризи на життя громадян різних регіонів України (%)

Ступінь впливу фінансово-економічної кризи на життя громадян (“Якою мірою Вас і Вашу сім’ю торкнулася фінансово-економічна криза?”)	Регіони			
	Захід (N=349)	Центр (N=571)	Південь (N=357)	Схід (N=522)
Можна сказати, що катастрофічно	11,2	21,0	17,4	21,6
Досить відчутно, але не катастрофічно	61,9	56,4	65,0	61,9
Лише трохи	22,9	17,5	12,3	11,7
Можна сказати, що практично не торкнулася	4,0	5,1	5,3	4,6

сумарна сила відчутного впливу кризи на життя мешканців центральних регіонів статистично не відрізняється від ситуації в інших регіонах, то за показником катастрофічності впливу постраждалих від кризи у Центрі і на Сході значуще більша, ніж на Заході (табл. 1).

Якщо у минулому році у східних регіонах населення частіше, ніж у інших регіонах, потерпало від невиконання (виплат не в повному обсязі) заробітної плати, пенсій, то в цьому році частка тих, хто зіткнувся тут із невиконанням заробітної плати, пенсії (особисто або через будь-кого з членів своєї родини), зменшилася з 39,7 до 27,6% і, таким чином, ситуація по цьому кризовому явищу в регіонах стала приблизно однаковою. Проте, незважаючи на цю позитивну динаміку, у східних регіонах більше половини населення змушені скорочувати споживання продуктів харчування (58,4%). Це значно більше частки населення у західних регіонах (44,4%), яке теж вдається до цього загрозливого з погляду здоров'я нації заходу виживання за умов глобальної кризи.

Водночас слід зазначити, що порівняно з квітнем минулого року інтенсивність прояву цілого ряду негативних кризових явищ по країні в цілому дещо зменшилася, про що свідчать дані *таблиці 2*. Так, чисельність жителів, сім'ї яких зіткнулися з невиконанням або виконанням не в повному обсязі заробітної плати, пенсій, скоротилася з 32,2 до 27,4%; із зниженням якості комунальних послуг, що надаються, – з 19,4 до 12,2%; із труднощами по поверненню узятих у банках кредитів – з 17,6 до 13,3%; із труднощами по поверненню банківських депозитів – з 10,1 до 7,2%. Незмінною порівняно з минулим роком залишається кількість звільнень з роботи (з цим зіткнувся кожний п'ятий опитаний) і частка тих, хто змушений скоротити споживання продуктів харчування (половина населення країни!). Водночас дещо зросла частка громадян, які обмежують свої витрати на придбання одягу й інших речей, тобто продовжують “затягувати пояси”. І це є природним наслідком кумулятивного ефекту погіршення умов життя людей за роки кризи.

Розділ другий

Таблиця 2

Прояви фінансово-економічної кризи
за оцінками громадян* (%)

Конкретні прояви фінансово-економічної кризи	Роки	
	2009	2010
Зменшення купівлі одягу, взуття, інших речей	61,8	64,9
Скорочення споживання продуктів харчування	51,4	51,4
Невиплата чи виплата не в повному обсязі заробітної плати (пенсії)	32,2	27,4
Звільнення (скорочення) з роботи	20,8	19,2
Зниження якості комунальних послуг	19,4	12,2
Труднощі з поверненням кредиту	17,6	13,3
Труднощі з поверненням депозиту	10,1	7,2

Загалом більшість опитаних (59,1% , що на 20,0% більше, ніж у передкризовому 2008 р.) вважають, що за останній рік матеріальні умови життя їхніх сімей погіршилися. 5,5% опитаних інколи жебракують і голодують. Трохи більш як третині (36,6%) населення вистачає лише на продукти харчування, приблизно такій же частці (38,2%) – загалом на прожиття і лише кожному шостому (16,0%) доходів вистачає на все необхідне, за винятком можливості робити заощадження. У повному достатку живе 0,2% опитаних громадян! Для порівняння. За даними Європейського соціального дослідження (ESS) 2009 р., у 59,9% громадян України загальний місячний дохід на всіх членів сім'ї після сплати податків не перевищує 2000 грн, а у 16 – 750 грн. Тільки 0,9% українських громадян зазначили, що живуть комфортно на свій сімейний дохід. Більшість (76,9%) зазнає матеріальних труднощів (у т.ч. 31,9% – серйозних). Порівняння з 2008 р. свідчить, що розподіл населення за рівнем матеріального стану сімей за час кризи дещо змінився у бік збільшення частки мало-забезпечених і зменшення частки добре забезпечених гро-

* Сума відсотків у стовпчиках перевищує 100,0% , оскільки респонденти мали можливість обирати не одну, а всі підходящі відповіді.

мадян. Цілком очевидна (і статистично підтверджена) залежність ступеня впливу кризи на життя людей від їх матеріальних можливостей. Бідні стають ще біднішими. І саме серед них катастрофічність впливу кризи найбільш виражена. Якщо серед тих, кому доходів вистачає загалом на прожиття, катастрофічного впливу зазнав кожний десятий (9,5%), то серед тих, кому вистачає лише на продукти харчування, – майже кожний третій (29,6%), а серед тих, кому доводиться інколи жебракувати й голодувати – кожний другий (56,1%).

Думку про суттєву залежність катастрофічності впливу кризи від матеріальних умов життя людей підтверджують такі цифри. Серед тих, кого криза торкнулася лише трохи, погіршення матеріальних умов своєї сім'ї за останній рік відчували 29,5% громадян, серед тих, кого вона зачепила досить відчутно, – 62,3%, а серед постраждалих від кризи катастрофічно – 82,8%.

Прояви фінансово-економічної кризи, точніше, інтенсивність цих проявів залежить від ступеня впливу кризи на життя людей (табл. 3). Нечисленну групу тих, кого криза практично не торкнулася, аналізувати не доцільно. Серед громадян, яких криза зачепила лише трохи, головним її проявом стало зменшення придбання речей (на це вказав кожен другий респондент із цієї групи). Досить вагомі частки тих, хто скорочує споживання продуктів харчування, має проблеми з отриманням заробітної плати, пенсії (відповідно 28,1% і 18,2%). Найбільш змістовну інформацію дає порівняння відповідей тих, кого криза торкнулася досить відчутно і катастрофічно. Серед населення, яке зазнало катастрофічного впливу кризи, значущо більші частки громадян, які змушені обмежувати купівлю речей, продуктів харчування. Значущо більше серед них і тих, хто зіткнувся із звільненням з роботи, труднощами з поверненням кредитів, зниженням якості комунальних послуг. Гадаємо, катастрофічності впливу зазнали саме ті громадяни, які зіткнулися із звільненням з роботи та труднощами з поверненням кредиту.

Таблиця 3

**Специфіка проявів фінансово-економічної кризи
серед громадян, що з різною силою відчують
на своєму житті вплив цієї кризи* (%)**

Конкретні прояви фінансово-економічної кризи	Ступінь впливу фінансово-економічної кризи на життя громадян ("Якою мірою Вас і Вашу сім'ю торкнулася фінансово-економічна криза?")			
	Можна сказати, що катастрофічно (N=334)	Достатньо відчутно, але не катастрофічно (N=1093)	Лише трохи (N=285)	Можна сказати, що практично не торкнулася (N=87)
Зменшення придбання одягу, взуття, інших речей	76,6	68,0	51,6	23,0
Скорочення споживання продуктів харчування	71,3	54,4	28,1	12,6
Невиплата чи виплата не в повному обсязі заробітної плати (пенсії)	35,0	29,1	18,2	6,9
Звільнення (скорочення) з роботи	36,2	18,6	6,7	1,1
Зниження якості комунальних послуг	16,8	12,4	8,8	3,4
Труднощі з поверненням кредиту	21,9	14,3	2,8	2,3
Труднощі з поверненням депозиту	6,3	7,2	8,1	5,7

Оскільки головними джерелами доходів в українських сім'ях є заробітна плата і пенсія (відповідно 50,4% і 33,4%, за даними ESS 2009 р.), зрозуміло, до яких наслідків призводить їх невиплата або звільнення з роботи. Ситуація ж на ринку праці за роки кризи суттєво погіршилася. Якщо у докризовому 2008 р. за місцем проживання було важко знайти роботу за отриманою кваліфікацією та з достатнім заробітком 74,1% громадян (ця частка майже не змінювалася з 2002 р.), то за час кризи цей показник зріс до 80,9%. Аналогічно, якщо складнощі працевлашту-

* Сума відсотків у стовпчиках перевищує 100,0%, оскільки респонденти мали можливість обирати не одну, а всі підходящі відповіді.

вання у своєму населеному пункті з наявною кваліфікацією та без достатнього заробітку мали 47,2% українських громадян з достатньою оплатою, але не за кваліфікацією – 60,1%, працевлаштуватися на будь-яку роботу було не просто 38,8% населення, то у кризовому 2010 р. ці цифри стали ще більш кричущими (61,6%, 72,4% і 57,4% відповідно). Занепокоєння викликають і існуючі в Україні складнощі працевлаштування молоді. За даними ESS, можливості для молодих людей знайти свою першу роботу після закінчення навчання більшість українських громадян (76,0%) оцінюють як погані й дуже погані (відповідно 52,4 і 23,6%). Гарантії зайнятості, за оцінками людей, різко знизилися за останній рік. Якщо у 2008 р. кожний третій опитаний (35,9%) вважав, що його гарантії забезпечення роботою погіршилися, то в 2010 р. – кожний другий (52,3%). Причому серед тих, кого криза торкнулася лише трохи, погіршення гарантій зайнятості за останній рік відчула третина опитаних (33,1%), серед тих, кого вона зачепила досить відчутно, – половина (53%), а серед постраждалих від кризи катастрофічно – майже дві треті (72,6%).

Незважаючи на суттєве погіршення життєвого рівня населення, зростання протестних настроїв не спостерігається. Частка громадян, які вважають за потрібне у випадках значного погіршення умов життя активно протестувати проти цього, майже врівноважується часткою тих, хто вважає необхідним за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій (40,0% і 36,8% відповідно). До речі, такий розподіл думок у масовій свідомості практично не змінюється останні 10 років. Більше того, протестний потенціал, на думку українських громадян, зменшується. Якщо у 2008 р. масові протестні виступи населення за місцем проживання проти падіння рівня життя на захист своїх прав досить ймовірними вважали 26,2% громадян, а мало-ймовірними 53,8%, то у 2010 р. – відповідно 18,1 і 62,5%. І це при тому, що у 2010 році половина населення (53,4%), характеризуючи ситуацію, що склалася у країні, сказала, що “жити важко, але можна терпіти”, а майже третина

(29,8%) заявила, що “терпіти наше тяжке становище вже неможливо”. Слід додати, що серед громадян, які зазнали катастрофічного впливу фінансово-економічної кризи, половина (53,6%) терпіти більше не в змозі (табл. 4). Водночас зростає індекс оптимізму. У 2010 р. частка тих, хто вважає, що у найближчий рік життя більш або менш налагодиться, зросла порівняно з 2008 р. з 19,6% до 30,6%. Водночас частка песимістів, які ніякого поліпшення не очікують, зменшилася з 44,0% до 26,1%. Причини такої парадоксальної ситуації (скрутні умови життя – зменшення протестного потенціалу – зростання оптимістичних настроїв) неоднозначні. Очевидно, на світосприйняття людей впливають різні фактори: історично притаманна звичка до довготерпіння, слов’янська сила духу і віра у краще майбутнє, ментальні особливості (українська байдужість, а часом і безпринципність (“Моя хата скраю, я нічого не знаю!”, “Якось буде”)), сподівання на позитивні зміни нової влади тощо.

Повертаючись до аналізу життєвої ситуації за умов глобальної кризи, зазначимо, що труднощі, з якими зіткнулися громадяни, які мали депозити у банківських уста-

Таблиця 4

Потенціал терпіння українських громадян, які зазнали різного впливу фінансово-економічної кризи (%)

Потенціал терпіння громадян (“Яке з наведених нижче висловлювань більше відповідає ситуації, що склалася в країні?”)	Ступінь впливу фінансово-економічної кризи на життя громадян (“Якою мірою Вас і Вашу сім’ю торкнулася фінансово-економічна криза?”)			
	Можна сказати, що катастрофічно (N=334)	Достить відчутно, але не катастрофічно (N=1093)	Лише трохи (N=285)	Можна сказати, що практично не торкнулася (N=87)
Все не так погано і можна жити	4,2	8,1	17,2	21,8
Жити важко, але можна терпіти	34,4	58,0	57,5	54,0
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	53,6	26,7	18,6	13,8

новах і намагалися під час кризи їх забрати, різко знизили рівень довіри населення до них. Якщо у 2008 р. банкам не довіряли, за різними оцінками, 39,5–46,9% громадян, то у 2010 р. – 51,4–67,3%! Загалом у 2010 р. оцінка економічної ситуації в країні знизилася порівняно з 2008 р. з 3,0 до 2,5 бала за 11-бальною шкалою. Як дуже погану її оцінили 19% населення, як погану і від “1” до “3”, – 55,9% (у 2008 р. такі оцінки дали 15,3 і 44,8% опитаних).

Чи змінилося за таких умов сприйняття населенням основних економічних інститутів? Дані *таблиці 5* свідчать про такі тенденції. У суспільстві зберігається загалом схвальне ставлення населення до розвитку приватного підприємництва, хоча тенденція до зростання міри схвальності призупинилася і, починаючи з 2006 р., знаходиться приблизно на одному й тому ж рівні. Рівень схвального ставлення населення до розвитку бізнесу за роки кризи не змінився ні загалом, ні у розрізі вікових груп. Незважаючи на дещо хвилеподібний характер змін, які взагалі притаманні процесам, що відбуваються у суспільстві, очевидна тенденція скорочення позитивного ставлення населення до приватизації малих підприємств, причому в усіх вікових групах. Індекси позитивного ставлення населення до передачі у приватну власність малих підприємств за роки кризи також знизилися.

Певні зміни відбуваються у ставленні громадян до приватизації великих підприємств. Негатив, як і раніше, тут домінує. Проте тенденція неухильного посилення негативізму до приватизації великих підприємств, що зберігалася аж до 2006 р., почала змінюватися на протилежну. Негативізм, як і раніше, переважає, але ступінь його прояву дещо пом'якшав. Це послаблення негативного ставлення до приватизації великих підприємств тривало і за кризи, за винятком групи молодшого віку. На сьогодні негативно до неї ставляться 62,1% населення, позитивно – 13,1%.

Після чергового сплеску позитивних очікувань від приватизації землі у 2002 р. і стрімкого зниження позитивного ставлення людей до цього процесу у 2004 р., починаючи з 2006 р., у ставленні населення до передачі землі у

Розділ другий

приватну власність переважає негативізм. У 2010 р. негативно до приватизації землі ставляться 52,2% населення, позитивно – 24,3%. Негативізм переважає й у ставленні населення до купівлі-продажу землі: проти такого рішення висловилися 57,3% опитаних, за – 25,8%. Слід також зазначити, що в регіональному розрізі підвищеним рівнем негативізму у сприйнятті приватної власності вирізняється

Таблиця 5

Індекси ставлення населення до розвитку приватного підприємництва, передачі у приватну власність (приватизації) великих, малих підприємств і землі за період 1994–2010 рр. залежно від віку респондентів*

Індекси ставлення населення до	1994	1998	2002	2006	2008	2010
<i>Розвитку бізнесу</i>						
Загалом за вибіркою	112,7	118,4	125,4	135,9	134,3	134,5
Молодь до 30 років	152,3	154,7	160,5	156,4	151,3	150,9
30–54 роки	115,0	126,1	133,5	143,6	143,7	143,4
55 років і старші	77,2	79,7	85,4	107,8	108,8	105,8
<i>Приватизації великих підприємств</i>						
Загалом за вибіркою	86,4	63,5	63,2	43,1	49,8	62,7
Молодь до 30 років	111,3	89,1	90,3	56,5	67,5	62,9
30–54 роки	85,0	64,1	63,5	43,8	49,0	52,2
55 років і старші	69,3	44,4	42,4	32,1	37,4	42,7
<i>Приватизації малих підприємств</i>						
Загалом за вибіркою	136,6	132,8	129,1	114,9	118,9	112,0
Молодь до 30 років	160,3	154,8	156,1	131,4	132,6	121,7
30–54 роки	141,8	144,4	135,6	122,5	124,0	118,8
55 років і старші	109,0	98,5	98,1	90,6	101,3	91,7
<i>Передачі у приватну власність землі</i>						
Загалом за вибіркою	125,8	103,3	121,0	70,9	72,6	72,1
Молодь до 30 років	154,3	133,9	143,1	93,5	96,3	92,1
30–54 роки	124,2	107,8	124,2	70,8	73,2	74,7
55 років і старші	106,0	74,1	99,0	54,0	54,0	54,7

* Значення індексів обчислюється як різниця між частками позитивних і негативних відповідей, до якої додають 100, щоб уникнути появи негативних величин. Значення індексу може змінюватися в межах від 0 до 200: воно дорівнює 200, якщо всі респонденти дають позитивні відповіді; індекс дорівнює 100, якщо кількість позитивних і негативних оцінок однакова; якщо серед респондентів переважають позитивні оцінки, значення індексу перевищує 100, а якщо негативні – воно буде менше 100.

Схід. Саме у східних регіонах негативне ставлення населення до приватизації великих підприємств, передачі у приватну власність землі й можливості її купівлі-продажу виражене сильніше, ніж у західних регіонах.

Незмінною порівняно з докризовими роками залишається суспільна думка щодо участі держави в управлінні економікою. Половина населення (48,9%) віддає перевагу економічному розвитку країни на паритетних засадах державного управління і ринкових методів, третина (31,9%) підтримує повернення до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю і лише 5,4% громадян виступають виключно за ринкове регулювання. На цьому тлі досить суттєвими залишаються патерналістські установки людей. За даними ESS, 2009 р. 74,3% українських громадян вважали, що обов'язком держави має бути забезпечення населення необхідною медичною допомогою, а 75,4% переконані, що держава повинна створити прийнятний рівень життя людям літнього віку. На думку 63,5% опитаних, однозначним обов'язком держави має бути і забезпечення роботою всіх, хто її хоче мати.

Підсумовуючи, слід зазначити, що хоча глобальна криза суттєво погіршила умови життя переважної більшості населення України – значно скоротилися матеріальні можливості людей, збільшилося безробіття, різко знизилися гарантії зайнятості, проблемним для населення залишається повернення банківських депозитів тощо, – зростання протестних настроїв не спостерігається. Більше того, песимістичні настрої щодо можливості поліпшення життя у найближчий рік врівноважуються оптимістичними очікуваннями змін на краще. Неоднозначні зміни у ставленні громадян до основних економічних інститутів за останні роки (збереження на докризовому рівні ступеня схвальності розвитку бізнесу, зменшення позитивізму у ставленні населення до приватизації малих підприємств, пом'якшення негативізму сприйняття приватизації великих підприємств, збільшення негативного ставлення громадян до купівлі-продажу землі тощо) не дають змоги зробити узагальнюючих висновків щодо тенденцій цих змін під впливом кризи. Потрібні більш довгострокові спостереження.

К.Грищенко
кандидат філософських наук

РЕФОРМИ РЕАЛЬНІ ЧИ ВІРТУАЛЬНІ?

Серія загальнонаціональних соціологічних опитувань останніх майже двох десятиріч років мала прояснити відповіді на питання, що ж, власне, змінилося за цей період в умовах людей, у їхній свідомості й поведінці й під впливом яких саме процесів.

Уже побіжний аналіз даних моніторингу засвідчує, що істотних змін на краще ні в суспільних настроях, ні в оцінках людьми матеріального і соціального становища і життєвих перспектив не відбулося.

Багато соціальних проблем, актуальних для середини 1990-х років дотепер залишаються не розв'язаними. Не відчувають люди і позитивних наслідків проголошуваних, але, по суті, не здійснюваних реформ. Розтягнуті на багато років, вони мають своїм результатом розчарування і втому населення.

Нині суспільство переобтяжене негативізмом, невдоволення і тривога є характерними рисами суспільних настроїв. На тлі дедалі поглиблюваної соціальної диференціації люди перестають сприймати демократичні декларації. Високим є рівень соціальної апатії, недовіри практично до всіх гілок влади. Після «помаранчевих» подій ці процеси ще більше поглибилися.

Соціальна стратегія, орієнтована на людину і проголошувана всіма урядами, у нас фактично не відбулася, а саме вона мала бути зверненою до тих, хто хоче і може працювати, але скутий силами незліченної номенклатурно-чиновницької мафії, готової винищити країну заради збереження своїх привілеїв. Сьогодні країна платить непосильну данину цій мафії.

Не дивно, що понад третина населення вважає мафію однією з найвпливовіших суспільних сил, яка заповонила всю країну. Небезпека переростання стійкого негативізму

в невіддільний елемент психологічного стану людей зрештою може призвести до байдужості людей до всього, що відбувається навколо них, або ж до стихійного бунту на ґрунті наруги над архетиповими ідеями справедливості.

За всіх часів правлячий режим зберігав стійкість, доки люди вірили верховній владі як вищому арбітрові та захисникові. Режим слабшав, коли виявлялося, що державна влада – не що інше, як знаряддя панування сильних над слабкими. Позбувшись сильних ідей, ступивши на шлях цинічного прагматизму, звільнившись від пут сумління, влада, залишаючись без опори і коріння, неминуче зазнавала краху. Неадекватність державного курсу глибинним тенденціям суспільних трансформацій лише поглиблювала відчуження держави від суспільства, призводила до ситуації, коли верхи не можуть управляти, а низи не хочуть вірити властям.

Державне будівництво в умовах постійних викликів – дуже серйозна справа, щоб керуватися тільки історичними міфами та національною пихатістю. Воно вимагає нового стилю мислення, нових принципів життєустрою, реальних відповідей на тотальні виклики епохи.

Небезпека полягає в тому, що такий тривалий системно-кризовий стан суспільства закріплює і робить незворотними та успадковуваними чимало негативних процесів.

На якість і темпи перебігу суспільних процесів, як і на ставлення до них людей, значний вплив справляють національний менталітет і структура цінностей, соціокультурні й соціально-психологічні складники соціальних змін – найінерційніші з усіх соціетальних характеристик суспільства.

З огляду на особливості національної психології і ще далеко не зжиті патерналістські настрої держава ще довго сприйматиметься населенням як гарант соціальної справедливості, а тому повинна володіти і неринковими механізмами регулювання, розвивати і поглиблювати засади змішаної, соціально орієнтованої економіки, створюючи при цьому умови для розвитку різних форм власності, кон-

курентного господарського середовища, ефективнішої трудової мотивації.

Держава, розробляючи політику реформ, не може просто покладатися на те, що вона, урешті-решт, приведе до позитивних зрушень, а, враховуючи неминучі труднощі та втрати, зобов'язана доволі точно визначати, які позитивні результати і в які терміни ця політика принесе. Інакше люди не витримають шляху до кінцевої мети. Здоров'я суспільства можна відновити лише в тому випадку, якщо підняти авторитет держави, довіру до неї громадян. Йдеться зовсім не про те, щоб повернутися до колишнього тоталітарного патерналізму, що сковує ініціативу здатних до самодіяльності соціальних груп, а радше про подолання монополії колишньої номенклатури на економічну, політичну та національно-державну ініціативу.

Часті зміни урядів і урядових курсів у реформуванні економіки з роками звели нанівець найпривабливіші його риси, внаслідок чого вся атрибутика реформіста знову-таки почала ототожнюватися із черговими спробами розв'язувати проблеми за рахунок утиску інтересів населення, тоді як головним критерієм, за яким можна судити, чи в належному напрямі просуваються реформи, є зміни в настроях і поведінці людей.

Якщо політика реформування продумана і цілеспрямована, якщо забезпечені умови співпраці, взаємної довіри та відповідальності всіх учасників цього процесу, то результат має бути неодмінно. Відсутність результату – і моніторинг свідчить про це – перша ознака або некомпетентності й нерішучості політики, або незацікавленості тих, хто ці реформи повинен здійснювати, або прояв дії обох чинників. Понад те не варто забувати, що економіка має свої закони розвитку і функціонує багато в чому незалежно від чийхось побажань і найдовершеніших рецептів суспільного перевлаштування.

В ефективній економіці може діяти лише раціональна мотивація, здатність адекватно реагувати на матеріальні стимули і відповідним чином оцінювати ситуацію. Будь-

які дії уряду, банків, підприємців є стимулами, у відповідь на які формується реакція і моделі соціальної поведінки різних груп і верств населення. Які зразки, норми, стандарти вони задають, яку схему цінностей демонструють, такою буде й у відповідь реакція населення – від цілковитої довіри до відкритого неприйняття.

Як тут не пригадати патріархів капіталізму часів його становлення, які самостійно створювали власне багатство за рахунок особистих зусиль, виняткової працьовитості й підприємницького таланту і навіть власні сім'ї морили голодом, аби їхній капітал зростав, справа процвітала і наприкінці життя вони могли б відзвітувати перед Богом і перед спадкоємцями за багаторазово примножене і дієве багатство. Чи багато хто з наших олігархів зможе відзвітувати про продуктивне вкладення капіталів? Мабуть, невдачі багатьох спроб реформ у нашому суспільстві багато в чому виникають від того, що в нас не сформовано середовище, яке б змушувало дотримуватися саме соціально схвалюваних цінностей і зразків поведінки і створювало при цьому жорсткі етичні рамки і норми, нехтування якими спричиняється до суворих і невідворотних санкцій. Просте бажання змін, не підкріплене готовністю до активної та напруженої діяльності як неодмінної умови досягнення особистої свободи і гідного життя, не принесе бажаних результатів.

В умовах політичної й економічної нестабільності, коли для багатьох людей домінує мотив фізичного виживання, наївно розраховувати на масову підтримку реформ із боку населення. До того ж відсутність елементарної логіки у проведенні багатьох реформ, їх непослідовність і невизначеність у часі (реформи, як правило, не проводять десятиліттями) підривають і розмивають традиційні засади життя людей, породжують крайню втому населення. І якщо, як і раніше, вважати, що народ «і так проковтне», то нам ще раз доведеться повторити гіркий досвід своїх попередників і ще раз переконатися в тому, що проблеми треба

розв'язувати до того, як вони виникають, не доводячи їх до катаклізмів і національних потрясінь.

Проблеми української модернізації, як і реалізація різних напрямів державної політики, соціальних програм та управлінських рішень, багато в чому зумовлені тим, що на переломі 1980–1990-х років суперечності українського суспільства виявилися набагато глибшими, ніж видавалося, а сукупність соціальних процесів, що вимагають змін, не піддавалися або піддавалися малою мірою управлінським діям, до того ж не завжди професійним. Відсутність історичних аналогів кардинальної трансформації суспільства та апробованих моделей ефективних дій за таких умов, недієздатність і некомпетентність політичних та управлінських еліт щодо позитивного впливу на те, що відбувається, обернулися зрештою колосальними втратами, і не лише економічними. Стихійний демонтаж колишніх соціальних інститутів і створення нових структур економічного і політичного життя відбувалися дуже повільними темпами і суперечливо, не склалися у міцну та стійку конструкцію. З кожною зміною уряду урядовий курс кардинально змінювався, не утворюючи наступності й системності в державній політиці.

Процеси соціально-економічної модернізації в Україні гальмуються і зародковим станом структур громадянського суспільства. У перші роки незалежності, щоб забезпечити керованість, у країні прискореними темпами формувалися органи державної влади. Натомість громадянські структури практично не розвивалися. Невдовзі органи влади перетворилися на утворення, що саморозвиваються, і зайнялися міжусобицями, вийшовши на орбіти, відірвані від суспільства. Як результат держава виявилася незалежною від суспільства і стала об'єктивно незацікавленою у формуванні інститутів громадянського суспільства, здатного контролювати гілки влади. По суті, жодних дієвих важелів впливу на владу наше несформоване громадянське суспільство не має. За даними моніторингу, переважна

більшість дієздатного населення – понад 80% – не належить ні до однієї громадської чи політичної організації.

Сьогодні Україна вийшла на той рубіж, коли вона особливо потребує чіткого соціального, економічного, політичного і культурного орієнтування. Пошук нових соціальних координат повинен супроводжувати поступальну ходу України на шляху її цивілізаційного розвитку, інакше країна не зможе знайти відповіді на нові виклики епохи, розуміючи, що попереду ще болючіші й неминучі структурні перетворення. Не знайти відповіді – означає зробити національну долю непередбачуваною, а можливості нейтралізації внутрішніх і зовнішніх руйнівних імпульсів – мінімальними. М.Вебер свого часу зазначив, що не існує відсталих країн, а є відсталі системи управління. Рано чи пізно суспільство задасться питанням: хто і як ним управляє?

*О.Симончук,
кандидат соціологічних наук*

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ КЛАСОВОГО КОНФЛІКТУ ПРЕДСТАВНИКАМИ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

Одними із найважливіших прогнозів Карла Маркса були такі, що: по-перше, мірою зростання індустріалізації відносний розмір заробітної плати робітничого класу знижуватиметься і зберігатиметься на рівні, здатному забезпечити лише потреби виживання; по-друге, трудові відносини у великих організаціях мають наближати робітників до розуміння ними своєї спільної долі, становища в суспільстві й під впливом цих умов — до політично організованої боротьби задля поліпшення свого соціального статусу. Ці процеси, з погляду марксизму, невблаганно ведуть до посилення конфлікту між керівниками і робітниками, багатими і бідними, середнім і робітничим класом.

Ці тези вже від другої половини ХХ ст. піддавали критиці та емпіричній перевірці. Деякі дослідники вдалися до спроб виміряти класовий конфлікт у національних і міжнародних опитуваннях і відстежити його динаміку [1; 2; 3; 4; 5; 6]. З цією метою у багатьох дослідницьких проектах використовували запитання Вольфганга Запфа, спрямовані на сигнальне сприйняття рівня протилежності інтересів між різними соціальними групами [7].

Методика вивчення сприйняття людьми класового конфлікту така¹. Респондентам ставлять запитання “У багатьох країнах існують відмінності або навіть конфлікти між соціальними групами. На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт у Вашій країні між...”. При цьому продовження запитання має варіації: бідними і багатими; робітничим

¹ Про вимірювальну модель сприйняття конфлікту докладніше див.: [4, С. 163–164; 5, С. 7–9].

і середнім класом; керівним персоналом і працівниками; людьми на вершині суспільства і людьми з низів суспільства. Рівень сприйняття конфлікту вимірюють за допомогою упорядкованої мультиномінальної шкали логістичної регресії (немає конфлікту взагалі, не дуже гострий конфлікт, гострий конфлікт і дуже гострий конфлікт). Відповіді за кожним запитанням розподілено на рівні інтервали між 0 і 100 (“дуже гострий конфлікт” = 0, “гострий конфлікт” = 33, “не дуже гострий конфлікт” = 67 і “немає конфлікту взагалі” = 100). Рівень сприйняття конфлікту або консенсусу визначається показниками індексу, що наближається або до нуля (максимально гострий конфлікт), або до 100 (відсутність конфлікту, або консенсус між соціальними групами).

У рамках Міжнародної програми соціального дослідження (ISSP) Дж.Келлі та М.Д.Р.Еванс висунули й аргументовано підтвердили кілька гіпотез [4; 5]. По-перше, що люди в 11 розвинених індустріальних країнах, узятих для порівняння, сприйматимуть деякий класовий конфлікт, крім того, рівень сприйманого конфлікту буде вищим у англо-кельтських суспільствах (США, Велика Британія та Австралія), ніж у Центральноєвропейських (Швейцарія, Австрія та Німеччина); тим самим перевірялася теза щодо впливу держави добробуту в її ліберально-консервативній і соціал-демократичній моделях на сприйняття класового конфлікту. По-друге, під час вивчення впливу соціального класу на сприйняття класового конфлікту було емпірично доведено, що соціально-структурні ефекти в усіх порівнюваних країнах виключно малі. По-третє, у процесі вивчення динаміки сприйняття конфлікту між 1987 і 1997 рр. Келлі та Еванс дійшли висновку, що отримані дані не відповідають марксистським очікуванням стосовно посилення конфлікту, навпаки, вони дають підстави стверджувати, що соціальна політика “держави добробуту” помітно (хоча й не у величезних масштабах) знизилася класовий конфлікт у цих країнах. За даними авторів, у середньому соціальний конфлікт між бідними та багатими знизився

приблизно на 20% , індустріальний конфлікт між керівною ланкою та робітниками — на 10% , класовий конфлікт між робітничим та середнім класом — на 10% . Причому в країнах, які реалізували соціал-демократичну модель, зниження конфлікту найсуттєвіше [5, р. 15].

Приєднання України до проекту ISSP дає змогу, спираючись на описану методологію, дослідити: по-перше, наскільки відмінним є сприйняття різних видів соціального конфлікту в пострадянській Україні та західних країнах; по-друге, чи відрізняється сила зв'язку соціального класу і сприйняття конфлікту в різних країнах; по-третє, якими є особливості сприйняття класового конфлікту представниками різних соціальних груп?

Для реалізації цих дослідницьких завдань було використано дані різних хвиль проекту з вивчення соціальних нерівностей (“Social Inequality”), який чотири рази (у 1987, 1992, 1999 і 2009 рр.) проводився у рамках ISSP. Джерелом даних щодо України став національний масив цього проекту 2009 р. (обсяг вибірки 2012 осіб), дані щодо західних країн отримано на підставі масиву 1999 р.² Для порівняння з Україною взято не окремі країни, а усереднені дані дев'яти розвинених західних країн — США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Норвегія, Швеція, Західна Німеччина, Велика Британія, Іспанія. (Усвідомлюючи некоректність порівняння даних 1999 і 2009 рр., я все одно вдаюся до цього зіставлення з метою претесту й отримання попередніх даних). Для вимірювання рівня сприйняття конфлікту був побудований синтаксис, що дав змогу обчислити (за описаною вище формулою) середнє значення шкали сприйняття конфлікту/консенсусу.

На підставі даних *таблиці 1* і *рисунок* можна судити про виразність різних видів соціального конфлікту в українському та західному суспільствах. Згідно з відсотковим розподілом і середнім значенням шкали конфлікту/кон-

² Відповідні дані четвертої хвилі ISSP 2009 р. за всіма країнами очікуються 2011 р.

сенсусу в Україні серед різних видів конфлікту найгостріше сприймається конфлікт між людьми на вершині суспільства і людьми з низів суспільства (середня за описаною шкалою — 45 — перебуває в інтервалі між “гострим” і “не дуже гострим конфліктом” — від 33 до 67). У тому самому інтервалі фіксується сприйняття конфлікту між бідними і багатими (51); керівним персоналом і працівниками (61). Найменш актуальним жителі України вважають конфлікт між робітничим і середнім класом (середнє значення за шкалою 79 — в інтервалі між “не дуже гострий конфлікт” і “відсутність конфлікту” — від 67 до 100).

Рейтинг цих видів конфлікту в українському і західному суспільствах доволі близький. У середньому в західних країнах оцінки щодо всіх чотирьох видів конфлікту розташовані в інтервалі “гострого” і “не дуже гострого конфлікту”. Як і в Україні, найгострішим сприймається конфлікт між людьми на вершині й у низах суспільства, а найменш гострим — конфлікт між середнім і робітничим

Таблиця 1
Рівень сприйняття населенням України і західних країн
різних видів класового конфлікту (%)

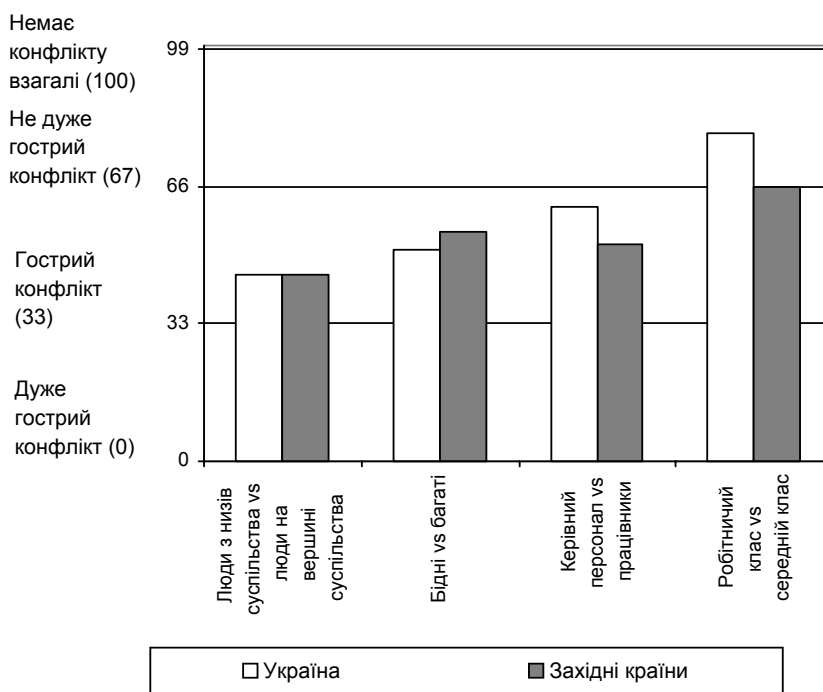
Рівень сприйняття класового конфлікту	Вид конфлікту, що сприймається							
	Люди з низів суспільства vs люди на вершині суспільства		Бідні vs багаті		Керівний персонал vs працівники		Робітничий клас vs середній клас	
	Україна	Західні країни	Україна	Західні країни	Україна	Західні країни	Україна	Західні країни
Дуже гострий конфлікт	30,0	16,2	22,0	6,7	9,9	6,5	3,8	2,2
Гострий конфлікт	27,2	37,9	27,8	30,3	25,2	34,6	10,2	14,9
Не дуже гострий конфлікт	21,1	38,0	24,2	54,8	35,5	53,2	30,8	64,5
Немає конфлікту взагалі	21,8	7,9	26,0	8,2	29,3	5,7	55,9	18,4
Середня консенсусу/ конфлікту	45	46	51	55	61	52	79	66
Кількість респондентів	1552	9571	1587	9694	1550	8710	1589	9686

Розділ другий

класом. Утім, у порівнюваних країнах є й відмінності, наприклад, у середніх значеннях щодо двох видів конфлікту (між керівним персоналом і працівниками, між робітничим і середнім класом) — в Україні вони ближче до 100, що свідчить про менш гостре сприйняття цих видів конфлікту в нашому суспільстві. Проте, аналізуючи дані відсоткового розподілу (табл. 1), слід звернути увагу на те, що в Україні значно вища частка людей, які обирають крайні оцінки — “дуже гострий конфлікт” і “немає конфлікту взагалі”; водночас переважна частина респондентів західних країн обирають помірніші оцінки — “гострий” і “не дуже гострий конфлікт”.

Рисунок

Рівень сприйняття різних видів конфлікту в порівнюваних країнах (середня за шкалою консенсусу/конфлікту)

Аналізуючи порівняльні дані взаємозв'язку об'єктивних класових позицій³ і сприйняття різних видів конфлікту, слід констатувати, що, судячи з низького значення коефіцієнта Eta (від 0,04 до 0,11), сила зв'язку цих змінних у всіх порівнюваних країнах дуже мала (табл. 2). Мабуть, можна відзначити таку тенденцію: у західних країнах рівень сприйняття всіх видів конфлікту у представників службового класу і дрібної буржуазії дещо відрізняється від решти. Причому їхні оцінки в усіх випадках спрямовані у бік сприйняття консенсусу між соціальними групами, тобто меншої гостроти усвідомлення конфлікту. Представники проміжного класу, кваліфікованих і неква-

Таблиця 2

**Рівень сприйняття різних видів класового конфлікту
серед представників соціальних класів
(середня за шкалою консенсусу/конфлікту)**

EGP-класи	Люди з низів суспільства vs люди на вершині суспільства		Бідні vs багаті		Керівний персонал vs працівники		Робітничий клас vs середній клас	
	Україна	Західні країни	Україна	Західні країни	Україна	Західні країни	Україна	Західні країни
Службовий клас	48	48	54	58	64	55	80	68
Проміжний клас	42	43	50	52	62	50	82	64
Дрібна буржуазія	48	48	52	57	58	55	75	68
Кваліфіковані робітники	43	43	50	54	60	51	80	66
Некваліфіковані робітники	43	43	51	52	60	50	79	65
За вибіркою загалом	45	45	51	55	61	52	79	66
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,07</i>	<i>0,09</i>	<i>0,04</i>	<i>0,11</i>	<i>0,06</i>	<i>0,09</i>	<i>0,06</i>	<i>0,09</i>

³ Об'єктивні класові позиції ідентифіковані відповідно до класової типології Джона Голдторпа. Для побудови EGP-класів використано синтаксис Гарі Ганзебума (Ganzeboom) 1994 р., що конструює 10 класових категорій. Вони були згруповані у п'ять укрупнених класів: службовий (I і II), проміжний (III і V), дрібна буржуазія (IVa, IVb і IVc), кваліфіковані робітники (VI) і некваліфіковані (VIIa і VIIb).

ліфікованих робітників, навпаки, відносно більшою мірою схильні бачити відносини між різними соціальними групами як конфліктні.

Розглянемо особливості сприйняття класового конфлікту серед представників різних соціально-демографічних і соціально-економічних груп у порівнюваних країнах. Судячи з низького значення коефіцієнта Eta (0,01–0,10), в усіх країнах соціально-демографічні характеристики респондентів (стать, вік, місце проживання) не справляють суттєвого впливу на рівень сприйняття ними соціальних конфліктів (табл. 3). Порівняно вище значення коефіцієнта Eta (0,07–0,13) свідчить про те, що сприйняття конфлікту більшою мірою залежить від рівня освіти, професійної належності, статусу зайнятості респондентів.

У порівнюваних країнах спостерігаються такі тенденції. За рівнем освіти серед осіб, що мають університетський диплом, фіксуються помірніші оцінки щодо існування конфлікту між різними соціальними групами, ніж серед тих, хто має нижчий рівень освіти⁴. Серед груп за професійною належністю представники “синіх комірців” (оператори і складальники, найпростіші професії) дещо гостріше сприймають конфлікти, тоді як оцінки представників “білих комірців” (передусім керівників, професіоналів і спеціалістів) порівняно ближчі до консенсусу. (В Україні ці тенденції також спостерігаються, але не з такою регулярністю.) З-поміж груп за статусом зайнятості оцінки студентів і домогосподарок найбільше наближені до консенсусу, а судження непрацездатних з інвалідності — навпаки, до конфлікту. Серед працюючих на момент опитування (особливо в західних країнах) зайняті повний робочий тиждень менш гостро сприймають усі види конфлікту,

⁴ Таку грубу шкалу рівня освіти застосовано через відсутність у масиві 1999 р. змінної із міжнародною шкалою освіти. Аналіз національно специфічної шкали освіти в масиві України 2009 р. свідчить, що сила зв'язку рівня освіти і сприйняття конфліктів дещо вища (коефіцієнт Eta — 0,09–0,13).

Таблиця 3

**Рівень сприйняття різних видів конфлікту серед
представників різних соціальних груп в Україні
та західних країнах (середня за шкалою
консенсусу/конфлікту)**

Соціальні групи	Люди з низів суспільства vs люди на вершині		Бідні vs багаті		Керівний персонал vs працівники		Робітничий клас vs середній клас	
	Україна	Західні країни	Україна	Західні країни	Україна	Західні країни	Україна	Західні країни
За вибіркою загалом	45	46	51	55	61	53	79	67
За статтю								
Чоловіча	43	48	50	57	59	54	79	68
Жіноча	46	44	52	53	62	52	79	65
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,04</i>	<i>0,07</i>	<i>0,04</i>	<i>0,08</i>	<i>0,05</i>	<i>0,06</i>	<i>0,01</i>	<i>0,09</i>
За віком								
18–29	46	44	53	54	64	52	78	67
30–39	43	46	52	55	61	52	80	67
40–49	44	47	51	56	62	53	80	67
50–59	43	45	49	55	59	53	79	66
60–69	47	47	53	55	59	54	79	66
70+	48	48	52	56	63	55	79	67
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,05</i>	<i>0,05</i>	<i>0,04</i>	<i>0,03</i>	<i>0,06</i>	<i>0,04</i>	<i>0,02</i>	<i>0,02</i>
За професійною належністю								
Законодавці, вищі держслужбовці, керівники	47	51	51	60	59	58	75	69
Професіонали	49	48	56	58	68	54	81	69
Спеціалісти	43	47	50	57	63	54	84	69
Технічні службовці	47	41	55	51	61	49	82	64
Працівники сфери торгівлі та послуг	45	43	49	53	59	51	78	65
Кваліфіковані робітники сільського господарства	50	49	53	59	58	57	79	70
Кваліфіковані робітники з інструментом	44	46	52	56	61	53	80	67
Оператори і складальники устаткування та машин	41	42	46	50	58	49	79	63
Найпростіші професії	43	43	54	51	62	50	77	63
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,07</i>	<i>0,11</i>	<i>0,09</i>	<i>0,13</i>	<i>0,10</i>	<i>0,12</i>	<i>0,09</i>	<i>0,11</i>

Розділ другий

Продовження таблиці 3

Соціальні групи	Люди з низів суспільства vs люди на вершині		Бідні vs багаті		Керівний персонал vs працівники		Робітничий клас vs середній клас	
	Україна	Західні країни	Україна	Західні країни	Україна	Західні країни	Україна	Західні країни
За вибіркою загалом	45	46	51	55	61	53	79	67
За місцем проживання								
Міське населення	47	47	53	55	61	52	79	66
Сільське населення	41	48	49	57	62	54	79	68
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,01</i>	<i>0,10</i>	<i>0,05</i>	<i>0,05</i>	<i>0,01</i>	<i>0,04</i>	<i>0,01</i>	<i>0,05</i>
За рівнем освіти								
Наявність університетської освіти	48	48	56	57	67	54	81	68
Нижчий рівень освіти	44	45	50	54	60	52	79	66
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,04</i>	<i>0,05</i>	<i>0,06</i>	<i>0,07</i>	<i>0,10</i>	<i>0,04</i>	<i>0,03</i>	<i>0,06</i>
За статусом зайнятості								
Працюю повний робочий тиждень (40 годин і більше)	44	47	52	57	62	54	81	68
Працюю на півставки (20 годин на тиждень)	44	41	50	52	60	51	72	63
Працюю менше 20 годин, маю випадкові заробітки	43	37	55	50	53	50	74	62
Безробітний	41	42	51	50	61	48	80	65
Студент, учень	52	47	57	56	72	53	83	68
Пенсіонер	67	47	52	55	60	53	79	66
Домогосподарка	49	49	55	54	61	52	79	65
Непрацевдатний з інвалідності	13	37	27	47	56	50	84	60
Інша група непрацевдатних	36	42	46	51	55	49	81	67
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,11</i>	<i>0,09</i>	<i>0,09</i>	<i>0,09</i>	<i>0,08</i>	<i>0,06</i>	<i>0,09</i>	<i>0,09</i>
За членством у профспілці								
Член профспілки на момент опитування	39	44	48	57	57	54	79	68
Не є членом профспілки	48	48	54	55	64	53	79	67
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,11</i>	<i>0,05</i>	<i>0,07</i>	<i>0,03</i>	<i>0,09</i>	<i>0,02</i>	<i>0,01</i>	<i>0,03</i>

ніж ті, хто має випадкові заробітки. Зазначимо, що рівень сприйняття конфлікту у членів профспілки гостріший, ніж у тих, хто не належить до цієї організації (крім оцінок стосовно конфлікту між робітничим і середнім класами).

Зрезюмую отримані дані в кількох висновках. По-перше, українці сприймають різні види класового конфлікту доволі подібно до населення розвинених західних країн. Найгостріше усвідомлюється конфлікт між людьми на вершині суспільства і людьми з низів, найменш актуальним вважають конфлікт між робітничим і середнім класом. По-друге, в Україні, як і в західних країнах, об'єктивні класові позиції невеликою мірою впливають на сприйняття конфлікту в суспільстві. Як тенденцію слід відмітити, що представники робітничого класу дещо гостріше сприймають усі види конфлікту. По-третє, рівень сприйняття конфлікту майже не пов'язаний з соціально-демографічними характеристиками (стать, вік, місце проживання), порівняно більшою мірою він залежить від професійної належності, рівня освіти, статусу зайнятості респондентів.

У подальшому важливим є постійний моніторинг рівня сприйняття конфліктів у суспільстві різними соціальними групами, особливо порівняно з відповідними даними інших країн. Крім того, знання спектра соціальних установок населення України щодо соціального конфлікту різного виду цікаво було б зіставити з фіксацією того, як ці установки дістають розв'язання в реальних протестних діях — страйках, мітингах, виробничих конфліктах тощо.

Література

1. Braun M. On Measuring Societal Conflict / Braun M. Braun. – Mannheim, Germany, 1994.
2. Delhey J. Inequality and Attitudes. Postcommunism, Western Capitalism and Beyond / J. Delhey. – Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), 1999. – FS III 99 – 403.

Розділ другий

3. Evans G. Class Conflict and Inequality / G.Evans // International Social Attitudes: the 10th BSA report. – SCPR, 1993. – P. 123–142.
4. Kelley J., Evans M.D.R. Class and Class Conflict in Six Western Nations / J.Kelley, M.D.R.Evans // American Sociological Review. – 1995. – Vol. 60. – № 2. – P. 157–178.
5. Kelley J., Evans M.D.R. Does the Welfare State Reduce Class Conflict? / J.Kelley, M.D.R.Evans // Paper presented through ISA, RC 28 May 1999.
6. Smith T. Inequality and Welfare / T.Smith // British Social Attitudes: Special International Report / Jowell R., Witherspoon S., Brook L. (eds.). – Aldershot: Gower, 1989.
7. Zapf W. Welfare Survey: Questionnaire / W.Zapf. – Koeln, Germany, 1978.

*І.Буров,
кандидат філософських наук*

ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ЖИТТЯМ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНДИКАТОР РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

Здавалося б, напередодні 20-ліття України як самостійної держави зайве говорити про ставлення населення до вибраного курсу демократичного розвитку. Проте якщо лише 18% громадян задоволені й водночас 51% громадян не задоволені (!) тим, як розвивається демократія в нашій країні, доводиться шукати причини ситуації, що склалася.

Об'єктивному розумінню демократії заважає відсутність наукової методології аналізу, сфокусованої саме на умовах пострадянських країн. Часто демократія розглядається як такий інститут, що, взаємодіючи з іншими інститутами суспільства, постає як щось *довільно* створене людьми, і за зразок береться державний устрій західноєвропейських країн. Водночас зміст, роль та “ефективність” демократії залежать від безлічі чинників – економічних, соціальних, ідеологічних, психологічних, але передусім – від усталених традицій, ментальності тощо. В умовах розвиненої демократії та сталої ринкової економіки розвиток країни відбувається переважно на засадах самоорганізації громадянського суспільства і підприємницької ініціативи, доповнюваних і коригованих конкретними цільовими діями держави. Кожна з таких дій, скажімо, закріплення за державою певних об'єктів власності, зміна податкового режиму, бюджетні асигнування, розподіл субсидій тощо, мають бути обґрунтовані, з одного боку, наявністю чітко сформульованих завдань, з другого – переконливим доказом відповідності здійснюваних заходів саме цим завданням.

Задоволеність життям, на нашу думку, слугує підсумковим показником здійснюваних інститутами влади дій, що формують життєвий правопорядок суспільства і виз-

Розділ другий

начають оцінку основних інститутів влади, яку ми можемо спостерігати за рівнем довіри до них (табл. 1).

Таблиця 1
Рівень довіри до інститутів влади (%)

<i>Який рівень Вашої довіри до ...?</i>	<i>Зовсім не довіряю</i>	<i>Радше не довіряю</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Радше довіряю</i>	<i>Цілком довіряю</i>
Президента	14,6	18,3	36,3	24,5	6,3
Уряду	18,8	24,8	36,7	17,3	2,4
Місцевих органів влади	19,9	28,5	33,7	16,8	1,1
Верховної Ради	22,3	28,1	35,3	12,8	1,4

Як бачимо, найбільший рівень довіри у 2010 р. фіксується щодо Президента (30,8%). Виконавча влада, тобто уряд і місцеві органи, мають значно нижчий рівень довіри населення (19,7% і 17,9% відповідно). І на останньому місці серед представлених для оцінки інститутів влади перебуває законодавча влада, а саме Верховна Рада (14,2%). Чи має вплив на ці показники задоволеність життям, видно з таблиці 2.

Таблиця 2
Довіра до деяких інститутів влади залежно від задоволеності життям (%)

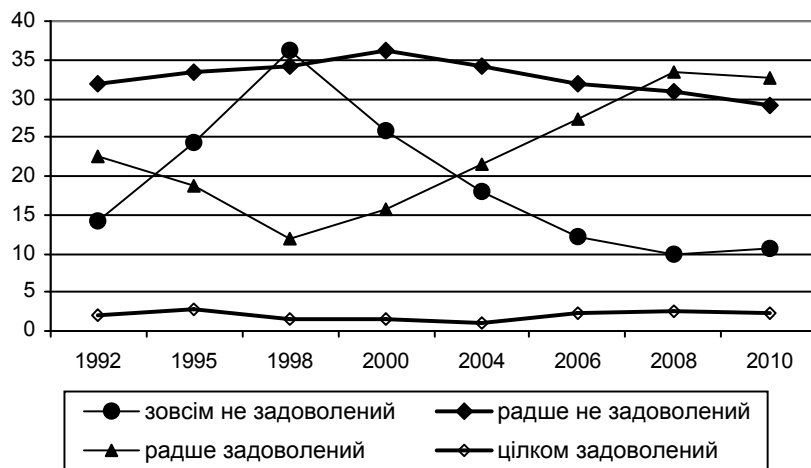
<i>Ступінь задоволеності своїм життям</i>	<i>Довіра (радше довіряю + цілком довіряю) до:</i>			
	<i>Президента</i>	<i>Уряду</i>	<i>Місцевих органів влади</i>	<i>Верховної Ради</i>
Не задоволений	28,8	20,3	15,2	14,3
Задоволений	33,7	20,4	23,9	15,7

Як свідчать дані, довіра до Уряду зовсім не залежить від того, задоволений чи ні громадянин України своїм життям. Практично аналогічна “картина” спостерігається і стосовно законодавчої влади – Верховної Ради. Що стосу-

ється довіри до Президента і місцевих органів влади, то слід зазначити, що ті, хто задоволений своїм життям більшою мірою, ніж ті, що не задоволені, виявляють свою довіру до них (від 4,9% до 8,7% відповідно). Імовірно, відсутність виразної залежності між рівнем довіри до вищих владних інститутів і задоволеністю життям зумовлена належністю цих оцінок до різних диспозиційних рівнів, коли у свідомості респондентів виникає “розрив” між ставленням до буденного перебігу життя і ефективністю розв’язання державних проблем. Однак це припущення потребує окремої перевірки.

Задоволеність життям, на наш погляд, слід визнати ключовим показником, що визначає взаємодію решти індикаторів, які характеризують державу з огляду на такі категорії, як: безпека, стабільність соціальної системи, сталість розвитку, законність, взаємодовіра, розвиток людського потенціалу. Цей показник на особистісному рівні чітко засвідчує, наскільки конкретна людина задоволена життям, а на рівні конкретного регіону, країни в цілому

Діаграма
Динаміка зміни оцінок задоволеності своїм життям

такий індикатор розкриває динаміку співвідношення задоволених і незадоволених у конкретний час умовами життя (*diagr.*).

Як свідчать дані, пік незадоволеності своїм життям припадає на 1998 р. І поступово значення цього негативного показника знижується. При цьому до 2008–2010 рр. спостерігається різке зменшення частки оцінок “радше не задоволений” і відповідне, у пропорційному вимірі ідентичне, збільшення частки тих, хто “радше задоволений” своїм життям в цілому. І на 1998 р. припадає максимальна кількість респондентів, що оцінили економічну ситуацію як “дуже погану”, а саме 44,5% (у 2010 р. таку оцінку дали 19% опитаних).

Порівняльний аналіз оцінки економічної ситуації залежно від міри задоволеності своїм життям виявляє пряму залежність між ними. При цьому ставлення до приватного підприємництва як форми ринкових відносин залишається на позитивному рівні, і з роками кількість прихильників приватного підприємництва має тенденцію до збільшення, – у 2010 р. сумарна частка оцінок “радше схвалюю” і “цілком схвалюю” становить 54,4% (у 1995 р. таких було 40,9%). Таких позицій одностайно дотримуються як задоволені своїм життям, так і незадоволені. Принципових відмінностей тут не спостерігається.

Щодо передання у приватну власність великих промислових підприємств, то слід зазначити, що кількість прихильників таких дій постійно зменшується (від 23,1% у 1992 р. до 13,1% у 2010 р.); натомість кількість тих, хто виявляє негативне ставлення до цієї форми приватизації, зростає. І в цьому разі також слід зазначити одностайне заперечення приватизації великих промислових підприємств як серед задоволених, таких і поміж не задоволених своїм життям.

Проблема нашої країни полягає у відсутності як сталого ринку, так і традицій демократичного державного регулювання. Чинна практика управління несе на собі відбиток стихійного демонтажу соціалістичної системи з її тотальним

контролем держави над економікою і суспільством. У результаті, з одного боку, неприпустимо ослаблені важелі дії держави на певні визначальні для життєдіяльності суспільства процеси (забезпечення обороноздатності, розвиток освіти та фундаментальної науки, структурний розвиток економіки, безпека життя громадян та ін.). З другого боку – зберігається інерція необґрунтованого і ресурсонебезпеченого, а тому шкідливого втручання держави у ті процеси розвитку суспільства й економіки, які мають великий потенціал саморегулювання. Державна діяльність, подібно до будь-якої дії взагалі може мати для індивіда як негативні, так і позитивні наслідки. Оскільки одержавлення завжди пов'язане із примусом або припускає його, громадяни, особливо схильні до активного способу життя, ніколи не погодяться із таким примусом, а радше віддаватимуть перевагу вільним ринковим діям. Але водночас вони (громадяни) розуміють, що у випадку певних благ, які можна кваліфікувати як соціальні, ринок може відмовитися виробляти їх, якщо приватний підприємець не побачить своєї вигоди у такому виробництві. Тому, відповідаючи на запитання: *“Яким чином держава повинна брати участь в управлінні економікою”*, позицію *“потрібно поєднувати державне управління і ринкові методи”* підтримує з року в рік значна частка (практично половина – 48,9%) респондентів, і основними прибічниками такої точки зору є громадяни, які задоволені своїм життям.

Хто ж він – респондент, задоволений своїм життям у нашій країні? Його “портрет” можна описати так: це громадянин, який оцінив своє матеріальне становище як середнє (68%), одружений (заміжній), має дитину, найнятий робітник, живе так, як дозволяють йому обставини і керується в житті принципом *“людина – господар своєї долі”!*

*А.Малюк,
кандидат соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ В УМОВАХ НЕОЛІБЕРАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Концепція якості життя з'явилася в західному суспільствознавстві у 1960-х роках, тоді, коли суттєві зрушення в капіталістичних суспільствах Заходу зробили необхідною певну перебудову та оновлення концептуально-понятійного апарату соціальних наук. У цей час у країнах Заходу стали виявлятися симптоми глибокої соціально-політичної кризи, спричинені початком структурної кризи капіталізму як суспільно-історичної системи.

Намагаючись узяти під контроль масове незадоволення та бажання змінити соціальні умови існування, правлячі кола США спочатку обрали своєю соціально-класовою стратегією продовження ліберально-реформістського курсу і проголосили програму будівництва “великого суспільства” та досягнення “нових рубежів”. Одним з елементів цієї стратегії стала концепція нової якості життя, яка містила в собі ідею необхідності подолати низку негативних явищ існуючої суспільної системи за умови збереження “американського способу життя” та відповідних йому цінностей.

З самого початку “якість життя” була лише метафорою, яка не мала чіткого змісту і використовувалася як термін політичної публіцистики та програмних документів ліберально-реформістських партій. Згодом цей термін перейшов до соціально-наукових дисциплін, де була зроблена спроба перетворити метафору на наукове поняття. Але й досі в тлумаченнях дослідниками змісту, структури та обсягу поняття якості життя спостерігаються значні розбіжності. Саме подальшого уточнення соціального змісту потребує концепт якості життя для подальшого використання в соціології. Щоб перетворити недиференційоване уявлення про невизначену якість життя на наукове по-

няття соціології, слід вести мову саме про соціальні аспекти якості життя. Соціальний аспект якості життя має охоплювати соціальну сферу суспільства. Сукупність властивостей, якими характеризується соціальна сфера суспільства, становить соціальний аспект якості життя. До таких властивостей належать такі характеристики соціальних відносин, як соціальна рівність або нерівність, соціальна справедливість або несправедливість, підлеглість, свобода, солідарність, демократичність, гуманність або, навпаки, соціальне відчуження, виключення, соціальна активність або пасивність. Вони характеризують умови, в яких здійснюється соціальне життя людей. За цими ознаками і слід визначати соціальні аспекти якості життя. Одним з емпіричних показників тут виступатиме соціальне самопочуття та рівень задоволення потреб за даних соціальних умов.

Яким же чином неоліберальна трансформація вплинула на характер соціальних відносин та соціальні аспекти якості життя у світі? Слід зазначити, що на відміну від концепцій глобалізації, які намагаються натуралізувати процес неоліберальних ринкових перетворень та створення відкритого вільного глобального ринку і зобразити його безальтернативність, невідворотність, неоліберальна трансформація, насправді, є результатом зміни соціально-класової стратегії верхівки транснаціонального монополістичного капіталу. Справа у тому, що на межі 1970-х років капіталістична система вступила до періоду нової структурної кризи, яка змусила капіталістичні еліти вступити у боротьбу за виживання і порятунок капіталістичної системи. У цей час досягло межі економічне зростання післявоєнної доби, і капіталістична економіка зазнала кризи прибутковості. В умовах кризи серйозний тиск на процес накопичення капіталу в країнах центру світової капіталістичної системи почало створювати впровадження після Другої світової війни кейнсіанського соціально-класового компромісу та держави загального добробуту (ДЗД), яка здійснювала перерозподіл суспільного продукту

на користь нижчих соціальних верств. Кейнсіанський компроміс був результатом вимушеного повороту до реформістської соціально-класової стратегії в умовах послаблення капіталізму. Перерозподільчі механізми ДЗД стали підґрунтям виникнення масового “середнього класу” в країнах Заходу, вони дали змогу зменшити соціальну нерівність, відкрити доступ до суспільних благ групам і прошаркам, які раніше були його позбавлені. Зміцнення соціально-економічних позицій робітничого класу, який спирався на політично впливові профспілки, стимулювало його наполягати на подальших соціальних поступках, що знайшло відображення в суспільних рухах 1960–1970-х рр. Останні сприяли поширенню ідеї, що справжня та послідовна демократія можлива лише за умови обмеження або заперечення капіталізму.

У нових історичних обставинах верхівка капіталістичних класів та правлячі кола країн Заходу вимушені були шукати відповіді на виклики з боку антисистемних рухів. Вона була знайдена у вигляді проекту неоліберальної трансформації суспільства, сутність якого полягала в демонтажі обмежень, накладених на діяльність великого бізнесу структурами кейнсіанського соціально-класового компромісу, та створенні таких нових суспільних умов, що відкривали транснаціональній олігархії можливість перетворювати глобальний соціально-економічний простір на об’єкт безмежної експлуатації. У його формулювання, в тому числі тієї його частини, що стосувалася зміни моделі соціально-класових відносин, значний внесок зробила низка правих інтелектуалів неоконсервативного напрямку. Прикладом того, у якому напрямі велись ними пошуки шляхів подолання кризи, слугують ідеї відомих американських соціологів Д.Белла та С.Гантінгтона.

Д.Белл на початку 1970-х років висунув тезу про те, що створення ДЗД породжує умови, за яких для значної частини населення втрачається детермінація культурного стилю особистості її соціальною та економічною позицією, і особистість має можливість уникати матеріальних та

соціально-психологічних обмежень власного соціально-економічного становища. Як фордистсько-кейнсіанська виробничо-економічна система збільшує розміри “дискреційного доходу”, тобто доходу, який перевищує витрати на задоволення базових потреб та дає змогу обирати власний споживацький стиль, так і розширення вищої освіти та створення сприятливої соціальної атмосфери збільшує можливості “дискреційної соціальної поведінки”, за якої ідіосинкретичні аспекти життя особистості (особисті якості, статура, життєвий досвід) стають більш важливими для формування її життєвого стилю, аніж належність до певного соціального прошарку або класу [1, с. 42]. Це створює, на думку Белла, певну небезпеку для існуючого суспільного ладу: вивільнення від класових обмежень призводить до того, що суспільство звертається до модерністської культури з її ідеєю вільного творчого духу з буржуазними цінностями. Ця “ворожа” до капіталізму культура відкриває шлях до вимог радикальних суспільних змін, які ведуть до соціалізму [1, с. 45]. З аналізу Белла випливає необхідність для збереження системи відмови від подальшої демократизації, демонтаж кейнсіанського компромісу та його соціальних аспектів та посилення соціального контролю над поведінкою членів суспільства, їх культурними та політичними уподобаннями через контроль над доступними економічними ресурсами. За такого підходу можливість вільної гри в “стилі життя” обмежується платоспроможністю окремих індивідів.

Аналогічну аргументам Белла сукупність ідей розвинули автори підготовленої у 1975 р. для плануючого органу транснаціональної олігархії Тристоронньої комісії доповіді “Криза демократії”. У цій доповіді зафіксовані загрози становищу панівного класу і капіталізму, що походили від демократизації та ДЗД, супроводжуваних розширенням політичної участі та соціально-економічних прав нижчих верств суспільства. “Крайнощі демократії” створюють кризу керованості західних суспільств, кризу існуючої системи соціального контролю і політичного управлін-

ня [2, с. 8]. Оскільки джерелом загрози вважалася “внутрішня динаміка самої демократії”, спасіння демократії полягало у відстороненні мас від участі в політиці.

Таким чином, західні експерти визнали, що внаслідок застосування реформістської стратегії в державах центру капіталізму у певної і, мабуть, ключової з погляду збереження політичної стабільності, частини населення виникла нова соціальна якість життя, яка вступала у суперечність з інтересами збереження капіталізму як суспільної системи. Звідси логічно випливав висновок, що подальше існування капіталізму є несумісним з поглибленням демократії і вимагає скорочення останньої. Послідовним кроком на цьому шляху стала атака на принцип рівності. Ототожнення демократії з соціальною рівністю, а також висунення рівності як основної цілі соціального, економічного та політичного життя С.Гантінгтон вважав одним із головних факторів некерованості західних суспільств: це сприяло розширенню ДЗД, внаслідок чого раніше пасивні та неорганізовані групи населення стали вести боротьбу за такі права, можливості та привілеї, на які раніше не могли претендувати [2, с. 61]. Усе це вказувало на те, що соціальні, культурні та духовні потреби населення західних суспільств переросли можливості капіталістичної цивілізації з їх задоволення. Отже, для того щоб вирішити “кризу керованості”, треба було змінити соціальну якість життя, а для цього – знизити рівень соціальних домагань, зменшити соціальні, духовні, культурні потреби за рахунок створення штучних соціальних обмежень та поширення бідності як соціального феномену. Тобто потрібно було створити таку соціальну якість життя, яка характеризувався б нестачею життєвих засобів для задоволення різноманітних потреб та породжувала соціально обмежену, атомізовану та соціально пригнічену особу, не здатну вимагати зміни соціально-економічної та політичної системи. Своєю чергою, для цього було потрібно подолати егалітаристські тенденції та повести наступ на соціальні досягнення трудящих, результатом яких було виникнення на

Заході так званого середнього класу. Саме це й було зроблено в ході неоліберальної революції 1980-х рр., розпочатої М.Тетчер та Р.Рейганом, та неоліберальної глобалізації 1990-х рр.

Відмова від ідеї досягнення рівності та підтримки соціально-класового компромісу стала наріжним каменем нової неоліберальної стратегії панування транснаціональної олігархії, в якій важливим засобом соціального контролю стала поступова ліквідація “середнього класу”, занурення у бідність значної частини населення світу, створення керованих соціальних бідунь, щоб зв’язати потенційно небезпечні групи повсякденними проблемами, боротьбою за виживання, деморалізувати та позбавити матеріальних та культурних засобів спротиву домінуванню капіталізму і таким чином відвернути соціальний вибух та боротьбу за фундаментальне перетворення системи. Можливо, саме цим, зміною соціальних установок в умовах зростання соціальної небезпеки та непевності становища, й пояснюється відносна соціальна стабільність в охоплених неоліберальною глобалізацією постсоціалістичних країнах, незважаючи на різку негативну зміну якості життя.

Таким чином, перехід від ліберально-реформістської соціально-класової стратегії панування до неоліберальної призвів до суттєвих змін у соціальній політиці й соціальній якості життя людей, які, оскільки процес неолібералізації після розвалу Радянського Союзу охопив майже всі країни, мали всесвітній масштаб. Застосування неоліберальної соціально-класової стратегії панування, яка ззовні мала вигляд деструктивних ринкових реформ, супроводжуваних різким збідненням більшості і таким же різким і необгрунтованим збагаченням меншості, призвела до того, що соціальні умови стали характеризуватися різкою соціальною поляризацією, поглибленням соціальної нерівності та соціальної несправедливості, звуженням можливостей для нормальної життєдіяльності та розвитку особистості, дегуманізацією соціальних відносин. Її наслідком стало зниження соціальних запитів населення

Розділ другий

внаслідок звикання з бідністю та втрати надії на поліпшення життя. Інакше кажучи, штучне масове збіднення населення придушило більш високий рівень потреб у самореалізації, соціальну та політичну активність народу, примушуючи його витрачати фізичні та душевні сили на життєзабезпечення власних родин. Саме такий стан соціальної якості життя фіксується в Україні через самопочуття її громадян та оцінку задоволення їхніх потреб. Результати соціологічного дослідження дають підстави стверджувати, що за епохи неоліберальних ринкових перетворень життя більшості населення України перетворилося на пасивне існування або боротьбу за виживання. Тільки 4,5% громадян оцінили своє життя як повноцінне щасливе і комфортне життя і ще 7,5% – як вільне і творче життя. Натомість 60,1% відповіли, що вони “живуть як дозволяють обставини, живуть, як доведеться”, а для 20,7% їх життя – безперервна боротьба за виживання. Ще 7,1% громадян не змогли оцінити своє життя, що також свідчить не на користь його високої якості.

Як свідчать дані дослідження, оцінка якості життя залежить від рівня доходу: чим вище дохід домогосподарств, тим вища частка тих, хто оцінює своє життя як повноцін-

Таблиця 1
Самооцінка якості життя представниками домогосподарств з різним рівнем середньодушового доходу (%)

Яке з наведених нижче суджень найбільш точно характеризує Ваше життя?	Розмір середньодушового доходу, грн на місяць на 1 особу		
	До 839 N=831	840-1678 N=583	Більше 1679 N=235
Повноцінне щасливе і комфортне життя	2,5	5,5	7,2
Вільне і творче життя	3,2	7,9	18,3
Живу як дозволяють обставини, живу як прийдеться	61,5	63,8	53,2
Моє життя – безперервна боротьба за виживання	25,9	16,6	13,6
Важко відповісти	7,0	6,2	7,7

не щасливе і комфортне, вільне і творче і, навпаки, чим менший дохід, тим менша частка людей з високою оцінкою якості власного життя, тим вища частка тих, хто веде безперервну боротьбу за виживання. Водночас слід зазначити, що більш високі доходи не гарантують самі по собі високої якості життя, оскільки навіть серед людей з найбільш високими доходами частка тих, хто живе, як дають змогу обставини, як доведеться, становить 53,2%. (табл. 1).

Таблиця 2

**Оцінка громадянами України свого життя
залежно від освіти (%)**

<i>Освіта/оцінка якості життя</i>	<i>Початкова, неповна</i>	<i>Середня загальна</i>	<i>Середня спеціальна</i>	<i>Перший ступінь вищої</i>	<i>Вища</i>
Повноцінне щасливе і комфортне життя	3,3	4,4	5,0	10,5	5,7
Вільне і творче життя	3,1	7,6	8,2	5,3	15,6
Живу як дозволяють обставини, живу як доведеться	65,2	62,6	54,8	60,5	51,2
Моє життя – безперервна боротьба за виживання	19,6	19,3	24,6	18,4	20,9
Важко відповісти	8,8	6,1	7,4	5,3	6,6

Серед усіх освітніх категорій та вікових груп частка тих, хто вважає, що його життя повністю підкорене зовнішнім обставинам, перевищує 50%. Ця частка найменша серед людей з вищою освітою (і навпаки, серед них найбільше тих, хто вважає своє життя вільним та творчим) та молоді і середньої вікової групи та найвища серед людей старшої вікової групи, а також з початковою та середньою освітою, тобто серед найбільш незахищених та соціально

Таблиця 3

Оцінка громадянами України свого життя
залежно від віку (%)

Вік/оцінка якості життя	Молодь до 30 років	Середній вік 30–55 років	Старший вік Від 55 років
Повноцінне щасливе і комфортне життя	8,2	4,5	2,0
Вільне і творче життя	12,4	7,8	3,4
Живу як дозволяють обставини, живу як доведеться	59,6	57	66,3
Моє життя – безперервна боротьба за виживання	13,3	24,2	19,6
Важко відповісти	6,5	6,5	8,7

вразливих категорій населення. Цікаво зазначити, що найбільша частка тих, хто охарактеризував своє життя як безперервну боротьбу за існування, спостерігається серед середньої вікової групи, а також людей з середньою спеціальною та вищою освітою, тобто тих людей, хто найбільш активно включений до суспільного життя та трудової діяльності (табл. 2, 3).

Оцінка зазначених вікових та освітніх категорій є дуже показовою для характеристики стану соціальних аспектів якості життя в сучасній Україні, оскільки свідчить про те, що її громадян перетворили на знеособлену масу, занурену у процес постійного подолання нескінченних життєвих труднощів, що паралізує їх здатність адекватно осмислити соціальну та політичну ситуацію, в якій вони опинилися, та стати суб'єктом змін на краще. Звичайно, оцінка молоддю, особливо студентською, свого життя є більш оптимістичною порівняно з іншими віковими та освітніми групами. Але це тимчасове явище, яке зникатиме в міру того, як молоді люди в процесі життя стикатимуться з реальним світом, і воно не заперечує того факту, що в Україні створюється соціально обмежена особа з низьким

рівнем соціального самопочуття, кинута у несприятливе для неї соціальне середовище та пригнічена відсутністю умов нормальної життєдіяльності та розвитку особистості. Це має змусити замислитися над тим, якою мірою метою владної еліти України є її демократичний устрій.

Література

1. Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism / D.Bell. – New York : Basic Books, 1976. – XXXVI.
2. Crozier M.J. The Crisis of Democracy. Report on Governability of Democracies to The Trilateral Commission / Crozier M.J., Huntington S.P, Watanuki J. – New York : New York University Press, 1975.

В.Смакота
кандидат соціологічних наук

РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Дослідженням якості життя займається ціла низка суспільних наук. Економісти розглядають цей термін як такий, що залежить від рівня доходів населення, рівня освіти, рівня споживання та якості продуктів і послуг, тобто залежно від матеріальних потреб людини. При цьому поліпшення якості життя неодмінно пов'язується зі зростанням заробітної плати, продуктивності праці та загальним економічним зростанням, яке таким чином стає основою подальшого розвитку суспільства, тому що надає ресурси для подолання бідності, підвищення рівня охорони здоров'я, освіти, споживання товарів і послуг та ін.

Соціологічні дослідження доводять необхідність зосередження уваги на якості економічного зростання, адже певна нерівність у доходах може відобразити не тільки рівень матеріального добробуту, а й уподобання індивідуумів щодо певного стилю життя, місця проживання, виду зайнятості та відпочинку, а деякі цінності певних груп у суспільстві можуть як стимулювати, так і гальмувати економічне зростання, а також надавати останньому певної спрямованості. Крім того, повна зайнятість населення не завжди гарантує високі показники задоволення працею, а економічний розвиток не завжди є запорукою розвитку соціального. Тому соціальні психологи тлумачать поняття "якість життя" передусім як суб'єктивне відчуття людей, що в даному випадку безпосередньо залежить від цінностей, очікувань і соціальних переваг, які існують у даному суспільстві.

І.Бестужев-Лада розглядав якість життя як соціологічну категорію, орієнтовану на ступінь задоволення потреб, що не піддаються кількісному вимірюванню, таких як змістовність праці й відпочинку та задоволеність ними, рівень

комфорту в праці та відпочинку, якість харчування, якість одягу та предметів побуту, якість житлових умов, навколишнього середовища, функціонування соціальних інститутів і сфери обслуговування, рівень задоволеності потреб у спілкуванні, знаннях, творчості, соціально-політичній активності [1].

У дослідженні якості життя населення різних регіонів України звернемо увагу на основні, найбільш вагомні складові – економічні та соціальні – вплив яких можна доволі чітко визначити: це оцінка населенням якості свого здоров'я і відпочинку, оцінка матеріальних умов життя та сфери зайнятості, оцінка якості навколишнього середовища, задоволеність життям і соціальна впевненість, а також оцінка соціальних наслідків економічної кризи.

Здоров'я є одним із головних показників якості життя, базовою цінністю особистості і суспільства в цілому, яка дає змогу брати повноцінну участь у житті цього суспільства. У 2010 р. більшість жителів України оцінювали стан свого здоров'я як задовільний за п'ятибальною шкалою. У Києві та інших великих містах (великим є місто з населенням понад 250 тис. мешканців) кількість тих, хто дав таку оцінку, майже однакова – 62% і 60,5% відповідно. У невеликих містах і селах вона становить 57,3% і 55,1% опитаних відповідно. Якщо розглядати розподіл відповідей по областях, то позитивних оцінок (варіанти “добрий” і “відмінний”) більше в Запорізькій (33,7%) та Хмельницькій (32,6%) областях, тобто близько третини опитаних тут оцінюють стан свого здоров'я позитивно. У 2008 р. респонденти Запорізької області відповідали приблизно так само (30% опитаних оцінили стан свого здоров'я як “гарний” або “відмінний”). У Житомирській і Полтавській областях більше третини опитаних (37,8% і 37,7% відповідно) оцінюють стан свого здоров'я негативно (варіанти “поганий” та “дуже поганий”); у 2008 р. у Полтавській області таких було 45,3% опитаних. Також мешканці Полтавської та Черкаської областей третій рік поспіль частіше, ніж мешканці інших регіонів, відзначають, що

їм не вистачає здоров'я (67,9% – у Полтавській та 61,5% – у Черкаській області цього року вказали на це; 69,8% і 66,7% опитаних відповідно в минулому та 60,4% і 57,7% опитаних відповідно позаторік). Навпаки, половина мешканців Одеської області три роки поспіль відзначають, що їм вистачає здоров'я (52,9% – у 2008 р., 52,2% – у 2009 р. та 51,5% – у 2010 р.).

Важливим показником якості життя виступає також доступність медичних послуг. Торік тільки третина мешканців Києва (30,5% опитаних, і це найвищий показник) відзначили, що їм вистачає необхідної медичної допомоги; водночас більшості мешканців сільської місцевості цієї допомоги не вистачало (56,3% опитаних). Брак необхідної медичної допомоги найчастіше відзначали у Полтавській, Луганській і Кіровоградській областях (трохи більше 65% опитаних), при цьому Полтава й Кіровоград утримували тут першість і в минулому році. І тільки трохи більше третини опитаних Запорізької та Івано-Франківської областей у цьому році (як і торік) відповідають, що медичної допомоги їм вистачає.

Більше половини опитаних Закарпатської, Чернігівської, Кіровоградської, Луганської та Полтавської областей відзначили, що медичне обслуговування за останній рік, на їхню думку, погіршилось. Причому якщо для Кіровограда ці цифри майже збігаються у 2008 та 2010 рр. (55,7% і 52,4% опитаних відповідно), то в згаданих областях вони зросли (у Закарпатті – більш як утричі, у Луганську – більш ніж удвічі, у Чернігові – 1,5 раза) саме в цьому році.

Близько половини опитаних як у Києві, так і в інших містах, а також у селах відзначали, що їм не вистачає повноцінної відпустки. Даний факт може досить негативно впливати на здоров'я і соціальне самопочуття людини, особливо якщо кількість тих, хто його відзначає, залишається незмінно великою. У Луганській, Тернопільській і Донецькій областях на брак повноцінної відпустки вказали 72,2%, 71,2 і 67,1% опитаних відповідно. Тернопільська область разом із Донецькою мала також високі показ-

ники як у минулому (65,4% і 65,9% опитаних відповідно), так і в позаминулому (67,3% і 61,7% опитаних відповідно) роках.

На погіршення умов відпочинку під час відпустки вказали половина мешканців Луганської області (50,5% опитаних) і трохи менше половини мешканців Чернігівської (46,7%), Черкаської (46,2%) та Донецької (40,4%) областей. Порівняно з 2008 р. ця цифра зросла для Луганська та Чернігова удвічі, для Черкас – більш як у 1,5 раза, у Донецьку вона майже не змінилася (36,4%). Для подальшого розгляду цього питання застосовувався фільтр, що дав змогу виключити з аналізу респондентів, які не працюють на даний час. При цьому з'ясувалося, що близько третини працюючих мешканців Кіровоградської області (38,7%), Криму (37,2%) та Дніпропетровської області (34,3%) взагалі не мали відпустки в минулому році. У Сумській області таких респондентів немає зовсім; невелика кількість таких і на Волині (6,9%) та в Чернігівській області (7,7%).

Нормальне самопочуття людини залежить не тільки від умов життя та певного рівня охорони здоров'я у регіоні, а й від якості навколишнього середовища, його екології. Неблагополучною та вкрай неблагополучною екологічною ситуацією у своєму регіоні назвали мешканці Донецької (73,7%), Луганської (65,2%) та Дніпропетровської (64,3%) областей. Позаторік ці цифри становили відповідно: 84,4% таких, що негативно оцінили екологічну ситуацію в Донецькій, 71% – у Дніпропетровській та 67,6% – у Луганській областях. І навпаки, благополучною та порівняно благополучною екологічною ситуацією у своїх регіонах вважають мешканці Криму (76,9%), Волині (68,2%) та Запорізької області (64%).

Важливою об'єктивною складовою оцінки якості життя є рівень матеріального забезпечення. Відповідаючи на запитання про матеріальне становище сім'ї в цьому році мешканці 17 з 26 областей країни обирають для себе середній рівень добробуту, а серед мешканців Волинської, За-

карпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Луганської, Миколаївської та Полтавської областей більше тих, хто відносить себе до бідних. Ще у двох областях – Сумській і Хмельницькій – “середніх” та “бідних” порівну.

Середній розмір заробітної плати (пенсії або стипендії) найбільших розмірів сягає в Києві (2309 грн), Донецькій (1467 грн) та Київській (1321 грн) областях; трохи нижчий він – у Луганській (1318 грн), Харківській (1256 грн) та Дніпропетровській (1230 грн) областях. Найменший розмір зарплати – у Сумській (803 грн), Івано-Франківській (807 грн), Полтавській (809 грн), Миколаївській (839 грн) та Вінницькій (851 грн) областях. У великих містах він максимальний, і знижується в міру зменшення розмірів населеного пункту: від 1304 грн у великому місті до 1219 грн у невеликому місті і 807 грн на селі.

Незважаючи на низький (порівняно з іншими областями) рівень доходів, найвища задоволеність життям у своєму населеному пункті і своїм життям загалом (варіанти “скоріше задоволений” та “цілком задоволений”) – у мешканців Івано-Франківська (66% опитаних у першому випадку та 51% – у другому). У 2008 р. в Івано-Франківську обидва показники також були доволі високими – 72,5% та 58,9% задоволених життям у своєму населеному пункті та своїм життям в цілому відповідно. У цьому році його мешканці, до того ж у більшості випадків, зазначали, що не хотіли б нікуди виїжджати зі свого населеного пункту (64,7%). Разом з ними це відзначили також 81,8% респондентів на Волині, 81,1 – у Полтавській та 75,9% – у Вінницькій областях. Найнижча задоволеність життям у своєму населеному пункті (варіанти “зовсім незадоволений” та “скоріше незадоволений”) – у мешканців Житомирської (45,5%), Луганської (43,8%), Тернопільської (40,4%) та Донецької (40,1%) областей. У 2008 р. майже половина респондентів Донецька та Житомира обирали той самий варіант відповіді. Мешканці цих областей найчастіше (порівняно з мешканцями інших областей) висловлюють

бажання виїхати зі свого населеного пункту (33% опитаних у Луганську, 26,9 – у Донецьку та 25% – у Тернополі), і ці цифри були вищі за середні й позаторік, коли таке бажання висловили 30,3% опитаних у Донецьку, 23,5 у Луганську та 21% – у Тернополі). Мешканці Донецька та Луганська переважно висловлюють невдоволення роботою місцевих органів влади; у Житомирі й Тернополі такої ж думки дотримуються 40% та 42,3% відповідно. Однак найбільша кількість незадоволених роботою органів місцевої влади спостерігається в Одеській області – 67,6% (у позаминулому році їх було 38,6%); друга за цим показником – Київська область (66% цього року і 54,6% у позаминулому); третє місце – у Миколаївській області (57,7% у цього року і 40% у позаминулому).

Як у Києві, так і в інших містах країни незадоволених (і скоріше незадоволених) своїм становищем у суспільстві майже удвічі (а в сільській місцевості – у 2,5 раза) більше, ніж тих, хто своїм становищем у суспільстві задоволений. Найчастіше перший (негативний) варіант обирали для себе мешканці Закарпатської області (71% опитаних у цьому році і 54,8% – у 2008 р.). У Миколаївській області цей показник становив 59,6% опитаних у цьому році й майже стільки ж (60,8%) – у 2008 р.; у Черкаській області – 50% незадоволених своїм становищем у суспільстві в цьому році й 57,7% – у 2008 р. Наперед зазначимо, що саме в цих трьох областях максимально часто респонденти відзначають проблеми у сфері зайнятості та забезпечення роботою; також саме у цих областях респондентам максимально не вистачає впевненості у майбутньому: в Миколаївській області це відзначили 84,6% респондентів; у Закарпатській області – 77,4%, у Черкаській – 75%. У 2008 р. у Закарпатській області 96,8% опитаних висловлювали невпевненість у майбутньому; у Миколаївській області таких було 82,7; у Черкаській – 71,2%. Крім того, мешканці Закарпатської області в опитуванні 2009 р. частіше за інших спростовували твердження про те, що на даний час можуть жити повноцінним людським життям

(83,9% опитаних). У Черкаській і Миколаївській областях так само відповідали майже дві третини опитаних.

Задоволених (та скоріше задоволених) своїм становищем у суспільстві максимально багато серед мешканців Одеської області (44,8% у 2010 р. і 42% у 2008 р.), де забезпеченість роботою, додатковим заробітком, на думку респондентів, є досить високою, а в опитуванні 2009 р. 42% респондентів (що є максимальним серед усіх областей) зазначали, що можуть жити багатогранним і повноцінним людським життям. Задоволеність своєю роботою можна також розглянути, застосувавши фільтр, що виключає з аналізу непрацюючих на даний час респондентів. При аналізі розподілу відповідей по областях бачимо, що трохи більше половини працюючих респондентів у Запорізькій (55,3%), Львівській (55%) та Івано-Франківській (53,6%) областях відзначають, що більш-менш задоволені своєю роботою. Тих, хто не задоволений (повністю або частково) своєю роботою, найбільше в Харківській (46,8%), Вінницькій (46,1%) і Черкаській (44,8%) областях. Варто зауважити, що у минулорічному опитуванні саме працюючі жителі Вінниці (20,7%) і Харкова (25,6%) частіше за мешканців інших регіонів зазначали, що зміст їхньої роботи не відповідає тому, чим би вони хотіли займатися.

Наслідки економічної кризи відчутно впливають на якість життя населення всіх областей. Гарантії зайнятості та забезпечення роботою погіршилися за останній рік для більшості опитаних Закарпатської, Черкаської, Харківської, Львівської, Луганської, Полтавської, Миколаївської областей. І якщо в останніх п'яти таку думку висловили більше половини опитаних, то в Черкасах ця цифра становить 69,2%, а на Закарпатті – 76,7% опитаних. Мешканці Закарпатської, Чернівецької та Миколаївської областей також найчастіше відзначали, що їм не вистачає в житті роботи, що підходить (67,7%, 64,4 і 57,7% опитаних відповідно).

Більше половини опитаних в усіх областях відзначили, що знайти будь-яку роботу в їхньому населеному пункті важко. У розподілі за типом населеного пункту альтерна-

тива “важко знайти будь-яку роботу” найчастіше обирається жителями сільської місцевості (73% опитаних, тоді як у 2009 р. їх було 66,8%).

У Луганській області та в Києві за останні два роки помітними є високі показники невивлати зарплати: торік налічувалося понад 40% опитаних, які не отримали зарплату або отримали її не в повному обсязі; у 2010 р. у цих регіонах таких відповідей було близько третини. Також високим цей показник є у Хмельницькій та Київській областях (44,2% і 43,1% відповідно), причому в останній він був високим і в минулому році (33,3%). У Київській області у 2010 р. 34,5% респондентів зазначили, що їм (або кому-небудь із членів родини) довелося пережити скорочення з роботи, і це максимальний показник серед усіх областей; у Миколаївській області 32,7% опитаних вказали на це, а в Кіровоградській – 27%. Закарпаття в минулому році було лідером серед усіх областей за кількістю респондентів, які скоротили споживання продуктів харчування (87,1% опитаних) та непродовольчих товарів (83,9% опитаних) унаслідок економічної кризи. У цьому році кількість тих, хто обрав таку відповідь, становила відповідно 61,3% і 74,2%.

Підбиваючи підсумок аналізу загалом по масиву, можна зазначити таке. В оцінці якості свого здоров'я та відпочинку в 2010 р. найбільшу кількість позитивних відповідей дали мешканці Запорізької, Івано-Франківської, Херсонської та Хмельницької областей. Найбільша кількість негативних оцінок свого здоров'я та якості відпустки – в опитаних Полтавської та Луганської областей. В оцінці матеріальних умов ситуація дещо краща за інших у мешканців Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Луганської, Хмельницької та Чернівецької областей, а також у місті Києві. Максимально негативно для себе оцінили її жителі Миколаївської області; не так категорично, але негативно – опитані Закарпаття, Івано-Франківської, Полтавської та Сумської областей. У сфері зайнятості максимальним ліде-

ром за кількістю позитивних відповідей є Херсонська область; за нею йде Київ, потім – Київська, Дніпропетровська та Одеська області. Негативних відповідей щодо зайнятості найбільше на Закарпатті й у Миколаївській області, а також у Черкасах та Вінниці. Найкраще екологічну ситуацію у своєму регіоні оцінюють мешканці Волині, Запоріжжя, Криму, Полтави та Сум. Найбільш негативно її характеризують мешканці Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Київської та Житомирської областей. Загальна задоволеність своїм життям і життям у своєму населеному пункті найбільш висока у Вінницькій, Івано-Франківській областях і на Волині. Також задоволених своїм життям загалом багато серед мешканців Криму, Львівської та Одеської областей. Найбільш негативні у своїх оцінках опитані Дніпропетровської та Миколаївської областей; за ними йдуть мешканці Луганської області, а також Харківської, Тернопільської та Донецької областей. Найгостріше відчували на собі економічну кризу в цьому році мешканці Черкаської та Луганської областей, а також Київської області та Закарпаття.

Як висновок зазначимо, що оцінка якості життя залежить як від економічних характеристик регіону (таких як рівень зайнятості населення, розмір заробітної плати), так і загальної задоволеності життям, роботою, рівнем медичного обслуговування, екологічними умовами. Таким чином, термін “якість життя”, хоч і має переважно суб’єктивний характер, тому що “переломлюється” через людську свідомість, проте сама людина, роблячи оцінку соціальних явищ, виходить з об’єктивних даних навколишнього світу.

Література

1. Якість життя населення пострадянських країн у соціологічному вимірі : кол. монографія / В.С.Бакіров, В.Н.Ніколаєвський, О.І.Кізімов та ін.. ; за ред. В.С.Бакірова. – Х. : ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2008. – 216 с.

Г.Чепурко,
доктор соціологічних наук;
Ю.Привалов,
кандидат філософських наук

ГІДНА ПРАЦЯ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Гідна праця – актуальна потреба й необхідність для всього суспільства, відповідь на виклики глобалізації. Питання забезпечення гідної праці для всіх є ключем до розв’язання центральних проблем соціального розвитку – подолання бідності й досягнення соціальної інтеграції.

Провідну роль у розробці концепції й реалізації її принципів на практиці відіграє МОП, у рамках якої була сформульована Концепція гідної праці, що відбила очікування й потреби суспільства в забезпеченні якісної зайнятості.

Концепція гідної праці охоплює шість ключових складових.

Можливість одержати роботу, тобто можливість зайнятості для кожної людини, яка бажає працювати, оскільки гідна праця неможлива без наявності роботи як такої. При цьому під роботою маються на увазі всі форми економічної діяльності людей, включаючи самостійну зайнятість, найману працю у формальній та неформальній економіці, зайнятість економічною діяльністю в домогосподарствах для самозабезпечення.

Праця в умовах свободи – праця має бути вільно обраною, а не нав’язаною людині примусово. Неприйнятні форми праці, такі як рабська та кабальна, дитяча праця, що може зашкодити здоров’ю чи моральності, мають бути заборонені. Цей принцип передбачає також свободу вступу до організацій трудящих.

Продуктивна праця має виняткове значення, оскільки дає змогу працюючим заробляти належні кошти для існування їх самих та їхніх сімей, а також забезпечує сталий

розвиток і зміцнює конкурентоспроможність підприємств та країни загалом.

Рівність у праці відображає потреби трудящих у справедливих і рівних можливостях на виробництві: відсутність дискримінації на робочому місці та в доступі до роботи, можливість гармонійного поєднання трудової діяльності із сімейними обов'язками.

Безпека на виробництві означає сприяння збереженню здоров'я, забезпечення пенсій, заходи захисту та фінансову допомогу в разі погіршення стану здоров'я, втрати роботи чи засобів існування.

Гідність у праці вимагає уважного ставлення до трудящих та їхніх проблем, участь трудящих у прийнятті рішень щодо умов праці. Найважливішим елементом є свобода трудящих колективно представляти свої інтереси.

Перші два аспекти (можливість одержати роботу і вільний її вибір) залежать від наявності роботи і прийнятних рамок зайнятості. Інші чотири аспекти (продуктивна праця, рівність, безпека і гідність) визначають, наскільки достойною є праця. Оскільки робота становить основну частину життя, гідна праця з усією очевидністю виступає основоположним елементом якості життя. Продуктивна зайнятість є також головним джерелом доходу для переважної більшості людей та рушійною силою сталого розвитку.

Україна з 2008 р. є учасницею загальносвітового руху за гідну працю, реалізує відповідні заходи і за сприяння МОП входить до десяти країн світу, де в період з 2009 до 2012 р. реалізуватиметься проект "Моніторинг і оцінка прогресу в галузі гідної праці". Слід зазначити, що у Європі, окрім України, участь у цьому проекті бере Російська Федерація.

Попередній аналіз контексту гідної праці в Україні за такими показниками, як частка праці у ВВП, середньомісячна заробітна плата, мінімальна місячна заробітна плата, заборгованість із зарплати, загальна кількість бідних за показниками прожиткового мінімуму, рівня безробіття,

умов праці вказує на наявність суттєвих відхилень від нормативних значень (базових показників) та на існуючі проблеми, розв'язання яких потребує спільних зусиль законодавчої, виконавчої та судової влади, а також роботодавців і профспілок. На деяких показниках зосередимо увагу в статті, порівнюючи їх з даними соціологічного моніторингу.

Складна ситуація на ринку праці в Україні, що була характерною для 2009 р., зберігається й у 2010 р., хоча є і позитивні зрушення.

Дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України у період 2002–2010 рр. засвідчують, що частка непрацюючих має тенденцію до зростання (з 43,5% у 2004 р. до 48,8% у 2010 р.) за рахунок зменшення самозайнятих (з 8,6% у 2002 р. до 5,2% у 2010 р.) і найманих працівників (з 45,1% у 2002 р. до 40,8% у 2010 р.). Частка роботодавців зросла, але несуттєво (з 1,5% у 2002 р. до 1,9 у 2010 р.).

Отже, сьогодні права громадян на працю і повну та продуктивну зайнятість є для значної частини працездатного населення в Україні лише декларацією. Дані моніторингу в період 2002–2010 рр. засвідчили тенденцію збільшення частки тих, хто вказує на труднощі отримання роботи за місцем проживання, при цьому це, по-перше, стосується роботи за кваліфікацією та достатнього заробітку – відповідно 58,8% у 2002 р. та 80,9% у 2010 р.; по-друге, роботи з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією – 65% у 2002 р. та 72,4% у 2010 р.; по-третє, роботи за кваліфікацією без достатнього заробітку – 54,9% у 2002 р. та 61,6% у 2010 р.; по-четверте, будь-якої роботи, – 55,0 у 2002 р. і 57,4% у 2010 р. (табл. 1).

Глибока криза відбивається на стані значної кількості працівників на ринку праці, зокрема, і тих, хто мав гарантовані робочі місця. Узагальнення даних моніторингу в період 2008–2010 рр. засвідчило погіршення гарантій зайнятості та забезпечення роботою. Так, частка респондентів, які зазначили, що значно або трохи погіршилися

Розділ другий

гарантії зайнятості, забезпечення роботою зросла з 35,9% у 2008 р. до 52% у 2010 р. Частка респондентів, яким довелося хоча б один раз упродовж останніх 12 місяців втратити роботу, бути вимушено безробітним зросла з 7,1% у 2008 р. до 12% у 2010 р.

Таблиця 1

Динаміка важкості отримання роботи
за місцем проживання (%)

Важко знайти роботу	2002	2005	2006	2008	2010
За Вашою кваліфікацією та з достатнім заробітком	73,7	74,3	73,2	74,1	80,9
За Вашою кваліфікацією без достатнього заробітку	54,9	50,1	50,0	47,2	61,6
З достатнім заробітком, але не за кваліфікацією	65	63,3	61,6	60,1	72,4
Будь-яку роботу	55	46,5	43,0	38,8	57,4

Однією з основних характеристик гідної праці є система доходів працездатного населення. Слід зазначити, що в процесі реформ 90-х років минулого століття заробітна плата основної маси працівників в Україні впала до вкрай низького та неприпустимого рівня, який не забезпечував навіть простого відтворення населення. Слід акцентувати увагу на тому, що зміни у рівнях заробітної плати, які мали місце в Україні за останні роки, не наблизили її до аналогічних показників країн Європи. Так, за період з 2004 до 2008 р. в Україні зменшено відставання за рівнем заробітної плати лише з Білоруссю та Угорщиною. Порівняно з іншими країнами відставання України поглиблюється [1].

У період кризи реальна заробітна плата знизилася у 2009 р. на 9,2%. З урахуванням значного падіння курсу гривні у доларовому еквіваленті номінальна середньомісячна заробітна плата знизилася з 360 доларів на місяць у 2008 р. до 240 доларів у 2009 р. і стала найнижчою серед європейських країн.

За результатами моніторингу на квітень 2010 р. середній розмір заробітної плати найманих працівників був ще нижчим, ніж за статистичними даними і становив 1482 грн (еквівалентно 140 євро за курсом 10,57 грн на 1 квітня 2010 р.). Середня заробітна плата самозайнятих була дещо вищою і становила 1801 грн (еквівалентно 170 євро за курсом 10,57 на 1 квітня 2010 р.). Найвища середня заробітна плата у роботодавців – 3936 грн, вона більш як удвічі вища, ніж у самозайнятих.

Слід зазначити, що рівень соціальних стандартів в Україні низький порівняно з більшістю європейських країн. Якість життя в Україні є однією з найнижчих у Європі. Рівень доходів українців значно нижчий за рівень доходів громадян європейських країн з невисоким рівнем розвитку економіки: мінімальна місячна заробітна плата в країнах ЄС на 2009 р. становила: у Португалії, Словенії, Мальті, Греції, Іспанії – від 500 до 1000 євро; у Чехії, Польщі, Угорщині, Румунії та Болгарії – у межах 123–153 євро; в Україні ж – 50 євро [1].

За результатами моніторингу, сьогодні для нормального життя українській родині у розрахунку на одну особу на місяць потрібно удвічі–утричі більше коштів. При цьому потреби самозайнятих і роботодавців значно перевищують потреби найманих працівників і непрацюючих, відповідно: 5906 грн, 4136 грн і 3092 грн і 2626 грн.

Оцінки опитаними розміру доходу, який у розрахунку на одну особу на місяць забезпечує нині прожитковий мінімум, суттєво різняться залежно від статусу зайнятості: у роботодавців – 2415 грн, що майже втричі вище за прожитковий мінімум, який на час опитування становив 839 грн; у самозайнятих – 2114 грн (майже в 2,5 раза більше за прожитковий мінімум); у найманих працівників – 1777 грн (удвічі більше прожиткового мінімуму); у непрацюючих – 1508 грн, тобто майже вдвічі за прожитковий мінімум. Отже, залежно від статусу зайнятості прожитковий мінімум, за оцінками респондентів, потребує підвищення майже удвічі–утричі.

За визначенням експертів ЄС, розмір мінімальної заробітної плати має становити 2–2,5 величини прожиткового мінімуму. У листопаді 2009 р. формально цей показник досяг однократної законодавчо встановленої величини прожиткового мінімуму. Проте цей показник було занижено при ухваленні Верховною Радою України приблизно на 20%, що підтверджують розрахунки Міністерства праці та соціальної політики України й Федерації профспілок України на підставі чинної методики [5].

Однак навіть за цих умов понад 20% працівників отримують заробітну плату, розмір якої не перевищує величини прожиткового мінімуму, при цьому в деяких видах діяльності цей відсоток є значно вищим. За таких умов рівень заробітної плати значної частини працюючих не забезпечує навіть мінімально необхідних потреб їхніх сімей.

У грудні 2009 р. мінімальна зарплата [2] становила 33% середньої заробітної плати, тоді як у країнах Центральної Європи вона встановлюється на рівні 45–60%. Середньомісячна заробітна плата в Україні у 10–16 разів менша, ніж у таких розвинених країнах, як Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія та США.

Створення умов для гідної результативної праці є провідним важелем забезпечення практичної реалізації людського потенціалу нації. Реалізація права людини на працю відіграє визначальну роль у процесі її соціалізації, створює мотивації для самовдосконалення та розвитку творчого потенціалу нації.

Трансформація системи оплати праці та вдосконалення регулювання ринку праці не лише дадуть змогу підвищити рівень життя широких верств населення, а й сприятимуть наближенню соціальної структури до європейських зразків: подоланню масштабної бідності, створенню численного середнього класу, зменшенню рівня соціального розшарування.

У рейтингу країн за якістю життя Україна посіла 57 – із 63 позицій, а сама якість життя в Україні названа

однією з найнижчих у Європі та країнах колишнього Радянського Союзу [3].

У 2010 р. 42,8% опитаних оцінили матеріальне становище своєї сім'ї як бідне (у 2008 р. таких було 38,7%, а у 2004 р. – 35,7%) (табл. 2).

Таблиця 2

**Динаміка оцінок респондентами
матеріального становища сім'ї (%)**

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Злиденне	5,6	5,3	5,9	4,2	4,4	5,7
Бідне	40,4	35,7	40,4	40,7	38,7	42,8
Середнє	52,0	57,1	52,9	53,6	56,0	50,8
Заможне	1,0	1,2	0,6	0,9	0,5	0,7
Багате	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0

Отже, як статистичні, так і соціологічні дані свідчать про те, що рівень життя українців знижується і частка бідних у структурі населення не зменшується, а має тенденцію до збільшення. Таким чином, констатуємо, що проблема бідності залишається гострою для українського суспільства.

Одним із ключових показників гідної праці є безпека на виробництві, що означає належні заходи соціального захисту та фінансову допомогу в разі погіршення стану здоров'я, втрати роботи чи засобів існування, сприяння збереженню здоров'я, забезпечення пенсій.

Соціальний захист населення є одним із найважливіших напрямів державної політики. Пріоритетність державної політики, спрямованої на компенсацію чи обмеження негативних соціальних наслідків кризових явищ в Україні, видається безсумнівною, зважаючи як на важливість цього процесу для підтримання соціальної та політичної стабільності, так і на необхідність збереження со-

ціального капіталу нації. При цьому на сучасному етапі держава не може повною мірою гарантувати громадянам реалізацію низки важливих конституційних прав у соціальній сфері. Так, здебільшого декларативними залишаються конституційно проголошені права на житло (ст.47), достатній життєвий рівень (ст.48), охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст.49), безпечне для життя і здоров'я довкілля, відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст.50), безоплатну освіту (ст.53).

У 2008 р. частка видатків на соціальний захист досягла 8% ВВП [4]. Українська держава несе зобов'язання з надання 156 видів соціальних пільг, гарантій і компенсацій 230 категоріям населення.

Незважаючи на значні витрати на програми соціального захисту, їх ефективність низька. Попри постійне збільшення абсолютних розмірів соціальних видатків, жодна із соціальних функцій держави досі не реалізується в кількісних та якісних параметрах, передбачених законом, що призводить до розпорошення коштів, марнотратства та втрати можливостей для практичних позитивних зрушень у сфері соціального захисту.

Зокрема, у 2008 р. лише 63 бюджетні програми (7,1% всієї кількості) профінансовано в повному обсязі. Зовсім не було розпочато виконання 139 програм, а асигнування отримали на 50 програм менше, ніж було заплановано на цей період. Відсутні дієздатні механізми цільового соціального захисту й допомоги через заплутану та надто розгалужену систему надання соціальних пільг. Система пільг, яка діє в Україні, принципово нездатна вирішити завдання перерозподілу ресурсів на користь тих, хто потребує цього найбільше, левову частину допомоги отримують представники порівняно забезпечених верств.

Така ситуація підтверджується і даними моніторингу 2010 р. Частка тих, хто потребував допомоги, але не отримав жодної підтримки, найвища серед непрацюючих

(23,5%) і серед найманих працівників (21,4%). В той же час переважна більшість роботодавців (67,6%) і самозайнятих (51,2%) не мали потреби в допомозі, але частка роботодавців (5,9%) серед тих, наприклад, хто отримував одноразові грошові виплати, вища, ніж навіть у непрацюючих (5,5%) і найманих працівників (4,6%) і самозайнятих (5,3%) (табл. 3).

Щомісячні грошові виплати отримували майже однакова кількість роботодавців (17,6%) і непрацюючих (18%), тоді як серед найманих працівників їх частка майже вдвічі менша (9,8%).

Серед тих, хто отримував пільги, – більшість становлять непрацюючі – 13%. Але і серед них частка роботодавців (5,9%) значно більша, ніж найманих працівників (3,4%).

Частка тих, хто отримував путівку на оздоровлення, допомогу в госпіталізації, майже вдвічі вища серед роботодавців (2,9%) і самозайнятих (2,1%), ніж серед найманих працівників (1,5%) і серед непрацюючих (1,1%).

Суттєвою проблемою є нераціональне використання коштів, що виділяються на соціальні потреби. Механічне збільшення ресурсного забезпечення соціальної сфери, по суті, підмінило собою зміни, які мали б відбутися передусім в її організації, технологіях забезпечення реалізації соціальних потреб, дали б змогу збільшити соціальну віддачу ресурсів, що спрямовуються на ці цілі.

Слід зазначити, що коли в розвинених країнах частка заробітної плати й частка соціального страхування (тобто зарезервованої частини заробітної плати на випадки соціальних ризиків) у ВВП становлять відповідно 45–60 і 12–25%, що в сукупності досягає 55–65% ВВП, то в Україні ці пропорції не набагато занижені.

В Україні частка оплати праці у ВВП упродовж останніх п'яти років становила від 45,6% у 2004 р. до 51% у 2009 р., проте не досягла рівня 1990 р. (53,1%), після якого розпочалися “радикальні” економічні реформи. За цим

Таблиця 3

**Які види реальної соціальної допомоги
Ви отримали за останні 12 місяців? (%)**

<i>Види реальної соціальної допомоги</i>	<i>Роботодавець (власник, який використовує найману працю інших)</i>	<i>Самозайнятий (індивідуальна трудова діяльність, представник вільної професії)</i>	<i>Найма-ний працівник</i>	<i>У даний час не працюю</i>	<i>Важко відповісти</i>
Одноразові грошові виплати	5,9	5,3	4,6	5,5	11,1
Щомісячні грошові виплати	17,6	13,8	9,8	18,0	18,5
Пільги	5,9	2,1	3,4	13,0	0,0
Послуги соціальних працівників	0,0	1,1	0,1	2,0	0,0
Співчутлива допомога родичів, друзів, сусідів, колег	2,9	10,6	11,0	14,1	11,1
Отримав путівку на оздоровлення, допомога в госпіталізації	2,9	2,1	1,5	1,1	1,9
Потребував допомоги, але не отримав жодної підтримки	2,9	17,0	21,4	23,5	18,5
Не мав потреби в допомозі	67,6	52,1	50,3	31,6	40,7

показником Україна значно відстає не лише від “старих”, а й від “нових” країн–членів ЄС [1]. Гідна заробітна плата дає можливість працівникові забезпечити не тільки власні потреби, а й гідне життя своєї сім’ї.

За висновками експертів ООН, гарантований мінімум для забезпечення відтворення трудового потенціалу країни має становити не менше 3 доларів за годину (21 грн), тобто середня заробітна плата повинна бути не меншою 3500 грн [3]. В Україні поки що такий рівень заробітної плати мають лише 21% працівників.

Гідна праця стосується реальної ситуації, в якій перебувають люди. Тому слід намагатися вимірювати фактичні доходи та умови праці. Аналіз нормативно-правових актів щодо забезпечення трудових прав потрібно обов'язково доповнювати аналізом їх ефективності та сфери охоплення. Оскільки концепція гідної праці спрямована на поліпшення становища людей, дуже важливо організувати спостереження у динаміці, щоб відслідковувати зміни для виявлення прогресу (чи його відсутності) на шляху досягнення цілей гідної праці та сталість такого прогресу. Важливо всебічно відобразити комплексний характер гідної праці, оскільки лише такий підхід дає змогу простежити взаємодію різноманітних аспектів гідної праці й їх вплив на бідність та економічне зростання.

Система показників гідної праці повинна поєднувати інформацію з різних джерел. Офіційні статистичні дані мають доповнюватися оцінками, які відображатимуть думку громадян щодо рівня забезпечення гідної праці. Концепцію гідної праці потрібно перевести у площину легко зрозумілих характеристик праці – статистичних показників, що вже тепер можуть бути виміряні з достатньою мірою надійності та достовірності.

Отже, гідну працю неможливо виміряти одним показником, комплексний характер цієї категорії вимагає застосування цілої системи індикаторів. Ще одна особливість полягає у тому, що оцінка здійснюється переважно через вимірювання дефіциту гідної праці.

Великі, формаційного типу зміни, що відбуваються в Україні, викликають необхідність трансформації моделі розподілу доходів і вимагають розв'язання при цьому цілого ряду складних проблем. Наприклад, постановки й розв'язання завдання щодо підвищення й оптимізації частки заробітної плати найманих робітників і доходів самозайнятого населення у ВВП.

Створення умов для гідної результативної праці є основним важелем забезпечення практичної реалізації людського потенціалу нації.

Для працюючих – це інститут гідної заробітної плати, що дає змогу працівникові й членам його родини забезпечувати прийнятні рівень і якість життя. Розмір мінімальної заробітної плати слід наблизити до величини не нижче 40% від середньої заробітної плати по країні; розмір середньої заробітної плати повинен становити 6-кратну величину від прожиткового мінімуму.

Для пенсіонерів – це інститут пенсійного страхування, який забезпечував би для найманих робітників можливість заробляння пенсій, що становлять (після 35–40 років страхового стажу) не менше 50–60% їхньої заробітної плати.

Таким чином, найважливішими характеристиками гідної праці можуть служити:

- високі витрати суспільства на заробітну плату не менше 40% ВВП;
- розвинена система соціального захисту, витрати на яку становлять не менше 20% ВВП;
- висока частка соціальних видатків з державного бюджету на охорону здоров'я (7–9% ВВП) і освіту (4–6% ВВП);
- розвинені системи професійної підготовки, перепідготовки й працевлаштування, недопущення високого рівня безробіття, системна державна діяльність, спрямована на створення нових робочих місць.

Реалізація права на працю відіграє визначальну роль у процесі соціалізації людини, створює мотивацію для самовдосконалення та розвитку творчого потенціалу нації. Оптимізація структури зайнятості, трансформація системи оплати праці та удосконалення регулювання ринку праці не лише дадуть змогу суттєво підвищити рівень життя широких верств населення, а й сприятимуть наближенню соціальної структури до європейських зразків: подоланню масштабної бідності, створенню численного середнього класу, зменшенню рівня соціального розшарування.

Література

1. Праця в Україні: необхідність якісних змін для суспільної ефективності та гідного життя: Національна профспілкова доповідь Президенту України В.Ф.Януковичу. – Березень 2010. – С. 18–19.
2. Мінімальна зарплата в Україні на кінець 2009 р. становила 650 грн, на 1 липня 2010 р. – 888 грн.
3. Гідна праця – гідна якість життя, або за що борються профспілки? – Конспект лекції. – К., 2009 // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://appos.narod.ru/lek.doc>
4. Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства? / О.М.Пищуліна, Я.А.Жаліло, С.І.Лавриненко, Д.С.Покришка; за заг. ред. В.Є.Воротіна. – К. : НІСД, 2009. – С. 8. // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/soc_derjava.pdf.
5. В Украине увеличивается прожиточный минимум до 701 грн с 1 ноября 2009 г., до 825 грн – с 1 января 2010 г., до 839 грн – с 1 апреля, до 843 грн – с 1 июля, 861 грн – с 1 октября и до 875 грн – с 1 декабря 2010 г. // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://banknews.com.ua/6171.html>.

*Є.Суїменко,
доктор філософських наук*

РІВЕНЬ ЗАДОВОЛЕНOSTІ СВОЄЮ ПРАЦЕЮ ЯК ОДИН ІЗ ПОКАЗНИКІВ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Вирішальною складовою якості життя людини є пріоритет її задоволеності своєю працею. З урахуванням цієї обставини цілком логічно вважати, що саме праця відіграє головну критеріальну роль у визначенні рівня якості життя. Показово, що з усвідомленням цієї обставини розвинені країни Заходу, їх уряди дійшли висновку, що політику *social exclusion* – курс на позбавлення цілих регіонів можливості брати активну участь у виробничому житті розвинених держав – варто змінити на політику *social inclusion*, тобто на залучення безробітних цих регіонів до активної діяльності, навіть якщо ця діяльність має штучний, показовий характер. Характерно, що задовго до цього, ще на початку 1980-х років, зважаючи на піднесення якості життя в окремих країнах, зокрема в США, соціологи та економісти заговорили про радикальні зміни в соціальній організації найманої праці. Так, відомий філософ і соціолог А.Шафф писав про “перехід від стадії повної зайнятості (у розумінні – найманою працею) до стадії повної забезпеченості заняттями (*full occupation*) разом з усіма ускладненнями системи” [1, с. 51], а О.Куценко, на підставі проведених наприкінці 1970-х років соціологічних досліджень, зафіксувала, що “цінність “постійної зайнятості” стала значно меншою. Люди стали менше проводити свій час на оплачуваній постійній роботі, а також зросла чисельність людей, які у своїх засобах до існування стали менше залежати від оплачуваних форм зайнятості” [2, с. 41]. Дослідження американських вчених у цей період засвідчили, що близько 34% опитаних більшою мірою прагнуть до задоволення змістом праці, аніж до пристойної заробітної плати.

Зазначені тенденції дають підстави говорити про певне зростання якості життя населення в розвинених країнах Заходу, про радикальні зрушення в його ціннісних орієнтаціях у бік матеріальної “незацікавленості”. Яку в цьому відношенні ми спостерігаємо картину в сучасній Україні?

Поінтервальна (через кожні два роки) динаміка задоволення населенням пострадянської України своєю роботою має такий вигляд (табл. 1).

З огляду на наведені дані можна зробити такі висновки. По-перше, динаміка задоволення загалом своєю роботою має нерівномірний, зигзагоподібний характер протягом 1992–2010 рр. Стартовий рік (1992) мав пік задоволення громадянами своєю роботою в цілому, але ця цифра (32,4%)

Таблиця 1
Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому? (%)*

Ступінь задоволеності	1992 (N=1800)	1994 (N=1807)	1996 (N=1810)	1998 (N=1810)	2000 (N=1810)	2002 (N=1799)	2004 (N=1800)	2006 (N=1800)	2008 (N=1801)	2010 (N=1800)
Зовсім не задоволений	7,3	10,5	11,9	12,4	8,4	9,6	4,0	5,2	3,9	4,0
Скоріше не задоволений	16,6	13,0	11,8	14,1	13,6	13,1	13,6	14,5	13,4	11,7
Важко сказати	26,4	16,0	12,4	11,2	11,7	21,5	17,0	13,7	14,9	15,1
Скоріше задоволений	26,3	16,3	14,0	13,1	10,6	15,0	19,0	19,3	23,0	18,3
Цілком задоволений	6,1	4,5	5,1	2,1	2,9	1,8	2,9	3,3	5,8	3,6
Зараз не працюю	-	-	44,7	46,9	52,9	-	42,5	43,2	38,4	46,7
Не відповіли	17,5	39,4	0,0	0,2	0,0	31,1	0,1	0,8	0,5	0,6
Індекс задоволеності/незадоволеності своєю роботою	108,5	97,3	95,4	88,7	91,5	94,1	105,2	102,9	111,5	106,2

*У цій і наступних таблицях наведені відсотки задоволеності/незадоволеності розраховувалися до усього масиву опитаних громадян, без виділення групи працюючих.

поступово почала сповзати вниз до 13,5% у 2000 р., потім – підійматись вгору до 28,8% у 2008 р., а у 2010 р. почав знову спостерігатись певний її спад – 21,9%. Причинами такої нерівномірності динаміки, очевидно, є зміна владних органів та політичних курсів у пострадянській Україні. По-друге, лише з 2004 р., крім “стартового” 1992 р., спостерігається перевищення позитивних оцінок ставлення до своєї роботи над негативними її оцінками, що збільшує потенціал задоволеності працею громадян України. Це наочно демонструє динаміка індексів задоволеності/незадоволеності роботою, які розраховувалися за відомою методикою шляхом додавання до різниці між частками позитивних і негативних відповідей 100, щоб уникнути появи від’ємних величин. По-третє, привертає до себе увагу значна частка тих респондентів, які вагаються з позитивною чи негативною відповіддю: ця частка коливається у діапазоні від 11,2% до 26,4%, і динаміка її майже за всі роки існування не дає змоги робити будь-які прогнози щодо її майбутнього. Нарешті, категорія непрацюючих, яких виявилось занадто багато за відсотками (від 52,9% у 2000 р. до 38,4 у 2008 р.), опосередковано може свідчити як про негативне ставлення до запропонованої їм роботи чи до роботи взагалі, так і про відсутність самої можливості працевлаштування. Зафіксоване у 2010 р. зростання кількості непрацюючих на 8,3% у порівнянні з докризовим 2008 р. (опитування проводилося у березні 2008 р., напередодні кризи) є віддзеркаленням кризових явищ в українській економіці, зокрема, зростання безробіття.

Загалом, за тривалий час (1992–2010 рр.) задоволеність населенням України своєю роботою, незважаючи на деякі коливання і певний “сплеск” у 2008 р. залишається на невисокому рівні. Відчутного її зростання не спостерігається.

Слід відмітити, що задоволеність своєю роботою в цілому – досить широке й розмите поняття, оскільки воно передбачає різноманітні акценти людей на тих чи інших його сторонах – одні передусім задоволені матеріальними (грошовими) наслідками роботи, другі – її соціальним

престижем, треті – морально-психологічним кліматом у колективі, четверті – умовами праці, п'яті – її змістовністю й т.д. Кожний з цих аспектів має свій внесок у загальну задоволеність роботою і потребує самостійного дослідження.

Важливого значення у визначенні задоволеності чи незадоволеності населення своєю роботою в цілому набуває її належність до державної чи приватної сфер трудової діяльності. Дослідження, проведені у 2010 р., виявили, що серед працюючих у державному секторі в цілому задоволених своєю роботою 48,6% і незадоволених – 24,1%, тоді як серед працюючих у приватному секторі відповідно – 37,7% задоволених і 33,4% – незадоволених. Отже, не аналізуючи усіх причин такого становища, є підстави стверджувати, що за сучасних умов розвитку України державний сектор економіки позитивніше впливає на якість життя людей, ніж приватний сектор. Водночас дослідження засвідчили, що ті, хто працює лише на себе (самозайняті), більш задоволені своєю роботою у цілому, ніж наймані працівники (табл. 2).

Таблиця 2

Залежність задоволеності роботою в цілому від статусу зайнятості опитаних (%)

Статус респондента	Рівень задоволеності роботою в цілому					
	Зовсім не задоволений	Скоріше незадоволений	Важко сказати	Скоріше задоволений	Цілком задоволений	Зараз не працюю
Самозайнятий (індивідуальна трудова діяльність, представник вільної професії)	3,2	20,2	20,2	41,3	12,8	2,1
Найманий працівник	7,8	24,4	28,3	34,3	5,0	0,1

Примітка: Оскільки зафіксований в анкеті статус роботодавця (власника, який використовує найману працю інших) виявився в кількісному відношенні таким, який не дає значущої залежності у даному двовимірному розподілі, цей статус довелося вилучити з аналізу.

Розділ другий

Окрім того, що серед самозайнятих менше незадоволених своєю працею і більше задоволених, ніж у найманих працівників, варто звернути увагу на те, що у всіх громадян з цим соціальним статусом спостерігається домінування задоволеності виконуваною роботою над незадоволеністю.

На задоволення людей своєю роботою передусім впливає їх освітній рівень (табл. 3).

Таблиця 3

Вплив освіти на задоволення респондентів своєю роботою в цілому (%)

<i>Рівень освіти</i>	<i>Зовсім не задоволений</i>	<i>Скоріше не задоволений</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Скоріше задоволений</i>	<i>Цілком задоволений</i>	<i>Зараз я не працюю</i>
Початкова неповна середня освіта	3,5	4,2	9,5	8,1	1,1	73,6
Середня загальна	4,5	13,6	17,2	16,6	3,9	44,1
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	4,5	14,2	13,9	22,4	4,0	35,1
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	3,6	13,3	7,9	23,7	2,6	50,0
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	2,9	17,2	13,4	37,8	7,7	21,1

Наведені дані красномовно свідчать про пряму залежність задоволеності респондентів своєю роботою від рівня їхньої освіти: чим вищий цей рівень, тим вищий ступінь задоволеності в цілому (від 9,2% на рівні початкової, неповної середньої освіти до 45,5% на рівні повної вищої освіти). Характерно, що серед зовсім не задоволених своєю роботою лише 8,3% повністю задоволені рівнем своєї освіти, зовсім не задоволені її рівнем – 23,6%. Серед повністю задоволених рівнем своєї освіти лише 3,0% зовсім

не задоволені своєю роботою, а в цілому задоволених (за сумою скоріше задоволених і цілком задоволених) 33,9%. Серед зовсім не задоволених своєю роботою в цілому 39,4% вважають, що вона не потребує ніякої освіти й підготовки (кваліфікації), а серед цілком задоволених – кількість останніх становить 13,8%. Отже, освіта певною мірою впливає на задоволеність виконуваною роботою, яка за умов ринкових відносин і конкуренції не завжди адекватна рівню освіти й кваліфікації працівників.

Ринково-конкурентні відносини досить відчутно відбиваються на задоволеності своєю роботою різних вікових груп громадян України. Найбільш затребуваними до різних видів праці виявляються люди середнього віку – від 30 до 55 років, які набули професійного і життєвого досвіду та навичок роботи. Серед цієї категорії опитаних 31,7% задоволені своєю роботою в цілому і 23,0% – не задоволені. Характерно, що саме серед цієї категорії опитаних найбільший відсоток (20,9%) тих, хто вагається з певною відповіддю. Подібна невизначеність, можливо, продиктована тією обставиною, що люди середнього віку мають можливість порівняти стиль праці радянських часів з досить жорсткими вимогами до праці за сучасних умов.

На міру задоволеності своєю роботою впливають особливості життєдіяльності громадян, пов'язані з гендерним чинником (табл. 4).

Таблиця 4

Вплив статі респондентів на міру їхньої задоволеності своєю роботою в цілому (%)

Стать	Міра задоволеності роботою в цілому					
	Зовсім не задоволений	Скоріше не задоволений	Важко сказати	Скоріше задоволені	Цілком задоволені	Зраз я не працюю
Чоловіча	4,5	15,0	19,0	20,6	4,9	36,0
Жіноча	3,6	9,1	12,0	16,6	2,6	56,0

Розділ другий

Неважко помітити, що чоловіки категоричніші в оцінюванні своєї роботи в цілому: саме серед них порівняно з жінками більше не задоволених своєю роботою (19,5% проти 12,7%), як і більше тих, хто нею задоволений (25,5% проти 19,2%). Тут можна припустити, що суто “чоловіча” робота більш різноманітна за своїм змістом і за кваліфікацією її виконавців, ніж суто “жіноча” робота, і що за мірою фізичної праці вона більш тяжка. Традиційно чоловік вважався і вважається “годувальником” родини, тоді як на долю жінки більш перепадає непомітна й не фіксована статистикою домашня робота й турбота про дітей, хоч сучасний урбанізований спосіб життя дещо зрівнює статі людей у сфері зайнятості.

Узагальнюючим показником того, як впливає міра задоволеності своєю роботою в цілому на якість життя громадян України, є залежність оцінки життя загалом від міри задоволеності громадян своєю роботою (табл. 5).

Як бачимо, міра впливу задоволення своєю роботою в цілому досить відчутно впливає на задоволення своїм життям загалом. Так, серед тих, хто зовсім не задоволений

Таблиця 5

Міра задоволеності життям загалом залежно від задоволеності роботою (%)

Міра задоволеності своїм життям загалом	Міра задоволеності своєю роботою в цілому					
	Зовсім не задоволений	Скоріше не задоволений	Важко сказати	Скоріше задоволений	Цілком задоволений	Зараз я не працюю
Зовсім не задоволений	29,2	8,6	5,9	3,4	3,1	14,4
Скоріше не задоволений	30,6	47,1	29,0	22,0	12,5	28,8
Важко сказати	23,6	21,0	37,5	22,0	15,6	24,9
Скоріше задоволений	13,9	23,3	25,7	50,9	53,1	29,8
Цілком задоволений	2,8	0,0	1,8	1,8	15,6	2,1

своєю роботою, зовсім та скоріше не задоволені своїм життям 59,8%, а серед тих, хто скоріше не задоволений своєю роботою, таких – 55,7%. І, навпаки, серед цілком задоволених своєю роботою скоріше та цілком задоволених – 68,7%, а серед скоріше задоволених – 52,7%. Враховуючи порівняно низький рівень розвитку економіки України, можна вважати, що задоволення своєю роботою і, отже, життям в цілому зводиться до задоволеності рівнем заробітної плати (прибутком) і до такого важливого економічного і соціального феномену, як зайнятість у суспільному виробництві. На тлі такого припущення виникає дивовижність зафіксованої нами групи непрацюючих: 29,8% (майже третина!) опитаних заявили, що вони скоріше задоволені своїм життям. До цієї групи можна було б віднести людей похилого віку, пенсіонерів, але пенсійне покоління в цілому не може похвалитися високим рівнем своїх пенсій і навряд чи їх більшість задоволена своїм життям. Можна припустити, що більшість “задоволених” безробітних складається з матеріально забезпечених молоді та непрацюючих у суспільному господарстві жінок, але ця гіпотеза потребує перевірки. Взагалі ж, якщо вважати задоволеність працею суттєвим показником якості життя, то є підстави стверджувати, що остання перебуває в Україні на відносно низькому рівні.

Література

1. *Шафф А.* Срочно требуются “новые левые” / *А.Шафф* // *Альтернативы.* – 1995. – № 2.
2. *Куценко О.* Концепция класса как основа для понимания противоречий капитализма: изменения через 150 лет / *О.Куценко* // *Вибір.* – 1998. – № 3.

*С.Стукало,
кандидат філософських наук*

ДИНАМІКА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА ПРАЦІВНИКАМИ КВАЛІФІКОВАНОЇ РОЗУМОВОЇ ПРАЦІ

Об'єктом аналізу обрано представників кваліфікованої розумової праці. Для проведення міжгрупових порівнянь було виокремлено такі категорії, як “інші працюючі” та “непрацюючі”. Серед “непрацюючих” переважну більшість становлять пенсіонери, а також до їх складу віднесено безробітних, домогосподарок і тих, хто навчається.

Респондентам пропонувалося оцінити своє соціальне становище за допомогою запитання “Уявіть собі, що на сходах деякої “драбини” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, хто має найвище становище. На яку із цих сходинок Ви поставили б себе?” Наведемо розподіли відповідей на це запитання в 1994–2010 рр. (табл. 1).

Переважає більшість населення України намагається розміщувати себе на середніх позиціях соціальної ієрархії. Так, у 2010 р. на третій, четвертій та п'ятій сходах розмістили себе 82% представників кваліфікованої розумової праці, 79% інших працюючих і 68% непрацюючих. У нинішньому десятилітті порівняно з 1994 р. серед усіх категорій населення зменшилася частка тих, хто розміщував себе на першій та другій сходах і, відповідно, збільшилася частка тих, які розташували себе на третій – п'ятій сходах. У 2010 р. зросла частка представників кваліфікованої розумової праці, які розташували себе на шостій – сьомій сходах порівняно як з 2006 р., так і з усіма попередніми роками.

Таблиця 1
Динаміка самооцінок соціального становища працівниками
кваліфікованої розумової праці та іншими
категоріями населення (%)

Сходи́нки соціальної "драбини"	Працівники кваліфікованої розумової праці				Інші працюючі				Непрацюючі			
	1994 n=331	2004 n=246	2006 n=292	2010 n=248	1994 n=690	2004 n=605	2006 n=553	2010 n=581	1994 n=766	2004 n=945	2006 n=922	2010 n=959
1-а сходинка (найнижче становище)	12	3**	3	3	17	8**	5	5	26	21*	12**	10
2-а сходинка	21	11**	9	9	26	20*	13**	13	27	23	17**	19
3-а сходинка	38	31*	31	28	37	39	38	37	27	30	37**	33
4-а сходинка	26	39**	38	41	18	25**	33	31	17	19	24**	23
5-а сходинка	2	14**	16	13	2	7**	10	11	3	5*	8**	12
6-а сходинка	1	1	2	4**	0	1*	1	3	0	1*	1	2
7-а сходинка (найвище становище)	0	1*	1	2	0	0	0	0	0	1*	1	1
Середній бал	2,88	3,53	3,68	3,72	2,65	3,08	3,37	3,39	2,45	2,69	3,03	3,18

Тут і далі знаком "*" позначені відмінності, статистично значущі на рівні $p=0,05$, а знаком "***" – на рівні $p=0,01$ (у ті роки, коли вперше з'являються такі відмінності порівняно з 1994 р.). Середній (середньозважений) бал розраховувався в континуумі від 1 до 7.

Отже, упродовж 1994–2010 рр. усі категорії населення підвищили самооцінки власного становища в ієрархії соціального простору, хоча темпи змін децю відрізняються.

Найбільш вагомим чинником впливу на самоідентифікацію соціального становища є рівень матеріальних статків, про що свідчать результати досліджень науковців Інституту соціології НАНУ [1, с. 81; 2, с. 421]. Отож підвищення самооцінок соціального становища, що відбулось у різних категорій населення упродовж років незалежності, може слугувати певним опосередкованим показником поліпшення матеріального становища населення України.

Розділ другий

Упродовж 1994–2010 рр. спостерігаються позитивні тенденції в динаміці оцінок свого становища в суспільстві (табл. 2). Водночас і на сьогодні значна частка громадян не задоволена своїм становищем у суспільстві – 42% серед працівників кваліфікованої розумової праці, 45% серед інших працюючих і половина (49%) серед непрацюючих.

Таблиця 2

Динаміка задоволеності своїм становищем у суспільстві (%)

Варіанти оцінок	Працівники кваліфікованої розумової праці				Інші працюючі				Непрацюючі			
	1994	2004	2006	2010	1994	2004	2006	2010	1994	2004	2006	2010
Скоріше не задоволений	63	52**	40	42	62	56*	48**	45	63	61	53**	49
Важко сказати, задоволений чи ні	21	28	34**	30	26	26	30	34**	25	26	30*	31
Скоріше задоволений	16	20	26**	28	12	18**	22	21	12	13	17**	20
<i>Середній бал</i>	<i>1,53</i>	<i>1,68</i>	<i>1,86</i>	<i>1,86</i>	<i>1,50</i>	<i>1,62</i>	<i>1,73</i>	<i>1,76</i>	<i>1,49</i>	<i>1,51</i>	<i>1,63</i>	<i>1,71</i>

Середній бал розраховувався в континуумі від 1 до 3. Формулювання запитання “Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?”

Задоволеність життям у цілому посідає певне місце серед показників соціального самопочуття населення. Потрібно зазначити, що впродовж останніх 17 років спостережень відбулися позитивні зміни у рівні задоволеності життям серед населення (табл. 3).

Останніми роками (у 2010 р. порівняно з 2006 р.) серед працівників кваліфікованої розумової праці та інших працюючих не спостерігається змін у рівні задоволеності своїм життям (відмінності статистично не значущі), але серед непрацюючих відбулося деяке зростання рівня задоволеності.

Таблиця 3
Динаміка задоволеності своїм життям (%)

Варіанти оцінок	Працівники кваліфікованої розумової праці				Інші працюючі				Непрацюючі			
	1994	2004	2006	2010	1994	2004	2006	2010	1994	2004	2006	2010
Зовсім не задоволений	13	6**	8*	4	15	15	9**	8	20	23	15**	14
Скоріше не задоволений	31	35	24	27	32	34	32	31	33	34	34	29
Важко сказати, задоволений чи ні	31	26	24	23	29	27	29	27	26	23	26	25
Скоріше задоволений	24	31	41**	42	21	23	27*	32	19	19	23*	30
Цілком задоволений	1	2	3	4	3	1*	3	2	2	1	2	2
<i>Середній бал</i>	2,70	2,87	3,07	3,15	2,65	2,61	2,81	2,89	2,50	2,4	2,62	2,77

Середній бал розраховувався в континуумі від 1 до 5.

Формулювання запитання “Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?”

Таблиця 4
Динаміка оцінок рівня самостійності в житті (%)

Рівень залежності	Працівники кваліфікованої розумової праці				Інші працюючі				Непрацюючі			
	1994	2004	2006	2010	1994	2004	2006	2010	1994	2004	2006	2010
Здебільшого від зовнішніх обставин	19	8**	11	10	24	14**	15	15	37	26**	24	18
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	35	29	30	30	33	28	29	32	27	30	29	30
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	28	38*	38**	35	23	34**	34	29	17	23**	28	31
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12	15	14	14	10	13	11	14	9	11	9	10
Здебільшого від мене	6	10	7	11	10	11	11	10	10	10	10	11
<i>Середній бал</i>	2,52	2,9	2,74	2,64	2,49	2,79	2,73	2,59	2,28	2,4	2,51	2,59

Середній бал розраховувався в континуумі від 1 до 5.

Формулювання запитання “Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”

Розділ другий

Уявлення громадян про залежність власної долі від зовнішніх чинників зазнали змін за час переходу українського суспільства від державного регулювання економікою до ринкової економіки (табл. 4).

Таблиця 5

Оцінки характеру змін, що відбулись у житті працівників кваліфікованої розумової праці та інших категорій населення, за останні 12 місяців у 1994–2010 рр. (середні бали)

Аспекти життя	Працівники кваліфікованої розумової праці				Інші працюючі				Непрацюючі			
	1994	2004	2006	2010	1994	2004	2006	2010	1994	2004	2006	2010
Екологічна ситуація (стан навколишнього середовища)	2,27	2,52	2,50	2,36	1,79	2,49	2,46	2,37	1,26	2,41	2,43	2,39
Гарантії зайнятості, забезпечення роботою	2,13	2,78	2,83	2,36	1,74	2,63	2,57	2,16	1,24	2,36	2,49	2,18
Матеріальні умови сім'ї	2,54	2,86	2,84	2,38	2,04	2,80	2,64	2,25	1,44	2,41	2,47	2,17
Умови відпочинку під час відпустки	2,38	2,64	2,86	2,56	2,00	2,73	2,73	2,50	1,45	2,53	2,68	2,62
Медичне обслуговування	2,38	2,65	2,71	2,57	1,85	2,63	2,70	2,50	1,34	2,39	2,50	2,39
Захищеність від свавілля влади, посадовців	2,48	2,64	2,76	2,58	2,06	2,55	2,63	2,51	1,49	2,47	2,60	2,52
Особиста безпека (на вулиці, у громадських місцях)	1,98	2,55	2,75	2,64	1,69	2,55	2,64	2,60	1,22	2,43	2,63	2,63
Умови відпочинку та дозвілля після роботи	2,93	2,81	3,00	2,68	2,38	2,88	2,85	2,63	1,68	2,66	2,76	2,74
Умови виховання дітей	2,87	2,84	3,06	2,82	2,29	2,85	2,97	2,86	1,64	2,76	2,85	2,84
Можливість брати участь у культурному житті	3,12	2,93	3,07	2,89	2,62	2,92	2,89	2,82	1,83	2,75	2,87	2,78
Можливість вільно висловлювати власні погляди	4,29	3,02	3,32	2,98	3,48	3,11	3,21	3,06	2,41	3,02	3,15	2,97
Можливість отримання достовірної інформації про те, що діється у країні та світі	3,59	3,19	3,27	2,99	3,01	3,17	3,19	3,01	2,10	3,04	3,08	3,00

За роки незалежності серед усіх категорій працюючого та непрацюючого населення зменшилась частка тих, хто вважає, що їхнє життя здебільшого залежить від зовнішніх обставин, і, відповідно, зросла кількість тих, хто вважає, що їхнє життя однаковою мірою залежить від них самих і від зовнішніх обставин.

Опитуваним пропонувалося оцінити характер змін, що відбулись у їхньому житті упродовж останніх 12 місяців, за 5-бальною шкалою. При підрахунку середньозважених балів їм надано такої ваги: 1 – “значно погіршилися”; 2 – “трохи погіршилися”; 3 – “залишилися такими самими”; 4 – “трохи поліпшилися”; 5 – “значно поліпшилися”. Середньозважені оцінки 12 аспектів життя (*табл. 5*) розташовано у порядку зростання змін у *позитивному напрямі*, що відбулись упродовж останніх 12 місяців 2010 р., на думку працівників кваліфікованої розумової праці.

Якщо порівнювати оцінки змін у житті працівників кваліфікованої праці у 2010 р. та 1994 р., то найбільше зросли оцінки особистої безпеки, а також гарантії зайнятості та забезпечення роботою, медичного обслуговування та умов відпочинку під час відпустки.

Водночас слід звернути увагу на показники 2010 та 2006 рр. У 2010 р. порівняно з 2006 р. відбулося погіршення оцінок характеру змін *усіх* зазначених сторін життя. Особливо це стосується гарантій зайнятості та забезпечення роботою, матеріальних умов сім'ї, а також можливості вільно висловлювати власні погляди.

Література

1. Макеев С. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні / С.Макеев // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 70–87.

2. Патракова А. Динаміка показників соціальної самоідентифікації / А.Патракова // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2003. – С. 419–425.

*А.Арсенко,
кандидат історичних наук;
Н.Толстих,
кандидат соціологічних наук*

БЕЗРОБІТТЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Безробіття є наслідком відсутності попиту на робочу силу на ринку праці, воно ставить у стан відсутності роботи мільйони трудящих і є щонайгострішою соціально-економічною проблемою в сучасному капіталістичному світі. Безробіття є неминучим супутником капіталістичного способу виробництва і прирікає на убогість і страждання, незважаючи на всі види допомоги з приводу безробіття, чимало людей праці, які опинилися на вулиці внаслідок скорочення виробництва або ж марно шукають роботу в умовах несприятливої економічної кон'юнктури. Як зазначає канадський соціолог Джеймс Райнхарт, упродовж століть дедалі більша кількість робітників страждає не тільки від нездатності економіки розширюватися пропорційно із зростанням найманої робочої сили, а й від звільнень і постійної втрати робочих місць [1, с. 57]. Останнє стосується всіх капіталістичних країн, зокрема України, де кількість робочих місць за останні 19 років зменшилася майже втричі – з 27 млн до 10 млн робочих місць [2, с. 1]. Це стало однією з причин масового хронічного безробіття в нашій країні й змусило, за різними джерелами, від 4 до 7 млн. наших співвітчизників знову податися на чужину, як на зламі ХІХ–ХХ століть, у пошуках роботи, заробітку і кращої долі.

Питання про рівень зайнятості не можна розглядати відособлено від стану економіки й економічної активності у країні. До основних чинників, які слід обов'язково враховувати при дослідженні цієї складної проблеми, належать: 1) різні сили, що визначають кількість робочих

місць у даний момент, включаючи внутрішній ринок для товарів і послуг, який визначається сумарною величиною доходу, що генерується економікою, і розподілом цього доходу; 2) індустріальна структура економіки, яка визначає як кількість, так і структуру робочих місць; 3) технологія виробництва, яка визначає відносні пропорції праці і капіталу, необхідні в кожній галузі промисловості; 4) величина зовнішнього попиту на товари і послуги даної країни; 5) розмір суспільного сектора виробництва. Цілком зрозуміло, що в капіталістичній економіці всі ці чинники (у тому числі розмір суспільного сектору виробництва) визначаються міркуваннями одержання прибутку, що також потрібно завжди брати до уваги при дослідженні проблеми зайнятості [3, с. 145].

Безробіття вельми нерівномірно розподіляється серед різних соціальних груп. Як правило, найбільше страждають від нього в капіталістичному світі жінки та молодь. Перших останніми наймають на роботу і першими звільняють з роботи у разі скорочень, другі зазнають дедалі більших труднощів у влаштуванні на роботу після закінчення середнього або вищого навчального закладу або “відсівання” з них. Останнім часом цей процес для молоді часто розтягується на багато років, що слугує однією з головних причин антисоціальної поведінки, відчуження і гальмування соціальної мобільності хлопців і дівчат.

Тривалість безробіття визначається багатьма причинами. Як правило, короткострокові звільнення є більш типовими для висококваліфікованих робітників, зайнятих у великих фірмах, що функціонують у ключових галузях індустрії. Триваліших звільнень або навіть звільнень на “невизначений термін” зазвичай зазнають менш кваліфіковані робітники, зайняті в малих фірмах, що знаходяться на периферії тієї або іншої галузі промисловості. Останні робітники знаходяться у найбільш скрутному становищі, оскільки звільнення на “невизначений термін” не дає їм ніякої реальної надії на повернення на стару роботу в осяжному майбутньому, а низька кваліфікація не дає їм

підстав претендувати на заповнення нових вакансій, які відкриваються в нових перспективних галузях економіки.

“Звільнення мають спустошливі наслідки для робітників. Втрата доходу і таких додаткових пільг і виплат, як, наприклад, медична страховка, веде до швидкого погіршення якості їхнього життя, включаючи потенційну втрату ними будинків, відкладання освітніх планів, зменшення медичного обслуговування і рекреаційного і продовольчого бюджетів. На додаток до цього робітники зазвичай відчувають себе безпорадними і непотрібними, коли потрапляють у лещата тривалого безробіття. Поєднання цих чинників має серйозні негативні наслідки для стану здоров’я робітників” [4, с. 117–118], – пишуть американські соціологи Р.Ходсон і Т.Суліван. За даними американських дослідників цієї комплексної проблеми, зростання рівня безробіття лише на 1% за умови збереження її на цьому рівні протягом шестирічного періоду призводить до наступного зростання показників “соціальної патології” у країні:

- загальної смертності на 2% (зокрема, від серцево-судинних захворювань – на 2%, від цирозу печінки – на 2%);
- кількості самогубств – на 4%;
- кількості вбивств – на 5,7%;
- кількості ув’язнених у в’язницях – на 4%;
- кількості хворих, що знаходяться на лікуванні у психіатричних клініках, – на 4% [5, с. 236].

Проте цими красномовними даними не вичерпуються всі негативні трагічні наслідки зростання безробіття, яке часто супроводжується крахом службової кар’єри, збільшенням кількості розлучень, зростанням сімейного насильства тощо. У цих умовах велику роль відіграє фінансова та емоційна допомога жертвам безробіття як з боку сім’ї, так і державних і профспілкових органів, покликаних полегшити страждання безробітних різними засобами, передусім за допомогою виплати компенсації за безробіття.

Разом з втратою роботи досить тяжкі наслідки для трудящих має також так звана неадекватна робота, яка

не задовольняє потреби і бажання працівників. “Неадекватна робота” може бути результатом низької заробітної плати і неповної зайнятості, що призвело до появи в капіталістичній економіці нової категорії трудящих – працюючих бідних, трудовий дохід яких з тих або інших причин є нижчим офіційно встановленої межі бідності.

Питома вага “неадекватної зайнятості” зросла останнім часом у зв’язку з глобалізацією світової економіки і широким використанням у ній чотирьох видів гнучкості: гнучкості чисельності, функціональної гнучкості, часової гнучкості й гнучкості заробітної плати. *Гнучкість чисельності зайнятих* означає здатність фірми змінювати кількість зайнятих і тип зайнятості (наприклад, використовувати на виробництві схему часткової зайнятості). *Функціональна гнучкість* є однією з форм адаптації фірми до змін ринкової кон’юнктури, вона полягає в здатності фірми змінювати функціональні обов’язки, час роботи (наприклад, при падінні виробництва можна зменшити кількість робочого часу або перекваліфікувати працівників за рахунок фірми). *Часова гнучкість* – це гнучкість робочого часу (здатність фірми змінювати години роботи так, щоб вони відповідали вимогам виробництва або технологічного циклу (наприклад, використання неповних робочих днів; визначення нормативу робочого часу на тиждень, який може бути самостійно розподілений працівником по днях тощо). *Гнучкість заробітної плати* означає здатність зарплати реагувати на зміни попиту або пропозиції праці на ринку (наприклад, у результаті застосування заходів державного регулювання) [6, с. 621–622].

Таким чином, на початку ХХІ ст. безробіття стало в усьому світі однією з найгостріших проблем, осередком безлічі соціально-економічних і соціально-політичних суперечностей глобального неоліберального капіталізму в усіх трьох світах – “ядрі” капіталізму, країнах з так званою перехідною економікою і “третього” світу. Проблема безробіття особливо загострилася в даний час у зв’язку з першою глобальною фінансово-економічною кризою в історії людства,

яка може перевершити за своїми руйнівними наслідками спустошуючі результати Великої депресії 1929–1933 рр. У цьому контексті соціологічне дослідження проблем сучасного безробіття в Україні набуває особливо актуального академічного і практичного значення.

За даними Держкомстату України, кількість зареєстрованих безробітних на 1 травня 2010 р. становила 455,0 тис. осіб (1,6% населення працездатного віку), або 23,3% всіх безробітних працездатного віку, визначених за методологією Міжнародної організації праці [7]. Додамо, що, за даними тієї ж МОП, представленими у щорічному огляді тенденцій у сфері зайнятості, регіон Центральної та Південно-Східної Європи та країн СНД, до яких належить Україна, внаслідок економічної кризи зазнав найбільшого скорочення зайнятості, і прогнозована сьогодні чисельність безробітних тут становить 10,1% працездатного населення [8, с. 29].

Через формальні перепони значна чисельність незайнятого населення не може отримати статус безробітних чи навіть стати на облік у державну службу зайнятості. Крім того, тимчасово працюючі громадяни, які часто змінюють роботу і періодично перебувають тимчасово безробітними, просто не звертаються до служб зайнятості. Тому реальна група безробітних є більшою за їхню чисельність, яку вказують державні статистичні органи.

Дані моніторингового опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у квітні 2010 р., дають змогу проаналізувати гостроту проблеми безробіття в суспільній свідомості та оцінити масштаб поширення безробіття в Україні. За результатами цього опитування, безробіття є однією з найбільших загроз економічного характеру, що відчуває українське суспільство. У 1992–2010 рр. відсоток респондентів, які вважали, що їхні співгромадяни відчують загрозу безробіття, не знижувався нижче половини опитаних і коливався від 54,4% до 88,1%. Суттєвою щорічно була й частка респондентів, які зазначали, що українське суспільство відчуває загрозу зупинки під-

приємств. З 1992 р. вона зросла з 13,2% опитаних до 43,2% в 2010 р, а найбільшого свого значення (59,3%) сягала в 2009 р. (табл. 1).

Таблиця 1

Страхи безробіття і зупинки підприємств в українському суспільстві за оцінками респондентів (1992–2010 рр., %)

<i>Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?</i>	<i>1992</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2002</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Безробіття	60,3	84,4	86,4	73,0	67,9	68,6	64,9	54,4	88,1	80,1
Зупинки підприємств	13,2	20,1	16,5	39,1	35,3	34,7	34,2	29,9	59,3	43,2

Дані опитування підштовхують до висновку про значно більше поширення безробіття, ніж це наводиться в офіційних статистичних джерелах. Один з двадцяти (4,4%) респондентів на час опитування не працював і не мав жодних джерел доходу. Ще 6,3% опитаних не мали постійного місця роботи, але підробляли у різних місцях залежно від обставин. Статус зареєстрованого безробітного мали 0,9% опитаних. Отже, 11,6% респондентів можна вважати безробітними. Якщо розглядати лише респондентів працездатного віку, то відповідний показник серед них становить 15,1%.

Протягом року перед опитуванням 12% респондентів потрапляли в ситуацію вимушеного безробіття. Цей відсоток помітно коливався в підгрупах з різним рівнем освіти. Серед респондентів з початковою чи неповною середньою освітою він становив 17,0%, серед тих, хто мав вищу чи перший ступінь вищої освіти, – 9,8%.

На час опитування кожен п'ятий респондент (19,1%) відзначав, що внаслідок економічної кризи чи він сам, чи хтось з членів його родини втратили роботу. Тобто п'ята

Розділ другий

частина населення безпосередньо відчула пов'язані з безробіттям проблеми.

Більшість працюючих респондентів (85,6%), тобто тих громадян, хто безпосередньо знає стан ринку праці, відзначали, що їм було б важко знайти роботу відповідно до своєї кваліфікації і достатньої оплати, а тих, хто вважав це легким, виявилось лише 2,7%. Шансів влаштуватися на будь-яку роботу в респондентів є порівняно більше – співвідношення тих, хто вважає, що це зробити важко і, навпаки, легко, становило 55,3% і 23,5% (табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка працюючими респондентами
можливості працевлаштування (2010, N=929, %)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Чи важко знайти будь-яку роботу у Вашому населеному пункті?</i>	<i>Чи важко знайти роботу за Вашою кваліфікацією та з достатнім заробітком у вашому населеному пункті?</i>
Легко	23,5	2,7
Важко	55,3	85,6
Не знаю	20,7	11,3
Не відповіли	0,5	0,4

Оцінка гіпотетичної можливості влаштування на будь-яку роботу значно диференціюється залежно від типу поселення, в якому мешкає респондент. Найгіршою ситуація є в сільській місцевості (табл. 3). Тут три чверті (75,0%) респондентів вважають, що їм було б важко знайти будь-яку роботу, тоді як лише 10,2% вважають, що це зробити легко. Серед респондентів, що репрезентують міську мережу, тих, хто вважає працевлаштування на будь-яку роботу легким (28,1%), було помітно більше, ніж у сільській місцевості, а тих, хто вважає це важким (49,1%), – менше. Зі збільшенням розміру міста ймовірність невибагливого працевлаштування зростає. Але тільки в Києві спостеріга-

ється незначне перевищення частки тих, хто вважає, що це зробити легко (39,0%), над часткою впевнених у протилежному (33,9%). Стосовно гідної роботи такі висновки слід робити обережніше. Хоча впевнених у гідному працевлаштуванні представників міської мережі (4,6%) було більше, ніж серед тих, хто репрезентував сільську місцевість (0,9%), вони всюди становили незначну меншість, яка межувала зі статистичною помилкою. Навіть серед працюючих мешканців Києва вони становлять меншість (8,5%). Отже, можливість влаштуватися на гідну роботу навіть у великих містах, куди спрямовані потоки внутрішньої трудової міграції, сьогодні є дуже незначною. Частка респондентів, які вважають працевлаштування на роботу відповідно до власної кваліфікації з достатнім розміром заробітку нереальним, становила 81,7% у міській мережі і 91,7% – у сільській місцевості.

Таблиця 3

**Можливість працевлаштування
у різних типах поселення (2010, N=929, %)**

Чи важко знайти будь-яку роботу у Вашому населеному пункті?	Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Село
Легко	39,0	32,6	21,7	10,2
Важко	33,9	42,3	58,5	75,0
Не знаю	27,1	25,2	19,8	14,8

Половина (51,7%) працюючих на час опитування респондентів відзначали, що за попередні 12 місяців гарантії зайнятості, забезпечення роботою погіршилися, 44,8% вказували, що вони залишилися такими ж, і лише 3,1% відзначали їх поліпшення. Це відбиває тенденції зростання безробіття внаслідок нашарування глобальної фінансово-економічної кризи на результати невдалих ринкових перетворень в Україні.

Наслідки соціологічного дослідження безробіття в Україні переконливо свідчать про те, що безробіття у нашій країні є надзвичайно гострою соціально-економічною проблемою, що потребує термінового вирішення як шляхом створення нових робочих місць, так і шляхом зниження соціальних витрат і страждань, що випали на долю багатьох тисяч українських безробітних.

Література

1. Rinehart J.W. The Tyranny of Work / James W. Rinehart – Don Mills, Ontario : Longman Canada Limited, 1975.
2. Махнюк П. «Оппозиция» – курс на разруху / Петр Махнюк // Коммунист. – 2010. – 30 июня.
3. Gonick C. Out of Work : Why There s So Much Unemployment, and Why It s Getting Worse / Gonick Cy. – Toronto: James Lorimer & Company, Publishers, 1978.
4. Hodson R. The Social Organization of Work / Randy Hodson, Teresa A. Sullivan. – Belmont, California : Wadsworth Publishing Company, 1990.
5. Современные Соединенные Штаты Америки : Энцикл. справочник. – М. : Политиздат, 1988.
6. Barbieri P. Flexible Employment and Inequality in Europe / P.Barbieri // European Sociological Review – December 2009. – P. 621–628.
7. Економіка України за січень–квітень 2010 року // Урядовий кур'єр. – 2010. – 29 травня.
8. Unemployment reached highest level on record in 2009 // World of Work. – 2010. – April. – P. 27–29.

Розділ третій

**Шляхи та форми
осмислення перебігу
суспільних трансформацій**

*Н.Костенко,
доктор соціологічних наук*

СМИСЛОВА СЕГМЕНТАЦІЯ СОЦІУМУ

Українське суспільство характеризується глибокою соціокультурною диференціацією, що у стані економічної нестабільності піддається суперечливим впливам, підсилюється й дисбалансиється, створюючи додаткову напруженість у соціумі. Серед визначальних регуляторів диференціації, таких як віковий і гендерний статус людей, їх соціальний, економічний, культурний капітал, етнічна й релігійна ідентичності, суттєва роль належить суб'єктивним значущостям, зміслам, здатним організувати індивідуальні й колективні дії. У сучасній динамічній та фрагментарній культурі питання про існування людей у змісловому світі лише загострюється, оскільки цей змісловий світ стає аморфним і мультимодальним. Як мінімум дві тенденції діють тут одночасно. По-перше, відбувається вивільнення, *лібералізація зміслів*, що продукується культурною й повсякденною рефлексією із приводу їхньої втрати, мутації, підміни в компенсаторних, імітаційних та маніпулятивних практиках, або, навпаки, виявлення "нових зміслових обривів" і нових способів їх креативності. По-друге, не припиняється й *відтворення зміслових універсалій*, загальноприйнятих обґрунтувань людської активності й "уваги до життя" (Бергсон), що дають змогу розуміти хід подій, орієнтуватися в обставинах, приймати рішення. У полікультурному суспільстві всі ці процеси й їхні різні прояви поєднуються неординарним чином, формуючи зміслову морфологію соціуму, що в умовах нашого національного простору дії тяжіє до традиційних зразків.

За даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, 2010 р. така зміслова морфологія, зміслова диференціація суспільства складається щонайменше з п'яти агрегованих сегментів, які різняться між собою особливими комбінаціями зміслових пріоритетів. Про це свідчать відповіді респондентів на запитання, у чому вони вбачають сенс життя,

класифіковані за допомогою методів багатовимірної статистики. Підставою для операціоналізації питання послугувала прагматична типологія множинних реальностей Тевено й Болтанськи – *загальних світів*, у яких існують індивіди та які встановлюють певний порядок цінностей, “загального блага”, прийнятні види циркулюючої в цих світах інформації, базові відносини між людьми, інституціями й речами, особливу компетентність індивіда в освоєнні досвіду перебування в кожному зі світів. Спираючись на взяті із класичних текстів принципи порядку, а також з огляду на присутність у цих світах людей і матеріальних об’єктів, описаних у сучасних практичних посібниках та відповідних інструкціях, виділено шість таких світів: *натхнення, популярності, ринку, а також патріархальний, громадянський та індустріальний світи*, які являють собою кінцеві області значень, тому що не існує формули трансформації одного світу в інший (Шюц). “Цих шести світів, – припускають Тевено і Болтанськи, – достатньо для того, щоб описати виправдання, що приводять у більшості повсякденних ситуацій. Однак число 6 – аж ніяк не магічне. Виділені світи – це історичні конструкції, деякі з них дедалі більше втрачають свою здатність підкріплювати людські виправдання, і замість виникають інші. Можна, наприклад, задатися запитанням, чи не встановлюється в даний момент зелена (екологічна) цінність або комунікативна цінність” [1, с. 10]. Автори використовують типологію світів для моделювання критичної здатності людей та виправдань у повсякденних суперечках, що не може не корелювати з їхньою розсудливістю, раціональністю та здоровим глуздом. Питання про сенс життя, що в нашому випадку задавалося респондентам, припускає подібний рівень відповідей, оскільки інкорпоровано в повсякденність і поєднане з певними фоновими очікуваннями. Варіативність відповідей забезпечувалася набором суджень, які репрезентують кожен з таких світів. Можна сказати, тільки в одному випадку – світу визнаності й популярності, його релевантність у якості пріоритетної смислової орієнтації виявилася не виправданою для

Розділ третій

української публіки, що підтверджується вкрай низькими показниками бажання слави й публічного визнання своїх заслуг у будь-яких соціокультурних групах (табл.). Зрозуміло, що невиразні домагання на популярність мають контекстуальні пояснення. Пошуки більш складної смислової організації дій індивідів у кожному з світів і в їхньому поєднанні вимагають і більш лабільних, якісних методів дослідження, що й планується здійснити надалі.

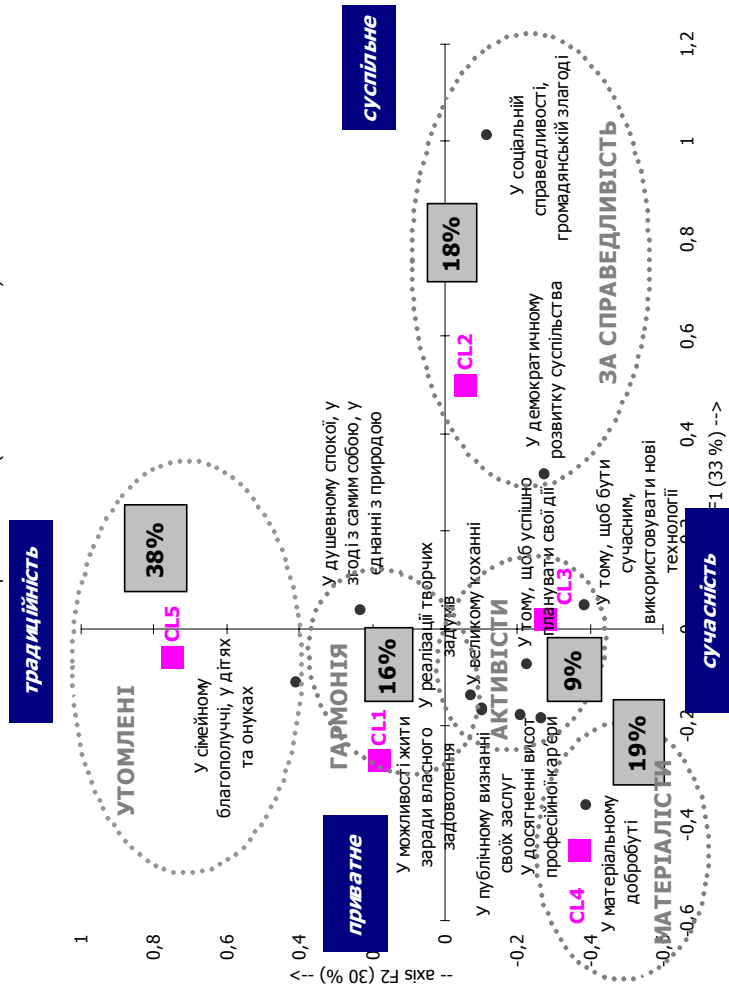
Смислова сегментація соціуму, яка отримана в результаті кластеризації респондентів з різними смисловими імперативами та розміщена просторово за допомогою кореспондент-аналізу, представлена на *рисунок*.

Таблиця 1

Смислова сегментація українського суспільства
(2010, N=1800, %)

<i>У чому Ви вбачаєте сенс життя? Відмітьте всі відповіді, що підходять)</i>	<i>CL1</i>	<i>CL2</i>	<i>CL3</i>	<i>CL4</i>	<i>CL5</i>	<i>В цілому</i>
У сімейному благополуччі, у дітях та онуках як своєму продовженні	77,3	83,9	92,3	68,5	54,3	69,3
У матеріальному добробуті	77,3	77,7	91,6	100,0	0,0	53,0
У душевному спокої, у згоді з самим собою, у єднанні з природою	100,0	56,0	77,4	0,0	19,7	40,4
У соціальній справедливості, громадянській згоді	0,0	100,0	67,1	0,0	6,1	26,8
У великому коханні до жінки/чоловіка	33,3	23,5	84,5	24,0	7,3	24,2
У можливості жити заради власного задоволення	29,8	21,4	74,8	21,9	6,6	21,7
У тому, щоб успішно планувати та організувати свої дії	21,3	20,8	84,5	17,7	4,8	19,6
У демократичному розвитку суспільства	12,8	32,4	60,0	9,3	2,0	15,7
У досягненні висот професійної кар'єри	11,7	8,6	67,7	13,2	3,9	13,2
У реалізації творчих задумів	15,2	8,0	63,9	7,5	5,0	12,7
У тому, щоб бути сучасним, опанувати та використовувати нові технології	5,0	7,1	65,8	3,9	2,2	9,3
У популярності, публічному визнанні своїх заслуг	2,5	,9	15,5	1,5	0,9	2,5

Рисунок
Смислова сегментація українського суспільства (2010, cluster analysis, correspondence analysis, N=1800) Correspondence analysis, $\chi^2=1921,413$ (df=44), критичне значення $\chi^2=60,480$ (df=44), значимий на рівні $\alpha=0,050$
 Points-rows and points-columns (axis F1 and F2: 64 %)

У сегменті, умовно названому “*Гармонія*” (CL1, 16% дорослого населення), на тлі високої значущості сімейного й матеріального благополуччя (що характерно для всіх сегментних утворень) переважає смисл “щиросердного спокою, згоди із собою”. Тут вище, ніж в інших групах, смисл любові, а також можливості жити собі на втіху. Сегмент виразніший серед людей середнього віку (18%), із середньою спеціальною і вищою освітою (20%), укрупнюється з ростом доходу (25%), серед політиків, керівників підприємств, службовців держапарату, працівників правоохоронних органів (25–33%), а також працівників сільгосп-підприємств (29%). Це та публіка, що частіше вважає людину “господарем своєї долі”, вона рідше за інших скаржиться на невпевненість у собі, відсутність ініціативи й самостійності й найбільш задоволена життям у цілому (44% проти 35% у середньому за вибіркою).

Сегмент “*Активісти*” (CL3, 9%) вирізняється більшою розмаїтістю смислів, кожен з яких важливий для більшості. У порівнянні з іншими групами тут не ставлять під сумнів смисл творчості, професійного успіху, необхідності йти в ногу з часом, жити в демократичній державі, також високо цінується любов і можливість одержувати задоволення від життя. “Активістів” більше серед молоді (16% проти 2% серед старшої вікової групи), їхня частка зростає з підвищенням освіти (19% серед людей з вищою освітою), зі зростанням доходу (17% серед заможної публіки). Такий погляд на життя найбільш притаманний учням, студентам, аспірантам (34%), малому бізнесу (21%), тим, які шукають роботу (18%). Вони частіше сприймають світ як “поле активності”, цікавіше за інших проводять вільний час, включені в Інтернет-комунікацію, більш оптимістичні, такі, що вважають, що “з будь-якої ситуації можна знайти вихід” і більше за інших задоволені життям у цілому.

“*Матеріалісти*” (CL4, 19%) вбачають сенс у матеріальному добробуті, і їх зовсім не приваблює ні щиросердний спокій, ні досягнення соціальної справедливості. З віком цей сегмент зменшується, характерний для людей із серед-

ньою та середньою фаховою освітою (21%), не настільки прямо пов'язаний з доходом, і найбільш високий як серед безробітних (28%), так і серед великих і середніх підприємців, фермерів (25%). Вони частіше за інших вважають, що “усе в житті залежить від обставин” і менше покладаються на “Божу волю”.

Сегмент “*За справедливість*” (CL2, 18%) виразно артикулює претензії до соціуму. Усі, хто його представляє, убачають сенс життя в соціальній справедливості й суспільній згоді, більшого значення надають розвитку демократії, не применшуючи при цьому важливості родини й матеріальної забезпеченості. Частка сегменту вища серед людей середнього віку (21%), жінок (21%), з вищою освітою (22%), фахівців гуманітарного профілю, допоміжного персоналу й кваліфікованих робітників, домогосподарок (23–26%), з невисокими доходами. У вільний час вони частіше за інших дивляться ТВ, читають газети й художню літературу. Найбільш гостро відчують життєві дефіцити. Їм бракує порядку в суспільстві, правової й медичної допомоги, заощаджень на “чорний день”, можливості добре харчуватися, повноцінно проводити відпустку, впевненості в майбутньому. Вони соціально вразливі, розчаровані й менше за інших задоволені життям у цілому.

Соціально слабку позицію займає також і найбільш великий сегмент “*Утомлені*” (CL5, 38%), де фіксується низька значущість усіх смислових варіантів, і лише родина залишається непорушним смислом для половини з них. Тільки в цьому сегменті є ті, кому важко відповісти на запитання про сенс життя (14%) і хто не бачить його ні в чому (5%). Їх більше серед людей старшого віку (52%), з низькою освітою (55%), низьким доходом (40%), непрацюючих пенсіонерів (55%), різноробів (47%), домогосподарок (41%). Вони частіше за інших думають, що “усе в руках Божих”, та скаржаться на здоров'я.

Смислова сегментація українського соціуму залишається втіленням соціальних структур, і в ній домінують орієнтири традиційного суспільства. Смисли суспільного

Розділ третій

вдосконалювання більш значущі для соціально вразливих категорій громадян, тоді як екзистенціальні значущості людського існування – привілей благополучної публіки. Реалізація творчих задумів і досягнення висот професійної кар'єри, що найчастіше асоціюється з категорією смислу як особою “одухотвореною” значущістю, у дійсності витісняється на периферію смислових сфер. І вже зовсім незначна частина, переважно молодь, надає життєвий сенс прагненню бути сучасним, освоювати складний світ нових комунікацій і технологій.

Література

1. Болтански Л., Тевено Л. Социология критической способности / Л.Болтански, Л.Тевено // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. 3. – № 3. – С. 66–83.

А.Ручка
доктор філософських наук

СМИСЛОЖИТТЄВІ ОРІЄНТИРИ СТАТУСНИХ УГРУПОВАНЬ СОЦІУМУ

Проблематика смисложиттєвих орієнтирів людей належить до дуже складних і малорозроблених питань сьогоденних соціогуманітарних наук. Найбільш важливі утруднення пов'язані тут із неоднозначним тлумаченням ключового концепту “смысл”. Як підкреслює відомий московський психолог Д.Леонтьєв у своїй капітальній книзі “Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности” (2007 р.), численні визначення смыслу, які є в науковій літературі, часто-густо є несумісними, викликають їхнє різночитання, нечітку операціоналізацію тощо [2, с. 5].

Тим не менш, попри брак загальноприйнятого визначення, поняття смыслу останнім часом набуло в науці значної популярності. Частота його використання в різних контекстах і в межах різних теоретико-методологічних підходів продовжує зростати. Вихідною точкою поширення даного концепту в соціогуманітаристиці був, мабуть, так званий герменевтичний поворот, коли німецькі мислителі (В.Дільтей, Е.Шпрангер та ін.) дійшли усвідомлення того, що зрозуміти людину можна тільки через розуміння смыслу її об'єктивно-життєвих проявів. Це означає, що розуміння смыслу передбачає знання смислових зв'язків людини чи певного людського угруповання як з актуальною життєвою ситуацією, в якій вони знаходяться в даний момент, так і з життєвим досвідом попередніх поколінь або проектами організації людського життя в майбутньому. У розуміючій соціології М.Вебера концепт смыслу стає одним із ключових у розумінні природи не тільки людських дій, а й людської культури загалом. Соціолог підкреслював, що трансцендентальна передумова всіх наук про культуру полягає в тому, що “ми самі є *культурними людьми*,”

маємо відповідну здатність і волю, які дозволяють нам свідомо обрати відповідну *позицію* щодо світу і надати останньому *сенсу*. Яким би цей сенс не був, він є основою наших *суджень* про певні явища дійсного людського життя і змушує нас ставитися до них (позитивно чи негативно) як до чогось *значущого* для себе” [1, с. 226–227].

На підставі подальшої розробки проблематики смислу в науковій літературі сформульовано низку універсальних припущень, як-от: кожна людська дія має певний сенс; люди живуть у світі смислів, які керують їхніми діями; у своєму житті люди постійно намагаються відшукати і реалізувати якісь смисли; осмисленість життя завжди пов’язана з належністю людини до певного соціального угруповання та його субкультури, прийняттям нею до реалізації в житті певних цілей і цінностей, активним ангажуванням її в якісь життєві справи, події, процеси; міра осмисленості життя змінюється протягом життя та ін.

Отже, життя людей, соціокультурний світ, у якому вони перебувають, їхні устремління та дії можна уявити як *цілісну смислову реальність*, яка має множинний прояв у різних формах і на різних рівнях людської життєдіяльності. І тут потрібно погодитись з думкою Д.Леонтьєва про те, що “не існує окремого об’єкта під назвою “сенс”, який можна було б точно визначити” [2, с. 486]. Смислова реальність є множинною, тому вона не вичерпується якимсь одним модусом. Проте пошуки домінантних смислових модусів дослідниками не припиняються. У зв’язку з цим, наприклад, Л.Сохань вважає, що “смысл життя – це найбільш узагальнена життєва мета, головний принцип життя, спосіб самореалізації особистості”. На її думку, смысл життя виступає як соціально-психологічний регулятор життя людини. Його можна визначити як домінанту, спрямованість особистості на реалізацію певних життєвих цінностей. Звідси смысл життя як найбільш узагальнений регулятор життя людини може існувати в двох формах: як свідоме уявлення людини про головні цілі й цінності її існування і як реальна спрямованість її життя на реаліза-

цію певних цілей і цінностей [3, с. 535–536]. На мій погляд, характерною особливістю смислу життя, яку яскраво демонструє у своїх міркуваннях Л.Сохань, є його *інтенціональність*. Інакше кажучи, смисл життя завжди характеризується спрямованістю на якийсь об'єкт, це завжди є усвідомленням, розумінням, бажанням чого-небудь як певних життєвих цілей і цінностей.

Своєю чергою Д.Леонтьєв визначає смисл “як відношення між суб'єктом і об'єктом або явищем дійсності, яке встановлює місце об'єкта (явища) в житті суб'єкта, виділяє цей об'єкт (явище) в образі світу і втілюється в особистісних структурах, що регулюють поведінку суб'єкта щодо даного об'єкта (явища)” [2, с. 144]. В даному визначенні, здається, теж підкреслюється інтенціональність як провідна характеристика смислу. Водночас тут проглядається й інша фундаментальна властивість смислу, а саме його *контекстуальність*. Тобто смисл завжди визначається через віднесення до більш широкого життєвого контексту. Не тільки до модусів суб'єктивної реальності, а й до об'єктивних відносин між суб'єктом і навколишнім світом. Явища, об'єкти, події дійсності, власні дії людей, які входять у їхній життєвий світ, стають для них смислом життя завдяки тому, що вони об'єктивно не є байдужими для їхнього життя, спричиняють певний вплив на його стан і перебіг.

У перспективі соціологічного теоретизування про особливості смислової реальності дуже важливою є репрезентація специфіки соціокультурних значень явищ дійсності та їхніх особистісних смислів. Соціокультурні значення явищ дійсності виробляються протягом історії культурою соціумів, тут вони інтерсуб'єктивним чином кристалізуються, акумулюються, інституціоналізуються, передаються від покоління до покоління. Центровими одиницями – носіями соціокультурних значень є загальноприйняті цінності й норми культури. Як зазначає російський філософ Г.Тулъчинський, цінності – це не предмети, не речі, а їх значення для людини і суспільства. Знання, пам'ятки

культури, книги є цінностями не з огляду на їхнє матеріальне втілення, а в силу того значення, яке вони мають для людського досвіду і пам'яті про нього. Реалізація цінностей у житті передбачає людську діяльність, яка здійснюється за правилами, зразками, тобто згідно з нормами, які визначають соціально прийнятні способи і засоби досягнення поставлених цілей. Разом цінності й норми створюють єдині комплекси – *ціннісно-нормативні системи* соціуму, які регулюють життєдіяльність людей у різних його сферах [4, с. 101–103].

Отже, з урахуванням існування в соціумі ціннісно-нормативних систем можна передбачити, що навколишня дійсність сприймається людиною не сама по собі, а під впливом існуючих соціокультурних цінностей і норм осмислено, як смислова реальність. Це означає, що явища дійсності отримують у контексті впливу ціннісно-нормативних значень суб'єктивні (особистісні) смисли.

Щоправда, випадки соціальних патологій (під впливом природних катаклізмів, епідемій, соціально-економічних криз), девіантної та делінквентної поведінки людей свідчать скоріше про незбігання об'єктивних значень явищ дійсності та їхніх суб'єктивних (особистісних) смислів. Це в принципі означає, що життєдіяльність людей може набувати своєї осмисленості не тільки на підставі зовнішньої регуляції з боку загальноприйнятих цінностей і норм, а й на основі саморегуляції. Суть справи тут полягає в тому, що достеменно не відомо, чи саморегуляція життєдіяльності людей здійснюється в даній ситуації завдяки інтеріоризованим соціокультурним цінностям і нормам, чи вона інспірується своїми специфічними (індивідуальними, субкультурними) цінностями і потребами. Так чи інакше, але цю пізнавальну обставину нерідко потрібно вирішувати в емпіричних соціологічних дослідженнях ціннісних, у тому числі й смисложиттєвих, орієнтацій різних угруповань нашого соціуму.

Далі увага концентрується на розгляді емпіричних даних моніторингу Інституту соціології НАНУ, які отримані

на підставі відповідей респондентів на смисложиттєві запитання: “У чому Ви вбачаєте сенс життя?”, “Чим передусім є для Вас навколишній світ?”, “Що більшою мірою допомагає Вам орієнтуватись у житті, розуміти хід подій, приймати правильні рішення?”. З цих запитань ключовим є, зрозуміло, перше. У соціологічному інструментарії воно мало закритий вигляд. “Кафетерій” можливих відповідей на нього становив 12 змістовних позицій, які означають різні виміри дійсного людського життя. Підставою операціоналізації даного “кафетерію” слугує розробка французьких дослідників Л.Тевено і Л.Болтанські щодо типології множинних реальностей (множинності загальних світів), у яких існують люди і які вони певним чином сприймають. Агрегування щодо однорідних вимірів людського життя дає змогу оперувати при аналізі отриманих даних типологією шести смисложиттєвих орієнтирів. При цьому об’єднання позицій “Реалізація творчих задумів” + “Душевний спокій, згода з самим собою, єднання з природою” репрезентує узагальнений смисложиттєвий синдром “Творчість і гармонія”; позицій “Досягнення висот професійної кар’єри” + “Популярність, публічне визнання своїх заслуг” – “Досягнення і популярність”; позицій “Сімейне благополуччя, діти та онуки як своє продовження” + “Велике кохання до жінки/чоловіка” – “Сім’я і любов”; позицій “Соціальна справедливість, громадянська злагода” + “Демократичний розвиток суспільства” – “Справедливість і демократія”; позицій “Матеріальний добробут” + “Можливість жити заради власного задоволення” – “Добробут і гедонізм”; позицій “Успішно планувати та організовувати свої дії” + “Бути сучасними, опановувати та використовувати нові технології” – “Раціональність і сучасність”.

На підставі виділених смисложиттєвих синдромів можна визначити рівень смислової інтенціональності, спрямованості респондентів на ті чи інші виміри людського життя, а також характер (упорядкованість) констатувальності їхніх смисложиттєвих орієнтацій. Крім того, цікавим, зда-

ється, є питання про узгодженість/неузгодженість смисложиттєвих орієнтацій різних статусних угруповань нашого соціуму. У зв'язку з цим дані соціологічного моніторингу дають змогу виділити кілька статусних угруповань сучасного українського суспільства. З урахуванням основних параметрів економічного капіталу (доходу, матеріального становища сім'ї) і культурного капіталу (освітнього рівня, наявності й використання предметів культурно-рекреаційного призначення) та їх розподілу серед опитаного населення можна виділити (сконструювати) такі статусні угруповання: *високостатусні*, які мають показники вище середнього рівня зазначених капіталів; *середньостатусні*, які мають відповідні показники середнього рівня; *низькостатусні*, які мають у даному відношенні показники нижче середнього. При цьому до уваги беруться як зайняті, економічно активні верстви населення, так і ті, що в сфері суспільного виробництва або ще не працюють (учні/студенти), або вже чи тимчасово не працюють (пенсіонери, домогосподарки, безробітні). Згідно з отриманими соціологічними даними у 2010 р. до високостатусних угруповань українського соціуму можуть бути віднесені працівники державного управління, спеціалісти технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою); спеціалісти гуманітарного профілю (освіта, наука, культура, охорона здоров'я, дошкільне виховання тощо) з вищою або середньою спеціальною освітою. Своєю чергою до середньостатусних угруповань можуть бути включені працівники правоохоронних органів і військовослужбовці (з середньою спеціальною освітою); підприємці середнього і малого бізнесу; робітники промисловості, будівництва, транспорту, торгівлі, сфери послуг (без вищої освіти), самозайняті у сільському господарстві, сфері послуг, торгівлі; учні-старшокласники, студенти аспіранти, курсанти. Низькостатусні угруповання охоплюють допоміжний персонал у всіх сферах суспільного господарства (без вищої або середньої спеціальної освіти), працівників сільськогосподарських підприємств, непрацюючих пенсіонерів,

домогосподарок, зареєстрованих і незареєстрованих безробітних. Цікаво, якщо у вибірковій сукупності моніторингу Інституту соціології НАНУ 2003 р. високостатусні угруповання становили 12%, середньостатусні – 30%, низькостатусні – 58%, то у вибірковій сукупності інститутського моніторингу 2010 р. перші охоплювали теж 12% респондентів, другі – 26% (порівняно з 2003 р. на 4% менше), треті – 62% (порівняно з 2003 р. на 4% більше).

Нижче (*табл.*) наводяться соціологічні дані, які дають змогу з'ясувати рівень інтенціональності та характер контекстуальності смисложиттєвих орієнтирів опитаного населення, а також узгодженість/неузгодженість смисложиттєвих орієнтацій виділених статусних угруповань соціуму. Сенс свого життя опитані в цілому пов'язують передусім з сім'єю, добробутом і творчістю. Потім йдуть справедливість, раціональність і досягнення.

Таблиця

Інтенціональність і контекстуальність смисложиттєвих орієнтирів опитаного населення, 2010 р. (%)

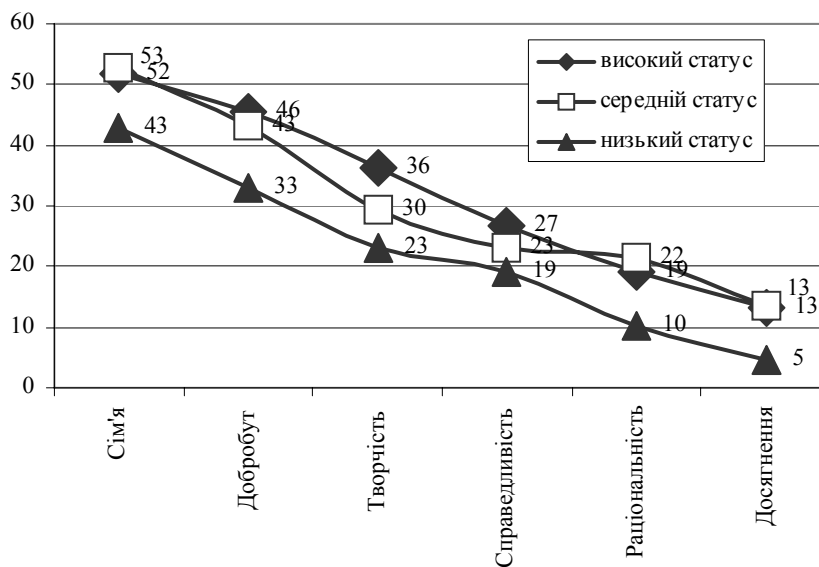
Смисложиттєві орієнтири	Угрупування			Вибіркова сукупність у цілому (N=1697)
	низького статусу (N=1047)	середнього статусу (N=444)	високого статусу (N=206)	
Сім'я	43	53	52	47
Добробут	33	43	46	37
Творчість	23	30	36	26
Справедливість	19	23	23	21
Раціональність	10	22	19	14
Досягнення	5	13	13	8

Щодо угруповань різного статусу, то характер контекстуальності смисложиттєвих орієнтирів у всіх однаковий (спочатку за порядком сім'я, добробут, творчість; потім справедливість, раціональність, досягнення). Інтенціональність же даних орієнтирів певним чином варіюється. Так, смислова спрямованість на всі зазначені виміри життя серед

Розділ третій

респондентів низькостатусних угруповань є нижчою, ніж серед респондентів середньостатусних і високостатусних угруповань. Водночас рівень смислової спрямованості респондентів високого статусу в одних випадках (творчість, справедливість) є відносно вищим, а в інших (сім'я, добробут, раціональність, досягнення) практично однаковим порівняно з рівнем смислової спрямованості респондентів середнього статусу. Візуально узгодженість/неузгодженість смисложиттєвих орієнтацій статусних угруповань соціуму добре проглядається на *рисунку*.

Рисунок
Узгодженість/неузгодженість смисложиттєвих орієнтацій статусних угруповань соціуму, 2010 р. (N=1697, %)

Найнижчу смислову інтенціональність низькостатусних угруповань нашого соціуму можна пояснити передусім, що тут (у даному угрупованні) зосереджуються респонденти, які мають погану матеріально-економічну ситуацію у своєму домогосподарстві, важкий спосіб життя, яке

характеризується сильним домінуванням матеріалістичних цінностей (“цінностей виживання”). Це, як правило, люди старшого віку, малозабезпечені, малоосвічені, вони є найбільш патерналістськи, егалітаристськи та традиціоналістськи налаштованими. Орієнтуватися в житті їм допомагає, як свідчать моніторингові дані, передусім особистий досвід, думки та досвід родичів і друзів, а також преса, радіо, телебачення. Але рівень цієї орієнтації (за винятком особистого досвіду) порівняно з угрупованням високого статусу тут суттєво нижчий, не кажучи вже про рівень орієнтацій на правове знання, наукове знання, твори літератури і мистецтва, спілкування в Інтернеті. На запитання “*Чим передусім, є для Вас навколишній світ?*” лише 13% респондентів низького статусу відповіли, що світ для них є “полем дій, активності”. Переважна більшість опитаних цього статусу (65%) сприймає світ як “місце свого існування”. Водночас світ вважають “полем дій, активності” в середньому 30% респондентів високого і середнього статусу, а “місцем свого існування” відповідно 49%. Порівняно з високостатусними і середньостатусними угрупованнями серед респондентів низького статусу спостерігається більше екстерналів (50% VS 42%), фаталістів (60% VS 46%), прихильників “лівих” політико-ідеологічних течій (25% VS 8%) і менше задоволених своїм життям (30% VS 42%), прихильників активного життя загалом (40% VS 54%).

Респонденти високого статусу (забезпечені, високоосвічені, адміністративна верства, бізнесмени, топ-менеджери, висококваліфіковані спеціалісти) мають у своєму середовищі найбільш активних, індивідуалістськи, неегалітаристськи та нетрадиціоналістськи налаштованих громадян. Високою репутацією серед них користуються самореалізаційні та ліберально-демократичні цінності. Тут спостерігається найбільше прихильників “центристських” і “правих” політико-ідеологічних течій у суспільстві (46%). Серед респондентів низького статусу прихильників “центристсь-

ких” і “правових” політико-ідеологічних течій 26%, а серед респондентів середнього статусу – 35%.

Що стосується середньостатусних угруповань (менеджери, підприємці у середньому і малому бізнесі, службовці, кваліфіковані робітники, наймані, фермери), то вони демонструють, як правило, середні показники своєї життєвої ситуації, життєвих орієнтацій і життєвої активності. Хоча в деяких випадках (наприклад, за інтенціональністю смисложиттєвих орієнтацій) вони є близькими до респондентів високого статусу. Від останніх респонденти середнього статусу також не відрізняються за кількістю прихильників активного життя загалом, задоволених своїм життям, прихильників “лівих” політико-ідеологічних течій тощо. Водночас, переважаючи відповідні показники низькостатусних угруповань, респонденти середнього статусу за вагою матеріалістичних і традиціоналістських цінностей майже не відрізняються від респондентів низького статусу.

Резюмуючи наведені міркування і констатації, можна зробити декілька узагальнених висновків:

- належність громадян до різних статусних угруповань зумовлює певну варіативність їхнього смислового сприйняття навколишнього соціокультурного середовища;
- серед респондентів низького статусу переважає смислове сприйняття навколишнього соціокультурного середовища переважно як джерела матеріалістичних, патерналістських, егалітаристських і традиціоналістських цінностей;
- серед респондентів високого статусу смислове сприйняття навколишнього соціокультурного середовища відбувається теж через оптику пріоритету матеріалістичних цінностей, але поряд з цим значущої ваги тут набувають неегалітаристські та нетрадиціоналістські ціннісні орієнтації, самореалізаційні та ліберально-демократичні цінності;
- серед респондентів середнього статусу смислові показники життя займають приблизно серединну позицію

між низькостатусними і високостатусними угрупованнями, хоча в одних випадках ці показники можуть наближатися до відповідних показників високостатусних угруповань, а у інших – до показників низькостатусних угруповань;

➤ смислова реальність сучасного українського соціуму, хоча й зумовлюється інституціональним впливом нових ціннісно-нормативних систем, що продовжують укорінюватися в українському суспільному етосі, тим не менш коригується за рахунок суб'єктивних (особистісних) смислів, які продукуються на підставі різних життєвих можливостей і шансів різних статусних угруповань соціуму.

Література

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика [пер. з нім. О.Погорілий] / М.Вебер. – К. : Основи, 1998. – 534 с.
2. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А.Леонтьев. – М. : Смысл, 2007. – 511 с.
3. Сохань Л.В. Искусство жизнетворчества. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба : Социологические очерки, социально-психологические эссе, интервью, глоссарий / Л.В.Сохань. – К. : Изд. дом Дмитрия Бурого, 2010. – 576 с.
4. Тульчинский Г.Л. Постчеловеческая персонология. Новые перспективы свободы и рациональности / Г.Л.Тульчинский. – СПб. : Алетейя, 2002. – 677 с.

*О.Злобіна,
доктор соціологічних наук*

ДИНАМІКА ОБРАЗУ СУСПІЛЬСТВА ТА ОБРАЗУ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ У МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ

Попри постійні соціальні зміни, активну динаміку владних стосунків, політичні протистояння, виборчі перегони тощо, образ українського суспільства в масовій свідомості залишається останніми роками практично незмінним.

Системотвірне ядро образу має переважно негативне забарвлення. Найбільш типовою асоціацією, котра для респондентів найтісніше пов'язана з сучасним українським суспільством, є “безлад” (52,6%), далі за частотою згадування розташовані: “розруха” (36,4%), “злидні” (35,7%), “протистояння” (24,1%) та “глухий кут” (19,7%). Позитивні характеристики пов'язує з образом українського суспільства незначна кількість опитаних. Попри поширене уявлення про демократичність українського соціуму, асоціюють наше суспільство зі “свободою” лише 7,7%, натомість “тиск” відчують 9,7%. Лише 11,9% асоціюють українське суспільство з “перспективою”, 3,9% убачають у ньому ознаки “піднесення”. Зовсім незначною є кількість респондентів, схильних характеризувати українське суспільство за допомогою таких ознак, як “згуртованість” (4,4%), “упорядкованість” (2,7%), “багатство” (1,9%).

Картина, яка фіксується у 2010 р., дуже відрізняється від року 2005, коли населення формувало образ українського суспільства на тлі очікувань позитивних змін. Відповідно з “перспективою” асоціювало цей образ у 28,1%, з піднесенням – у 17,2%, зі свободою – у 16,8%. Проте вже у 2006 р. усі оптимістичні сподівання значною мірою ущухли і надалі лише йшли на спад (*рис. 1*).

Як бачимо, тільки за рік позитивна налаштованість населення зменшилася у три–чотири рази. Перспектива у 2006 р. асоціювалася з образом українського суспільства лише у 8%, сподівання на піднесення зберегли лише 5%.

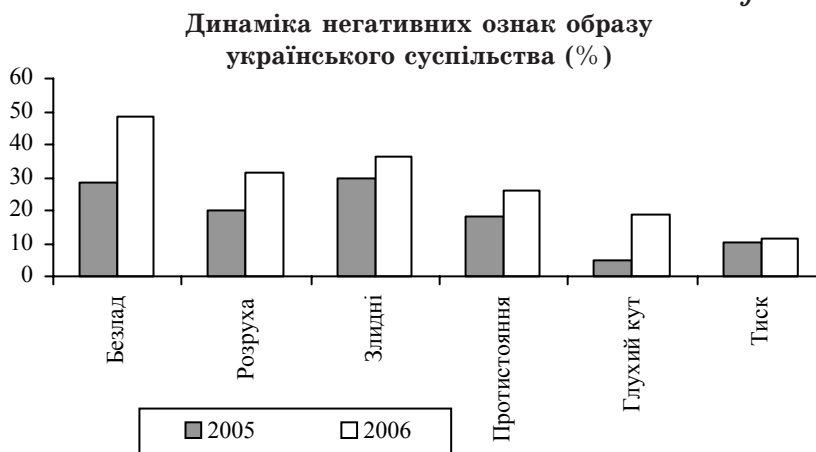
Рисунок 1

Натомість негативні ознаки набули за рік значної виразності (рис. 2). Особливо різко підсилилося відчуття безладу – від 28,4% до 48,2%. Показово, що хоча ніяких радикальних руйнацій протягом 2006 р. не відбувалося, асоціація образу суспільства з розрухою збільшилася за рік від 20,1% до 31,3%. Втрата відчуття перспективи супроводжувалася підсиленням протилежного образу. Якщо у 2005 р. “глухий кут” асоціювали з українським суспільством 5,1% опитаних, то у 2006 р. таких стало 18,7%.

У 2005 р. образ українського суспільства був певною мірою збалансованим, оскільки потенційно його наповнювали як негативні, так і позитивні асоціації. Образ “злиднів” (29,4%) та “безладу” (28,4%) певною мірою компенсувався образом “перспективи”, яку відчували 28,1%. Негативна асоціація з “розрухою” (20,1%) співіснувала із позитивною надією на “піднесення” (17,2%) та “свободу” (16,8%). Образ “протистояння” (18,1%) майже врівноважувався образом “згуртованості” (17,3%). І хоча асоціації із “впорядкованістю” (6,1%) та “багатством”

Рисунок 2

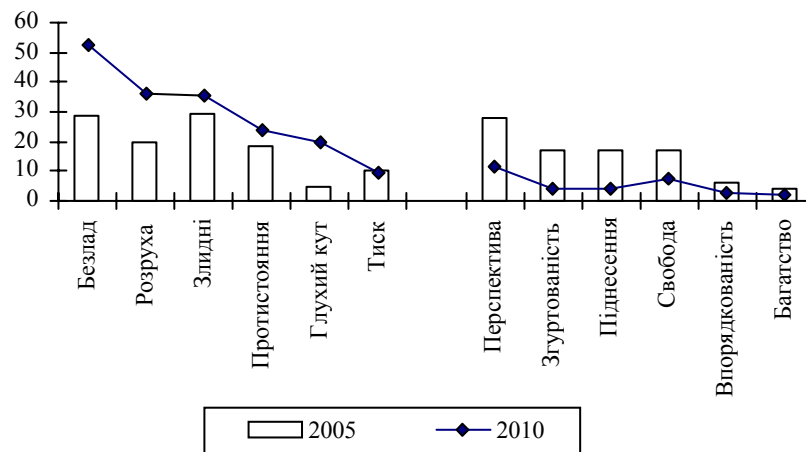
(4,1%) були досить рідкісними, так само рідкісним було і поєднання образу українського суспільства із “глухим кутом” (5,1%). Отже, це був образ, який потенційно містив у собі очікування позитивної динаміки.

Негативні зміни, які було зафіксовано у 2006 р., не тільки збереглися, а й підсилювалися у 2010 р. На сьогодні образ українського суспільства фактично позбавлений ознак позитивного розвитку ситуації, а скоріше фіксується навколо наростання ознак нестабільності (рис. 3). Дисбаланс позитивних та негативних ознак досить помітний. Уперше можна говорити про чітку системотвірну ознаку образу, яку поділяють більшість опитаних. Це образ безладу, з яким асоціюють сучасне українське суспільство 52,6%. У поєднанні з образом розрухи (36,4%) та злиднів (37,5%) у масовій свідомості виникає картина суспільства, несприятливого для життя. Не дивно, що в такому суспільстві 60,1% населення, обираючи судження, яке найбільш точно характеризує їхнє життя, зупинилися на варіанті “живу, як дозволяють обставини, живу як прийдеться”, а 20,7% вважають, що їхнє життя – це “безперервна боротьба за виживання”. Водночас таких, хто вважає, що веде вільне і творче життя, лише 7,5%, а тих, хто охаракте-

ризував власне життя як повноцінне, щасливе і комфортне, – усього 4,5%. Характерно, що ті, хто має позитивний образ власного життя, значуще вище оцінюють і позитивні складові образу суспільства. Зокрема, асоціюють українське суспільство зі свободою 17,2% представників груп, які оцінюють власне життя як вільне та повноцінне, а серед решти опитаних таких лише 6,4%. Подібна ситуація і щодо асоціації із перспективою. Її вбачають в українському соціумі 21,3% позитивно налаштованих щодо власного життя і на, половину менше (10,6%) поміж решти опитаних.

Рисунок 3

Співвідношення негативних та позитивних ознак образу українського суспільства (2005–2010, %)

Отже, порівняння образу теперішнього з образом минулого фіксує негативну динаміку у сприйнятті населенням українського суспільства. Водночас дані дослідження дають можливість порівняти образ теперішнього з образом майбутнього суспільства в очікуваннях населення. Для цього звернемося до аналізу відповідей на запитання: “Які почуття у Вас переважають, коли Ви думаєте про майбутнє України?”

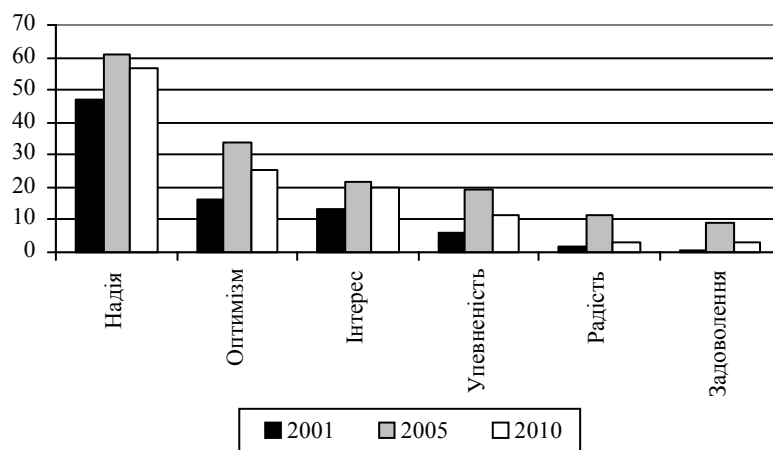
Розділ третій

Насамперед зазначимо, що емоційне сприйняття майбутнього також характеризує поєднання суперечливих характеристик. Так, з оптимізмом думають про майбутнє України 25,1%, натомість з тривогою – 29,1%, з інтересом – 19,8%, а з розгубленістю – 17,1%. Єдине, що об'єднує більшість населення, це почуття надії, яке відчують щодо майбутнього України 56,5% опитаних. Така ж картина фіксується і щодо сприйняття власного майбутнього, в яке з надією дивляться 58,8%, проте з тривогою 26,4%, а із страхом 13%.

Динаміка сподівань щодо майбутнього виглядає дуже подібною щодо сприйняття образу теперішнього при порівнянні даних 2005 та 2010 рр. Проте саме сприйняття майбутнього суспільства стало предметом моніторингу раніше, а отже, можна подивитися, яким воно було до 2005 р. Розглянемо динаміку позитивних очікувань у порівнянні з 2001 р. (рис. 4)¹.

Рисунок 4

Динаміка позитивних очікувань щодо майбутнього України (%)

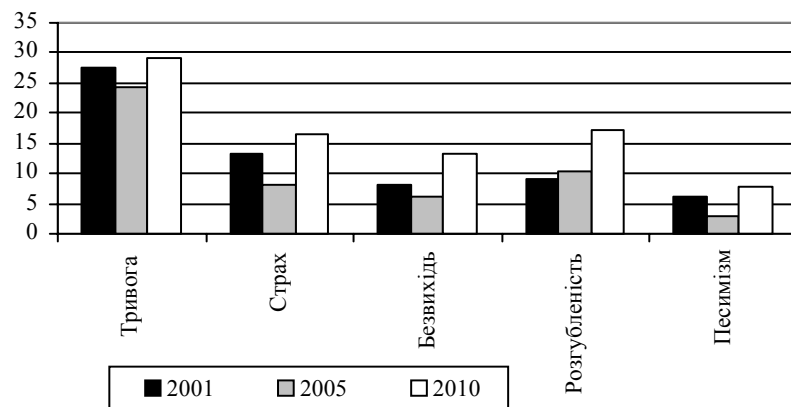
¹ У 2001 р. в опитуванні омнібусу вибірка становила 1200 осіб.

Як бачимо, на початку 2000-х сподівання на краще майбутнє були ще помітнішими, ніж тепер. Навіть надію на поліпшення мали менше половини опитаних (46,9%), лише незначна частка опитаних плекала оптимізм (16,4%), ще менше респондентів мали інтерес до майбутнього (13,1%), упевненість відчували лише 6,3%, радість – 1,8%, задоволеність – менше 1%. На тлі бурхливих подій 2005 р. образ майбутнього зазнав значних змін. Надію відчували понад 60% опитаних, відчуття оптимізму та інтересу збільшилися майже удвічі, упевненість зросла у чотири рази. Водночас надалі динаміка очікувань стала складнішою. Відчуття надії та оптимізму, хоча і зменшилися порівняно з 2005 р., але на сьогодні надію мають більше половини населення, оптимізм – чверть опитаних, упевненість у майбутньому відчують більше 10%. Ці показники значно вищі, ніж у 2001 р., що свідчить про загальне покращення образу майбутнього країни у масовій свідомості населення. Інтерес до майбутнього відчують нині близько 20%, що фактично на тому ж рівні, що і у 2005 р. Отже, можна констатувати, що у тривалій часовій перспективі сприйняття майбутнього країни населенням покращується.

Інші тенденції маємо щодо динаміки негативних очікувань (рис. 5).

Рисунок 5

Динаміка негативних очікувань щодо майбутнього України (%)

Зменшення негативних очікувань у 2005 р. було набагато скромнішим, ніж збільшення очікувань позитивних. Сподівання на поліпшення поєднувалися з тривогою, яку відчувало більше чверті населення. Згодом ці негативні очікування не тільки не зменшилися, а навіть зросли. На сьогодні очікування щодо майбутнього в негативному спектрі виглядають значно гіршими, ніж було у 2001 р. Зросли усі показники, причому розгубленість – практично удвічі, що свідчить про суперечливість образу майбутнього країни у масовій свідомості. Скажімо, у 25% тих, хто відчуває надію, вона поєднується з відчуттям тривоги.

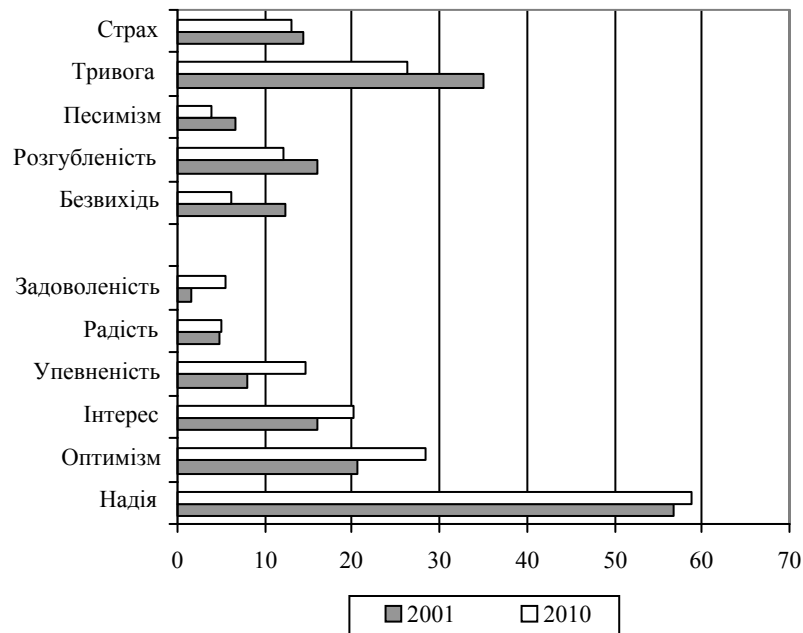
Знову-таки, образ майбутнього країни тісно пов'язаний з образом власного майбутнього. Проте тенденції тут дещо інші, ніж у оцінці майбутнього країни. Здавалося б, ми вже бачимо, що образ теперішнього життя для більшості населення не кореспондується з такими характеристиками, як повноцінність та творчість, скоріше, йдеться про життя в полоні несприятливих обставин, яке для значної частини населення набуває ознак виживання. Водночас образ власного майбутнього сьогодні став дещо кращим порівняно з 2001 р. Причому це відбивається як у збільшенні позитивних очікувань, так і в зменшенні очікувань негативних (рис. 6).

Як бачимо, помітно зменшилися усі негативні відчуття. Зокрема, відчуття тривоги мають тепер 26,4% опитаних проти 34,9% у 2001 р., відчуття безвиході зменшилося удвічі (з 12,3% до 6,2%). Натомість також помітно зросли оптимізм – наразі його відчувають 28,3% проти 20,7% у 2001 р., упевненість зросла удвічі (з 7,9% до 14,7%). І хоча кількісно групи з позитивними сподіваннями ще не великі, можна констатувати тенденцію до загального поліпшення образу власного майбутнього у масовій свідомості.

Порівняння образів майбутнього країни та власного майбутнього свідчить про поступовий процес роз'єднання уявлень про власне майбутнє життя і про майбутнє країни. На сьогодні таке розмежування чітко фіксується

Рисунок 6

Динаміка образу власного майбутнього (2001–2010, %)

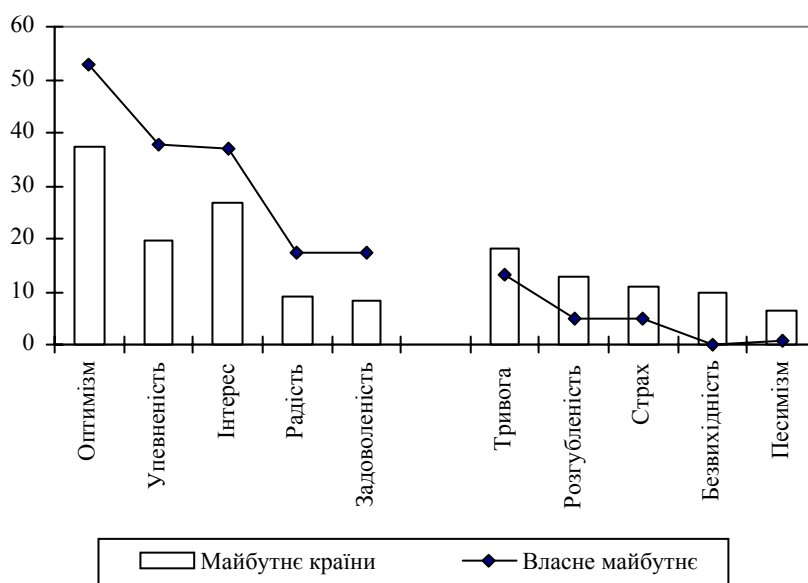

у вже виділеній нами раніше групі тих, хто веде повноцінне, вільне життя (рис. 7). За винятком надії, яка представлена в образі майбутнього в обох випадках однаковою мірою, решта позитивних сподівань щодо власного майбутнього помітно вища за сподівання щодо майбутнього суспільного. Те саме можна побачити і щодо негативів. У власному майбутньому представники цієї групи їх бачать помітно менше. Скажімо, безвихідь щодо майбутнього країни відчують 10%, а щодо власного майбутнього – жоден з представників цієї групи.

У групі тих, хто відповів, що живе як доведеться, і тих, хто вважає власне життя боротьбою за виживання, розбіжності у позитивних очікуваннях практично відсутні, хоча і намітилася тенденція до меншої негативної оцінки власних перспектив порівняно із перспективами країни (рис. 8).

Рисунок 7

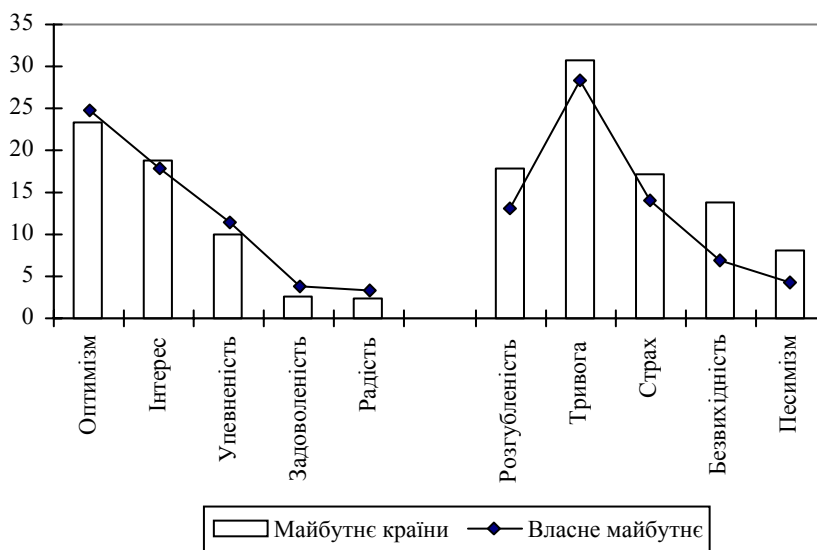
Динаміка образу майбутнього країни та образу власного майбутнього у групі тих, хто веде повноцінне, вільне життя (2010, N=221, %)

Водночас привертає увагу різка розбіжність кількості позитивно та негативно налаштованих респондентів у порівнюваних групах. Така розбіжність фіксується в оцінках як майбутнього країни, так і власного майбутнього. Серед тих, хто веде повноцінне життя, з оптимізмом дивляться у власне майбутнє 52,9%, у майбутнє країни – 37,3%. Серед групи тих, хто живе як доведеться або виживає, таких відповідно 23,4% та 24,8%. Упевненість у власному майбутньому відчувають у першій групі 37,6%, у майбутньому країни – 19,5%, у другій групі відповідно 11,5% та 10,2%. Інтерес до власного майбутнього мають 37,1%, до майбутнього країни 26,8% представників першої групи та відповідно 17,8% і 19,1% представників другої. Аналогічні тенденції маємо і щодо негативних відчуттів. На-

Рисунок 8

Динаміка образу майбутнього країни та образу власного майбутнього у групі тих, хто живе як доведеться або бореться за виживання (2010, N=1451, %)

приклад, тривогу за майбутнє країни відчувають у першій групі 18,2%, за власне майбутнє – 13,1%, а у другій відповідно 31,8% та 29,4%.

Отже, можна констатувати, що на сьогодні як образ українського суспільства, так і образ власного життя у масовій свідомості населення має скоріше негативне забарвлення. Образ теперішнього великою мірою проектується на образ майбутнього як щодо суспільства, та і щодо власного майбутнього. Водночас очікування щодо власного майбутнього загалом позитивніші, ніж щодо майбутнього українського суспільства.

Т.Загороднюк

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Одним із найважливіших завдань моніторингу, що проводить Інститут соціології НАН України починаючи з 1992 р., є вивчення динаміки соціально-психологічного стану населення нашої країни. Отримані дані дають змогу відстежувати за низкою показників процес формування ціннісно-нормативної системи українського суспільства, яка є реальним соціальним підґрунтям для виникнення нових соціальних структур та інститутів, притаманних суспільству, що трансформується [1].

Досліджуючи зміни соціально-психологічного стану населення та ціннісно-нормативної системи в Україні у межах щорічного моніторингового дослідження, Н.Паніна розробила систему показників морального, психічного і психологічного здоров'я населення. В якості концептуального підґрунтя прийняте визначення цінностей як “значущості явищ і предметів конкретної соціальної дійсності з точки зору їхньої відповідності (або невідповідності) потребам особистості”. Таким чином, симптомо-комплекс цінностей, що формується на основі відповідних потреб, інтегрується в узагальнюючий показник – соціальне самопочуття [2, с. 8]. Воно визначається ступенем задоволення соціальних потреб людини, які є похідними від існуючої в суспільстві системи соціальних благ. Для вимірювання структури цінностей Н.Паніна і Є.Головаха використовували спеціальну методику – інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС) [3]. Соціально-психологічний стан населення вимірювався класичними методиками, адаптованими Н.Паніною до умов масових опитувань в Україні.

Розглянемо основні показники соціально-психологічного стану населення України до і під час економічної кризи.

Таблиця 1

**Соціально-психологічний стан населення України
до і під час економічної кризи**

<i>Показники</i>	2008	2010
Індекс аномійної деморалізованості (шкала 0–18 балів)	13.12	12.90**
Індекс цинізму (шкала 0–14 балів)	9.73	9.63
Інтегральний індекс національної дистанції (шкала 1–7 балів)	5.16	5.22
Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП)	3.78	4.23
Індекс тривожності (шкала 20–80 балів)	45.43	45.52
Життєва задоволеність (шкала 1–5 балів)	2.88	2.87
Інтегральний індекс соціального самопочуття ІСС20 (шкала 20–60 балів)	39.43	38.56*

* Різниця значуща на рівні 1% ; ** – на рівні 5% .

Як свідчать дані (*табл. 1*), на тлі глибокої економічної кризи населення України демонструє подальше зростання адаптивного потенціалу. Аномійна деморалізованість населення є реакцією на стан аномії, що притаманний суспільствам у періоди нестабільності. Можна було очікувати її зростання внаслідок важкого економічного стану в державі та різкої зміни політичної ситуації після президентських виборів. Дійсно, рівень аномійної деморалізованості є високим, але, попри погіршення умов життя, спостерігається зниження цього показника, що може бути свідченням адаптованості більшості населення до життя в сучасному суспільстві.

Надію на подальшу соціальну адаптацію населення України дає аналіз змін індексу тривожності, який дає змогу вимірювати функціональний психологічний стан людини. За даними моніторингу 2008 та 2010 рр., цей показник практично не змінився. Не змінився також рівень життєвої задоволеності, який є показником, що має тісний зв'язок з особистісними якостями, а його зміни відбуваються під впливом зовнішніх факторів. Відомо, що коефіцієнт кореляції між цими показниками дорівнює 0.51 [4, с. 76],

тобто взаємозв'язок дуже тісний. Попри те, що рівень тривожності є високим, він поступово знижується починаючи з 1998 р., коли сягав 50.7 бала. Показник життєвої задоволеності був найнижчим у 1998 р. – 2.1 бала. Поступово до 2008 р. він зріс майже до середнього значення, яке не змінилось і нині. Це означає, що більшість населення України поступово виходить зі стану безнадійності та соціального зuboжіння.

Основним показником рівня соціальної напруженості виступає індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП). “Критичне” його значення дорівнює 4.4 бала, воно “сигналізує” про готовність населення до масових акцій протесту. За всю історію моніторингу високий рівень соціальної напруженості спостерігався двічі: у 1998 р. – 4.2 бала на тлі загального погіршення соціально-економічної ситуації в державі та у 2005 р. – 4.6 бала під впливом бурхливих подій “помаранчевої революції”. Дані цього року свідчать про те, що зростання соціальної нестабільності до рівня 1998 р. зумовлено головним чином економічними факторами: втратою роботи, зниженням заробітної плати та її масовими невиплатами, зростанням цін на продукти харчування та комунальні послуги тощо.

Тривожною ознакою є поступове (хоча й статистично незначуще порівняно з 2008 р.) зростання інтегрального індексу національної дистанції. Воно віддзеркалює тенденцію поглиблення національного ізоляціонізму в Україні. За підрахунком Є.Головахи, “загальний результат трансформації масової свідомості такий, що за роки незалежності в Україні питома вага психологічно відкритих (толерантних) людей знизилась більш як утричі. Особливе занепокоєння викликає розростання ксенофобійних настанов: кількість їхніх носіїв за десять років зросла в чотири рази” [5, с. 643].

Розглянемо детальніше зміни соціального самопочуття населення України, що відбулись у період соціально-економічної кризи 2008–2010 рр. Про рівень соціального самопочуття у важливих сферах життєдіяльності свідчать дані,

наведені у *таблиці 2*, де сучасна ситуація із задоволенням конкретних соціальних потреб людей порівнюється з результатами опитувань щодо недостатності соціальних благ у 2008–2009 рр.

Таблиця 2
Відсоток громадян України, яким бракувало певних соціальних благ у 2008–2010 рр. (%)

“Чого з переліченого далі Вам бракує?”	2008	2009	Різниця відсотків 2008–2009	2010	Різниця відсотків 2009–2010	Різниця відсотків 2008–2010
Уміння жити за нових суспільних умов	34,9	34,2	0,7	33,2	1,0	1,7
Здоров'я	45,8	46,1	-0,3	46,5	-0,4	-0,7
Належної роботи	37,0	42,0	-5,0*	46,5	-4,5**	-9,5*
Необхідного одягу	21,0	20,2	0,8	23,7	-3,5**	-2,7
Гарного житла	34,1	31,1	3,0	35,1	-4,0**	-1,0
Сучасних економічних знань	38,2	36,1	2,1	38,5	-2,4	-0,3
Упевненості у власних силах	29,7	27,9	1,8	28,2	-0,3	1,5
Необхідної медичної допомоги	48,4	50,7	-2,3	52,1	-1,4	-3,7**
Модного і гарного одягу	32,3	32,2	0,1	35,6	-3,4**	-3,3**
Необхідних меблів	27,0	24,4	2,6	27,4	-3,0	-0,4
Сучасних політичних знань	27,5	23,8	3,7*	24,7	-0,9	2,8
Рішучості в досягненні своїх цілей	27,2	26,7	0,5	27,9	-1,2	-0,7
Юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів	48,4	48,8	-0,4	49,4	-0,6	-1,0
Можливості повноцінно проводити відпустку	53,6	55,8	-2,2	58,8	-3,0	-5,2*
Можливості мати додатковий заробіток	41,8	47,2	-5,4*	47,2	0,0	-5,4*
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	32,2	32,4	-0,2	32,4	0,0	-0,2
Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем	22,4	22,0	0,4	23,9	-1,9	-1,5
Повноцінного дозвілля	44,1	43,7	0,4	45,7	-2,0	-1,6
Можливості працювати із повною віддачею	27,1	29,8	-2,7	32,7	-2,9	-5,6*
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	48,9	52,5	-3,6*	49,8	2,7	-0,9

* Різниця відсотків значуща на рівні 1% ; ** – на рівні 5% .

Нагадаємо, що моніторингове дослідження 2008 р. проводилось навесні, до настання кризових явищ, і зафіксувало найвищий рівень соціального самопочуття за всі роки спостереження – 39.4 бала, коефіцієнт варіації 0,23. ПСС впритул наблизився до середнього свого значення, що означало, що питома вага громадян України, яким не вистачало соціальних благ, уже майже не перевищувала відсоток тих, хто почувався у стані соціальної деривації [5, с. 261]. Рівно за рік, у 2009 р., коли економічна криза вже півроку вирувала у країні, значення ПСС становило 38,9, коефіцієнт варіації 0,22. У квітні 2010 р. воно незначно знизилось до 38.5, коефіцієнт варіації 0,23, але так і не сягнувши рівня 2006 р. (38,3, коефіцієнт варіації 0,23).

Найнагальнішою не задоволеною потребою населення України є нестача належної роботи: за роки кризи відсоток людей, яким її бракувало, зріс на чверть. Порівняно з даними 2008 р. щорічно майже на 3% зростає частка людей, що не мають можливості “працювати із повною віддачею”. Це пов’язано насамперед з тим, що внаслідок масових скорочень працівники вимушені працювати не за фахом, а там, де знайшли роботу, навіть таку, яка не відповідає їхньому кваліфікаційному рівню. У 2009 р. значно зросла кількість людей, які хотіли б, але не могли мати додатковий заробіток. На жаль, у нинішньому році ситуація не змінилась: 47,2 % респондентів не можуть його знайти. Можна зробити висновок, що, незважаючи на деяку стабілізацію економічної ситуації в країні, ринок праці знаходиться в стані депресії, яка зумовлена значною недостатністю робочих місць.

Тривалий характер соціально-економічної кризи випробовує терпіння людей. Якщо на першому її етапі у 2009 р. скоротилась питома вага респондентів, яким бракувало “гарного житла”, “модного і гарного одягу”, “необхідних меблів”, то в цьому році недостатність матеріальних благ відчувається населенням гостріше.

Невдала державна політика в галузі охорони здоров’я, багаторічне її фінансування за залишковим принципом,

неможливість отримати належну безоплатну медичну допомогу і необхідні обстеження призвели до того, що відсоток людей, яким не вистачає “необхідної медичної допомоги” за два роки зріс на 3,7%. А майже половина респондентів (46,5 %) відповіли, що їм “не вистачає здоров’я”. Цей показник мало змінився впродовж усіх років спостереження, що свідчить про необхідність кардинальних змін у соціальній політиці держави. На стан здоров’я населення України також негативно впливає той фактор, що внаслідок матеріальної скрути люди не мають “можливості повноцінно проводити відпустку” (погіршення за два роки на 5,2%) та половина населення не може “харчуватися відповідно до своїх смаків”, а третина стабільно навіть не має “можливості купувати необхідні продукти”.

За період спостережень, а саме з 1995 р., практично не змінилась ситуація з забезпеченням потреб населення у правовому захисті: близько половини громадян зазначають, що їм не вистачає юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів. Порівняно з 2008 р. скоротилась частка людей, яким бракувало “сучасних політичних знань”.

Водночас спостерігається поступове пристосування населення до життя в ринкових умовах. Про позитивні наслідки трансформаційних процесів, що повільно, але відбуваються у нашій державі, свідчить те, що замість, здавалося б, природного в таких умовах стану розгубленості та невпевненості людей відчутна протилежна тенденція (хоча й статистично незначуща) – підвищення ініціативності населення під час кризи. На 1,7% порівняно з 2008 р. зменшилася питома вага людей, яким не вистачає “уміння жити за нових суспільних умов” та на 1,5 % – “упевненості у власних силах”.

Аналіз наведених даних свідчить про правильність думки Н.Паніної про те, що під час соціальної невизначеності у процесі соціальної адаптації на перший план виходять особистісні якості людини. Зростає відсоток так званих інтерналів, тобто людей, здатних відповідати за перебіг їхнього життя, покладаючись насамперед на власні сили

і розум, а не на зовнішні обставини. Можна також зробити висновок про доволі стабільний соціально-психологічний стан населення України під час перебігу соціально-економічної кризи 2008–2010 рр.

Література

1. Загороднюк Т. Нормативно-личностный подход к изучению трансформационных процессов в социологии Н.Паниной / Т.Загороднюк // Соціальні виміри суспільства. – К. : ІС НАНУ, Азбука, 2010. – Вип. 2(13). – С. 103–114.
2. Панина Н. Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии / Н.Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5–26.
3. Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.И.Головаха, Н.В.Панина. – К. : ІС НАНУ, Стилос, 1997. – 63 с.
4. Головаха Е. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е.Головаха, Н.Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
5. Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : ІС НАНУ, Фолиант, 2008. – 656 с.

*А.Зоткін,
кандидат соціологічних наук*

ОРІЄНТАЦІЯ НА ВНУТРІШНІ РЕСУРСИ ЯК СКЛАДОВА ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Визначення стабілізуючих засад є одним з пріоритетних завдань для будь-якого суспільства. Якщо для розвинутих країн Заходу таким є середній клас, то які основи має українське суспільство? Про український середній клас як стабілізуючий чинник можна навіть не згадувати через нечисельність, аморфність і, звідси, слабку впливовість на ситуацію в країні та суспільстві. “Протестантська етика” не відома українському капіталізму взагалі, а ідея “американської мрії” є викривленою у бік звичайного споживачтва. Попри те, що до “середніх” відносять себе 38,0% українців (з 2006 р. цей показник залишився майже незмінним), можна говорити про неузгодженість статусних позицій, внаслідок чого бажане видається за дійсне. Український середній клас залишається невеликим маргіналізованим прошарком, представники якого практично не затримуються на своїх позиціях, а переміщуються або на верхні щаблі соціальної ієрархії, або (що частіше) – униз. В Україні не діють традиційні для східних суспільств стабілізуючі чинники – релігія (країни ісламського світу), культура ієрархічних відносин (Японія, Китай). Повертаючись до теми виявлення вірогідних засад українського суспільства (попередні роздуми викладені у нашій праці “Про соціальні основи українського суспільства” [1], слід зазначити дестабілізуючу роль зовнішніх факторів. Навіть якщо лишити за межами уваги часто згадувану концепцію “зіткнення цивілізацій” С.Гантінгтона та розташування України на “цивілізаційному разломі”, маємо підкреслити, що: 1) наша Україна є державою, що перебуває на перетині сфер інтересів великих гравців на глобальній політичній арені; 2) їй як порівняно невеликій державі доводиться маневрувати між сильни-

Розділ третій

ми державами; 3) різні моделі історичного розвитку регіонів України визначають пріоритети у векторах зовнішньополітичної орієнтації регіональних спільнот. Різновекторність орієнтацій громадян не дає можливості визначення єдиної стратегії розвитку України. При цьому не йдеться про маневрування між сильними геополітичними гравцями, згадане вище, оскільки воно само по собі є стратегією і ґрунтується на пріоритеті своїх інтересів (згідно з формулюванням Б.Дізраелі: “У Британії немає постійних ворогів, або постійних союзників. У неї є тільки постійні інтереси”). Україна протягом двох десятиліть “розривається” між напрямками євроінтеграції та партнерства з Росією. Парадокс в тому, що ці напрями не суперечать один одному ані в програмах та заявах більшості політич-

Таблиця 1
Пріоритети шляхів розвитку України (%)

	1994	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Розширювати зв'язки у межах СНД	40,5	38,8	31,8	23,8	18,5	15,4	13,4	13,1	10,9	13,7	12,5	14,9
Розвивати відносини переважно з Росією	16,6	14,8	14,4	5,0	4,8	4,1	8,6	11,4	8,3	9,9	10,5	13,1
Зміцнювати східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	–	–	–	23,7	24,0	22,8	34,0	34,3	29,3	31,7	29,8	26,8
Встановлювати зв'язки з розвиненими країнами Заходу	12,6	13,9	15,9	12,8	16,4	16,5	12,7	14,4	17,9	15,2	17,7	14,1
Опиратися передусім на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	12,9	14,4	18,5	17,7	19,7	26,1	22,2	17,1	20,2	20,3	19,3	20,6
Різні регіони України мають обирати свій шлях	4,1	4,4	4,5	5,0	4,1	3,5	–	–	2,9	2,3	2,3	2,0
інше	3,7	2,8	2,6	2,5	2,8	1,5	1,0	1,3	1,6	0,6	0,7	0,8
Важко сказати	9,5	10,8	12,2	9,3	9,7	10,1	8,0	8,2	8,9	6,3	7,1	7,8

них сил, ані в уяві населення (даний феномен амбівалентності описаний у роботах Є.Головахи та Н.Паніної [2]).

Проте в контексті численних чинників дестабілізації можна виокремити наявність групи, позиція якої могла б стати рятівною для українського суспільства. Йдеться про умовну групу “самодостатніх”, для якої пріоритет є орієнтації на власні ресурси. З 2005 р. їх частка серед опитаних становить у середньому 20% (табл. 1).

Як можна бачити, з початку 90-х років минулого століття відбулися зміни: громадяни України стали менше висловлювати сумнівів щодо пріоритетів розвитку країни. Групи респондентів, що дали відповіді щодо розширення зв'язків у межах СНД, з Росією, східнослов'янським блоком, розвиненими країнами Заходу демонструють або поступове зменшення (зв'язки в межах СНД), або певні ситуативні коливання (інші варіанти) їх кількості. На їх тлі група, для якої пріоритетною є опора на власні ресурси (ми дали їй умовну назву “самодостатні”), поступово зростала з початку 1990-х років і, як зазначалося, у 2005–2010 рр. має стабільний середній показник 20% опитаних. Для нас становить інтерес соціальний портрет цієї групи та установки її представників, що дасть змогу наблизитись до відповіді на питання про соціальне підґрунтя розвитку українського суспільства.

За показниками віку варіант орієнтації на власні ресурси посів друге місце за відповідями серед молоді (19,7%) та серед людей від 30 до 55 років (22,9%). Для цих вікових груп більш високі показники має тільки варіант східнослов'янського блоку (22,2 та 28,9%). Серед громадян віком від 55 років група “самодостатніх” поступається за чисельністю прихильникам східнослов'янського блоку, і перебуває на одному рівні з групами респондентів, що обрали варіанти розширення зв'язків у межах СНД та розвитку відносин переважно з Росією.

Загалом з огляду основних соціально-демографічних характеристиках особливо різких контрастів серед прихильників різних шляхів розвитку України немає. Більш помітні вони у розподілі результатів відповідей по регіонах.

Таблиця 2

**Пріоритети шляхів розвитку України:
регіональний розподіл (%)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Загалом
Першою чергою розширювати зв'язки у межах СНД	4,6	13,3	16,0	22,8	14,9
Розвивати відносини переважно з Росією	3,7	11,2	18,8	17,6	13,1
Зміцнювати східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	10,0	25,2	35,4	33,7	26,8
Встановлювати зв'язки, першою чергою, з розвиненими країнами Заходу	35,0	15,4	5,6	4,4	14,1
Опиратися перш за все на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	33,0	20,3	16,6	15,3	20,6
Різні регіони України мають обирати свій шлях	3,2	1,8	2,0	1,5	2,0
інше (напишіть)	0,3	0,5	1,4	1,0	0,8
Важко відповісти	10,3	12,3	4,2	3,6	7,8

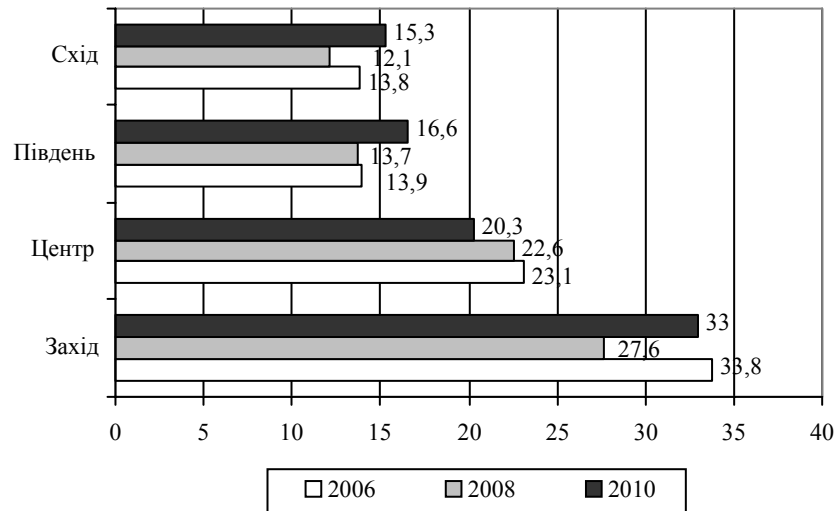
З таблиці 2 можна бачити, що третину мешканців Західного регіону можна віднести до “самодостатніх”. П'ята частина мешканців Центру також віддають перевагу самостійному шляху розвитку. Ідея опори на власні ресурси притаманна й певній частині жителів Півдня (16,6%) та Сходу (15,3%) країни.

Розглядаючи кількісну динаміку групи “самодостатніх” у останні роки, можна помітити деякі невеликі коливання у їх складі по регіонах (рис.).

Можна бачити, що незначну тенденцію до зменшення частки “самодостатніх” демонструє Центр. Для мешканців Заходу притаманні коливання: в 2008 р. сегмент тих, хто має пріоритет опори на власні ресурси, зменшився на 6% (у порівнянні з 2006 р.), проте у 2010 р. він знову повернувся на рівень 2006 р. Тенденцію до невеликого збільшення частки “самодостатніх” у 2010 р. продемонстрували Південь та Схід.

Рисунок

**Регіональний розподіл групи
“самодостатніх” (2006 – 2010 рр., %)**

Помітні відмінності й за мовними ознаками: до “самодостатніх” відносять себе 27,5% громадян, які розмовляють у своїй родині переважно українською мовою, і 12,9%, які розмовляють російською. Утім, такий контраст “пом’якшується” тим, що перевагу опорі на власні ресурси віддають 19,3% двомовних респондентів, які спілкуються вдома і українською, і російською мовами. Таким чином, виходячи з розподілу відповідей респондентів на запитання щодо шляхів розвитку України за регіональною та мовною ознаками, які мають певну значущість при розгляді українського суспільства, можна зробити попереднє припущення. Різні сегменти умовної групи “самодостатніх” (за наведеними вище ознаками) можуть вкладати своє розуміння самодостатності у розвитку України. Що, гадаємо, характерно і для інших умовних груп, які можна виокремити на основі відповідей на запитання про шляхи розвитку країни. Так, респонденти, що визнали пріоритет-

ним зміцнення східнослов'янського блоку України, Росії та Білорусі, можуть по-різному розуміти формат такого блоку. Проте на відміну від інших груп, де розуміння шляхів розвитку має певну чіткість, “самодостатні” ще мають недостатньо обґрунтовану стратегію (або її прототип). Які ресурси могли б стати основою для розвитку України? Що вкладається у поняття “незалежність” для України? Ці та інші питання залишилися нерозкритими у ході дослідження групи “самодостатніх”.

Становлять інтерес соціально-психологічні установки досліджуваної групи, що, можливо, дають змогу виявити причини її виокремлення з загалу респондентів. В оцінці власного життя серед “самодостатніх” достатньо великий сегмент тих, хто вважає його вільним і творчим (28,4%). За цим показником вони випереджають усі інші групи. Прихильники самостійного шляху розвитку посіли друге місце у оцінці свого життя як повноцінного та щасливого (19,8%) та неупорядкованого (альтернатива “живу, як дозволяють обставини, живу, як прийдеться” – 21,2%). Життя як безперервну боротьбу за виживання найбільше оцінюють прихильники зміцнення східнослов'янського блоку (32,%), тоді як серед “самодостатніх” таких лише 17,7%.

В оцінках власного майбутнього респонденти, що визнали пріоритетним самостійний шлях розвитку, також виявляють переважно позитивні очікування. Серед “самодостатніх” виявилось помітно більше (порівняно з іншими групами) респондентів, у почуттях яких щодо свого майбутнього переважають задоволеність (29,9%). Між групою прихильників самостійного розвитку і групою тих, для кого ближчим є шлях зміцнення східнослов'янського блоку, можна бачити помітний контраст за частками респондентів, які відчувають стосовно свого майбутнього безвихідь (21,6 та 28,8% респондентів), розгубленість (19,7 та 26,1%), песимізм (15,3 та 31,9%), тривогу (18,3 та 30,1%), страх (18,5 та 30,5%).

Навколишній світ сприймається респондентами з групи “самодостатніх” здебільшого як поле активної діяльності (23,3%). Водночас у ставленні до світу можна бачити й різноспрямованість ставлення групи “самодостатніх”:

частки респондентів, що оцінюють його як джерело задоволення (23,3%) та як джерело неприємностей (22,0%) майже однакові. Відповідає активній позиції “самодостатніх” й їх оцінка сенсу життя. Окрім традиційних для українського суспільства цінностей сімейного благополуччя та матеріального добробуту, значущість яких продемонстрували всі групи, для прихильників самостійного шляху розвитку сенс життя ще убачається в популярності, публічному визнанні своїх заслуг (22,2%), демократичному розвитку (28,3%). Нівелювання будь-якого сенсу в житті (відповідь “ні в чому”) найменше притаманне саме представникам групи “самодостатніх” (5,9%). Для підкреслення контрасту можна зауважити, що 35,3% респондентів, які дали такий варіант відповіді, входять до групи прихильників зміцнення східнослов'янського блоку, по 20,6% – до груп, що убачають розвиток у відносинах у межах СНД та з Росією, 11,8% – до групи прихильників європейського шляху розвитку країни.

Не менш важливими є настанови громадянської позиції респондентів. Так, у ставленні до свого громадянства саме представники групи “самодостатніх” продемонстрували найвищий серед інших груп рівень гордості. Дуже пишаться тим, що вони є громадянами України, 30,7% “самодостатніх”, скоріше пишаться – 23,5%. Проте достатньо високими є й показники за альтернативами “зовсім не пишась” (15,5) та “скоріше не пишась” (15,9), за якими вони випереджають результати відповідей по групах євроорієнтованих та прихильників розвитку відносин переважно з Росією.

Щодо ставлення до авторитаризму, то в результатах відповідей респондентів з групи “самодостатніх” також можна спостерігати певний дисбаланс. Так, 25,0% респондентів, не згодних з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії, є представниками умовної групи, що досліджується нами у цій статті. Проте серед них є і багато тих, хто погодився з цим твердженням, і тих, хто не визначив своєї позиції

(тут їх випередили тільки прихильники зміцнення східнослов'янського блоку).

Таким чином, можна припустити, що умовна група “самодостатніх”, представники якої орієнтуються на самостійний шлях розвитку України при опорі на власні ресурси, в перспективі могла б стати однією з стабілізуючих сил українського суспільства. Поки що вона представлена переважно україномовними респондентами Заходу та Центру. Проте в 2010 р. результати відповідей на Сході та Півдні продемонстрували тенденції збільшення сегменту “самодостатніх” у цих регіонах. Перевагами прихильників самостійного розвитку країни (за результатами відповідей на окремі запитання) є переважно оптимістичне ставлення до життя, навколишнього світу, активна життєва позиція, відносно вищий рівень громадянської самосвідомості. Водночас навіть така невелика розвідка, викладена в даній статті, дає змогу бачити певну розбалансованість позиції представників групи “самодостатніх”. Це свідчить про слабку оформленість цієї групи. Залишається не з'ясованим ступінь адекватності розуміння респондентами самостійного розвитку країни та тих ресурсів, на які вона могла б спиратися. Але у будь-якому випадку вагомість цієї групи у суспільстві і тенденція до її кількісного зростання є підґрунтям для проведення відповідних політичних та економічних перетворень.

Література

1. Зоткін А. Про соціальні основи українського суспільства / А.Зоткін // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 360–367.
2. Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до “оранжевой революции” / Наталья Викторовна Панина // Панина Н.В. Избранные труды по социологии : в 3 т. – Т. I. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики / сост., ред., вступ. статья Е.И. Головахи. – К. : Факт, 2008. – С. 131–156.

*Н.Ходорівська,
кандидат соціологічних наук*

СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РЕФЛЕКСІЇ

Терміни “відомість, свідомий” вживають на позначення активності розумових відносин із собою самим та світом, які формують продукт аналітичної ментальної діяльності – картину світу суб’єкта свідомості. Терміни-антагоністи – “підсвідомість”, “несвідомий” – не апелюють, звичайно, до непритомності чи недієздатності, однак вказують на факт недостатньої усвідомленості або несприйняття суб’єктом певних обставин, фактів тощо. Недостатність усвідомлення певних ситуацій, наприклад пов’язаних з етикою поведінки, може стати причиною неосмисленої, а отже, неефективної і навіть неадекватної поведінки людини в певних життєвих обставинах. Це може перешкоджати повсякденному дотриманню власних інтересів, досягненню людиною бажаних цілей. Для групи, спільноти недостатність усвідомлення ситуації на загал та рефлексії як самоаналізу, а тим паче – негативізму побутової свідомості можуть призводити до неготовності реагувати на зміни в ситуації, до хаотичної, неузгодженої поведінки, що спричиняє дезінтеграцію та навіть аномію. Проаналізуємо особливості рефлексивності громадської свідомості, скориставшись результатами моніторингу ІС НАН України. Адже критичний аналіз активною громадськістю подій та процесів у суспільстві – передумова виникнення актуальних для країни ініціатив, спрямованих на своєчасне розв’язання гострих проблем, наявність яких очевидна для громадян.

Умовно розрізняють “буттєвий” пласт свідомості – той, де фіксуються образи уявлення та факти з навколишньої дійсності, та “рефлексивний” – оцінний, той, де формуються відтінки ставлення суб’єкта свідомості до об’єкта [1]. Вони нероздільно пов’язані між собою, оскільки образи-

уявлення вже в момент їхнього сприйняття людиною так чи інакше (раціонально чи емоційно, інтуїтивно чи сенсорно) зазнають оцінки, піддаються певному обмірковуванню.

Процес глибинного осмислення, самоосмислення, розумового пошуку свого місця у світі, усвідомлення власних мотивацій та цінностей, стосунків з людьми в гуманітарних науках називають рефлексією. Зрозуміло, що рефлексивність людини виявляється різною мірою у її ставленні до різних об'єктів, проблем та сфер життя, залежить не лише від особистих якостей людини, а й від ситуації, що складається в її житті загалом та в момент оцінювання зокрема.

У філософських підходах рефлексію розцінюють як акт самоаналізу, спрямованого на подолання ускладнення, що виникає у реалізації практики – розумове зусилля, вторинне щодо простого усвідомлення, необхідне в контексті розвитку та оновлення практики. У психології розглядають міру, або глибину, рефлексивності як процесу, результатом якого є не лише усвідомлення “буття Я”, його сутнісних особливостей, характеру, способу мислення, змін, ціннісних орієнтацій, видів діяльності, повсякденної або екстремальної поведінки. Це також і аналіз стосунків “Я”, усвідомлення свого місця і ролі в соціальних осередках, у відносинах “Я” з довкіллям, формування ставлення до суспільних процесів та явищ.

У соціології рефлексивність [2, с. 159] розцінюється як процес суспільний, пов'язаний з формуванням суспільства ризику і необхідністю модернізації; за У.Беком [3], знання в суспільстві ризику зумовлюють виживання. За Ю.Габермасом [4] та Е.Гідденсом [5], зростаюча рефлексивність може перетворюватись на фактор емансипації, саморозвитку людини та спільноти. У сформованих ними підходах розрізняють такі:

1) практична свідомість – не цілком усвідомлене, часом неререфлексоване знання, котре індивід почасти не може сформулювати свідомо, однак вмiло застосовує його, реалізуючи ту чи іншу лінію поведінки;

2) дискурсивна свідомість (поміркований, логічний, раціональний рівень свідомості індивіда);

3) несвідомі або частково усвідомлені мотиви, які виявляються в бажаннях, що спонукають індивіда до дії і формують певний “коридор”, у межах якого пролягає лінія поведінки.

Міру рефлексивності людини, а тим більше – спільноти визначити доволі складно: зовнішні її прояви неоднозначні. Факт сумнівів під час оцінювання може бути саме тим свідченням присутності процесу рефлексивності, який легко тлумачити хибно – як відсутність аналітичності. Крім того, ситуація, в якій відбувається оцінка, може перешкоджати людині зробити це вільно.

Власна думка людини формується в загальному контексті утворення та переосмислення картини світу, яка виникає в дитинстві і постійно зазнає змін у результаті сприйняття нових вражень, інформації, самоаналізу тощо. Картина світу визначається як цілісна, багатовимірна система уявлень людини про світ, себе та людську діяльність [6]. У картині світу людини будемо умовно розглядати такі категорії об’єктів та явищ, або уявлень про них: уявлення про “Я” (матеріальне, тілесне, духовне, соціальне), та “Світ” – “близькі”, “знайомі” та “абстрактні” образи. Уявлення про “Я” формуються у процесі рефлексії людини стосовно самої себе; “близькі” образи уявлень – ті, які виникають у тісних стосунках людини з об’єктами, оточуючими, довкіллям та техносферою. “Близькі” образи уявлень найкраще знайомі людині, чіткіші, оцінки їх найліпше сформовані. “Знайомі” образи уявлень – віддзеркалення тих об’єктів та явищ, з якими людині доводиться здавати собі справу лише періодично; вони залишаються не досить чітко окресленими в свідомості; частково вони формуються опосередковано, з інформаційного обміну. “Абстрактні” образи уявлень майже цілком формуються за допомогою комунікації, і з реальними їх прототипами людині не доводиться стикатися впродовж усього життя. Гіпотетично можна припустити, що “близькі” образи уявлень найбільш чітко окреслені в свідомості людини, “знайомі” – менше, а “абстрактні” – найменше.

Розділ третій

Це підтверджує, наприклад, міра визначеності у відповідях громадян на запитання про рівень їхньої довіри до сім'ї та родичів (“близькі” образи), сусідів (“знайомі” образи) та співвітчизників (“абстрактні” образи уявлень) (табл. 1).

Таблиця 1

Відповіді українців на запитання стосовно
міри їхньої довіри (%)

<i>1.а ... Сім'ї та родичам</i>	1994	1999	2005	2008	2010
Зовсім не довіряю	1	1	1	0	1
Переважно не довіряю	2	2	1	1	1
Важко сказати, довіряю чи ні	7	5	4	3	3
Переважно довіряю	28	25	35	31	31
Цілком довіряю	59	67	59	65	65
Не відповіли	3	0	0	0	0
<i>1.б ... Сусідам</i>					
Зовсім не довіряю	7	9	6	5	5
Переважно не довіряю	13	15	14	15	14
Важко сказати, довіряю чи ні	36	36	28	25	27
Переважно довіряю	28	27	43	47	45
Цілком довіряю	13	12	9	8	9
Не відповіли	3	1	0	0	0
<i>1.в ... Співвітчизникам</i>					
Зовсім не довіряю	6	8	3	4	3
Переважно не довіряю	13	13	9	10	11
Важко сказати, довіряю чи ні	47	48	39	37	41
Переважно довіряю	23	22	42	41	38
Цілком довіряю	7	8	7	8	7
Не відповіли	4	1	0	0	0

Очевидно, що міра визначеності відповідей на це запитання має як часову, так і “просторову” динаміку. У часовій координаті частота вибору відповіді “важко сказати” зменшується – громадяни виявляють порівняно більшу упевненість у визначенні власної довіри до цих суб’єктів у 2010 р., ніж виявляли у 1994 р. У “просторовій” координаті, як очікувалося, порівняно краще окреслені “близькі”

образи уявлень (сім'я), дещо менше – “знайомі” (сусіди), і порівняно найменше – “абстрактні” (співвітчизники). Водночас відбувається поступове зростання довіри населення України до сусідів і співвітчизників, що свідчить, найімовірніше, про зростання рівня інтегрованості українців, хоча це й відбувається у практичній свідомості, на рівні емоційного взаємного сприйняття.

Гіпотеза про більш чітке осмислення “близьких” образів уявлень порівняно зі “знайомими” та “абстрактними” не цілком підтверджується, коли проаналізувати специфіку усвідомлення громадянами економічної сфери діяльності.

Відповідаючи на запитання щодо оцінки “близьких” образів уявлень, а саме: *“Чи згодні Ви особисто працювати у приватного підприємця?”*, *“Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.)?”*, *“Якби у Вас несподівано з'явилась велика сума грошей, де б Ви захотіли її зберігати?”* громадяни не могли визначитися з відповіддю на рівні 11–20% у різні роки опитування. Відповідь “важко сказати” на запитання щодо оцінки “знайомих” образів, а саме: *“Як Ви ставитесь до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні?”*; *“Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)... Малих підприємств?”*; *“Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)... Землі?”*; *“Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?”* в різні роки опитування вибирають від 16% до 32% громадян. Бачимо, що міра визначеності громадян стосовно “знайомих” образів уявлень порівняно нижча, ніж стосовно “близьких”: припущення підтверджується.

Однак ця тенденція не повністю зберігається, коли йдеться про “абстрактні” образи уявлень: не визначилися з відповіддю стосовно них (*“Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)... Крупних підприємств?”*, *“Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?”*) від 14% до 41% опитаних у різні роки дослідження. Міра невизначеності

Розділ третій

стосовно “абстрактних” образів уявлень значним чином коливається в громадській свідомості у економічній сфері; найімовірніше, це свідчить про залежність ставлень від надходження нової інформації.

Аналізуючи відповіді громадян на запитання “*Чого з наведеного Вам не вистачає?...*” щодо переліку життєво важливих факторів, бачимо певну розмитість у практичній свідомості громадян (*табл. 2*): тілесний образ “Я” (здоров’я) та образи “близької” сфери картини світу, такі, як житло, одяг, роботу – виявляється важко оцінити в термінах достатності від 12% до 21% опитаних.

Таблиця 2

Чого з наведеного Вам не вистачає?...
(Я-тілесне та близькі образи уявлень) (%)

<i>2.а. Здоров’я</i>	<i>1995</i>	<i>1999</i>	<i>2005</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>
Не вистачає	48	53	51	46	46
Важко сказати, вистачає чи ні	20	17	18	18	17
Вистачає	30	28	30	35	36
Не цікавить	1	1	1	1	1
Не відповіли	1	1	0	0	0
<i>2.б. Роботи, що підходить</i>					
Не вистачає	41	56	46	37	46
Важко сказати, вистачає чи ні	18	12	15	16	14
Вистачає	28	19	24	32	25
Не цікавить	12	12	15	15	15
Не відповіли	1	1	0	0	0
<i>2.в. Необхідного одягу</i>					
Не вистачає	48	43	31	21	24
Важко сказати, вистачає чи ні	18	21	19	15	17
Вистачає	30	30	44	58	53
Не цікавить	3	5	6	6	6
Не відповіли	1	1	0	0	0
<i>2.г. Добротного житла</i>					
Не вистачає	43	39	41	34	35
Важко сказати, вистачає чи ні	16	16	14	15	16
Вистачає	36	40	41	46	46
Не цікавить	4	4	4	5	3
Не відповіли	1	1	0	0	0

Частка тих, хто не визначився з відповіддю по кожному з наведених життєво важливих факторів, коливається в доволі незначних межах (до 6% різниці) впродовж років опитування. Частка тих, кому вистачає вказаного чинника (всіх, крім роботи), за роки опитувань зростає.

Таблиця 3

Чого з наведеного Вам не вистачає?... (Я-духовне) (%)

<i>3.а. Вміння жити в нових суспільних умовах</i>	1995	1999	2005	2008	2010
Не вистачає	47	44	35	35	34
Важко сказати, вистачає чи ні	35	36	36	31	37
Вистачає	13	14	24	29	24
Не цікавить	4	5	5	5	5
Не відповіли	1	1	0	0	0
<i>3.б. Сучасних економічних знань</i>					
Не вистачає	47	41	46	38	39
Важко сказати, вистачає чи ні	25	23	21	22	22
Вистачає	8	10	16	21	19
Не цікавить	19	25	17	19	20
Не відповіли	1	1	0	0	0
<i>3.в. Сучасних політичних знань</i>					
Не вистачає	32	29	31	28	25
Важко сказати, вистачає чи ні	26	23	24	23	24
Вистачає	11	12	21	25	22
Не цікавить	30	35	24	24	29
Не відповіли	1	1	0	0	0
<i>3.г. Упевненості в своїх силах</i>					
Не вистачає	31	32	34	30	28
Важко сказати, вистачає чи ні	36	33	28	27	27
Вистачає	30	31	35	40	42
Не цікавить	2	3	3	3	3
Не відповіли	1	1	0	0	0
<i>3.д. Рішучості у досягненні своїх цілей</i>					
Не вистачає	28	29	31	27	28
Важко сказати, вистачає чи ні	38	34	29	27	30
Вистачає	27	27	32	38	35
Не цікавить	6	9	8	8	7
Не відповіли	1	1	0	0	0

Обмірковуючи питання достатності власних якостей, що характеризують “Я-духовне”, таких, як уміння жити в нових суспільних умовах, сучасні економічні або політичні знання, впевненість у своїх силах, рішучість у досягненні своїх цілей тощо, громадяни виявляють дещо менший рівень визначеності: важко оцінити ці властивості в різні роки опитування виявляється від 20% до 40% опитаних (*табл. 3*).

Дослідженням, виконаним у 2004 р. [7], було визначено деякі відмінності в рефлексії тих з опитаних, які пережили різноманітні складні повсякденні ситуації упродовж останніх 12 місяців, та тих, хто таких ситуацій не пережив. Була відмічена вища схильність до аналізу тих опитаних, які мали досвід повсякденних негараздів щодо: власних якостей; характеристик оточуючих людей, котрі допомагали у важких життєвих обставинах. Ті з опитаних, хто не мав досвіду скрут, виявили меншу схильність до рефлексії і стосовно себе, і стосовно оточуючих. Простежимо формування цих умовних груп за даними моніторингу 2010 р. (*табл. 4*).

Частка тих, хто не переживав тяжких скрут, яка з 1994 до 2008 р. удвічі зросла і становила 40%, до 2010 р. зменшилась до третини опитаних: вочевидь, на частоту появи життєвих негараздів впливає світова економічна криза. У 2010 р. кількість тих з опитаних, хто пережив скрутні ситуації, становила 1203, а тих, хто не мав такого досвіду, – 597 респондентів. Порівнюючи відповіді цих двох груп на запитання стосовно процесів, що проходять в економічній сфері, не знаходимо суттєвої різниці в їхніх рівнях визначеності в оцінках; відмітимо, що ті з респондентів, хто не пережив скрутних ситуацій, частіше оцінюють позитивно ринкові явища сучасної економіки, зокрема приватизацію.

Порівняння відповідей цих двох груп на запитання стосовно їхньої міри довіри рідним, сусідам та співвітчизникам (*табл. 5*) дає змогу визначити, що коли йдеться про “близькі” та “знайомі” образи уявлень, різниці у мірі визначеності оцінок між цими групами немає, однак ті з

**Динаміка появи скрутних ситуацій
у житті респондентів (%)**

Таблиця 4

<i>Різновид ситуації</i>	<i>1994</i>	<i>1999</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>
Власна тяжка хвороба, операція	14	16	14	16	10	11
Тяжка хвороба або смерть близьких	25	27	19	20	15	14
Стан, близький до самогубства	3	2	2	2	1	1
Втрата роботи	10	16	11	11	7	12
Потерпання від злочину	8	10	7	8	5	5
Велика матеріальна скрута	34	51	28	25	16	23
Безпорадність перед свавіллям влади	17	27	15	16	15	16
Невдалі комерційно-фінансові операції	4	4	3	2	2	2
Звертання по допомогу до суду, прокуратури, адвоката	3	5	4	6	5	5
Втрата оптимізму	25	29	17	17	21	21
Зневіра в людях	30	31	16	16	16	18
Втрата віри у свої сили	19	19	11	12	9	11
Конфлікти з оточенням	10	9	4	5	5	6
Інші тяжкі ситуації	5	6	3	1	2	1
Ніяких складних ситуацій не пережив	19	18	31	34	40	33

опитаних, хто пережив різні негаразди, менше схильні довіряти своїм рідним або сусідам, ніж ті, хто не мав досвіду скрут. Коли ж ідеться про “абстрактні” образи (співвітчизників), респонденти з досвідом тяжких обставин виявляють не лише нижчий рівень довіри, а й меншу схильність до чіткого визначення своїх позицій (43% не визначилися з відповіддю), ніж ті, хто такого досвіду не має (35% невизначених). Порівняння відповідей опитаних цих груп стосовно довіри до інших соціальних суб’єктів дає змогу визначити, що група з багажем скрут виявляє дещо вищу визначеність в оцінках та вищий рівень довіри лише до церкви та духовенства – очевидно, з досвіду отримання підтримки в релігійних закладах.

Розділ третій

Оскільки життєві негаразди змушують багатьох замислюватися над питаннями, пов'язаними з особистими цінностями, порівняємо відповіді цих умовних груп на запитання “У чому Ви вбачаєте сенс життя?”¹ (табл. 6).

Частота виборів групи з досвідом скрут помітно вища, ніж групи без цього досвіду; отже, міра рефлексивності щодо сенсу життя сфери “Я” – духовне виявляється дещо вищою у тих, хто має багаж переживання скрутних ситуацій.

Таблиця 6
Бачення сенсу життя умовних груп (%)

	<i>Пережили скрутні ситуації, N=1203</i>	<i>Не пережили скрутних ситуацій, N=597</i>
У душевному спокої, у згоді з самим собою, у єднанні з природою	42	38
У реалізації творчих задумів	14	11
У досягненні висот професійної кар'єри	14	12
У популярності, публічному визнанні своїх заслуг	3	2
У сімейному благополуччі, у дітях та онуках як своєму продовженні	72	64
У великому коханні до жінки/чоловіка	26	21
У соціальній справедливості, громадянській згоді	28	25
У демократичному розвитку суспільства	16	15
У матеріальному добробуті	54	50
У можливості жити заради власного задоволення	23	19
У тому, щоб бути сучасним, опанувати та використовувати нові технології	10	8
У тому, щоб успішно планувати та організувати свої дії	21	16
У чомусь іншому	2	1
Ні в чому	2	2
Важко відповісти	5	6

¹ Можна було обрати всі варіанти відповідей, що підходять.

Отже, рефлексивність громадян виявляється частково залежною від соціальної дистанції до об'єкта, що оцінюється: “близький” образ уявлення – порівняно чіткіші оцінки, “знайомий” – більш неокреслені чи “абстрактний” – найбільш розмиті. Мірою появи скрутних ситуацій рефлексивність стосовно різних об'єктів виявляє залежність від ситуації. Якщо ближчі за соціальною дистанцією об'єкти – “близькі” та “знайомі” – виявляються задіяними в ситуації, оцінки змінюються, водночас рефлексивність стосовно “абстрактних” – зменшується. У скрутних обставинах рефлексивність активізується стосовно тих об'єктів, суб'єктів, процесів, які більш дотичні до ситуації життєвого негаразду; активізується також переосмислення “Я”–духовного; простір свідомості певним чином “звужується”, і “абстрактні” уявлення набувають ще більшої розмитості.

Література

1. Велихов Е.П. Сознание: опыт междисциплинарного подхода / Велихов Е.П., Зинченко В.П., Лекторский В.А. // Вопросы философии. – 1988. – № 11. – С. 3–30.
2. Большой толковый социологический словарь : т. 2. (П-Я) ; [пер.с.англ.]. – М. : Вече, АСТ, 1999. – 528 с.
3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У.Бек ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
4. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Ю.Хабермас ; [пер. с нем. М.М.Беляева и др.]. – М. : Весь мир, 2003. – 416 с.
5. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э.Гидденс // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 107–134.
6. Психологический словарь / под ред. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещерякова. – М. : Педагогика-Пресс, 1996. – 440 с.
7. Ходорівська Н. Ситуаційні негативи повсякденності й адаптивні ресурси людини / Н.Ходорівська //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 140–157.
8. Головаха Є. Українське суспільство 1992–2008 : соціологічний моніторинг / Є.Головаха, Н.Паніна. – К. : ІС НАНУ, 2008. – С. 36–43.

*Ю.Сасенко,
доктор економічних наук*

МОДЕЛІ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Я бачу минуле, яке не минає.

Я бачу майбутнє, якого не ждуть.

Тарас Шевченко

Доба нової антидемократичної коаліції – з перших кроків її авторитарного “господарювання” в країні розпочалася і продовжується порушеннями Конституції України – здає території і виробництва, інформаційний і духовний простори новітнім “собіратілям русських земель”. Справа може зайти дуже далеко, а небезпека надто близька...

Відтак саме в цей руїний час, коли статус колонії неоліберської Росії зловісною чорною хмарою нависає над Україною та після президентських виборів 2010 р. на 20-му році новітньої незалежності боюся руба ставити запитання: “А яка Україна потрібна українському соціуму?”. По-перше, у громадській opinio postcolonialis і постсоветизму такі моделі розвиватимуть по вертикалях і горизонталях, а, по-друге, може виявитися, що ті моделі – одна страшніша за іншу. Бо за ці 20 років жодна влада не наворотила суспільну свідомість громадян України ні розголосим словом, ні, а це найголовніше, реальною справою на демократичну модель думання, розуміння і реального творення модерного майбутнього України за кращими критеріями і надбаннями світової практики. Не лінійним мавпуванням, а творчим пристосуванням до українських соціокультурних, історичних, екологічних, словом ментальних (у широкому розумінні), особливостей і умов.

За ці два десятиліття інтелект і перо навколовладних “райтерів” видали “нагора” терикони програм “модернізації” молодій державі. А держава все ще “пасе задніх” на “ослячій лаві” світової мапи... А причина проста – моделюють не ті моделі. Справа у тому, що будь-який суспільний

суб'єкт – від індивіда до світової спільноти – живе в координатах чотирьох моделей життя.

Чотири моделі життєдіяльності:

➤ *Діюча модель* – та, за якою відбувається йдешне життя.

➤ *Бажана модель* – та, за якою суб'єкт, оцінюючи свої орієнтації та зіставляючи їх з довколишнім, хотів би жити.

➤ *Можлива модель* – та, яку, реально оцінюючи всі внутрішні та зовнішні умови, суб'єкт міг би побудувати, – у яку суб'єкт реально міг би трансформувати діючу модель.

➤ *Ідеальна модель* – ніколи не досяжна, “сяюча, як манлива зоря” – модель праведника з усіма християнськими заповідями, моделі утопістів і комуністів – такі моделі повинні існувати в уяві суб'єкта хоча б для того, аби порівнювати з нею діючу, бажану чи можливу модель – свою та інших суб'єктів.

Так от, усі набудовані моделі модернізації України нічого спільного з можливими моделями не мають. Вони – або бажано-неможливі, або близькі до ідеально-манливих, тобто програми заради програм. Цієї трагічної для країни традиції дотримується поки що і нова влада, що і характеризує її антидемократичне спрямування – демагогія авторитаризму замість реальних програм і дій демократизації.

Національний потенціал

Другим вельми важливим критерієм можливих моделей розвитку виступає *національний потенціал*, що має такі складові:

Вольовий потенціал – уміння ставити реально досяжну мету, розробляти програму її реалізації, контролювати хід її повного виконання – як і попередні уряди і президенти, нинішня команда не має чіткої мети та реальної програми демократизації незалежної України, отже, вона має майже нульовий вольовий потенціал демократизації – все, що є – то високодзвонні демагогічні заяви.

Духовний потенціал – наявність провідної верстви “совісті нації”, яка всі дії влади та громадянського суспільства оцінює за шкалою “добро–зло” та спрямовує їхні дії в інтервалі морально-етичних норм – немає такого потенціалу в національних структурах влади (безумовно, український соціум ще не втратив потенціал духовності, та прояв його на національному рівні заблокований олігархічно-кримінальними механізмами).

Інтелектуальний потенціал – сукупність знань, технологій, досвіду та наявності носіїв цих складових інноваційного розвитку – все це Україна поки що має в достатніх обсягах, але цей інтелект нації впродовж 20 років залишається незадіяним – олігархам треба робити гроші негайно та побільше, витискуючи все можливе із сектору низько інтелектуального виробництва та наживаючись на операціях “купив–продав”.

Інформаційний потенціал – мережі та засоби інформаційного метаболізму – від ЗМІ до літератури та мистецтва – приватна складова цього потенціалу в неукраїнських, недемократичних, а то й у ворожих руках.

Матеріальний потенціал – сукупність машин, механізмів, ресурсів (включаючи людські), виробничі споруди, житлово-комунальні та соціокультурні комплекси тощо – переважна більшість у занедбаному стані, чисельність населення катастрофічно зменшується, а здоров’я людей погіршується: нас стає менше за кількістю та гірших за станом здоров’я (у 1992 р. тих, хто оцінював своє здоров’я дуже добрим та добрим, було 30 %, а у 2010 р. їх стало менше – 20%).

Демократичний потенціал – обсяг середнього класу та громадянського суспільства – ні того, ні того в українській реальності практично немає, окрім їхніх жалюгідних паростків: 81% українського загалу відносять себе до категорії традиційних бідняків – частина з них (60%) живуть як доведеться, як змушують обставини, а 21% оцінюють своє життя як безперспективну боротьбу за виживання; лише 17% стабільно з 1992 р. зайняті якоюсь із форм дозвіл-

левих занять – члени політ- та громадських організацій, релігійних громад, творчих і спортивних об'єднань; ба, більше, олігархічно-кримінальний режим убачає в середньому класі, на базі якого формується громадянське суспільство, своїм “гробовщиком” – авторитаризм ненавидить і подавляє усілякі демократичні форми опозиції.

Головна особливість національного потенціалу – *без наявності вольового потенціалу він перетворюється на неорганізовану, невизначену сукупність певних властивостей*, кожна з яких може мати достатню потужність, та за відсутності системної вольової цілісності національний потенціал втрачає дієвість; Україна без демократичної перетворюючої волі – показовий тому приклад. Майдан–2004 ініціював та вимагав такої волі. В.Ющенко звів нанівець вольовий імпульс Майдану. Нова влада має волю до авторитаризму і демонструє безволля у відносинах із Росією.

Принципи суспільної трансформації

Трансформація – це процес переходу від початкового стану до реально можливого. Цей термін і принцип має смисл лише за трьох умов: 1) чітко визначений початковий стан; 2) чітко визначена реально можлива модель кінцевого стану – структурована мета; 3) розроблена реально можлива програма переходу (перетворення) початкового стану в кінцевий. В останні роки цей термін заявлений підміною смислів – українське суспільство дійсно якось змінюється, але без мети, без визначення наміченої реально-можливої моделі. Відтак абсолютно безпідставно вживати термін “українське суспільство, що трансформується”.

Гори прекрасних слів та програм вилиті на українські голови за останні 20 років! А як дійшло до діла, то отримали руїну. Україна перманентно залякла, мов той Бурданів осел перед вибором стіжка сіна із двох абсолютно однакових, – у виборі із двох стратегій:

- або продовжувати творення слів, промов, проповідей і текстів про щасливе демократичне майбутнє;
- або негайно братися за діло й з усією потугою втілювати в життя проект модерної України.

Соціальне здоров'я нації, як і кожної людини, визначається, якщо інтегрально, двома критеріями: 1) ступенем розв'язання проблем минулого (рішучим і остаточним закриттям тем і проблем) – минуле не може вічно тиснути на потуги творення майбутнього; 2) часткою проблем майбутнього, які стоять на поточному порядку денному, за постійного коригування можливостей їхнього розв'язання – саме проблеми майбутнього повинні наповнювати час і простір українського життя. “Зупинений час” – то витівки поетів і німецьких. Час ніколи не зупиняється. Час вимагає наповнювати його ефективними проектами.

Звідси два висновки: А. Чим більша частка майбутнього у сьогоднішній, тим здоровіший суб'єкт. Б. Інтелект України надто загруз в оплакування нашого минулого та відсторонений від сьогочасся, об'єктивних оцінок подій та прийняття реорганізаційних рішень щодо майбутнього. Україною управляє так звана політична еліта, а не інтелект нації.

За і проти. Доктор Осип Мороз (США) полюбляє повторювати: “Ви мені скажіть, ЩО Ви обстоюєте, а я сам зрозумію, ПРОТИ чого Ви”. Проти чогось – це означення ризиків. За щось – це пошук шансів і можливостей подолання ризиків. Продуктивність і ефективність має переважати пасивність.

Невтомний борець і будівничий нової Польщі Адам Міхник також обстоює пріоритет позиції “за щось”: “потрібна революція, але не така, як у Франції і Росії, а радше, як в Америці – тобто революція ЗА ЩОСЬ, а не ПРОТИ ЧОГОСЬ (виділено мною. – *Авт.*). При цьому саме за конституцію, а не за рай на Землі. За антиутопічну конституцію. Тому що утопії ведуть до гільйотини і ГУЛАГу” [1].

Шанси. Не ризики вирішують майбутнє, а ШАНСИ знаходити та втілювати в життя найкращі моделі майбутнього. Треба перетворити Україну з “суспільства ризиків” на “суспільство шансів” – така нагальна потреба часу.

Слово і діло. Зі Слова будь-що тільки починається... А якщо точніше, то ефективним має бути тільки такий ланцюг: “Ідея (думка) – Слово – Шанс можливого – Рішення – Дія – Контроль за рухом до мети”. “Професійні патріоти” намагалися будувати новітню Україну гарним словом (Драч, Павличко, Юценко тощо). А справа робиться рішеннями і діями. Комунобільшовики і бандити саме так і робили, бо діяли невідкладно. Маємо таку Україну, яку зробили вони, а не енергія Духу, Свісті й Інтелекту Нації.

Ускладнення ситуації. Реалізація проекту “Новітня Україна” сьогодні надто ускладнилася. До рудиментів посткомунізму, постколониалізму, постголодомору і постчорнобиля, з якими народилася незалежність, додаються новітні пекельні перешкоди: 1) олігархо-клановий кучкізм; 2) а у 2010 р. – залізобетонна олігархічно-кримінальна система влади з безмежним цинізмом, розквіт якого ще попереду. Деградація України поступово набирає загрозливого (трагічного) характеру.

Принципи відродження (зворотності). Будь-який деградаційний процес у кожній своїй точці має відповідну ймовірну можливість (шанс) на повернення до нормального стану. З кожним наступним кроком деградації шанси на відродження зменшуються, можливості ускладнюються, час та зусилля на відродження збільшуються. Тож кожний деградаційний процес, якщо його вчасно не зупинити, доходить до *точки незворотності*, з якої вже немає вороття до нормальності. Це точка катастрофи, краху всіх сподівань, втрата всіх шансів і можливостей. Боронь Боже зайти в таку безвихідь.

Моделі життєдіяльності. Людина і спільноти впродовж усього свого життя одночасно перебувають у координатах ЧОТИРЬОХ моделей: 1) *реально діюча модель*, за якою відбувається перебіг поточного життя; 2) *бажана модель*, за якою хотілося б жити; 3) *можлива модель*, для переходу до якої суб’єкт має реальні шанси, механізми та ресурси перейти до нової реально діючої моделі; 4) *ідеальна модель*, уявна, ідеалістична, ніколи недосяжна. Вибір реально можливої модерної моделі – нагальне завдання України.

Обмеженість можливостей. Найпродуктивнішими є можливі моделі життєдіяльності. На відміну від бажаних та ідеальних, де бувають почуття, уява і фантазії, вони обмежені жорсткими рамками, зумовленими особливостями діючої суспільно політичної системи. Російська неоімперська, білоруська авторитарна, українська олігархічно-кримінальна – у кожній із них існують лише їм притаманні можливі моделі трансформації суспільства. За межами цих можливостей – лишень безплідні фантазії, якщо не ламати лабети діючої системи.

Тут треба пам'ятати другу теорему Курта Гьоделя, сенс якої у доступній формі виклав Альберт Айнштайн: “Без зміни способу мислення неможливо вирішити проблеми, які зумовлені наявним способом мислення”. Радикальні можливі моделі модернізації вимагають радикальної зміни суспільної системи. Бо існуюча система тримає суспільство в лабетах вигоди її апологетів. Інновації суспільного розвитку треба шукати, розриваючи ці лабети.

Суспільна свідомість. Сучасні політики і політика поспіль нехтують незаперечним правилом: без зміни суспільної свідомості народних верств неможливо реалізувати модернізацію всього суспільства. Наприклад, існує хороший стратегічно правильний проект Віталія Колісника – починати зміну свідомості з дитячого віку. Але неможливо чекати 50–60 років, доки нова українська людина повністю замінить наявний людський потенціал. Продуктивніше запровадити два процеси паралельно: 1) проект В.Колісника; 2) проект сьогочасної модернізації суспільної свідомості, хоча набагато складніше змінювати усталене, адже певна частина соціуму взагалі не піддається модернізації. Тож треба знаходити механізми заохочування та подолання спротивів щодо сприйняття нового мислення (звісно, без застосування авторитарно-терористичного насаджування “нової людини”).

Універсальні й унікальні моделі. Такі універсальні моделі, як демократичний устрій, ринкова економіка, національна безпека тощо слугують лише базовою матрицею,

на яку кожна нація накладає свої соціокультурні традиції та особливості – відтак кожна країна має свої, притаманні їй унікальні моделі суспільно-політичного устрою та економіки – європейська, північноамериканська, латиноамериканська, японська, китайська тощо. Так, і унікальна модерна українська можлива модель має базуватися на універсальних моделях, але з їхньою адаптацією стосовно української історії, традицій, норм і звичаїв.

Час і простір. Кожна корпускула часу відпускається людині й суспільству, щоб вони наповнювали у її конкретному соціальному просторі ефективною діяльністю. Недарма американці жахаються згаяного часу. То тільки поети і філософи полюбляють поговорити про “зупинений” час. Час ніколи не спиняється. Час треба наповнювати результатами діяльності. Треба встигати робити те, що вимагає “тут і тепер”, які спрямовані у майбутнє.

Одновекторність – багатовекторність. Безглуздо дискутувати, що з них корисніше чи ефективніше. На етапі становлення країни, коли вибирається *базова модель* виживання соціуму, пріоритетною стає одновекторність. Країни Східної Європи одновекторно вибрали європейську модель. Росія – неоімперську. Решта країн СНД – авторитарно-тоталітарні. І лише після цього вибору, на основі базової моделі, країна розпочинає будувати багатовекторну модель взаємовідносин та взаємодії з іншими країнами.

Україна передовсім має стати на шлях європейської одновекторності, а не бовтатися майже 20 років поспіль, мов маятник, між одновекторністю та багатовекторністю. То ще Кучма, котрому хтось мав сказати, “що будемо будувати”, поставив воза перед кіньми, волаючи про багатовекторність ще до того, як Україна визначилася з базовою одновекторністю.

Глобалізація – азіація. Не вибравши одновекторно базову модель, Україна з року в рік заглиблюється у прірву невизначеності, нехтуючи національною безпекою. Відтак замість того, аби стати активним гравцем на полі глобалізації та шукати підтримки в цій команді, вона перетворю-

ється на легку здобич азійщини, яка поступово затягує її у свої тенета і загрожує знищити її незалежність. Час і шанси спливають. Загроза втрати незалежності зростає.

Інтелектуальний потенціал нації. Зрушити ситуацію зі стану руїни здатен лише *інтелектуальний потенціал нації*. Але за однієї обов'язкової умови – треба мати вольові сили для його задіяння. Проблема в тому, де знайти силу, яка б його об'єднала та зрушила із застою, оскільки інтелектуали не мають інтенції на самоорганізацію. Дмитро Донцов під такою силою бачив лише лідера-провідника нації. Щоправда, так романтизував цю ідею, що навіть дійшов до абсурдного захоплення Муссоліні і Гітлером. Водночас саме ідея Донцова неодноразово втілювалася в цілій галереї творців гуманістичного відродження – Томаш Масарик, Шарль де Голь, Конрад Аденауер, Вацлав Гавел...

Зміна поколінь. Тотальна біда України – у всіх сферах політично-елітного олімпу заблоковані канали кадрового омолодження. Навіть керманічі демократичного крила за майже 20 років незалежності – а це приблизно термін демографічної зміни поколінь – не підготували собі оновленого, молодіжного корпусу лідерів. В Україні, на жаль, відсутня *інституція омолоджувальної ротації управлінських кадрів*. Навіть українська академічна наука перейшла в режим глибокої геронтократії.

Нині прийшла просоветська, Кучмою відшліфована у олігархічних розробках “нова влада”, яка не засвітилася жодним омолодженим високопоставленим обличчям. Адже всі дороги ведуть молодих до кращого світового досвіду. А советського раба всі дороги ведуть до родинного кубла комуністичного режиму.

Організація чи самоорганізація? Нема чого сподіватися, що ми модернізуємо Україну указами згори. Жодна влада не піде на погіршення власного зиску. А тим паче, олігархічно-кримінальна, жадібна лишень до грабунку.

Залишається шлях самоорганізації. Він знизу має консолідувати духовно-інтелектуальний потенціал і громадянське суспільство з визначенням лідера-провідника. Та чекати

на те, що “воно колись, десь і якось само зробиться” також гибельно. По-перше, тому, що час разом із шансами катастрофічно спливає. По-друге, а якщо “воно само собою не зробиться?”. Відтак потрібен поштовх. Виходить, самоорганізація неможлива без організованості. Кожна конкретна ситуація вимагає відповідного співвідношення актів організації і проявів самоорганізації. В цьому й полягає смисл науки і мистецтва в політиці.

У цьому сенсі маємо унікальний приклад Польщі щодо феномального самоорганізаційного руху, в якому організовано об’єдналися профспілки + інтелектуали + церква. На жаль, Україна не має такого консенсусу. Всі ці компоненти розшматовані політико-культурними полюсами.

Недремна совість нації. Все, що відбувається у суспільстві, окрім самооцінок і обіцянок влади, повинно мати публічне незалежне експертне оцінювання, яке має бути донесеним до всіх верств населення. Можливо, це має бути своєрідний *центр недремного сумління*, а можливо, конкретна людина – відома особистість з максимальною довірою народу і харизмою *совісті нації*. В останні десятиліття стагнації Советського Союзу – це був академік Андрій Сахаров, який недремно давав оцінку і коментував кожний правопорушний крок комуно-більшовицької влади. Індія у вирішально-поворотний період своєї історії мала Махатму Ганді. Тибет має Далай Ламу.

Без духовних провідників інформаційний простір заповнюється дурманом “щасливого минулого”.

Шанси і кроки. Демократи всіх мастей і амбітностей мають негайно об’єднатися в єдиний і непорушний блок навколо *Проекту порятунку України*. Негайно припинити масове продукування марнословних, солодкослівних проповідей і текстів. Годі рубати словом! Справи робляться ділами! Відтак негайно визначитися – “З ким?”, “Як?”, “Чим?”, реалізуючи такі кроки.

➤ Створення незалежної Групи аналізу і реалізації (так любив називати академік Віктор Глушков мозковий центр проектів).

➤ Визначення типу, характеру та меж реформування діючої суспільно-політичної системи України (ДСПСУ), маючи на увазі, що у світі існують чотири типи ДСПС – олігархічно-кримінальна, державна, адміністративна та підприємницька.

➤ Визначення сучасного стану суспільної свідомості українського загалу та її спроможностей щодо інноваційних змін рівня еластичності.

➤ Визначення можливих моделей демократичної модернізації України у межах ДСПСУ.

➤ Визначення бажаних моделей демократичної модернізації України та необхідного для реалізації цих моделей типу суспільно-політичної системи модерної України.

➤ Визначення проекту нової модерної України і програми реалізації цього проекту за приблизно такими етапами: 1) суб'єкти, що здатні реалізувати *Проект модернізації України*; 2) оцінка потужності кожного суб'єкта (лідери, кадри, методи, ресурси тощо); 3) ймовірність консолідації суб'єктів у єдину команду; 4) потужність консолідованої команди (Групи аналізу і реалізації); 5) можливі спротиви процесу модернізації (влади, політиків, громадськості, суспільної свідомості) – їхній характер і потужності; 6) варіанти механізмів подолання цих спротивів; 7) визначення шансів досягнення мети; 8) остаточна програма дій (стати, ресурси, терміни).

Реальність. Ключове питання – постійний аналіз реалізації такого проекту і внесення до нього відповідних коректив.

Література

1. Коен Р. Спитайте у поляків / Р.Коен // День. – 2010. – 15 квітня.

*Н.Соболева,
доктор соціологічних наук*

ІНТЕРНАЛЬНІСТЬ/ЕКСТЕРНАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОЇ СТРАТЕГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Кардинальні зміни в сучасній системі життєвого орієнтування, спричинені різноманітним інноваційним процесом, які пронизують усі сфери й рівні соціальної реальності й життєдіяльності, зумовили актуальність використання в процесі дослідження соціальної поведінки людей категорії “життєва стратегія”. Поняття життєвої стратегії поєднує в собі не тільки спрямованість на досягнення бажаного соціального статусу, а й вказівку на способи досягнення цілей, а також уможливорює вивчення динаміки соціальної адаптації суб’єкта до нової соціокультурної ситуації, як на особистісному, так і на соціальному рівнях, будучи, таким чином, комплексною характеристикою, що відбиває різні аспекти людського життя. Життя людини в єдності його об’єктивних і суб’єктивних характеристик, що розгортається в конкретно-історичному індивідуальному життєвому світі, власне, і є предметом життєвого проектування та формування відповідної життєвої стратегії.

Процес інституційних перетворень у суспільному житті України зумовлює появу нових соціальних практик, котрі відображають суперечливий, різноспрямований перебіг трансформаційних реформ і викликаних ними до життя форм суспільної дії. Кардинальні процеси демократичних і ринкових перетворень тією чи іншою мірою охопили усі суспільні групи, заторкнувши усіх без винятку. Однак варто з’ясувати, які саме з них і яким чином стають активними акторами реформаційних перетворень, які зуміли виробити успішні моделі адаптації до нових суспільних реалій, поєднати індивідуальний та суспільний вектори розвитку творчого потенціалу, а які не тільки

не знайшли свого місця у сучасному житті, а й не прагнуть цього зробити.

Зміст і динаміку життєвої позиції людини в перехідних, критичних соціальних ситуаціях визначає передусім оцінка нею соціальної ситуації, яка є результатом сприйняття змін у соціальній структурі, новій конфігурації соціальних інтересів, соціальній диференціації суспільства; ролі влади і еліти, різних соціальних інститутів, власних можливостей впливати на хід подій і контролювати перетворення, що відбуваються, своїх реальних життєвих перспектив і т.п.

Інтернальність і екстернальність визначають два протилежно спрямованих типи практичної орієнтації у житті. Інтернали вважають бажані цілі принципово досяжними і розвивають досить високу активність для реалізації цих цілей навіть у дуже складних умовах. Екстернали набагато частіше вважають бажані цілі недосяжними або надто складними і виявляють більшу пасивність у їхній реалізації порівняно з інтерналами. Багаторічні дослідження та результати численних опитувань довели, що різні, насамперед економічні, труднощі набагато менше лякають інтерналів, які вважають за краще в усьому покладатися головним чином на власні сили.

Підґрунтям для формування інтернальності/екстернальності є так званий локус контролю – психологічний чинник, що характеризує той або той тип особистості: схильність людини приписувати відповідальність за події, що відбуваються в житті, і результати своєї діяльності або зовнішнім силам (екстернальний, зовнішній локус контролю), або власним здібностям і зусиллям (інтернальний, внутрішній локус контролю). Суб'єктивний локус контролю набуває найважливішого значення в системі регуляції поведінки. Рівень суб'єктивного контролю може бути віднесений до однієї з найважливіших характеристик самосвідомості, що визначає особливості поведінкових реакцій у широкому спектрі соціальної взаємодії і відпові-

дальності, що виявляється у відчутті, рівні активності й мірі впливу на обставини життя. Виділяються два крайні типи локусу контролю: інтернальний і екстернальний. У першому випадку людина вважає, що події, що відбуваються, насамперед залежать від її компетентності, цілеспрямованості, здібностей і детермінуються її власною активністю і зусиллями. У другому випадку людина переконана, що її успіхи і невдачі визначаються передусім дією зовнішніх обставин, везінням, випадковістю, діями інших людей.

Але локус контролю детермінує не стільки рівень, скільки зміст і напрям активності в процесі реалізації цілей. Саме тому інтернали на відміну від екстерналів більше цінують ті громадянські волі й права, що їх надає демократичне суспільство, і більшою мірою стурбовані збереженням досягнутих результатів державного будівництва. Екстернали удвічі частіше, ніж інтернали, відмічають наявність у себе серйозних соціальних страхів. Практично за всіма показниками інтернали успішніше справляються зі страхами і виявляють більшу готовність самотійно долати різноманітні життєві труднощі. Саме цей тип особистості (незалежної, самотійної, активної) складає соціальну базу для сучасних соціокультурних трансформацій, демократичних і ринкових перетворень нашого суспільства. Надалі саме інтернальність, ця психологічна домінанта, що характеризує людей економічно розвинених країн, дасть змогу підсилити людський ресурс перетворювальних процесів в Україні, оскільки найближчими мотивами і стимулами поведінки і дій індивідів є, насправді, не так звані об'єктивні обставини, а їхнє визначення самими індивідами.

І екстернали, і інтернали позиціонують себе переважно як соціально й особистісно активні суб'єкти. Проте належність індивіда до групи з тим або іншим типом локусу контролю не пов'язана безпосередньо з властивою йому пасивною або активною життєвою позицією, але інтернали набагато більшою мірою, ніж екстернали, вважають себе відповідальними за результати власної активності. Інтер-

Розділ третій

нали, як правило, точніше оцінюють самих себе, а екстернали – інших людей.

Проте слід мати на увазі, що “чистих” інтерналів або екстерналів практично не існує. Кожній людині притаманна як впевненість у своїх силах і здібностях, так і психологічна залежність від обставин, але співвідношення цих якостей визначає відповідний тип локусу контролю. Люди, які володіють внутрішнім локусом контролю, впевненіші в собі, послідовні й наполегливі в досягненні поставленої мети, урівноважені, доброзичливі та незалежні. Схильність до зовнішнього локусу контролю, навпаки, виявляється в невпевненості, неврівноваженості, тривожності,

Таблиця 1
Розподіл відповідей на запитання “Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”* (%)

Варіанти відповіді	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
Здебільшого від зовнішніх обставин (“тверді екстернали”)	20,4	28,2	31,2	38,6	28,5	24,0	19,3	18,9	17,5	16,1
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин (“помірні екстернали”)	34,9	30,6	27,7	28,1	30,7	28,1	29,3	29,5	30,0	30,6
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин (“урівноважені”)	25,7	21,3	22,2	18,7	23,7	25,6	28,8	31,8	31,1	31,1
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин (“помірні інтернали”)	12,3	10,0	9,2	7,2	8,8	10,7	12,1	10,4	11,9	11,7
Здебільшого від мене (“тверді інтернали”)	6,6	9,2	9,7	7,1	8,1	11,5	10,2	9,3	9,4	10,5

* У цій та інших таблицях не наводяться відсотки тих, хто не визначився з відповіддю.

підозрілості, конформності й агресивності. Незважаючи на виражений особовий аспект локусу контролю, повинна братися до уваги і ситуативна детермінація його прояву. Моменти інтернального й екстернального контролю можуть бути виділені в поведінці кожної особи, що дає підстави говорити не про жорстку локалізацію, а про переважання і вираженість інтернального або екстернального контролю.

Якщо дослідити динаміку змін стосовно співвідношення базисних соціальних типів особистості в нашій країні, тобто збільшення або зменшення у певний період кількості “інтерналів” – людей, що відповідальність за своє життя покладають насамперед на самих себе, та “екстерналів”, які вважають, що їхнє життя здебільшого залежить від зовнішніх обставин, то маємо картину хвилеподібних коливань (табл. 1).

Колівання співвідношення інтерналів і екстерналів протягом останніх вісімнадцяти років є дуже показовими. Наприклад, це співвідношення у 1998 р. становило 14,2% проти 66,7%. У 2004 р. кількість інтерналів зросла більш як на 8%, а кількість екстерналів зменшилася на 18,1%. Це була дуже обнадійлива тенденція, яка, на жаль, перервалася у 2006 р. Цей рік характеризувався істотним змен-

Таблиця 2

Динаміка розподілу респондентів залежно від локусу контролю у 1992–2010 рр. (%)

<i>Тип локусу контролю</i>	<i>1992</i>	<i>1994</i>	<i>1996</i>	<i>1998</i>	<i>2000</i>	<i>2002</i>	<i>2004</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>
Внутрішній локус контролю (всі інтернали)	18,9	19,2	18,9	14,2	16,9	22,2	22,3	19,7	21,3	22,2
Зовнішній локус контролю (всі екстернали)	55,3	58,8	58,9	66,7	59,2	52,1	48,6	48,4	47,5	46,7
Індекс інтернальності	0,34	0,33	0,32	0,21	0,29	0,43	0,46	0,41	0,45	0,48

шенням питомої ваги людей, які покладають відповідальність за своє життя на самих себе (19,7%), натомість частка екстерналів суттєво зросла (48,4%). У 2008 та 2010 рр. знову відбулося зростання частки інтерналів (21,3% і 22,2% відповідно) та зменшення кількості екстерналів (47,5% і 46,7% відповідно) (табл. 2).

Індекс інтернальності – узагальнюючий показник, що являє собою співвідношення кількості усіх респондентів, які повністю або значною мірою беруть на себе відповідальність за те, як складається їхнє життя, на себе, до загальної кількості тих, хто повністю або частково покладає відповідальність за своє життя на зовнішні обставини. Цей індекс тим вищий, чим більший чисельник (кількість інтерналів); і тим нижчий, чим більший знаменник, кількість екстерналів.

Слід мати на увазі, що екстернальність/інтернальність, хоча й є достатньо стійкою рисою особистості, проте не є незмінною її характеристикою упродовж життя. У більшості соціологічних опитувань молодіжна група респондентів, як правило, на одну третину або трохи менше складається з інтерналів; іншу третину становлять молоді люди, які вважають, що їхнє життя рівною мірою залежить і від них самих, і від зовнішніх обставин; екстернали також становлять третину або трохи більше третини загальної кількості молодих респондентів. У середній віковій групі співвідношення інтерналів і екстерналів абсолютно інше (1:2), при тому, що люди середнього віку, які вважають, що їх життя однаковою мірою визначається зовнішніми й внутрішніми обставинами, теж становлять третину респондентів цієї групи.

Інтернальність/екстернальність доволі тісно корелює з характеристиками оптимізму/песимізму у поведінці суб'єкта і його житті загалом. Оптимісти переважно зосереджують увагу на позитивних складових життя і тому повніше використовують як власні можливості, так і зовнішні обставини в процесі досягнення мети. Песимісти, навпаки, надають набагато більше значення негативним

Таблиця 3

“Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться, чи ніякого покращання не відбудеться?” (2010, %)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>“Інтернали”</i>	<i>“Урівноважені”</i>	<i>“Екстернали”</i>
Ніякого покращання не буде	22,8	23,4	31,5
Важко сказати	43,4	42,0	42,9
Більш-менш налагодиться	33,9	34,6	25,6

аспектами життя, що, своєю чергою, зменшує віру у власні сили й здатність обертати на свою користь зовнішні чинники (*табл. 3*).

Оптимістичні погляди на життя багато в чому визначають активність поведінки окремого індивіда або соціальної групи як у повсякденній життєдіяльності, так і надзвичайних обставинах особистого життя або у житті соціуму загалом. У цьому сенсі ціннісні орієнтації, локус контролю, ступінь оптимізму й активність життєвої позиції як основні та найважливіші складові життєвої стратегії суб'єкта тісно зв'язані між собою (*табл. 4*).

Таблиця 4

“Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, яка склалася в країні?” (2010, %)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>“Інтернали”</i>	<i>“Урівноважені”</i>	<i>“Екстернали”</i>
Усе не так погано, і можна жити	14,8	10,2	5,9
Жити важко, але можна терпіти	40,7	59,5	46,0
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	31,2	25,0	40,1
Важко відповісти	13,2	5,4	8,0

Розділ третій

Локальні прояви суб'єктивного локусу контролю і його регульовна функція щодо соціальної поведінки мають досить широку варіативність і зв'язані як з особовими, так і з фоновими параметрами соціальної взаємодії та особливостями заданої ситуації. Внутрішня локалізація контролю над значними особовими подіями зв'язана, як свідчать дослідження, з адекватним самопізнанням, самостійністю в прийнятті й виконанні рішень, низькою або середньою конформністю, активністю в пізнавальній діяльності, упевненістю в собі, хорошою саморегуляцією, оптимістичнішим світоглядом (табл. 5).

Таблиця 5

“З яким із наступних суджень Ви, скоріше, можете погодитись?” (2010, %)

Варіанти відповіді	“Інтерналі”	“Урівноважені”	“Екстернали”
Людина – господар своєї долі	32,8	26,3	14,7
Все в житті залежить від обставин	11,1	19,8	31,9
Все в руках Божих	30,7	30,1	39,3
З будь-якої ситуації можна знайти вихід	25,4	23,8	14,0

Таблиця 6

“Яке з наведених нижче суджень найбільш точно характеризує Ваше життя” (2010, %)

Варіанти відповіді	“Інтерналі”	“Урівноважені”	“Екстернали”
Повноцінне щасливе і комфортне життя	10,1	3,2	2,8
Вільне і творче життя	12,2	10,1	0,7
Живу як дозволяють обставини, як доведеться	48,9	64,3	58,8
Моє життя – безперервна боротьба за виживання	13,8	17,2	29,4
Важко відповісти	14,9	5,2	8,3

У інтерналів на відміну від ектерналів яскраво виражена незалежність, вони хворобливо реагують на спроби маніпулювання, прагнуть уникати з'ясування стосунків, конфліктів, спрямовані на реалізацію своїх здібностей, якнайповнішу реалізацію свого творчого потенціалу (*табл. 6*).

Висока варіабельність поведінки ектерналів має в певному значенні захисну функцію. Інтерналі часто не сприймають інформацію, що становить загрозу їхній самосвідомості. На відміну від них ектерналі не схильні ігнорувати подібні сигнали. У процесі самооцінки ектерналі ставляться до себе набагато критичніше, знаходять у себе значно більше негативних рис, ніж інтерналі, і відчують меншу потребу відкидати або забувати небажану для них інформацію.

Ситуація шансу неоднаково впливає на стан інтерналів і ектерналів. Для інтернального локусу контролю конгруентною є кваліфікативна ситуація, що вимагає навичок, а ектернального – імовірнісна, шансова. Інтерналі в ситуації шансу роблять більше помилок, ніж у ситуації навички, демонструючи високий рівень тривожності при вирішенні імовірнісних завдань. Постійна необхідність діяти в ситуації шансу несприятливо впливає на інтерналів, оскільки серед них частіше зустрічаються люди тривожні і депресивні. Невдачі в ситуаціях, що вимагають навичок, майстерність переживається інтерналами гостріше, проте в неконгруентних ситуаціях вони демонструють послідовнішу і менш мінливу поведінку, ніж ектерналі.

У ряді досліджень виявлено, що екстернальність позитивно зв'язана з відчуженням особи, що спричиняє невротизацію особи, пригніченість, знижує загальну задоволеність життям. Інтернальний локус контроль сприяє нормальному функціонуванню особи, забезпечує відчуття упевненості й самоповаги.

Уміння особи долати життєві труднощі також залежить від її локусу контролю. Інтернальний локус контроль забезпечує досить стійкий захист від розвитку станів тривоги, депресії, позитивно корелює з проявом стійкості до несприятливих зовнішніх дій і здатністю успішного подолання важких життєвих ситуацій (*табл. 7*).

Таблиця 7

“Що Ви можете сказати про свій настрій останнім часом” (2010, %)

Варіанти відповіді	“Інтерналі”	“Урівно-важені”	“Екстернали”
Чудовий настрій	12,2	4,5	2,4
Нормальний, рівний стан	47,9	55,7	35,1
Відчуваю напруження, роздратованість	14,9	23,9	33,3
Відчуваю страх, тугу	5,3	5,0	12,2
Важко відповісти	19,7	10,9	17,0

Переживання часу в екстерналів й інтерналів також має істотні відмінності. Порівняно з екстерналами в інтерналів тимчасова перспектива мала ширший діапазон як у майбутньому, так і в минулому, незалежно від особистого або безособового характеру подій. У екстерналів часова перспектива укорочена і містить обмаль подій. Інтерналі більшою мірою володіють цільовою перспективою, у них певніша мета. Екстернали демонструють ситуативну поведінку на тлі відсутності довгострокових прогнозів.

Тип суб’єктивного локусу контролю визначає й особливості переживання сенсу життя. Індивідам з вираженим інтернальним локусом контролю притаманна велика задоволеність життям і оптимізм. Інтернальний локус контролю пов’язаний з підтримкою свідомості життя (табл. 8).

Таблиця 8

“Чим передусім є для Вас оточуючий світ” (2010, %)

Варіанти відповіді	“Інтерналі”	“Урівно-важені”	“Екстернали”
Предметом для міркувань	16,5	9,5	16,3
Поле дії, активності	22,3	22,0	11,8
Джерелом задоволення	6,9	5,9	8,3
Місцем мого існування	49,5	60,4	59,9
Джерелом неприємностей	4,8	2,2	3,8

Зв'язок локусу контролю з різними формами соціальної активності досить суперечливий і опосередковується належністю до певної соціальної групи за статтю, віком, доходом, освітою, етнічною належністю, політичними поглядами тощо.

Узагальнюючи, можна констатувати, що інтернали успішніше реалізують перетворюючу стратегію подолання, тоді як для екстерналів швидше характерна стратегія пристосування. Аналіз причин розбіжностей, що існують між носіями активного й пасивного стилів життєствлення і життєздійснення, дає підстави констатувати, що вони криються не так у змісті цінностей чи їх ієрархії, як у особливостях самосвідомості. Остання являє собою ядро життєвого самовизначення, що є не тільки когнітивною структурою, а й складним установочним комплексом, пов'язаним із відповідною системою практик.

*М.Паращевін,
кандидат соціологічних наук*

ГЕДОНІСТИЧНІ ЦІННОСТІ У СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Життя людини є багатоманітним і багатогранним. Воно складається з сукупності різних моментів – приємних і неприємних, радісних і сумних. І ставлення до життя може бути різним. Може бути зосередженість на роботі, досягнення успіху в житті, а може домінувати бажання зосереджуватися на задоволеннях, отриманні від життя радощів (звичайно, перше не виключає другого). В останньому випадку говорять про прояви гедоністичності. Гедонізм (від грецького *hedone* – задоволення) є таким спрямуванням свідомості, коли насолоди, задоволення виступають як вища ціль і основний мотив діяльності. У багатьох культурах має місце протистояння між гедоністичними цінностями і цінностями праці, активної перетворювальної діяльності. Часто гедоністичні орієнтації ставляться поруч із притаманними сучасним суспільствам споживацькими орієнтаціями, і разом вони проголошуються чи не найбільшою загрозою для духовності людини і збереження цілісності суспільства. Адже теоретично гедонізм протистоїть активній перетворювальній діяльності, оскільки остання часто пов'язана із труднощами, напругою, неприємними ситуаціями, яких справжній гедоніст прагне уникати.

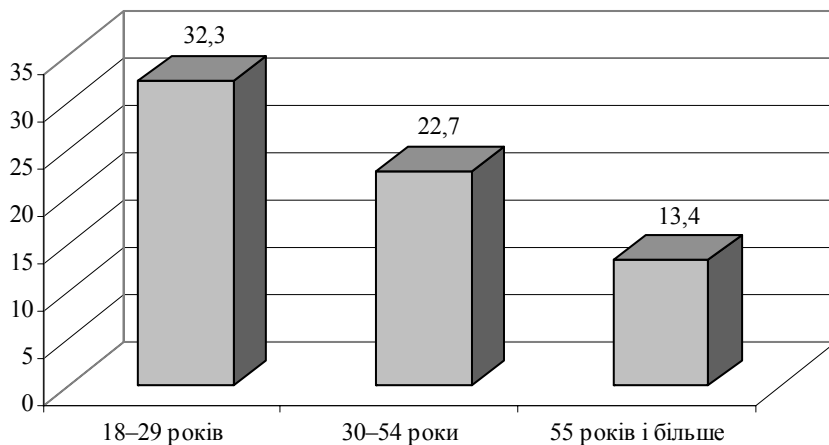
У моніторинговому опитуванні 2010 р. міститься запитання, на основі якого можна виділити людей, які зорієнтовані на гедоністичні цінності. А саме в цьому запитанні респондентам було запропоновано визначити, в чому для них полягає сенс життя, з такими варіантами відповідей, як: у душевному спокої, у згоді з самим собою, єднанні з природою; у реалізації творчих задумів; у досягненні висот професійної кар'єри; у популярності, публічному визнанні своїх заслуг; у сімейному благополуччі, у дітях

та онуках як своєму продовженні; у великому коханні до жінки/чоловіка; у соціальній справедливості, громадянській злагоді; у демократичному розвитку суспільства; у матеріальному добробуті; у тому, щоб бути сучасним, опанувати та використовувати нові технології; у тому, щоб успішно планувати та організувати свої дії; і нарешті, у можливості жити заради власного задоволення. При цьому було можливим обрати кілька варіантів відповідей.

У результаті понад 1/5 респондентів (21,7%) відмітили, що сенс життя вони вбачають, зокрема, і у можливості жити заради свого задоволення. Це чимала частка, проте можна відмітити, що для переважної більшості з них орієнтація на задоволення є лише однією із важливих складових життя. Якщо спробувати виділити осіб, які в цьому питанні обрали лише один варіант відповіді (тобто чітко вбачають для себе один основний сенс життя), то тих, для кого б таким основним сенсом було життя заради свого задоволення, лише 3,8%.

Рисунок 1

Частка осіб, які убачають сенс життя в можливості жити заради власного задоволення у різних вікових категоріях (%)

Водночас наявність таких “гедоністів” є нерівномірною в різних соціально-демографічних групах. Зокрема, можна відмітити наявність чіткої залежності між відміченою орієнтацією на пошук сенсу життя в отриманні задоволень та віком респондентів. Якщо поглянути на представників молоді, то серед них частка орієнтованих на задоволення досягає майже третини (32,3%), тоді як у середній віковій категорії таких 22,7%, а в старшій віковій категорії – 13,4% (рис. 1).

Такі результати підтверджують поширені уявлення про більшу гедоністичність молоді, про її більше бажання жити згідно із власними смаками, менше орієнтуючись на суспільні та моральні вимоги.

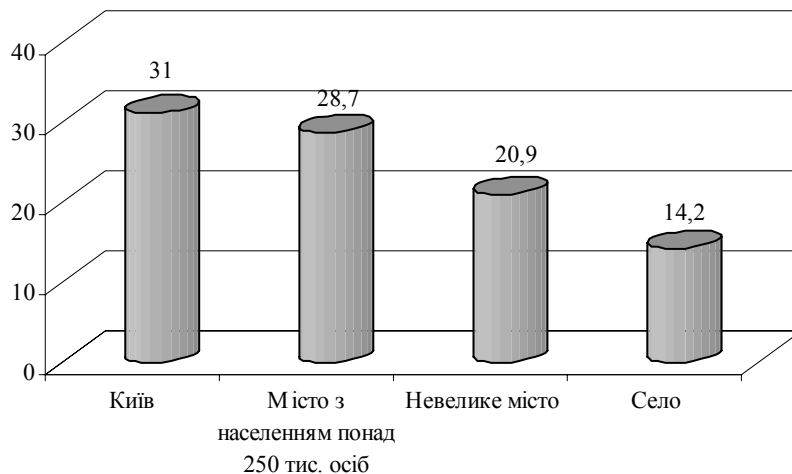
Водночас не підтверджується інша поширена думка про більшу гедоністичність чоловіків. Загалом побутують переконання, що жінки більше зосереджені на домашньому вогнищі, родині, коханій людині тощо, тоді як чоловіки більше схильні до неупорядкованого життя, розваг та пошуку пригод. Але в нашому опитуванні частка тих, хто убачав сенс життя в можливості жити заради власного задоволення, серед чоловіків становила 23,4%, а серед жінок – 20,3% (відмінності статистично не значущі на рівні 5%). Причому відмінності відсутні в усіх вікових категоріях – навіть серед молоді гедоністичні орієнтації хлопців і дівчат – практично на одному рівні.

Також фіксуються відмінності між жителями поселень різного типу – великими містами, невеликими містами та селами. А саме є чітка залежність: чим менше за розміром поселення, тим менша в ньому частка зорієнтованих на гедоністичну складову життя (рис. 2).

Отже, найбільша частка “гедоністів” – у Києві та містах з населенням понад 250 тис. осіб, тоді як найменша вона серед селян (відмінності між великими містами та малими містами, великими містами і селами та малими містами і селами є статистично значущі на рівні 0,01). Подібні відмінності можна було очікувати, оскільки саме міське середовище (а особливо середовище великих міст) є більш

Рисунок 2

Частка осіб, які убачають сенс життя в можливості жити заради власного задоволення, серед жителів різних типів населених пунктів (%)

сприятливим для реалізації гедоністичних схильностей. У містах люди мають більше вільного часу, і більше можливостей для його реалізації через розваги та задоволення (тут значно більше всіляких розважальних та культурних установ).

Можна припустити, що міра гедоністичності залежатиме від рівня матеріального становища людини. Тобто заможніші завдяки більшим матеріальним можливостям, будуть схильніші до орієнтації на гедоністичні цінності. І на перший погляд така закономірність дійсно має місце. В анкеті респондентам пропонувалося оцінити матеріальне становище своєї сім'ї за шкалою злиденне–бідне–середнє–заможне. Якщо порівняти такий поділ із орієнтаціями на гедоністичні цінності, то найменш поширеними вони виявляться серед найнезаможніших (13,7%), більш поширеними (19,2%) вони будуть серед осіб, які оцінили своє матеріальне становище як бідне, і ще поширенішими

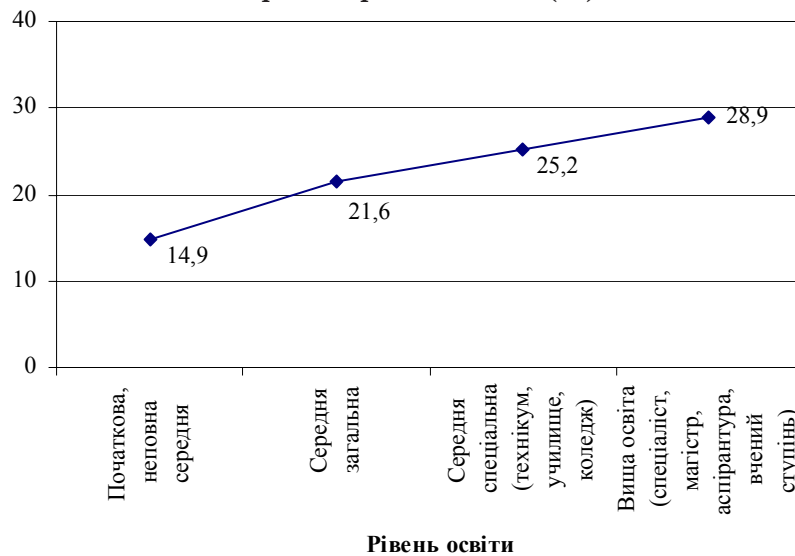
(24,5%) вони будуть серед осіб, які оцінили своє матеріальне становище як середнє (заможних у нашій вибірці було дуже мало, тому ми їх тут не розглядаємо). Проте рівень матеріального забезпечення є тісно пов'язаним із віком респондентів. Найбільші частки осіб із середнім рівнем матеріального становища є серед молоді та осіб середнього віку, тоді як серед осіб старшої вікової категорії більше половини становлять бідні. Відповідно, при оцінках необхідно враховувати цей факт, зважаючи на те, що саме серед молоді та середнього покоління гедоністичні цінності є більш поширеними. Якщо ж урахувати фактор віку, то виявиться, що відмінностей між особами з різним матеріальним становищем у кожній окремій віковій групі практично немає.

Невеликі відмінності спостерігаються також між різними регіонами нашої країни. Зокрема, найменший показник визнання сенсу життя в можливості жити заради власного задоволення виявився в Західному регіоні (17,8%), тоді як найбільший (25,9%) – у Східному регіоні. Але тут можна припустити, що, насправді, значення має не регіональна належність, а факт проживання у містах різного розміру. Адже відомо, що в Україні великі міста зосереджені більше на Сході, тоді як на Заході значна (а іноді навіть переважаюча) частка населення проживає у селах або невеликих містах та містечках. І, дійсно, якщо порівняти регіони України окремо для населення великих та невеликих міст та сіл, то відмічені відмінності між регіонами зникнуть. Наприклад, серед сільського населення частка “гедоністів” на Сході становитиме 12,8%, а на Заході – 12,4%; серед жителів невеликих міст частка “гедоністів” на Сході становитиме 23,5%, а на Заході – 19,8% (відмінності статистично не значущі на рівні 0,05); так само не значущими будуть відмінності між Сходом та Заходом серед жителів великих міст.

Фіксуються і відмінності між респондентами з різним рівнем освіти, а саме спостерігається тенденція до збіль-

Рисунок 3

Частка осіб, які убачають сенс життя в можливості жити заради власного задоволення у групах з різним рівнем освіти (%)

шення частки зорієнтованих на життя заради власного задоволення мірою збільшення освітнього рівня (рис. 3).

Звичайно, тут можна припустити, що на подібну закономірність впливає не стільки той чи той рівень освіти, скільки вік респондентів. Адже, з одного боку, ступінь гедоністичних орієнтацій пов'язаний із віком, а з другого – також суттєво пов'язаний із віком освітній рівень. Скажімо, серед найстарших респондентів більше половини мають початкову або неповну середню освіту, і лише 5,9% – вищу освіту, тоді як серед осіб віком від 30 до 54 років вищу освіту мають 21,3%. Тому для більшої впевненості нам необхідно врахувати такі відмінності, тобто перевірити, чи зберігатиметься відмічена закономірність у різних вікових категоріях.

За такого підходу відмічена закономірність зберігається лише стосовно молоді; саме серед осіб віком 18–29 років

Розділ третій

помітне зростання частки гедоністично орієнтованих осіб мірою збільшення рівня освіти (хоча ці відмінності і не є статистично значущими). У середній віковій категорії найбільші частки “гедоністів” спостерігаються серед осіб з вищою (29,8%) та початковою/неповною середньою (26,5%) освітою, тобто чіткої тенденції вже немає. У найстаршій віковій категорії частка гедоністів зростає мірою збільшення освітнього рівня від початкової/неповної середньої освіти до середньої спеціальної освіти, але серед осіб з вищою освітою різко падає (проте останній показник є ненадійним, оскільки кількість осіб з вищою освітою серед найстарших респондентів дуже мала (табл.).

Таблиця

Частки осіб, які убачають сенс життя в можливості жити заради власного задоволення у групах різного віку та з різним рівнем освіти (%)

Вікові групи	Рівень освіти			
	Початкова, неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	Вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)
18–29 років	27,1	31,2	33,3	46,4
30–54 роки	26,5	17,8	22,8	29,8
55 років і старші	10,1	17,3	25,5	9,1*

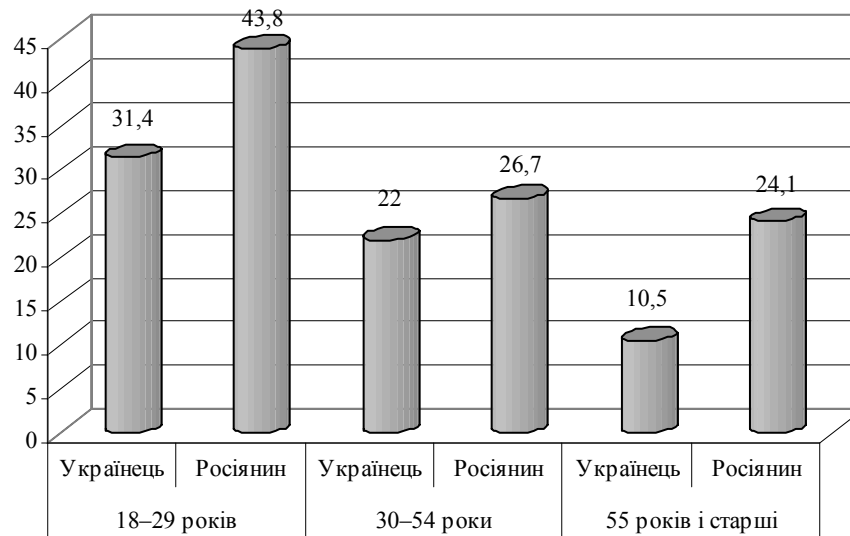
*Дані ненадійні через незначну кількість осіб, від яких розраховувався відсоток.

Цікавим є те, що трохи більш гедоністичними проявили себе етнічні росіяни. Серед них частка бажаючих жити заради власного задоволення становила 28,2%, тоді як серед українців 20,5% (відмінність значуща на рівні 0,01). Причому така перевага росіян проявляється в усіх вікових категоріях (рис. 4).

Тут, як і у випадку з регіональними відмінностями, можна було б припустити, що на перевагу “гедоністів” серед

Рисунок 4

Частки осіб, які убачають сенс життя в можливості жити заради власного задоволення у групах різного віку та різної національності (%)

росіян впливає проживання в тому чи тому типі населеного пункту. Адже в нашому опитуванні більше половини росіян проживають у великих містах, тоді як серед українців є значно більшою частка тих, хто проживає у селах та невеликих містах. І певні підстави для таких сумнівів є, оскільки якщо порівнювати росіян та українців окремо в різних типах населених пунктів, то значущих відмінностей уже не спостерігатиметься. Але все одно у великих та невеликих містах росіяни за гедоністичністю, хоча і статистично незначучо, але переважатимуть українців.

Можна було б очікувати наявності відмінностей у даному питанні залежно від наявності чи відсутності релігійних переконань. Адже і християнство, і іслам, і іудаїзм орієнтують людей на виконання певного обов'язку, а задоволення, якщо і не забороняються відкрито, принаймні

не вітаються. Проте отримані дані засвідчують відсутність таких відмінностей, і частки орієнтованих на можливість жити заради власного задоволення серед релігійних (21,2%) та нерелігійних (25,7%) осіб не мають статистично значущих відмінностей. Єдині відмінності тут спостерігаються у випадку розгляду окремих релігійних конфесій, і полягають вони у дещо меншій гедоністичності прибічників греко-католицької церкви. Серед останніх варіант життя заради власного задоволення обрали 15% проти 25,7% серед невіруючих (відмінність статистично значуща на рівні 0,05). Так само частка гедоністично орієнтованих осіб серед греко-католиків менша порівняно із відповідною часткою серед православних (21,2%), але остання відмінність вже не є статистично значущою.

Таким чином, бачимо, що найбільше з орієнтаціями на гедоністичні цінності корелюють параметри віку та типу населеного пункту. Щодо вікових відмінностей можна припустити, що більша гедоністичність молоді пов'язана принаймні з двома причинами. З одного боку, молодь має найбільше реальних можливостей для реалізації гедоністичних прагнень, оскільки на відміну від старшої вікової категорії вона є більш здоровою та енергійною та має кращі матеріальні можливості, а на відміну від середнього покоління має більше вільного часу (середнє покоління вже обтяжене сім'єю та дітьми, тож і реалізація гедоністичних орієнтацій там є ускладненою). З другого боку, молодь є більш піддатливою до відкритої та прихованої реклами гедоністичного, споживацького стилів життя, які транслюються як через пряму рекламну продукцію, так і через художні фільми та телепередачі. У випадку з різними типами населених пунктів саме великі міста дають більше можливостей для реалізації гедоністичних прагнень, а також саме в цих містах є більш інтенсивним той таки потік реклами відповідних стилів життя.

*Л.Скокова,
кандидат соціологічних наук*

ПРОДУКУВАННЯ СМИСЛІВ У ПРАКТИКАХ СВЯТКУВАННЯ

Свято протиставлене буденності, воно перериває її, насичуючи особливим настроєм, атмосферою, залучаючи до активного виконання відповідних ритуалів і дій. Свята бувають різними, але всі вони потребують активної співучасті, передбачають співпереживання, емоційну заангажованість, включеність. Кожне свято транслює і конструює певні смисли, слугуючи і збереженню традицій у суспільному житті, і впровадженню нових сенсів, норм і взірців поведінки. Святкування – це демонстрація соціальних зв'язків, солідарності, визнання певних цінностей.

У Законі України про працю передбачені такі святкові дні, робота в які не проводиться: 1 січня – Новий рік; 7 січня – Різдво Христове; 8 березня – Міжнародний жіночий день; 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих; 9 травня – день Перемоги; 28 червня – День Конституції України; 24 серпня – День незалежності України. Дні релігійних свят згідно із ст.73 Кодексу Законів про працю називаються “неробочими”, що підкреслює їх недержавний характер. Це 7 січня – Різдво Христове; один день (неділя) – Пасха (Великдень); один день (неділя) – Трійця. Окрім цих дат, для нашої культури є звичайним відмічати дні народження – свої та своїх близьких, інші релігійні свята, професійні свята тощо.

В опитуваннях 2006 і 2009 рр. Інституту соціології НАН України було поставлено питання “*Які свята Ви звичайно святкуєте упродовж року?*” Розподіл відповідей представлено в *табл.1*.

Сімейні свята. Дні народження – власні, членів сімей – це, після Нового року і Великодня, найбільш популярні свята у персональних календарях населення; свій день народження відмічають 86–87% опитуваних, дні народжен-

Розділ третій

Таблиця 1

Практики святкування населення України
різних регіонів (2006, 2009,%)

Практики святкування	За вибіркою		Регіони							
			Захід		Центр		Південь		Схід	
	2006	2009	2006	2009	2006	2009	2006	2009	2006	2009
Новий рік	92,1	92,6	84,2	85,4	91,9	92,1	94,6	95,5	96,0	96,0
Пасха (Великдень)	91,5	92,8	97,4	98,0	94,1	91,9	85,9	90,8	89,5	91,9
Свій день народження	87,3	86,2	84,2	77,5	85,3	87,7	89,0	89,9	91,0	87,7
Дні народження членів родини	85,2	83,5	71,9	69,3	85,1	80,9	88,8	95,3	92,5	87,7
Різдво	84,6	83,3	97,1	98,0	89,0	84,7	77,8	75,1	75,6	77,6
Жіночий день – 8 березня	72,2	74,9	52,4	61,6	72,9	68,8	78,8	86,0	80,4	82,8
День Перемоги – 9 травня	63,0	55,9	35,5	28,9	68,3	54,2	65,2	65,1	76,9	69,5
Трійця, Покрова	46,9	45,4	79,1	68,5	45,9	46,1	31,3	30,7	39,2	39,1
День захисника Вітчизни – 23 лютого	41,5	44,6	20,6	28,9	44,1	37,5	44,0	58,4	53,3	53,4
Перше травня	37,9	33,6	15,2	13,2	37,1	27,5	45,9	48,9	49,0	43,3
Валентинів день – 14 лютого	31,5	32,5	27,4	30,4	31,5	28,8	31,7	35,8	34,2	35,6
День незалежності України – 24 серпня	29,3	24,5	36,7	40,7	34,0	21,9	22,6	14,8	24,1	23,2
Професійне свято (День шахтаря, День Вчителя тощо)	23,4	20,9	14,9	11,2	20,5	14,9	21,6	22,9	37,2	32,6
День Конституції України – 28 червня	17,6	15,0	19,2	21,8	22,2	10,0	14,1	12,0	13,6	17,8
День Жовтневої революції – 7 листопада	12,5	11,1	2,9	5,2	12,1	5,3	15,4	14,8	17,8	18,8

ня членів родини – 84–85%. Сімейне свято – це демонстрація колективної солідарності, їх супроводжують, як правило, такі ритуали, як подарунки, спільне застілля (вдома, в кафе/ресторані – залежно від рівня добробуту і кола присутніх), фотографування для фіксації сімейних зв'язків тощо.

День народження – це і своєрідний звіт, підсумок прожитих років, коли “винуватця святкування” хвалять за зробле-

не, досягнуте чи, можливо, дають побажання на майбутнє, транслюючи очікування оточуючих: укладання шлюбу, наприклад, чи вступу у ВНЗ, знаходження роботи і т.ін. До цього свята готують, як правило, подарунки, збираються рідні, друзі людини. Ювілеї – це особливі дні народження, коли магія чисел підсилює вагу торжества і рівень уваги до даної особи ще збільшується. Залежно від професійних досягнень і соціального статусу до ювілеїв приурочують відповідні дипломи, грамоти, навіть державні нагороди. В сімейному колі людину вшановують рідні, у професійному – колеги, показуючи їй значущість для них і суспільства, доводячи таким чином індивідові його важливість існування на світі, його життєві смисли. Поширеність, усталеність цих практик є й культурною формою соціального контролю; індиферентність оточуючих під час дня народження сприймається болісно і, відповідно, сигналізує про певні проблеми. Свою роль відіграють міжособистісні відносини, специфіка життєвої ситуації: ті, хто відповів, що за останні п'ять років у відносинах між близькими людьми більше було розчарувань, децю рідше відмічають дні народження членів родини (73% і 83% серед загалу). У групі тих, хто вважають “те, як складається моє життя, здебільшого залежить від зовнішніх обставин” лише 68% відмічають дні народження членів родини і 78% – свій день народження.

Новий рік – найпопулярніше календарне свято, яке часто відмічається у колі родини, теж можна вважати сімейним святом. Зазначили, що святкують Новий рік 92–93% опитуваних. Фіксація перебігу часу, зустріч Нового року супроводжується у різних культурах певними звичаями, ритуалами (наприклад, викидання старих речей). За радянських часів більшість населення досить уніфіковано відзначали цю дату (на кшталт застілля із “проводами” старого року, очікування бою московських курантів і привітання керівника держави, перегляду по телевізору “Блакитного вогника”). На сьогодні практики святкування цієї дати стали більш різноманітними, проте традиція застілля

в колі родини під “акомпанемент” телевізора (із більшим вибором телеканалів і передач) зберігається. Молодь частіше надає перевагу вечіркам або подорожам на ці вихідні/мініканікули новорічно-різдвяних свят.

Останніми роками стало популярним обігрувати у назві нового року якості певної тварини зі східного календаря – Рік Бика, Рік Змії тощо. Популярні поради медіа і рекламодавців відповідним чином вбиратися, прикрашати стіл, оселю для зустрічі Нового року (щоб догодити, не роздратувати цю тварину) мають ігровий характер і переводять тонус цього свята із наближеного до державного (офіційне привітання Президента до співвітчизників о 12 годині ночі) до ігрового і комодифікованого.

Традиційні побажання один одному на ці свята переходу в новий рік календарного /біографічного часу – міцного здоров'я, щастя, любові, добробуту, злагоди, успіху, нових звершень та здійснення найзаповітніших мрій, довгих років життя – віддзеркалюють ті найважливіші життєві смисли, що їх поціновує більшість людей.

Державні свята часів незалежності України vs. неіснуючого свята радянських часів. День незалежності України – 24 серпня – відзначається згідно з Постановою Верховної Ради України № 2143-ХІІ, від 20.02 92 р. як державне загальнонародне свято. В ознаменування прийняття Верховною Радою Основного Закону України 28 червня 1996 р. цей день є державним святом – Днем Конституції України. За відповідями 2009 року, День незалежності України святкують 25%; День Конституції України – 15% респондентів. Водночас 11% опитуваних відмітили як свято День Жовтневої революції – 7 листопада¹.

Сприйняття цих свят значно різниться серед вікових груп. День незалежності України святкують 34% молоді, 25% – людей середнього віку, 16% – людей старшого віку;

¹ Законом України “Про внесення змін до КЗпП України” від 24 грудня 1999 р. з переліку святкових днів виключені 7 та 8 листопада – річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції.

День Конституції України – 21%; 15%; 11% відповідно. Натомість День Жовтневої революції преферують 18% респондентів похилого віку, 9% – середнього віку і 5% – молоді. Значними є й регіональні відмінності: 2009 р. на Заході країни 41% і 22% опитуваних відзначили як свята День незалежності України і День Конституції України, в Центральному регіоні – 22% і 10% відповідно, 15% і 12% відповідно – на Півдні, 24% і 18% – на Сході країни (табл. 1). День Жовтневої революції – 7 листопада – продовжують, за власними зізнаннями, відмічати 19% мешканців Східного регіону, 15% – Південного, по 5% – на Заході і в Центрі країни.

Практики святкування тісно пов'язані з ціннісними орієнтаціями. Серед тих, хто 2009 р. оцінив ступінь важливості такої цінності як “державна незалежність України” на 5 балів (дуже важливо), 40% відмічають День незалежності України; радше важливо – 25%, радше не важливо – 19%, зовсім не важливо – 10%. Подібна залежність і щодо святкування Дня Конституції України, тобто частіше відмічають це свято ті, хто поціновує державну незалежність країни, а також демократичний розвиток країни.

Ті опитувані, хто з варіантів відповідей на запитання “Ким Ви себе перш за все вважаєте?” обрали варіант “громадянином колишнього Радянського Союзу”, частіше й святкують річницю Жовтневої революції – 28%. Святкування ж Дня незалежності України дещо популярніше серед тих, хто ідентифікує себе з громадянином України (на рівні 31%), громадянином Європи / світу (на рівні 33%).

Релігійні свята. Одними із найбільш популярних серед населення є релігійні свята Пасхи (Великодня) та Різдва – 93% і 83% опитуваних відмічали їх 2009 р. Великдень святкують у різних регіонах з більш-менш однаковою інтенсивністю – від 90–92% у Східному, Південному, Центральному регіонах до 98% – у Західному. Свято Різдва дає більш відчутну диференціацію – від найвищого показника на Заході країни (98%) до 85% у Центрі, 75%

і 77% – на Півдні і Сході відповідно. У цих трьох регіонах більш звичним є святкування Нового року (92–96%), що за радянських часів “заступало” собою Різдво; тоді як у Західному регіоні Новий рік відмічають не всі (85%).

Найчастіше на Заході країни святкують Трійцю, Покрову – 69% порівно із 46% у Центрі, 39% – на Сході і 31% – на Півдні країни, що ще раз засвідчує вищий рівень релігійності населення цього регіону. Серед тих, хто оцінив ступінь важливості участі у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо) як “дуже важливо” 63% святкують Трійцю/Покрову. Респонденти, які відвідують церкву не рідше, ніж раз на тиждень (таких серед опитуваних 10%), частіше відзначають ці свята (на рівні 73%). Регулярність відвідування церкви підвищує і частоту святкування Різдва (93%) порівняно з тими, хто відвідує храми рідше, ніж одного разу на рік (на рівні 75%), або зовсім не відвідує (69%). У разі святкування Пасхи відмінності не настільки виразні: 95% серед тих, хто відвідує церкву (хоча б раз на декілька років і частіше), і 85% серед тих, хто не відвідує зовсім. Серед тих, хто вірує в Бога, 95% святкують Великдень порівняно з тими, хто дав негативну відповідь (84%) і не визначився (88%). Великдень є, радше, загальнонародним, традиційним святом, яке об’єднує віруючих і невіруючих, тих, хто дотримується відповідних релігійних обрядів, і тих, хто відмічає цей день у сімейному колі, знаходячи втіху у залученні до ритуалів традиційної культури, позитивних емоцій цього весняного свята, а також відповідних споживацьких практик.

Історичні дати. Свято Перемоги – 9 травня – відзначали 63% респондентів у 2006 р. і 56% – у 2009 р. Свято встановлене у 1945 р. на ознаменування перемоги над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., з 1965 р. є неробочим днем. Вшанування ветеранів, військовий парад, державні урочистості з покладанням вінків до пам’ятників Слави і військової доблесті, святкові концерти, трансляція пісень і фільмів відповідної тема-

тики супроводжує це свято. Безпосередня участь у святковій демонстрації за радянських часів у цей день змінилася переважно опосередкованим спостереженням акцій вшанування ветеранів і переглядом мистецьких творів, присвячених цій історичній події, через мас-медіа.

Збільшення віддаленості події у часі, зменшення кількості людей, які пам'ятатимуть ті часи чи знають їх через розповіді рідних, все більше міфологізує і узагальнює зміст цього свята для молодого покоління як символу героїчного захисту Вітчизни, мужності, перемоги добра над злом. Свято Перемоги відзначають, за даними 2009 р., 63% респондентів старшого віку, 56% – середнього віку і 46% – молодшого віку. Серед міських жителів таких 61%, серед сільських – 47%.

Ця дата неоднозначно тлумачиться в сучасному політичному та історичному дискурсі і неоднаково сприймається населенням різних регіонів. У Східному регіоні у 2009 р. 69% респондентів вказали, що відмічають це свято, у Південному – 65%, у Центральному – 54%, у Західному регіоні – 29%. Ці відмінності ґрунтуються на різному історичному досвіді, різному сприйнятті радянської влади, особливостях соціокультурної пам'яті.

Гендерно забарвлені свята. З радянських часів походить традиція вітати осіб протилежної статі: жінок – 8 березня, а чоловіків – 23 лютого. Міжнародний жіночий день – 8 березня святкують 72–75% респондентів, День захисника Вітчизни – 23 лютого – 42–45%. З початку 1990-х років із західної культури прийшла ідея відмічати Валентинів день – 14 лютого – як свято закоханих (32%), коли можна привітати кохану/симпатичну тобі людину.

8 березня і 23 лютого з практично однаковою інтенсивністю відмічають опитувані молодшої (18–29 років) і середньої вікової групи (30–54 років), тоді як серед людей старшого віку ця частка зменшується. 23 лютого відмічають 57% чоловіків і лише 37% жінок, тоді як щодо 8 березня спостерігається більша збалансованість – 71% чоловіків і 78% жінок.

День святого Валентина полюбляють святкувати однакова частка чоловіків і жінок – по 32%, передусім ті, хто шукає свою “другу половину”. З тих, хто ніколи не перебував у шлюбі, 57% святкують цей день, тоді як з тих, що перебувають у зареєстрованому шлюбі, – лише 29%. У молодшій віковій групі святкують цей день 63%, середній – 32%, у старшій – 11%. Це переважно міська практика – 38% у місті і 24% – у селі. “Гендерні” свята, як правило, супроводжуються, обміном подарунками – як символічними – квіти, “валентинки”, так і реальними товарами, які могли б потішити візаві. І тут вже зацікавлені професіонали – маркетологи, рекламисти тощо – не втрачають можливості підказати, поради, що можна подарувати, підказуючи, що мають полюбляти “справжні” жінки і “справжні” чоловіки.

“Офіційна” можливість, закріплена календарем, і навіть певний “примус” у суспільстві вітати представників іншої статі – рідних, колег, коханих, висловлювати побажання, вказувати на їхні гендерні ознаки – красу, розум, привабливість, силу і т.ін., є соціокультурним механізмом становлення і підтвердження гендерної ідентичності, нагадуванням сенсів чоловічого і жіночого призначення – створення сім’ї, продовження роду, турботи про сімейне вогнище і його захист, виховання дітей.

Професійні свята. Реалізація в професії передбачає її сформованість професійної ідентичності, відчуття гордості за належність до певної професійної страти. Звісно, що це є можливим не в усіх випадках і залежить як від особливостей життєвого шляху окремої людини, знаходження себе в професії, так і затребуваності суспільством результатів праці, вшановування державою представників тих чи інших професій. Одним зі способів такого вшановування і є професійні свята в державному календареві свят. За радянських часів з ідеологічних причин особливо вирізнялися працівники фізичної праці – шахтарі, металурги тощо. Їх дійсно тяжка, часто небезпечна й травматична праця потребувала ще й символічної підтримки, на яку не скупилася держава. Також відомими і популярними

були такі свята, як День учителя, День міліції... На сьогодні професійних свят достатньо в календарі, хоча часто ці свята зостаються відомими лише у вузьких колах представників даної професії.

Вказали на святкування свого професійного свята 21% опитуваних 2009 р. Серед тих, хто на запитання "Скажіть, будь ласка, як би Ви пояснили для себе слово "наші"? відповіли: це – передусім люди такої ж професії (16%), святкують професійне свято 33%. Для кожного четвертого "наші" – це колеги по навчанню, роботі; ці респонденти також частіше відмічають професійні свята (30%) порівняно із загалом. Серед тих, хто вважає, що зміст роботи у

Таблиця 2

**Солідарність з певними групами населення
і святкування професійних свят (2009,%)**

<i>Групи населення, з якими готові спільно обстоювати свої інтереси</i>	<i>Святкування професійного свята</i>
<i>За вибіркою</i>	<i>20,9</i>
Працівники у сфері державного управління	25,3
Працівники технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	29,2
Працівники фінансово-економічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	26,9
Працівники в галузі освіти, науки, культури, охорони здоров'я, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)	31,1
Працівники правоохоронних органів, юридичних організацій, військовослужбовці	25,7
Підприємці в середньому і малому бізнесі	22,8
Робітники промисловості, будівництва, транспорту (без вищої або середньої спеціальної освіти)	29,5
Службовці з числа допоміжного персоналу (без вищої або середньої спеціальної освіти)	22,8
Працівники сільськогосподарських підприємств, фермери	19,0
Працівники підприємств торгівлі, сфери послуг	19,9
Учні, студенти, аспіранти, курсанти	28,5
Непрацюючі пенсіонери, домогосподарки	19,6
Самозайняті (індивідуальна/приватна трудова діяльність у сільському господарстві, сфері послуг, торгівлі тощо)	16,3
Зареєстровані і незареєстровані безробітні	21,5

цілому відповідає тому, чим хотілося б займатися на робочому місці, 32% святкують професійні свята, більш-менш відповідає – 25%, не відповідає – 17%, не працюють у даний час – 10%. Серед тих респондентів, хто оцінює як “дуже важливо” міру важливості свого суспільного визнання з боку друзів, колег, співгромадян (таких 40%), теж дещо частіше святкують професійне свято – 27%.

Святкування професійного свята відбувається, як правило, у колі колег, у контексті ширшого визнання суспільством і державою представників певної професії, передбачає більш-менш розпрацьовані формальні ритуали (офіційні привітання керівників держави, урочисті засідання, телеконцерти) і неформальні (зустрічі випускників ВНЗ, святкування в трудовому колективі, у колі колег). Дані опитування засвідчують, що ці практики є більш характерними для зайнятих, представників розумової праці (з вищою або середньою спеціальною освітою), учнів, студентів, курсантів, а також робітників промисловості, будівництва, транспорту (табл. 2). Водночас респонденти, котрі ідентифікують себе з представниками таких груп, як службовці, працівники сільськогосподарських підприємств, фермери, працівники підприємств торгівлі, сфери послуг, самозайняті та ін. рідше відмічають професійне свято.

Отже, календар свят працює як транслятор соціокультурних смислів у суспільному житті. У практиках святкування представники різних соціальних груп конструюють і підтверджують свої ідентичності – гендерні, соціо професійні, громадянські, релігійні, етнічні тощо, звертаючись до їх глибинних засад, розглядаючи себе очима інших. Спілкування в колі рідних, колег і друзів, участь у відповідних ритуалах пошуку подарунків, святкових вуличних гулянь, салютів, вечірок, приєднання до спільних позитивних емоцій, що їх транслюють мас-медіа, – все це створює нагоду час від часу з усталеною суспільством хронологією, згадати про те, хто ти є, про свої мрії, а також про тих, хто поряд з тобою, про свої обов’язки стосовно інших – предків, батьків, дітей, партнерів, друзів, колег, співвітчизників.

*Р.Шульга,
доктор філософських наук*

ТЕЛЕБАЧЕННЯ ЯК ТРАНСЛЯТОР СМИСЛІВ: ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОГО ПРОСТОРУ

Ставлення до телебачення передусім як до інструменту впливу – справа звичайна. Так само впродовж усієї історії людства ставилися і до мистецтва, спочатку на інтуїтивному рівні, використовуючи певним чином упорядкований звук, рух, колір у магічних практиках для консолідації дій первинної спільноти, потім, спираючись на багатовіковий досвід, – у релігійних відправах, а потім справа дійшла і до теоретичних побудов. Започатковані в Античності, розвинуті в німецькій класичній філософії, ці побудови за радянських часів набули програмного характеру і саме відповідно до цих теоретичних настанов мистецтво – його створення, поширення, залучення аудиторії – розглядалось як справа державної ваги. Зрозуміло, що телебачення з перших днів його появи стало складовою цієї програми. Адже з технічними можливостями телебачення залучення до мистецтва значно розширилося.

Часи, коли мистецтво і, звісно, телебачення були важливим складником державної ідеологічної доктрини, минули, але можемо говорити про дивний феномен – продовження існування її положень в умонастроях широких народних мас. Згідно з цими положеннями телебачення несе на собі відповідальність за всі суспільні негаразди. Тобто будь-які розмови про телебачення зводяться переважно до переліку негативів і ризиків, які голубі екрани транслюють сьогодні для багатомільйонної аудиторії.

Однак лунають голоси і на захист телебачення – мовляв, воно тільки дзеркало, яке відображає суспільство. Маємо ще один варіант давньої суперечки про курку і яйце – що було раніше. Активніше проблеми телебачення обговорюються на самому телебаченні, на шпальтах газет, у

публічних виступах усіх, хто дотичний до політики, культури, творчої діяльності. Але і в наукових колах, хоча і досить мляво, але питання про те, що телебачення головний чинник формування негативних тенденцій у суспільстві чи просто відтворює існуючу в ньому атмосферу, демонструє набір повсякденних цінностей або, точніше, можливостей виживання, все ж обговорюється. Пропонується навіть складніша постановка питання – ТБ-продукція шкодить суспільній моралі, чи дає змогу каналізувати вихід негативним почуттям, розрядити емоційне напруження, що накопичуються у людини. Та все ж широкого обговорення, тим більше бажання, потреби розібратися з реальним станом речей, поки що не спостерігається. Тому домінують викривальні, хоча, мабуть, і щирі промови про загрози згубного впливу телебачення на суспільство, особливо на його молодіжне крило. З цього фактично випливає визнання телебачення як транслятора антицінностей і його неспроможність формувати у людини потребу наповнювати своє життя смислами, які б підносили його над буденністю, ставали орієнтирами на шляху до самовдосконалення.

Не будемо тут спинятися на такій важливій складовій вітчизняної культури, як перелік нагальних вимог до особи. Відповідно до них повагу суспільства і право бути його гідним членом можна здобути через постійний духовний пошук свого призначення, осягнення свого місця в світі, тобто через розвинену рефлексію і саморефлексію. Наскільки такі вимоги до пересічної людини реальні і чи дійсно постановка таких питань є обов'язковою умовою її існування – це ще велике питання, з яким інтелектуалам усе ж варто розібратися, а не будувати вкотре умоспоглядальні за своєю суттю теоретичні побудови. Але це не завдання цієї роботи.

Ми ж звертаємо на їх наявність увагу тому, що така тотальність вимог до людини присутня в нашій культурі. Це можна ще визначити як тяжіння до універсалізації

як визначальної характеристики культури традиційного суспільства. У даному разі універсалізації стосунків із світом усіх членів спільноти як необхідної умови згуртованості – запоруки її життєздатності.

Така ж тотальність вимог, усезагальність поширюється і на аудиторію. Вона розглядається або, скоріше, визнається як такий собі загал, єдиний у своїх проявах, відчуттях, сприйнятті, реагуваннях. Таке розуміння аудиторії відбувається в руслі уявлень про тотальний характер впливу мистецтва, телебачення, дає підстави до найширших узагальнень, абстрактних суджень.

Та більш-менш незаангажований погляд хоча б на сучасний стан технічних можливостей телебачення фактично знімає питання про тотальний характер впливу, про аудиторію як певну єдність, у тому числі й про ризики негативного впливу. Йдеться передусім про величезну кількість каналів, наявність вузької спеціалізації каналів. Маємо канали суто новинні, спортивні, музичні (тут також своя спеціалізація – канали відеокліпів, поп-музики, класичної), просвітницькі, канали, повністю присвячені питанням здоров'я, кулінарні, розважальні тощо. Зрозуміло, що не всі жителі України мають рівні можливості і можуть удома обирати з-понад ста каналів. Але навіть так званий соціальний пакет надає можливість споживачеві формувати для перегляду репертуар за своїми уподобаннями, смаками, потребами. У тому числі потребою в набутті смислів.

З усієї багаторівневої проблеми визначення ролі телебачення як транслятора смислів можемо спинитися лише на аспекті, який мало враховується при її обговоренні – ставлення самого реципієнта до телебачення як транслятора смислів для своєї власної життєдіяльності. Зрозуміло, що таке ставлення може бути осмисленим, коли людина свідомо ставить перед собою мету пошуку смислів, а також таким, коли в процесі перегляду пропонувані смисли

знаходяться на периферії сприйняття реципієнта і можуть не актуалізовуватись у буденному житті.

Треба зазначити, що виявити в процесі опитування наявність у реципієнта усвідомленого або відсутність такого ставлення до пошуку смислів при телепереглядах, вкрай проблематично. Адже вже сама постановка питання актуалізує у свідомості питання смислів і на відповіді може суттєво вплинути чинник соціальної мімікрії. Наш громадянин зі шкільних років і упродовж подальших років навчання, у процесі різного ґатунку культурних заходів знає, що гідним членом суспільства можна стати тільки за наявності високих цілей, втілюючи їх у власному житті. Тому можна очікувати, що ці установки суттєво вплинуть на відповіді, й адекватної картини ми не отримаємо. Спробуємо за опосередкованими ознаками визначити значення для реципієнта телебачення як транслятора смислів.

Так, скажімо серед можливих відповідей на запитання, чого ви очікуєте, коли звертаєтесь до творів мистецтва (художньої літератури, кіно, музики, театру, живопису тощо), можемо виділити дві позиції: “Почерпнути зразки моральної поведінки” та “Бути в курсі модних тенденцій у суспільстві” [1]. Можливо, якраз у цих відповідях певним чином і акумулюється ставлення до пошуку смислів. У бажанні почерпнути взірці моральної поведінки – усвідомлене, а в намаганні бути в курсі модних тенденцій – периферійне.

Тут маємо таку картину: 17% тих, хто шукає зразки моральної поведінки. Гадаємо, що не треба довго спинятися на тому, що саме моральність є вищим мірилом будь-якої діяльності людини. І якщо, дійсно, 17% наших громадян хочуть будувати своє життя, керуючись принципами моралі, можна вважати даний відсоток достатньо позитивним, бо зрозуміло, що сподіватися на 100-відсоткову моральність суспільства – не що інше як утопія.

Трохи більше 11% відсотків із тих, хто відповів, звернулися до мистецтва тому, що хочуть бути в курсі модних тенденцій у суспільстві. Щодо модних тенденцій, то тут це питання. Наше суспільство за останні два десятиріччя пережило стільки не кращих новацій, які, звісно, знайшли своє відображення в мистецтві. Тож чи можна вважати модною тенденцією мову сили, грошей, відмову від багатьох гуманістичних цінностей – а все це, на жаль, складові нашого життя. Єдине, що втішає, що естетизація зла, яка присутня в сучасних творах, особливо це стосується масової культури, все ж, у підсумку, утверджує перемогу добра, хоча це добро і має добрячі кулаки. Тому треба сподіватися на здоровий глузд реципієнтів у їхньому ставленні до так званих модних тенденцій.

Питання загалом стосувалося очікувань від спілкування з мистецтвом. Але ж опитування засвідчують, що сучасні споживачі мистецтва отримують таку можливість завдяки телебаченню. Тут ми маємо вже картину не очікувань, а реального споживання і реального вибору тематики перегляду телеглядачем.

Не секрет, що на перших місцях серед жанрів кіно, яким віддають перевагу телеглядачі, комедія – 60%, мелодрама – понад 44%, історичне кіно – 43%, детектив – 40%. Звісно, жанр – не завада для втілення буттєвісних смислів, але все ж не можна вважати комедію орієнтиром у пошуках глибоких істин. Скоріше спрямованість до такого пошуку притаманне соціальній драмі, стрічкам про проблеми сучасної людини. Таке кіно подобається 23,6% глядачів. А от стрічками, в яких проблеми пошуку смислів подаються в концентрованому вигляді, а таким переважно є авторське, інтелектуальне кіно, артхауз, цікавляться лише 3,4% глядачів.

Якщо звернутися до суто телевізійної продукції, яка в останні десятиліття значно змінила ситуацію в практиці телеспілкування, то вона теж дає підстави для аналізу з погляду визначення ролі телебачення як транслятора

смислів. Йдеться про різноманітні ток-шоу. Їх можна і треба розглядати як нове явище, що реально впливає на соціокультурну ситуацію в суспільстві. Тематика ток-шоу сьогодні охоплює практично всі сфери життя – від високої політики до проблем суто побутових. Мабуть, саме ток-шоу несуть одне з головних навантажень щодо пропонованих телебаченням цінностей. До того ж на всі смаки. Можна сказати, що для дослідників проблема щодо визначення ролі телебачення в ціннісному орієнтуванні споживача додається.

Треба зазначити, що серед численних і різноманітних за тематикою шоу на українському телебаченні, і не тільки на українському, важко знайти такі, які б безпосередньо стосувалися буттєвісних проблем, виносили б проблеми пошуку смислів у центр уваги обговорення. І це цілком зрозуміло з багатьох причин, і тому що в переважній більшості канали комерційні і дбають про рейтинги передач, бо за цим стоять гроші, і тому, що пошук смислів – одна з вічних проблем людства, і зовсім невелика його частина, на жаль, або ж і на щастя, стурбована цією справою. Та й навряд чи буде хоча б якась користь у перерві між рекламою з розмов навіть дуже поважних інтелектуалів. Тут не може бути загальних для всіх рецептів, кожен сам і для себе повинен шукати відповіді на сенс існування.

Ще один аспект, який обов'язково треба враховувати при визначенні ролі ТБ як транслятора смислів. Картинка, яка з'являється на телеекрані, певним чином легітимізує зображуване як соціально значуще і тим самим створюється підґрунтя для ціннісної орієнтації. А картинки, як це добре відомо сучасному глядачеві, дуже різні. Якщо взяти низку ток-шоу і передач, скажімо так, гламурної спрямованості, то навряд чи картинки, які демонструють принади і блиск життя успішних та багатих, додадуть смислу і снаги мільйонам тих, для яких повсякдення складається переважно з нелегкої праці. Такі передачі подобаються майже 13% глядачів. Щоправда, відсоток молодіжної

аудиторії значно більший. 22% глядачів до 30 років віддають перевагу таким передачам. Питання виникає саме собою: яким чином споглядання вітринного блиску життя обраних спонукає реципієнта на реальні дії для досягнення такого ж соціального статусу? На жаль, ми не знаємо відповіді на це.

Отже, при розгляді проблем, пов'язаних із визначенням ролі телебачення як транслятора смислів, ми стикаємось з багатьма питаннями, без відповіді на які не можемо з упевненістю говорити про реальний стан впливу ТБ на життя суспільства – як позитивний, так і негативний. Цьому заважає і відсутність соціологічних досліджень довгострокового характеру. Але щодо питання про формування ціннісного простору, то навіть не надто розлогі дослідження і власний досвід як телеглядача дають підстави стверджувати, що за останнє десятиліття він значно розширився, хоча питання про його змістовний характер залишається відкритим.

Література

1. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2007.

*Н.Бойко,
кандидат соціологічних наук*

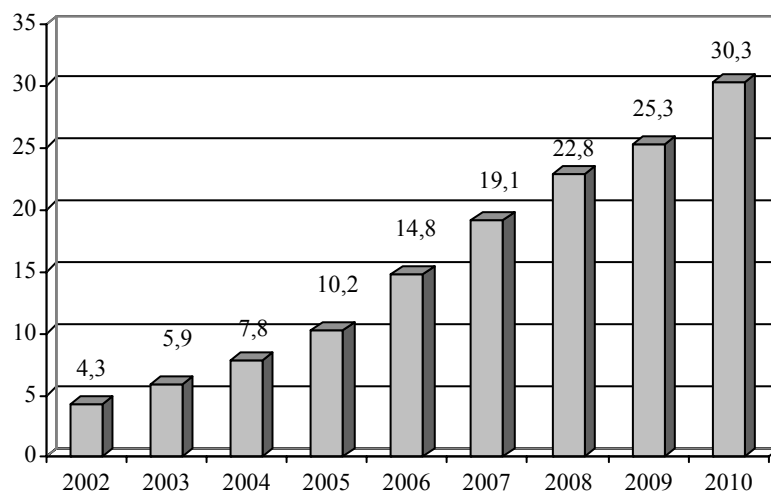
УКРАЇНЦІ В ІНТЕРНЕТІ. ІНТЕРЕСИ ТА ПРІОРИТЕТИ ВИКОРИСТАННЯ МЕРЕЖІ

Сьогодні Інтернет – це якісно новий крок уперед у розвитку мас-медійних технологій, який радикально трансформує простір і час, фундаментальні виміри людського життя, зумовлює інформаційне, комунікативне, організаційне об'єднання сучасного світу. Інтернет виступає умовою, інструментом сучасного життя, впливаючи на всі аспекти суспільного буття.

Аудиторія Всесвітньої мережі неухильно зростає, доступ до Інтернету для користувачів стає насущною потребою сучасного життя, і світ вже просто не мислить себе поза мережею.

Рисунок 1

Користувачі Інтернету в Україні (%)

Результати моніторингового дослідження з питань розвитку інформатизаційних процесів в Україні, що проводяться, починаючи з 2002 р., фіксують впевнене зростання кількості українських користувачів Інтернету (*рис. 1*).

У 2010 р. користувачами всесвітньої мережі визнали себе понад 30% українських респондентів. Більше того, наше попереднє дослідження засвідчило, що навіть в умовах кризи (нагадаємо, що основною її ознакою було реальне зменшення прибутків населення, скорочення витрат на продукти харчування та інші товари народного вжитку, зниження споживацького попиту на товари та послуги), коли спостерігалось загальне скорочення абонентів і мобільного зв'язку, і абонентів кабельного телебачення – було зафіксовано зростання кількості абонентів мережі Інтернет в Україні та збільшення попиту на Інтернет-послуги. Більше того, дослідження засвідчило, що користувачі в умовах кризи стали значно активніше використовувати Інтернет-мережу для реалізації своїх планів та інтересів [1].

Сьогодні Інтернет стає повсякденною практикою соціального буття пересічного українця, темпи долучення до мережі збільшуються з кожним роком. Причому результати нашого дослідження засвідчують, що коли раніше користування Інтернетом вважалось переважним пріоритетом виключно молодіжної когорти українців, то сьогодні ситуація суттєво змінюється. Інтернет активно освоюють представники різних вікових груп українців. Сьогодні вже недоречною стає думка про те, що Інтернет – це парафія виключно молодих, і вивчення Інтернету – це вивчення суто молодіжної аудиторії.

Звичайно, й сьогодні молодіжна група віком до 25 років лідирує серед українських користувачів, а й українці інших вікових груп активно засвоюють Інтернет-технології, демонструючи значну динаміку зростання протягом усього періоду нашого дослідження.

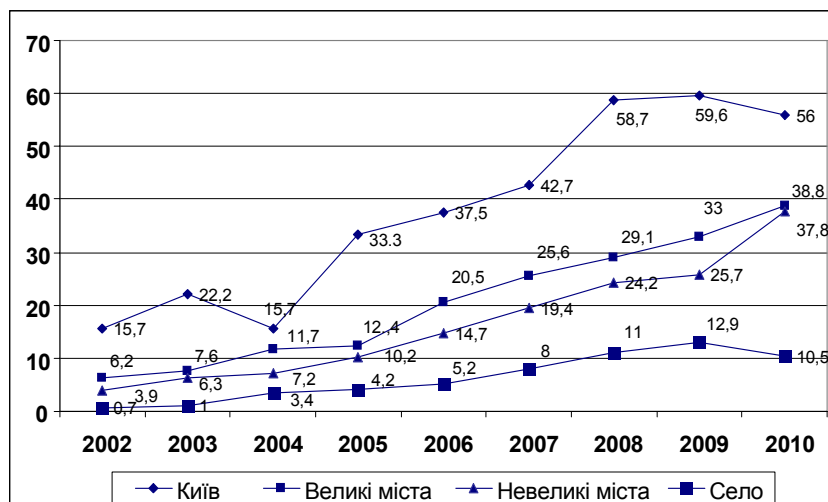
Сьогодні значне збільшення Інтернет-активності спостерігається і серед тридцятирічних, і серед сорокарічних

Розділ третій

українців. Упевнено засвоюють мережу і мешканці України віком понад 45 років. Причому слід зауважити, що в усіх вікових групах, крім групи віком понад 55 років, протягом досліджуваного часу значно скоротилася кількість респондентів, які зазначають, що “не мають потреби і ніколи не користуються Інтернетом”, а також тих, хто зазначає – “маю потребу, але не маю можливостей користуватися Інтернетом”. Так, якщо у 2002 р. зазначали, що “не мають потреби і ніколи не користуються Інтернетом” 62% респондентів віком до 25 років і 75,3% віком від 35 до 45 років, то у 2010 р. ці цифри становили 22,8% та 45,7% відповідно.

Слід також зазначити, що сьогодні динамічно змінюються не тільки вікові характеристики української Інтернет-аудиторії, а й її територіальні характеристики. Інтернет-простір активно засвоюється не лише мешканцями столиці, а й мешканцями інших типів поселень. Проживання у столиці, і навіть у великому місті сьогодні перестає бути визначальною умовою долучення до Інтернет-мережі (рис. 2).

Рисунок
Користувачі Інтернету в різних типах поселення (%)

Такі тенденції дають підстави говорити про поступове зникнення проблем інформаційно-комунікаційної ізоляції периферійних територій країни.

Змінюються й пріоритетні місця використання Інтернету. Так, ще п'ять-десять років тому основним місцем користування Інтернетом було робоче місце або Інтернет-клуб. Дослідження ж останніх тенденцій щодо основних місць використання Інтернету засвідчує, що сьогодні найчастіше українські користувачі мережі використовують Інтернет удома (табл. 1).

Таблиця 1

Місця користування Інтернетом (%)

<i>Варіанти</i>	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Користуюсь удома	24,1	22,9	31,9	34,1	46,8	51,2	57,2	63,7	70,8
Користуюсь на роботі	59,5	47,6	41,1	39,0	36,0	39,8	45,7	30,2	30,7
Користуюсь в Інтернет-кафе, комп'ютерному клубі тощо	32,9	41,0	35,5	35,7	25,8	22,8	12,0	21,6	15,1

Так, за результатами дослідження 2010 р. понад 70% українських користувачів зазначили, що користуються Інтернетом удома. Крім того, сьогодні серед українських користувачів Інтернету уже більш як дві третини (67,3%) зазначають, що користуються послугами Інтернету регулярно. І ці тенденції можна вважати вирішальними для переходу на якісно новий щабель освоєння Інтернет-мережі. Дійсно, “домашнє користування” має значно ширші можливості та дає змогу користувачеві реалізовувати будь-які власні, приватні інтереси, перебуваючи у мережі без обмежень та застережень, які можуть виникнути при користуванні Інтернетом на робочому місці або в Інтернет-кафе

(наприклад, заборони керівництва, обмеження доступу до певних Інтернет-ресурсів, обмеження часу користування тощо).

Усі означені тенденції простежуються вже протягом не одного року, надає можливість аналізу на загальноукраїнському рівні вже не тільки кількісних, а й якісних характеристик перебування українців у Інтернет-мережі.

Наше дослідження цілей використання мережі Інтернет, яке проводиться вже упродовж більш як шести років, у тому числі на дорослій загальноукраїнській вибірці, починаючи з 2006 р.,* дасть змогу проаналізувати, поперше, які цілі мають на меті українці, звертаючись до Інтернету? І, по-друге, чи відбуваються якісь якісні зміни в цільовій активності українців у використанні мережі в міру розвитку Інтернету в Україні? І якщо так, то які саме?

Аналіз результатів нашого дослідження засвідчує, що з кожним роком користувачі дедалі частіше використовують Інтернет-мережу для реалізації своїх планів та інтересів. Відбуваються значні якісні зміни у її використанні. Зростає загальна активність перебування в мережі, урізноманітнюються інтереси користувачів, а також форми та цілі використання Інтернету. Це і ознайомлення з останніми новинами, поточною інформацією; і пошук інформації для навчання/підвищення кваліфікації та інформації за інтересами; користування електронною поштою; спілкування в мережі; пошук інформації про товари/послуги та покупки он-лайн; відвідування сайтів державних, громадських структур тощо (*табл. 2*).

На основі аналізу отриманих результатів було виділено певні типи цільового використання мережі як узагальнення представлених цілей використання Інтернету. Тобто було класифіковано види цільової активності, що віддзеркалюють змістовну спрямованість пріоритетів інтересів використання мережі. Звичайно, слід зауважити, що складність та багатовекторність змісту функціонування середовища Інтернету не дають підстав говорити про лінійність розподілу цілей використання мережі, але групу-

Таблиця 2

**Динаміка розподілу відповідей на запитання
“З якою метою Ви використовуєте Інтернет?”
серед користувачів Інтернет-мережі
та види цільової активності (%)**

Мета використання Інтернету	2006	2007	2009	2010	Вид цільової активності в мережі
Знайомлюся з останніми новинами, поточною інформацією	38,8	39,4	47,8	49,1	Пізнавально-професійна активність (освітньо-ділова)
Шукаю інформацію для навчання/підвищення кваліфікації	36,5	38,5	42,7	39,3	
Шукаю інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків	35,6	40,0	40,0	35,1	
Шукаю інформацію про вакансії, можливості працевлаштування	*	*	18,8	25,0	
Підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу тощо)	2,3	1,5	1,5	3,3	
Відвідую сайти державних, громадських структур тощо	*	*	10,6	12,7	
Шукаю інформацію на теми, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	33,8	30,9	48,7	43,6	Пізнавально-рекреаційна активність
Знаходжу й читаю/переписую у свою електронну бібліотеку художні книги	6,4	7,4	9,1	11,4	
Знаходжу й слухаю/переписую музику, фільми	22,4	24,7	33,4	39,5	
Спілкуюсь у чатах, iCQ, соціальних мережах (“Однокласники”, “В контакт” тощо)	16,4	17,9	36,7	37,1	
Просто блукаю по мережі	20,5	15,3	21,2	28,3	
Граю в комп'ютерні ігри он-лайн	*	*	14,4	20,4	Розважально-ігрова активність
Беру участь у форумах, конференціях	7,8	4,4	6,2	8,3	Соціально-громадянська активність
Шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив	*	*	5,1	6,8	
Шукаю інформацію про товари/послуги	14,2	14,7	19,9	28,5	Споживацька активність
Здійснюю покупки он-лайн	2,7	2,6	5,1	7,0	
Користуюся електронною поштою	28,3	35,6	47,8	48,2	Лінійно-комунікаційна активність
Спілкуюсь за допомогою спеціальних програм (Скайп, Сіннет тощо)	*	*	11,5	17,3	

* Цей варіант відповіді у запитанні того року не надавався.

вання цільового використання певним чином віддзеркалює види традиційної активності. Ми виділили такі групи видів активності в мережі: пізнавально-професійна активність (освітньо/ділова); пізнавально-рекреаційна активність; розважально-ігрова активність; соціально-громадянська активність; споживацька активність; лінійно-комунікаційна активність.

Порівняння представлених результатів у різні роки дослідження дає змогу виявити цільову динаміку в діяльності користувачів.

Аналіз засвідчує певне зниження або, точніше, стабілізацію рівня пізнавально-професійної активності в мережі українських користувачів (пошук інформації для роботи, навчання, підвищення кваліфікації тощо). Можна говорити також і про стабілізацію традиційних форм використання мережі – традиційної комунікаційної активності (користування електронною поштою), пізнавально-рекреаційної активності (пошук інформації на теми, що цікавлять, тощо). Тобто можна сказати, що спостерігається стабілізація визначеності в основних цільових пріоритетах користувачів мережі – користувач засвоїв і визначився зі своїми пріоритетними інтересами користування (спілкування в соціальних мережах, користування електронною поштою, пошук інформації по інтересах, для навчання, роботи тощо). Водночас можна помітити, що відбувається активне засвоєння користувачами нових форм та можливостей мережі для реалізації різноманітних та різнопланових функціональних та якісних аспектів життєдіяльності громадян, особистісної самореалізації, пізнання, співробітництва тощо. Так, українці продовжують нарощувати споживацьку активність, засвоюють нові форми спілкування та пізнавально-ігрової рекреації в мережі, розширюють форми реалізації своїх інтересів, пошуку партнерів, односторонців тощо.

Отримані результати свідчать про полівекторність цільового використання всесвітньої мережі Інтернет українцями, динамічність та різноплановість його розвитку, що,

безсумнівно, підтверджує правомірність того, що Інтернет нині слід розглядати як нову сферу соціального буття, яка постійно розвивається. Сьогодні, враховуючи розвиток Інтернету та динаміку зростання кількості користувачів всесвітньої мережі Інтернет та цільового використання мережі, вже можна говорити про появу нового типу соціального середовища та формування нової соціальної спільноти – користувачів глобальної Інтернет-мережі, які реалізують свої економічні, політичні, соціальні, особистісні інтереси та потреби в мережі.

Результати дослідження фіксують тенденції розширення використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій пересічними українцями. Безсумнівно, входження Інтернету в пересічне життя українців впливає і на видові зміни, й на якість їх соціальної діяльності. Використання Інтернету певним чином зумовлює структурні та функціональні зрушення, що стосуються і пізнавальної, і комунікативної, і особистісної сфер буття, трансформують механізми та інструментарій реалізації діяльності сучасної людини.

Література

1. Бойко Н. Долучення до Інтернет-мережі як фактор розширення індивідуальних можливостей адаптації в умовах кризи /

*О.Гончарук,
кандидат соціологічних наук*

ІНТЕРНЕТ-ПРОСТІР ПОСЕЛЕНСЬКИХ СТРУКТУР В УКРАЇНІ

Адміністративний і територіальний поділ України оперує поняттями “міські території” та “сільські території”. Міські території – це поселення, які визначаються українським законодавством як міста і селища міського типу, основною характеристикою яких є чисельність населення та заняття переважної частини населення (близько двох третин). Решта поселень – сільські й належать до сільської території. Водночас у суспільстві існує розуміння, що такого роду підхід до визначення адміністративних одиниць є застарілим і не відповідає вимогам сучасності. Саме тому в Україні уже кілька років точаться дискусії щодо реалізації адміністративної реформи та реформи місцевого самоврядування, оскільки підхід, заснований на домінуванні індустріальної чи сільськогосподарської праці себе повністю вичерпав. Розрив між поселеннями за зазначеними параметрами значно скоротився, і цьому є маса прикладів, відбувається процес ідентифікації сучасного способу життя. Головна ж причина полягає в тому, що сільськогосподарська праця стрімко набуває рис індустріального виробництва, отже, видається, що зникають відмінності у характері праці. Інакше кажучи, відбувається зближення міста і села, причому скорочення розриву досягається насамперед за рахунок підтягування села до рівня міста. Звісно, існують і інші тенденції, котрі проявляються у зникненні частини сільських населених пунктів, але не факт, що слід було б докладати спеціальних зусиль для їх збереження.

Адміністративно-територіальний устрій повинен визначати раціональну просторову основу організації публічної влади для забезпечення доступності та якості надан-

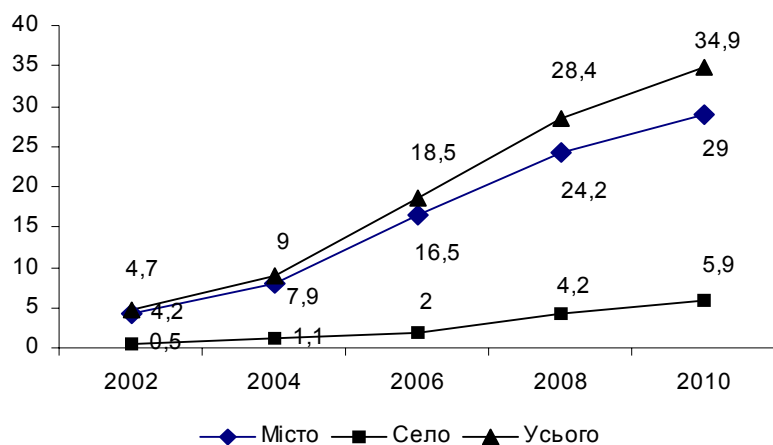
ня соціальних та адміністративних послуг, ефективного використання публічних ресурсів, сталого розвитку території, здатності адекватно реагувати на соціальні та економічні виклики та реалізацію державної регіональної політики (проект Концепції реформи адміністративно-територіального устрою України) [1]. Водночас проблема реформи адміністративно-територіального устрою більшою мірою є предметом для дискусій, аніж проблемою її впровадження, тому ми змушені залишатися у межах, заданих існуючою системою.

Інформаційний простір поселенських структур як сукупність джерел інформації та її споживачів, що різняться за місцем проживання, також зазнає значних змін, котрі полягають у наближенні показників за багатьма параметрами. Якщо взяти таку складову інформаційного простору, як газети та їх читачів, телебачення та глядачів, то видно, що в цьому сенсі значної відмінності між різними поселенськими структурами практично не існує – серед жителів міст та сіл приблизно однакова кількість респондентів газет не читають, час, проведений біля екранів телевізорів, суттєво не різниться [2].

Для того щоб оцінити спільне та особливе жителів різних поселенських структур, оцінимо кілька складових сучасного електронного простору України: наявність комп'ютерної техніки в домогосподарствах загалом та її розподіл серед сільських та міських домогосподарств; користування Інтернетом удома; мету використання Інтернету. Отже, спробуємо оцінити присутність сільських та міських жителів України в сучасному Інтернет-просторі. Включеність до нього переважною мірою здійснюється через комп'ютер, тому поза нашою увагою залишаються інші пристрої, що можуть або використовують Інтернет технології, оскільки вони поки що не набули широкого вжитку і залишаються прерогативою "просунутих" користувачів. Для початку варто оцінити власне наявність комп'ютерів у домогосподарствах України залежно від місця проживання – міста або села (рис. 1).

Рисунок 1

Наявність комп'ютера у домогосподарстві (сім'ї)
(% до опитаних, 2002–2010 рр.)

Які ж висновки можна зробити, ґрунтуючись на даних *рис. 1*? Перший полягає у тому, що, попри стрімкий розвиток комп'ютерних технологій, на початку третього тисячоліття комп'ютер в українському домогосподарстві був радше винятком, аніж нормою, оскільки мали його у своєму розпорядженні менше 5% домогосподарств, до того ж переважно міських. Зовсім мізерний цей показник у сільських домогосподарств – лише 0,5%. Такий стан справ можемо пояснити тим, що економічне зростання в Україні розпочалося лише у 2000 р., до того часу населення було зосереджене переважною мірою на простому виживанні, тому комп'ютер не потрапляв до категорії життєво необхідних речей для широкого загалу, та й коштував він на той час порівняно дорого. Після 2002 р. і понині спостерігається значне зростання кількості домогосподарств, котрі мають комп'ютер, в окремі періоди їх кількість подвоюється кожні два роки. З вступом України у 2008 р. у період фінансово-економічної кризи темпи приросту кількості комп'ютерів дещо знизилися порівняно з попередніми роками.

Другий висновок полягає у простій констатації того факту, що переважаючою тенденцією залишається відсутність комп'ютера у розпорядженні практично двох третин домогосподарств, має їх третина домогосподарств, зі значним домінуванням саме міських домогосподарств.

Третій висновок – сільські домогосподарства значно відстають у оснащенні комп'ютерами навіть з урахуванням того факту, що міських домогосподарств практично вдвічі більше, аніж сільських.

Водночас, попри сказане, слід відзначити значний прогрес у комп'ютеризації населення. Звісно, його не можна порівнювати з темпами впровадження мобільного зв'язку, але показники кількості комп'ютерів є доволі значними як для країни, що не є взірцем економічного розвитку. Іншою показовою деталлю процесу комп'ютеризації домогосподарств є те, що відбулась вона (і продовжує здійснюватися) без будь-якої допомоги держави, а виключно за ініціативою населення.

Показовими у цьому сенсі є показники приросту кількості комп'ютерів. Від початку досліджень їх наявності у домогосподарствах України за період 2002–2010 р. загальна кількість комп'ютерів зросла у 7,43 раза. Для міських домогосподарств цей показник становить 6,9, для сільських – 11,8. Нарощення комп'ютерного парку в сільських домогосподарствах збільшується більш стрімкими темпами, але навіть такі темпи не в змозі нівелювати розрив з міськими домогосподарствами.

Слід зазначити, що просто наявність комп'ютера в домогосподарстві могла слугувати певним показником, наприклад добробуту, ще в зовсім недалекі часи. Сьогодні ж сам по собі комп'ютер, без доступу до всесвітньої мережі, є свого роду друкарською машинкою з розширеними функціями, і не більше, та ігровою станцією для комп'ютерних іграшок. Інтернет суттєво розширює як власне можливості використання Інтернет-технологій, так і споживчі якості власне комп'ютера, оскільки відкриває перед користувачем зовсім інші горизонти як власне у виробничій діяль-

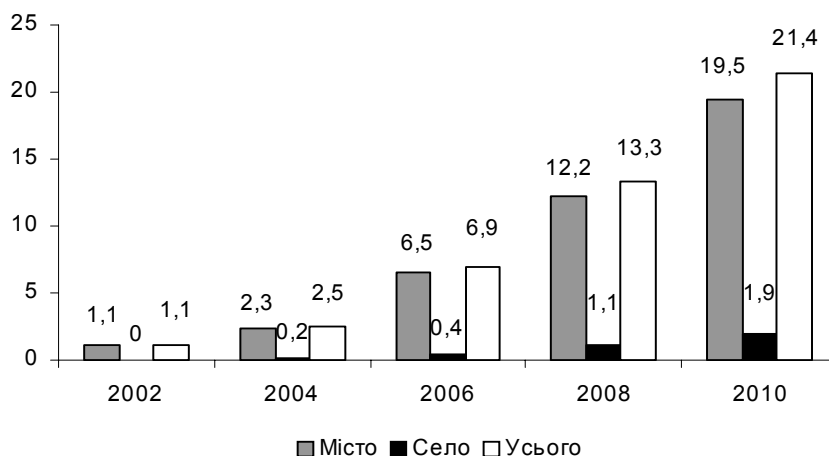
Розділ третій

ності чи навчанні, так і побуті та відпочинку. Яка ж частка комп'ютерів у домогосподарствах України знаходиться у всесвітній мережі? Дані про кількість Інтернет-користувачів в Україні суперечливі й значно різняться як за методиками підрахунків, так і за інституціями, що надають відомості про їх кількість [3]. Кількість користувачів Інтернету різними інституціями оцінюється від 20% до 30% населення України. Дані дослідження Інституту соціології у цьому сенсі різняться від даних інших дослідницьких установ у тому сенсі, що визначається не кількість унікальних користувачів, а кількість домогосподарств, члени яких користуються Інтернетом удома. Дані про поширеність Інтернету серед домогосподарств України наведені на *рисунку 2*.

Дані про кількість користувачів в Україні у загальних рисах повторюють тенденції з кількістю домогосподарств, що мають у своєму розпорядженні комп'ютер, тільки у абсолютному вигляді дещо менші. У 2002 р. домашній Інтернет був явищем екзотичним і притаманним виключно

Рисунок 2

Кількість респондентів, які користуються Інтернетом удома
(% до опитаних, 2002–2010 рр.)

міським домогосподарствам. Після 2004 р. спостерігається стрімке зростання їх кількості, переважно у містах. Дані *рис. 2* демонструють, що Інтернет в Україні сьогодні є практично виключно надбанням міських домогосподарств – саме там знаходиться переважна більшість споживачів цієї послуги. На сьогодні два з кожних трьох комп'ютерів, що знаходяться у розпорядженні домогосподарств, мають доступ до всесвітньої мережі. У цьому сенсі можемо стверджувати, що існує значний розрив у частоті використання комп'ютерних технологій залежно від типу поселенської структури.

З якою ж метою члени домогосподарств, що презентують різні типи поселень, звертаються до Інтернету? Можемо чітко визначити дві характерні мети використання Інтернету – розваги у чистому вигляді та діяльність, більшою чи меншою мірою пов'язану з професійними, громадськими та сімейними інтересами. Зосередимося лише на кількох аспектах з тієї величезної кількості можливостей, що їх надає сучасна всесвітня мережа, для представників різних поселенських структур

Таблиця

Мета використання Інтернету респондентами різних поселенських структур (% усіх респондентів)

<i>Мета</i>	<i>Місто</i>	<i>Село</i>
Знайомлюся з останніми новинами	21,3	4,6
Шукаю інформацію для навчання / підвищення кваліфікації	17,1	4,4
Користуюся електронною поштою	20,5	4,6
Шукаю інформацію, потрібну для використання службових обов'язків	19,2	4,9
Шукаю інформацію про вакансії, можливості працевлаштування	11,6	2,3
Шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів	3,0	0,4

*Примітка. Відповідали усі респонденти, незалежно від того, мають вони Інтернет у домогосподарстві, чи користуються ним, наприклад, у Інтернет-клубі.

Дані демонструють однозначне домінування серед користувачів Інтернету міських жителів, практично незалежно від мети використання. Це є однозначним свідченням звуження інформаційного простору саме для сільських жителів у сегменті електронного інформаційного простору. Саме тут проявляється нерівність у доступі до інформації, адже у інших сегментах такої нерівності не зафіксовано. Наприклад, дивляться телевизор 86,6% міських жителів і 86,4% сільських, читають газети 54% та 46% відповідно.

Проблемою є не стільки нерівність у можливостях використання Інтернету, хоча вона є важливою, скільки той факт, що сільські жителі залишаються менш конкурентоспроможним у сучасних умовах, порівняно з міськими. Наприклад, дані свідчать, що шукають (а значить і користуються) інформацією, потрібною для виконання службових обов'язків, жителі міст більш як уп'ятеро частіше, аніж жителі сіл. Водночас це означає, що жителі міст випереджають жителів сіл у швидкості отримання інформації як мінімум, і уже тільки це створює для них певні переваги. Те ж саме стосується підвищення кваліфікації чи пошуку робочих місць.

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що поселенські розбіжності тут проявляються у таких аспектах:

- комп'ютеризація домогосподарств України хоча і здійснюється доволі швидкими темпами, не може бути визнана як достатня передусім через значне відставання саме в сільській місцевості;
- жителі міст частіше мають у власності комп'ютер, аніж жителі сіл, і відповідно, частіше користуються ним для роботи чи дозвілля;
- рівень проникнення Інтернету до міських домогосподарств значно вищий, аніж до сільських;
- інформаційний простір сільських поселенських структур є звуженим саме за рахунок меншого проникнення Інтернету;

- більша поширеність Інтернету у міських поселеннях збільшує конкурентні переваги на ринку праці міських жителів перед сільськими.

Література

1. Концепція реформи адміністративно-територіального устрою України. (Проект). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.csi.org.ua/www/?p=865/>
2. Гончарук О. Інформаційний простір поселенських структур в Україні / О.Гончарук // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 79–85.
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/403486>.

Розділ четвертий

**Соціокультурне поле
суспільної регуляції
й саморегуляції: проблеми,
чинники, тенденції змін**

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук*

СТАВЛЕННЯ МОЛОДІ ДО СУСПІЛЬНИХ ПРОБЛЕМ І ПЕРСПЕКТИВ

З погляду співвідношення інноваційних і традиційних елементів у системі суспільних практик молоде покоління традиційно виступає ініціатором змін. Адже молодість – це той відтинок життя, коли людині доводиться ухвалювати чимало доленосних рішень, що визначають увесь її подальший життєвий шлях. Первинне життєве самовизначення щодо вибору цінностей, ідеалів, переконань, фаху, місця роботи і проживання, кола спілкування, хобі, супутника життя, форм дозвілля тощо, яке відбувається в процесі соціалізації і зрештою значною мірою зумовлює траєкторію індивідуальної долі, водночас у макросоціальному вимірі розглядається співвідносно до тих проблем і процесів, що є актуальними для історичного періоду, в якому перебуває дане суспільство. “В соціології категорія “молодь” позначає вікові прошарки населення, у яких вік поєднуються з певним соціальним становищем” [1, с. 43]. Тож позиція молодих людей щодо суспільної ситуації, за якої вони стартують у дорослому самотійному житті, оцінка проблем, що стоять перед країною, перспектив її розвитку, дає принаймні точку відліку щодо напрямку, в якому нове покоління схильне рухатися, а відтак і вектор інноваційних перетворень, що мають шанс віднайти соціальне підґрунтя, суб’єктів реалізації.

Серед респондентів моніторингового дослідження 2010 р. частка молоді віком від 18 до 30 років становила 356 осіб, що за кількісною ознакою дає право розглядати їхні відповіді принаймні як такі, що відображають тенденції, загалом характерні для цієї соціально-вікової групи українського суспільства. З-поміж широкого кола проблем, які заторкувалися під час опитування, вважаю за потрібне виділити два сегменти – *суспільно-політичний* та *економічний*, котрі, на мою думку, відіграють визначальну роль

на сучасному етапі розбудови незалежної Української держави.

Щодо суспільно-політичних орієнтацій сучасної української молоді слід насамперед відзначити їх суперечливість на тлі загалом невисокого рівня інтересу до цієї сфери життя. Так, на запитання *“Якою мірою Вас цікавить політика?”* кожний четвертий (25,4%) молодий респондент відповів, що *“зовсім не цікавить”*; більшість опитаних (66,2%) цікавляться політикою лише деякою мірою і тільки 8,4% відчувають до неї великий інтерес. Для порівняння: серед респондентів середнього віку байдужим до політики є кожен шостий (15,2%), а серед вікової категорії старше 54 років – кожен п’ятий (20,2%); вищим серед старших поколінь є й відсоток тих, хто відчуває до політики значний інтерес – відповідно 13,9% та 17%. Це засвідчує, як на мене, існування тенденції до відносної деполітизації молоді порівняно зі старшими віковими групами. Не ставлячи за мету предметний аналіз цього явища, можу зазначити існування цілого спектру причин, які можуть його зумовлювати. З одного боку, вирішальну роль може відігравати прагматизм нового покоління, пріоритетність у його свідомості буденних проблем (образно кажучи, у відповідь на анекдотичне запитання радянських часів *“Що будемо будувати – сарай чи комунізм?”* сучасна молодь без посмішки обере перше). З другого – напевне, дається взнаки розуміння обмеженості власних політичних можливостей, як особистісних, так і статусно-групових, і як імовірний наслідок – примирення з відчуженістю від влади і збайдужіння до політичних проблем. Не менше важить і відсутність спадкової (надто – інституціоналізованої) історичної пам’яті, ідіосинкразія до заполітизованих патернів і норм радянських часів. (Нинішній молоді на відміну від старших поколінь невідомий заклик *“Усі на політінформацію!”*). Не варто нехтувати і чинниками, викликаними до життя глобалізаційними процесами, зокрема, зміною парадигми *“капіталізму з людським обличчям”* менш демократичною неоліберальною доктриною. Так чи так, зниження у сучасній молоді рівня політичної куль-

тури наочно демонструє розподіл відповідей на запитання *“Одні політичні сили хочуть, щоб Україна вибрала шлях соціалізму, інші – капіталізму. Як Ви особисто ставитеся до цих сил?”*

Серед молодих респондентів виявилось майже порівну прихильників цих протилежних суспільних систем (9,6% становили зорієнтовані на підтримку соціалізму, 11% – капіталізму). Але привертає увагу інше: чітко окреслені політичні переконання загалом виявили тільки 20%, решта тим чи іншим чином ухилилася від певної відповіді. Складно стверджувати, чого тут більше – необізнаності, нерозуміння чи неусталеності поглядів. Але показово, що серед респондентів середнього віку так само майже порівну прихильників того й того ладу (тільки, навпаки, трохи більше прихильників соціалізму – відповідно 16,3% та 13,6%), проте загальна кількість тих, хто має певні погляди з цього приводу, у 1,5 раза більша, ніж серед молоді – 29,9%. А особливістю старшої вікової категорії респондентів є не лише значна перевага зорієнтованих на соціалізм (33,6%) порівняно з прибічниками капіталістичного шляху, яких налічується усього 8,2%, а й удвічі більша щодо молоді визначеність відповідей – загалом чіткої дихотомії в оцінках того чи того суспільного ладу як кращого дотрималися 41,8%. Ані перший, ані другий факт подиву не викликають, бо цю вікову когорту становлять люди, життя яких минало за радянської доби і система цінностей, зокрема політичні переконання, здебільшого формувалася саме тоді, під потужним постійним тиском панівної ідеології, й змінювати їх у похилому віці люди рідко бувають схильні. Однак у будь-якому разі зрозуміло, що навіть на загальному невиразному тлі політичних орієнтацій сучасного українського населення молодь виділяється політичною індиферентністю, неокресленістю та хиткістю поглядів.

Непевність, еkleктичність політичних орієнтацій відображається у ставленні до актуальних проблем політичного життя. Показовою є позиція молоді щодо проблеми багатопартійності. З одного боку, молодь підтримує демо-

кратичні перетворення, що відбулися й відбуваються в Україні за часів незалежності, з другого – не розуміє принципової важливості формування багатопартійної системи як гарантії проти узурпації влади якоюсь однією політичною силою. Однак моніторингове опитування продемонструвало, що мало не половина (48,2%) молодих респондентів вважає багатопартійність непотрібною для України, тоді як підтримує її лише 17,2% (ще понад третину – 34% не спромоглися визначитися щодо цього важливого питання суспільного життя). За розподілом відповідей погляди молоді на багатопартійність практично ідентичні з поглядами старшого покоління (відповідно 48,6%, 19,4 та 32%), ба навіть серед останніх ідея багатопартійності має трохи більше прихильників. Ймовірно, це пов'язано із настроями невдоволення усіх без винятку вікових категорій тим, як саме розвивається демократія в Україні (приблизно 50% респондентів, незалежно від віку, висловили невдоволення з цього приводу, 20% влаштовує нинішній перебіг подій, решта 30% не дали певної відповіді). Але якщо старше покоління має досвід політичного життя за умов однопартійності й почасти за інерцією мислення, почасти за властивим своєму вікові консерватизмом може з недовірою ставитися до інституту багатопартійності саме через ці причини, то молодь, яка є освіченішою, раціональнішою і вільнішою у виборі світоглядних переконань порівняно зі старшим поколінням, здавалося б, мала осмислено підтримувати принцип багатопартійності як запоруку демократії. Однак, як бачимо, факти спростовують логіку цих міркувань, й політична культура молодого покоління залишає бажати ліпшого.

Погляди молоді на економічні проблеми також певною мірою вирізняються суперечливістю, однак порівняно більше відповідають її апріорно інноваційній ролі у суспільному бутті. Молоді респонденти зорієнтовані у сфері економіки на підприємництво, розвиток ініціативи, власну справу. Показово, що на запитання про те, чи хотіли б завести власний бізнес, понад половина з них (53,1%) відповіла “так”, а ще 25,3% – “скоріше так”, і тільки

8,1% упевнені, що не мають такого бажання. Наміри середнього покоління значно скромніші – 33,4% відповіли “так”, а 22,4% – “скоріше так” на це саме запитання; серед тих учасників опитування, кому 55 і більше років, про власну справу мріють 19%. Водночас визначаючись щодо підтримки передачі у приватну власність навіть малих підприємств, чимала частина молоді висловила негативну (*табл. 1*).

Таблиця 1

“Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) малих підприємств” (%)

<i>Вікова категорія</i>	<i>Скоріше позитивно</i>	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко сказати</i>
Молодь до 30 років	44,3	22,1	34,6
Середній вік (31-54 роки)	44,5	25,4	30,0
Старший вік (55 і більше років)	31,7	37,5	30,8

Як бачимо, позитивну відповідь дали 44,3% молодих респондентів (решта – негативну або ухильну), тоді як бажає розпочати власну справу мало не вдвічі більша частка.

Така сама ситуація, тільки ще виразніше, спостерігається при аналізі відповідей щодо ставлення до приватизації землі (*табл. 2*) та великих підприємств (*табл. 3*).

Наведені в цих таблицях дані доводять, що хоча порівняно зі старшими віковими групами молодь веде перед у позитивному ставленні до переходу засобів виробництва у приватну власність, але загалом кількість прибічників “великої приватизації” серед молоді набагато менша, ніж кількість супротивників. Тобто виникає парадокс: схвалюючи підприємництво і бажаючи розпочати власну справу, молодь водночас негативно сприймає соціальні реалії у сфері економіки, зокрема приватизаційну політику. Яким же чином тоді молода людина сподівається стати самостійним підприємцем чи фермером?

Таблиця 2

**“Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність
(приватизації) землі” (%)**

<i>Вікова категорія</i>	<i>Скоріше позитивно</i>	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко сказати</i>
Молодь до 30 років	32,6	40,6	26,9
Середній вік (31–54 роки)	24,9	51,8	23,3
Старший вік (55 і більше років)	18,2	60,1	21,7

Таблиця 3

**“Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність
(приватизації) великих підприємств” (%)**

<i>Вікова категорія</i>	<i>Скоріше позитивно</i>	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко сказати</i>
Молодь до 30 років	17,5	55,3	27,2
Середній вік (31–54 роки)	13,6	62,7	23,7
Старший вік (55 і більше років)	9,6	65,3	25,1

Певна річ, хиби й несправедливості перерозподілу власності не можуть не викликати роздратування у тих, хто має крихти від приватизаційного “пирога” у вигляді ваучерів. Однак суперечливість, подвійність ставлення до проблеми приватизації молоді є безсумнівною.

Що ж до оцінок молодими респондентами найближчих перспектив суспільного життя, то їм притаманний певний оптимізм. Зокрема, 30,3% з них вважають, що в найближчий рік “наше життя більш-менш налагодиться”, тоді як 22,2% дотримуються думки, що ніякого покращення не варто очікувати. Утім, найбільше (47,5%) тих, хто утримався від прогнозу. Тож хоч оптимісти й переважають за чисельністю у 1,5 раза скептиків, оптимізм цей досить поміркований. Якщо звернутися до аналізу розподілу відповідей на запитання “Які почуття переважають, коли Ви думаєте про майбутнє України?”, то найчастіше згадується почуття надії (50,6%), але межує з нею тривога (30,6%); і хоча оптимізм займає третє місце (25,0%), не-

набагато відстають від нього розгубленість (20,8%) і страх (18,5%). До речі, хоча молодість і вважається “часом сподівань”, учасники опитування віком до 30 років відзначали надію як переважаюче почуття при думці про майбутнє України порівняно рідше, ніж середнє (56,9%) і старше (59,7%) покоління. Тобто майбутнє видається молоді непевним навіть більше, ніж іншим віковим когортам, вона дивиться у нього з надією, змішаною з острахом. Не випадково саме серед молоді найбільшу частку (78,7%) становлять ті, хто погодився з твердженням, що за теперішнього безпорядку і непевності важко зрозуміти, у що вірити, і лише 8,1% дали заперечливу відповідь.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що в поглядах на суспільні проблеми і перспективи молоді притаманна певна “мозаїчність”, аморфність уявлень і переконань, спричинена динамічністю суспільних перетворень, інституційною неусталеністю, з одного боку, й відсутність життєвого досвіду та каркас освячених традицією норм – з другого. Можна багато в чому погодитись з думкою Ю.Левади, який стверджував стосовно російської молоді: “Вони отримали у готовому вигляді політичні та економічні “стіни” свого будинку і заклопотані лише тим, як у ньому влаштуватися. Вони здебільшого прихильні до існуючого “ринку” і обмеженого політичного різноманіття, але не тому, що обрали його з-поміж інших ладів, а лише тому, що нічого іншого не бачили” [2, с. 59]. Прагматизм у поєднанні з певною ідеосинкразією до політичних пертурбацій, зосередженість на відносинах соціального мікросередовища є тими стартовими позиціями, з яких, на мою думку, сучасна молодь сприймає спадщину, набуту старшими поколіннями.

Література

1. Мартынюк И.О. Проблемы жизненного самоопределения молодежи (опыт прикладного исследования) / И.О.Мартынюк. – К. : Наук. думка, 1993. – 117 с.
2. Левада Ю.А. Поколения XX века: возможности исследования / Ю.А.Левада. Ищем человека : Социологические очерки 2000–2005. – М. : Новое изд-во, 2006. – С. 205.

*Л.Аза,
доктор соціологічних наук*

СМИСЛОВА ЗУМОВЛЕНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНО-ПРОСТОРОВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ

Сьогодні дедалі частіше порушуються питання щодо зміни просторової ідентифікації в умовах сучасної глобалізації і загрози втрати національної ідентичності. Навіть дехто з науковців припускає, що місце (точніше відчуття людиною свого місця) часто-густо перестає відігравати важливу роль у формуванні ідентичності. Хоча, насправді, мабуть, йдеться про можливість втрачання досвідом межі конститутивного значення для формування ідентичності в усіх її вимірах: індивідуальному, соціальному, національному тощо. З-поміж аксіоматично визначених ідентичностей дедалі частіше спостерігаються ідентичності за вибором. Помітнішим стає також поєднання унікальності самої ідентичності з різними просторовими модифікаціями.

Власне відчуття свого місця виникає у людини у результаті того, що вона живе і діє в контексті смислових зв'язків, які їй допомагають їй визначати власну позицію. З огляду на дану обставину цікаво було б, наприклад, з'ясувати, наскільки межі, в яких відбувається ідентифікація, збігаються, скажімо, з контурами національної держави та ін.

Тим паче, що і саме поняття “ідентичність” у разі відсутності чіткої його визначеності може зазнавати певних змін. Але в будь-якому разі з ним завжди пов'язане усвідомлення людиною власного місця, завдяки включеності її в певну мережу смислів, що акумулюються в пам'яті, утворюючи тим самим підстави для соціальної і міжособистісної взаємодії. Так, на думку британського вченого П.Престона, ідентичність взагалі може розкриватися лише в контексті аналізу трьох взаємопов'язаних моментів: місця дії (*locale*), мережі (*network*) і пам'яті (*memory*) [1]. Причому ці моменти часто-густо розглядаються і як три перспективи, в яких розкриваються різні виміри одного

й того ж феномену. А от поєднання самих наведених моментів дає змогу уникати однобічності об'єктивістської й суб'єктивістської трактовок ідентичності, демонструючи скоріше їхній взаємозв'язок і компліментарність. До речі, іноді коректніше говорити саме про ідентифікацію (як процес, що практично ніколи не завершується), а не про ідентичність. Але це вже визначається змістовною доцільністю [2].

З національно-просторовою ідентифікацією пов'язані не лише усталеність тих чи інших ідентичностей, а й формування нових, що відбивають певний рівень адаптованості людей і усвідомлення ними необхідності відчуття власної самодостатності.

Водночас не можна забувати, що критерії ідентичності (соціальної, етнічної тощо) здатні змінюватися мірою того, як змінюються ціннісні орієнтації та інтереси людей. Часом ідентичності настільки упорядковані стосовно усталеної системи цінностей, що будь-які зміни останньої можуть сприйматися людиною як втрата власної аутентичності. У разі ж відсутності такого тісного ціннісного узгодження, ідентичності стають більш ситуативно залежними. У масовій та індивідуальній свідомості відбувається постійне суперництво ідентичностей, що змінюються за різних умов та періодів життя людини. А, враховуючи, що і суспільством задаються певні соціокультурні межі солідаризації, важливо з'ясувати, наскільки та чи інша ідентичність усвідомлюється, цінується людиною і якого смислу вона набуває для неї. А це переводить їх розгляд у площину таких складових, як ставлення, сприйняття, відчуття [3].

У рамках загальноукраїнського соціологічного моніторингового опитування (2010, N=1800) національно-просторова ідентифікація розглядається за такими позиціями, як громадянин України, мешканець села, району чи міста, мешканець регіону чи області, представник свого етносу (нації), громадянин колишнього Радянського Союзу, громадянин Європи та громадянин світу. Проте одразу ж слід зауважити, що, скажімо, така позиція, як "громадян колишнього Радянського Союзу" не є актуальною для молоді. Нею опікуються, як правило, представники більш старшо-

Розділ четвертий

го віку, часом демонструючи її суперництво з позицією “громадянин України”. Утім, незважаючи на часовий інтервал і на те, що в першому випадку йдеться про втрачену ідентичність, а в другому – про набуту, дані види ідентичності тісно пов’язані між собою. Більше того, людина, яка продовжує ідентифікувати себе з громадянином Радянського Союзу, опиняється у складнішому становищі, оскільки втрата ідентичності відбувається не лише на індивідуальному і груповому рівнях, а й на рівні суспільства в цілому, коли оточуюче людину соціальне середовище перестає бути для неї знайомим, зрозумілим і прозорим. Молодь, звичайно, не переймається такою проблемою. Проте це не знімає важливості для неї іншої позиції – громадянина України, що, безумовно, потребує докладнішого розгляду (табл. 1)

Таблиця 1

Відповіді молодих людей на запитання
“Ким Ви себе перш за все вважаєте?” (%)

Варіанти відповідей	Молоді люди до 30 років
Мешканцем села, регіону чи міста, в якому живе	21,4
Мешканцем регіону, області, де живе	5,9
Громадянином України	62,3
Представником свого етносу, нації	2,5
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,1
Громадянином Європи	1,4
Громадянином світу	3,9
Інше	1,4

Порівняння відсоткового розподілу по кожній з наведених позицій виявило обмеженість національно-просторових ідентитетів серед молоді. Лідирує з помітним відривом від інших національно-державна ідентичність (62,3%), при тому, що майже для кожного п’ятого респондента найближчим у національно-просторовій ідентифікації виявилось безпосереднє місце проживання (село, район, місто). Особливо зазначені ідентичності вирізняються на

тлі таких більш широких ідентичностей, як “громадянин Європи” і “громадянин світу”.

Пояснювати значущість для людини національно-державної ідентичності не доводиться, тим більше, коли це стосується молоді. Інша річ, що інтенсивність переживання її може змінюватися з актуалізацією якоїсь іншої солідарності. Причому необхідність відчуття себе частиною суспільства або іншої спільності справджується внаслідок взаємодії процесу ідентифікації з такими базовими цінностями, як самоутвердження, самореалізація, самозбереження тощо. Окрім того, на посилення (чи послаблення) громадянської солідарності, на значущість її смислового параметру можуть впливати також економічне неблагополуччя та політична нестабільність.

Існує і певна залежність даної ідентичності від тих чи інших чинників. Зокрема, корективи, хоча і незначні, у відсотковий розподіл відповідей респондентів вносить стать. Серед жінок зростає відсоток тих, хто в національно-просторовій ідентифікації віддає перевагу конкретному місцю проживання – 25,4% (17,4% серед чоловіків). Щоправда, вони дещо поступаються чоловікам, коли йдеться про національно-державну ідентичність – 61% (чоловіки – 63,5%). Водночас останні частіше ідентифікують себе з громадянином світу – 6,2% (за загальної дуже низької значущості даної позиції).

Рівень освіти суттєво не вплинув на національно-просторові преференції респондентів (мабуть, слід зважати на те, що розглядається лише одна соціально-демографічна група – молодь). Хіба що молоді люди з нижчим рівнем освіти частіше пов’язують свою національно-просторову ідентифікацію з безпосереднім місцем проживанням, а зі зростанням освітнього рівня починає посилюватися значущість національно-державної належності.

Більш помітними виявилися відмінності в національно-просторовій ідентифікації українців і росіян. Хоча обидві зазначені позиції залишилися незмінними (мається на увазі їхнє домінування над іншими позиціями). Проте серед респондентів-українців зростає відсоток тих, хто

наголошує на своїй національно-державній належності – 65,7%, а серед респондентів-росіян тих, хто тяжіє до більш локально-територіальної ідентифікації (з селом, містом, районом), – 45,2%. Відчутну залежність національно-просторовій ідентифікації забезпечує також місце проживання молодих людей. Для мешканців села їхня локалізована територія проживання виявилася визначальною в національно-просторовій ідентифікації – 31,4%. Водночас свою національно-державну належність підтвердили 56,2% опитаних. Для мешканців міст національно-державна ідентичність виявилася більш вагомою – понад 60%.

Не можна ігнорувати й того факту, що усвідомлення національно-державної належності посилюється значущістю патріотичного компоненту, що значною мірою перевіряється почуттям національної гордості. А якщо вона не супроводжується відчуттям соціальної захищеності і впевненості у завтрашньому дні, дана ідентичність може втратити солідаризуючий зміст. І хоча серед опитаних молодих людей 50,4% пишаються тим, що вони є громадянами України, проте це не привід для оптимізму. Оскільки практично кожний третій респондент не зміг визначитися стосовно цього питання. А це вже тривожний сигнал. Занепокоєння лише посилюється, коли до розгляду національно-державної ідентифікації молодих людей залучаються оцінки, якими, на їх думку, можна охарактеризувати сучасний стан українського суспільства. Якщо проранжувати найбільш вагомими з них за ступенем значущості, то в очах молоді наше суспільство виглядає так:

безладдя – 55,3%;
розруха – 34,8;
убогість – 33,4;
безвихідь – 21,1;
протистояння – 20,8%.

Навіть такий невеликий перелік оцінок молодих людей щодо їх бачення сучасного стану українського суспільства дає змогу зрозуміти, чому кожний третій з них вагався, коли йому треба було визначитися, пишається він чи ні тим, що є громадянином України.

Тому відсоток тих, хто наголошує на своїй національно-державній належності скоріше можна розглядати як аванс, який молоді люди дають суспільству. І це дуже добре відбивається в їхніх доволі суперечливих почуттях щодо майбутнього України:

надія – 50,6%;
тривога – 30,6;
оптимізм – 25,0;
інтерес – 23,9;
розгубленість – 20,8%.

А також у почуттях молодих людей щодо власного майбутнього:

надія – 62,4%;
оптимізм – 34,8;
інтерес – 30,9;
тривога – 25,6;
упевненість – 19,4%.

Як бачимо, почуття національно-державної єдності у молоді є доволі неоднозначним. Його інтенсивність, безумовно, може зростати у разі розумної політики держави, успіхів у розвитку економіки, зміцнення демократії, авторитету країни у міжнародному співтоваристві та ін.

Але головне, мабуть, це зберегти віру і надію молодих людей на краще майбутнє своє і своєї країни, щоб вони дійсно пишалися тим, що є громадянами України. Бо саме з молоддю пов'язане її майбутнє. Іншого – немає.

Література

1. Preston P.W. Political / Cultural Identity. Citizens and Nations in a Global Era. London / Thousand Oaks/ New Delhi: SAGE Publications, 1997.

2. Аза Л. Лінгво-етнічна неоднорідність у процесі національно-просторової ідентифікації / Л.Аза // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004.

3. Аза Л. Етнічність у контексті національно-державної ідентифікації / Л.Аза // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006.

*К.Іващенко,
кандидат історичних наук*

СОЦІАЛЬНІ ПЕРСПЕКТИВИ ПОДОВЖЕННЯ ПЕНСІЙНОГО ВІКУ В УКРАЇНІ

Зниження народжуваності і збільшення тривалості життя у світі призвело до кризи пенсійної системи в багатьох країнах. Зокрема, Європейська комісія (ЄК) нещодавно заявила, що для збереження пенсійних систем країн Євросоюзу вважає неминучим подальше поступове подовження *retirement age* (символічно, що слово *retirement* англійською означає не тільки пенсію, а й вилучення з обігу). Таке рішення, вочевидь, має економічне підґрунтя. На думку експертів ЄК, щоб державні бюджети витримали тягар забезпечення доходів пенсіонерів приблизно на нинішньому рівні, до 2060 р. урядам слід впровадити заходи з уведення нової вікової норми виходу на пенсію – з 70 років. За прогнозами демографів, до того часу середня тривалість життя європейця має збільшитися приблизно на 7 років. Отож, термін, проведений на пенсії, не має перевищувати третини дорослого життя людини (тобто 18 років) [1]. Уряд України нещодавно також отримав сигнал попередження від поважних міжнародних установ щодо необхідності переглянути пенсійний вік: низка рекомендацій від Світового банку та Міжнародного валютного фонду щодо скорочення дефіциту державного бюджету стосуються, зокрема, поступового подовження віку виходу на заслужений відпочинок [2].

Деякі оптимістично налаштовані експерти кажуть, що подовження пенсійного віку позитивно відіб'ється на соціальному почутті людей, оскільки, залишаючи їх включеними до активного життя, система змусить “підтримувати тонус” довше. Дійсно, згідно з результатами досліджень стану здоров'я населення, суб'єктивне самопочуття працюючих пенсіонерів дещо краще, ніж у інших [3]. Утім, на жаль, раніше чи пізніше, настає вік, коли людина не

здатна працювати через об'єктивний брак сил чи хвороби. Крім того, за існуючих умов адаптації людей, що входять у пенсійний вік, у професійному, сімейному та суспільному оточенні, перспективи щодо стимулювання довшого повноцінного періоду трудової діяльності є, вочевидь, досить слабкими.

На сьогодні пенсійний вік в Україні становить 55 років для жінок і 60 для чоловіків. Середня тривалість життя – 65,8 року. У проєктах подовження пенсійного віку йдеться про поступове вирівнювання віку виходу на пенсію для жінок та чоловіків і подовження пенсійного віку для жінок – до 60 років, а у майбутньому для громадян, яким на сьогодні менше 35 років, – до 65. Як почувають себе сьогодні ті, кому “за”? Чи перспективи подовження пенсійного віку в Україні є не тільки економічно виправданими, а й соціально обґрунтованими?

У загальному масиві опитаних (1800) група громадян пенсійного віку становить близько третини (498 респондентів, або 27,7%), у тому числі 19,7% жінок віком від 55 років та 8% чоловіків від 60. Серед людей пенсійного віку близько 85% опитаних належать до категорії “непрацюючі пенсіонери”, решта – більш-менш пропорційно зайняті у різних галузях. Третина жінок пенсійного віку є самотніми, тоді як серед чоловіків лише 16% живуть самі. Однак через зазвичай більшу інтегрованість у справи дітей та онуків – навіть тих, що проживають окремо – почуття самотності серед жінок є відносно менш поширеним (самотніми себе відчувають 18% жінок та 12% чоловіків). Переважна більшість респондентів пенсійного віку (близько 60%) – як чоловіків, так і жінок – почувають себе на свій вік. Тільки близько чверті опитаних в означеній групі відчувають себе суб'єктивно молодшими, і це дещо нижче, ніж загалом за вибіркою (31,4%) (табл. 1). Більшість опитаних респондентів пенсійного віку відчувають загальну незадоволеність своїм життям (43,9%) (табл. 2), однак подібний результат спостерігається у всіх вікових групах.

Розділ четвертий

Таблиця 1

Ви відчуваєте себе молодшим чи старшим за свій вік? (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Жінки пенсійного віку</i>	<i>Чоловіки пенсійного віку</i>
Відчуваю себе молодшим	20,1	24,5
Відчуваю себе на свій вік	60,2	60,8
Відчуваю себе старшим	19,7	14,7

Таблиця 2

Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом? (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Жінки пенсійного віку</i>	<i>Чоловіки пенсійного віку</i>
Незадоволений	42,6	46,9
Важко сказати, задоволений, чи ні	28,0	18,2
Задоволений	29,3	35,0

Оцінюючи перспективи подовження активного віку для людей від 55 років, слід звернути увагу на ті базові характеристики, що є принциповими для оцінки шансів “пенсіонерів” (за віком) на ринку праці. Кваліфіковані фахівці, що перебувають у пошуках роботи, добре знають, що обмежені шанси на гідне місце працевлаштування мають ті, хто не є “молодим” (подекуди працедавці поширюють це визначення на людей старше 35 років), “мобільним”, таким, що швидко навчається та володіє азами сучасної “корпоративної етики”, не говорячи вже про здатність працювати “під натиском”. Експерти HR-відділів швидко вибирають як недокваліфікованих (без знань іноземних мов, комп’ютера та інших навичок, володіння якими вважається тепер бажаним, якщо не конче необхідним, у будь-якому офісі, навіть у тому, що не має у цьому нагальної потреби), так і перекваліфікованих претендентів, що здобули свої чималі знання за довгі роки навчання і практичної роботи. Звичайно, не йдеться про унікальних фахівців, на яких є попит у будь-якому свідомому віці.

Оцінимо з формального погляду шанси на працевлаштування середньостатистичних потенційних співробітників, яким нині “за” 55–60 років. Отже, переважна більшість респондентів пенсійного віку – 60% – мають початкову або неповну середню, 25,3% – загальну середню, 9,6% – спеціальну середню, і тільки 5% – вищу освіту. Тільки 3,4% опитаних уміють користуватися і постійно працюють з комп’ютером, 6,8% – уміють і іноді ним користуються. Для порівняння, серед молоді до 30 років постійних користувачів майже в десять разів більше (табл. 3).

Складається враження, що поширення “дискримінації за віком” [4] у процесі працевлаштування найближчим часом може зупинити хіба що зміна біологічних законів старіння. У масовій свідомості, у тому числі серед самих людей пенсійного віку, міцно укорінена думка, що здатність сприйняття нових знань з віком погіршується (що, зрештою, має наукове обґрунтування), отже, лише незначна частина людей похилого віку приділяє увагу постійному розвитку (про це, зокрема, свідчать дані щодо структури дозвілля пенсіонерів) (табл. 4).

Виходячи з даних щодо професійної підготовки, вірогідно, що більшість людей, які нині досягли пенсійного віку, – якби зіткнулися зі зміною пенсійного законодавства найближчим часом – за своєю кваліфікацією могли

Таблиця 3

Чи користуєтесь Ви Інтернетом? (%)

Варіанти відповідей	Молодь до 30 років	Люди пенсійного віку*
Не маю потреби і ніколи не користуюсь	26,7	92,8
Маю потребу, але не маю можливостей користуватися	18,0	2,8
Користуюся вдома	39,3	3,4
Користуюся на роботі	10,1	1,6
Користуюся в інтернет-кафе, комп’ютерному клубі тощо	13,5	0,2

*Жінки – від 55, чоловіки – від 60 років.

Розділ четвертий

Таблиця 4

Ваші заняття у вільний від основної та домашньої роботи час, якими Ви займалися хоча б одного разу упродовж останніх 7 днів, разом із вихідними (%)

Варіанти відповідей	Молодь до 30 років	Люди пенсійного віку
Ранкова гімнастика і фізкультура	18,8	7,8
Відвідування гостей	59,0	31,1
Прийом гостей	49,7	43,6
Читання художньої літератури	19,4	19,3
Праця за сумісництвом	9,3	2,4
Прослуховування музики (платівки, диски, магнітозаписи тощо)	52,2	6,2
Відвідування церкви (костюлу, синагоги, мечеті, молитовного будинку)	25,6	31,1
Заняття з дітьми (уроки, ігри, прогулянки)	32,6	15,3
Заняття з комп'ютером (пошук інформації, ігри, створення програм тощо)	42,7	2,8
Відвідування непродуктових магазинів та ринків	30,6	16,3
Перегляд телепередач	84,6	86,3
Прослуховування радіопередач	30,1	39,8
Читання газет	38,2	57,6
Вивчення літератури за спеціальністю	14,3	1,4
Просто відпочинок, нічого не роблячи	43,5	44,6

б працювати на виробництві або в сільському господарстві, однак, по-перше, кількість робочих місць у цих галузях в останні роки скоротилася, а, по-друге, зайнятість у таких сферах, як правило, передбачає чимале фізичне навантаження, тому добрий чи задовільний стан здоров'я є обов'язковою умовою придатності працівника.

Загалом, стан свого здоров'я оцінюють як поганий і дуже поганий 47,6% опитаних, як задовільний – 46,8%, як добрий – 5,6%. Зазначимо, що суб'єктивна оцінка стану здоров'я майже не відрізняється у групах чоловіків

Таблиця 5

Чого з наведеного Вам не вистачає? (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Люди пенсійного віку</i>
Вміння жити в нових суспільних умовах	42,6
<i>Здоров'я</i>	77,1
Роботи, що підходить	24,2
Необхідного одягу	16,1
Хорошого житла	21,3
Сучасних економічних знань	29,3
Упевненості в своїх силах	34,3
<i>Необхідної медичної допомоги</i>	68,8
Модного та красивого одягу	20,7
Необхідних меблів	17,3
Сучасних політичних знань	21,1
Рішучості в досягненні своїх цілей	24,9
Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів	48,0
Можливості повноцінно проводити відпустку	42,3
Можливості мати додатковий зарібок	32,5
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	42,1
Ініціативи і самостійності під час розв'язання життєвих проблем	21,7
Повноцінного дозвілля	36,6
Можливості працювати з повною віддачею	29,0
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	53,9
<i>Порядку в суспільстві</i>	76,2
<i>Дотримання діючих у країні законів</i>	71,6
<i>Заощаджень, що підтримують Ваш добробут хоча б упродовж року в разі тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків</i>	81,3
<i>Упевненості у власному майбутньому</i>	67,7
Можливості дати дітям повноцінну освіту	44,4

та жінок, хоча серед жінок дещо більше поширеними є хронічні хвороби. Слід зазначити, що суб'єктивна оцінка стану здоров'я є, як правило, обґрунтованою: серед тих, хто оцінює стан як дуже поганий, більше 85% дійсно

мають хронічні хвороби. Загалом, на одну чи дві хронічні хвороби страждає близько третини населення пенсійного віку, близько 30% перебувають на диспансерному обліку, але не мають інвалідності, 10,4% є інвалідами I–III груп. Зазвичай, саме поганий стан здоров'я є основним мотивом, що визначає рішення людини піти на пенсію (табл. 5) [5].

Стрімке демографічне старіння — зростання частки людей похилого віку в загальній кількості населення є світовим явищем. Для подолання його економічних, соціально-психологічних, медичних та етичних наслідків на державному рівні слід розробляти та впроваджувати комплексні адаптаційні програми, що передбачали б створення умов і можливостей для повноцінної інтеграції людини в суспільство протягом усього життя. Якісно і довго жити, працювати, відчувати себе потрібною оточенню — є “планом дій” для більшості повноцінних особистостей. Програми поступового поліпшення якості буття, а також зміни у системі професійної освіти, вдосконалення систем охорони здоров'я та медичного страхування є тими заходами, що застосовуються у світі, щоб пом'якшити стреси “другої половини життя”. Подовження активного віку можливе, якщо держава, суспільство і людина підготуються до цього — кожний на своєму рівні.

Література

1. Mahony N. Brussels suggests raising retirement age for EU citizens / N.Mahony // EU Observer. – 2010. – May 28.
2. Васильєв В. Пенсіонерів просять не турбуватися / В.Васильєв // Трибуна України. – 2010. – 11 квітня.
3. Добрынина Е. Пенсия меньше, чем жизнь: социологи выяснили, чем и как живут, во что верят и на что не надеются пожилые россияне / Е.Добрынина // Российская газета. – 2006. – 23 ноября.
4. Борцов А. Рыночно “неэффективная старость” / А.Борцов // Правда. – 2010. – 12 июля.
5. Панина Н. Роль семьи в проведении досуга пенсионеров и их социальной адаптации // Избранные труды по социологии / Н.Панина ; под ред. Е.Головахи. – К. : Факт, 2008. – Т. 2.

*І. Прибиткова,
доктор економічних наук*

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН У ПРОСТОРІ НЕРІВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ

Перерозподіл національного багатства в пострадянській Україні супроводжується надзвичайно високою поляризацією її населення за рівнем задоволення базових потреб у найбільш важливих для нього сферах, до яких належать матеріально-побутові, праця, здоров'я і медична допомога, освіта, юридична допомога, житло й чимало інших. З початком глобальної фінансово-економічної кризи рівень задоволення базових потреб українців помітно упав за багатьма позиціями. Це відбулося, зокрема, у сфері зайнятості, регулярної оплати праці, виплати пенсій та соціальної допомоги, своєчасної та повноцінної медичної допомоги. Найбільш уразливими соціальними групами виявились, як і в попередні роки, пенсіонери, інваліди, безробітні, малозабезпечені громадяни, неповні сім'ї та одинокі люди, що проживають передусім у сільській місцевості, малих містах та селищах міського типу. Бідність в Україні залишається дуже гострою соціальною проблемою. Тому першорядну увагу політиків й управлінців привертає сьогодні завдання визначити межі нижніх верств суспільства.

Межа – це, по суті, штучна соціальна конструкція, що матеріалізується в законодавчих та адміністративних актах і таким чином набуває сили приписуючого статусу. Внаслідок з'являються офіційні визначення *межі бідності*, упроваджується *прожитковий мінімум*, формується уявлення про *малозабезпеченість*. А суспільна свідомість сприймає соціальну піраміду через призму порівняння: *злиденні, малозабезпечені, бідні, багаті, багатші, найбагатші*. Ці верстви визначаються через порівняння із загальним рівнем добробуту народу: *багаті* – порівняно з рівнем життя більшості населення, а *бідні* – на тлі загального достатку.

Прожитковий мінімум – це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Прожитковий мінімум використовується для загальної оцінки рівня життя в Україні, що є основою для реалізації соціальної політики та розроблення окремих державних соціальних програм, а також для встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, стипендій та інших соціальних виплат [1].

Разом із прийнятим Верховною Радою України 27 квітня 2010 р. Законом “Про Державний бюджет України на 2010 рік” набрав чинності й Закон “Про установлення прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати”. З 1 січня поточного року величина прожиткового мінімуму становить 825 грн, з 1 квітня – 839 грн, а з 1 липня – 843 грн.

Як свідчать дані Держкомстату України, у 2007–2008 рр. переважна більшість домогосподарств із середньодушовими загальними доходами на місяць нижче прожиткового мінімуму була зосереджена в сільській місцевості України. При цьому їх частка у загальній кількості домогосподарств із середньодушовими загальними доходами на місяць нижче прожиткового мінімуму в Україні в цілому зросла з 36,7% у 2007 р. до 46,2% у 2008 р. Найбільш неблагополучними регіонами перед початком глобальної фінансово-економічної кризи виявились у 2008 р. Волинський, у якому частка домогосподарств із загальними доходами, нижчими за прожитковий мінімум, становила 29,8%; Тернопільський і Кіровоградський – по 25,8% відповідно; Чернівецький – 20,0%; Рівненський та Чернігівський – по 18,7% відповідно [2, с. 307].

Матеріальний рівень життя та фінансові ресурси сільської родини. Населення України оцінює рівень свого

добробуту без зайвого оптимізму. За даними опитування в рамках “омнібусу”, що його здійснив 2009 р. Інститут соціології НАН України, лише 4,9% українців мали середньодушовий дохід, який значно перевищував прожитковий мінімум, а ще 11,5% – відносно високий порівняно з цим нормативом. Трохи більше третини жителів країни (36,5%) засвідчили, що їхній середньодушовий дохід ледь-ледь виходив за межі встановленого прожиткового мінімуму. Проте решті не поталанило: майже щодругий українець

Таблиця 1
Оцінки матеріального рівня життя української родини (2010)

Індикатори матеріального рівня життя родини	Україна в цілому	В тому числі		
		Київ	Невелике місто	Сільська місцевість
Сукупний дохід у розрахунку на одного члена родини за останній місяць, грн	1084,6	2248,8	1127,4	766,2
Дохід у розрахунку на одну особу на місяць, що забезпечує прожитковий мінімум, грн	1680,8	3376,0	1638,1	1370,1
Кошти, необхідні для забезпечення нормального життя родини, в розрахунку на одного її члена, грн	5830,2	7055,6	2878,5	2206,2
Рівень середньомісячного доходу у розрахунку на одного члена родини, необхідний для її віднесення до (грн):				
Злиденної	620,0	1329,1	611,2	522,7
Бідної	1084,2	1770,3	1235,4	883,0
Середньої	2599,6	3970,0	2893,2	2198,9
Заможної	7054,7	10176,8	7850,8	6109,2
Багатої	36661,4	41381,4	41934,4	35105,4
Оцінка матеріального стану своєї родини, відсотки				
Злиденний	5,7	7,0	5,5	8,4
Бідний	42,8	34,0	42,6	45,2
Середній	50,8	58,0	51,2	45,6
Заможний	0,7	1,0	0,7	0,8
Багатий	0,0	0,0	0,0	0,0

(46,6%) ледве животіє на кошти, що дорівнюють установленому прожитковому мінімуму (25,7%) або є нижчими від нього (20,9%). За рік, що минув, ситуація не поліпшилась, про що свідчать індикатори матеріального рівня життя української родини, отримані 2010 р. Інститутом соціології НАН України за результатами національного моніторингового опитування населення країни (табл. 1). Як і в докризові часи, українські селяни зберігають свій статус найбіднішої страти в українському суспільстві. А доходи, що вони отримують, заздалегідь обмежують їхній доступ до більшості матеріальних, побутових, культурних, освітніх і решти благ, що створюють простір можливостей для усіх мешканців країни. З погляду реалізації життєвих шансів у цьому просторі селяни виступають порівняно з рештою громадян як нерівноправні актори.

Проаналізуємо, якими є, за оцінками українських селян, нерівності у виборі життєвих шансів у грошовому еквіваленті.

Отже, середній розмір заробітної платні (стипендії, пенсії) на місяць, що передував опитуванню, сягав у сільській місцевості щонайменшої величини – 766,2 грн. Навіть у невеликих містах, мешканці яких не можуть похвалитися високим рівнем заможності, сукупний дохід у розрахунку на одного члена родини в 1,5 раза більший і дорівнює 1127,4 грн. Що вже говорити про столичного мешканця, який отримує щомісяця в 2,9 раза більший сукупний дохід (2248,8 грн). За оцінкою пересічного селянина, його доходи не забезпечують прожиткового мінімуму. І він таки має рацію, бо затверджений Верховною Радою 27 квітня 2010 р. нормативний рівень прожиткового мінімуму (825 грн) перевищує сукупний дохід у розрахунку на одного члена сільської родини на 59 грн. І взагалі, за розрахунками селян, розмір прожиткового мінімуму мусив би бути не меншим за 1370,1 грн. Ну, а якщо говорити про нормальне життя, то й грошей бажано мати більше. Нормальний рівень життя, за оцінкою українського селянина, можуть забезпечити йому кошти в розмірі 2206,2 грн.

Респонденти мають своє уявлення і про рівень середньомісячного доходу однієї особи, за якого його родину можна віднести до злиденної, бідної, середньої, заможної або багатой. Звернемось до цифр, які вони називають. У нас є нагода побачити нові соціальні нерівності у грошовому вимірі за оцінками народних експертів, які проживають у сільській місцевості.

Отже, до злиденної сім'ї українські селяни відносять таку, в якій рівень середньомісячного доходу в розрахунку на одного члена родини не перевищує 522,7 грн. Бідною, на їх думку, є сім'я із рівнем середньомісячного доходу її одного члена не більше 883,0 грн. У родині середнього достатку щомісячний дохід однієї особи має дорівнювати 2198,9 грн. Для віднесення сільської сім'ї до заможної або багатой потрібні серйозніші гроші: відповідно 6109,2 грн та 35 105,4 грн. Але в даному разі такі евентуальні доходи є суто гіпотетичними, оскільки, за оцінками респондентів, багатих сімей в українському селі геть не було, а заможних – лише 0,8%.

За самооцінками селян матеріального становища своєї родини, в українському селі мешкають сьогодні переважно бідні люди (45,2%) або середняки (45,6%). До того ж 8,4% сільських родин є злиденними. Дані таблиці 1 переконливо доводять: українські селяни за рівнем їхніх фінансових можливостей є сьогодні найбільшю стратою українського суспільства. Крім того, зауважимо, що за останні п'ять років відбулося погіршення матеріального становища селянської родини: 2005 р., за оцінками респондентів, злиденні сім'ї становили 7,8%, бідні – 42,8%, середні – 48,6%, а заможні – 0,7%.

Не може врятувати ситуацію й підвищення розміру мінімальної заробітної платні, яка є тим порогом, нижче якого не може опуститися оплата праці. Це нормативна величина, що є законодавчо установленим мінімумом за просту некваліфіковану роботу. І хоча розміри мінімальної заробітної платні складають 869 грн з 1 січня 2010 р. і зростають до 888 грн з 1 липня поточного року, проте це

не вплинуло на оцінки громадян України, які вони дають матеріальному становищу своїх сімей.

Зайнятість та перспективи працевлаштування за оцінками селян. Майже половина дорослого населення країни не має роботи і ніде не працює (48,3%). Незайнятість українських селян є щонайбільшою (59,7%). Ті з них, які мають роботу, працюють здебільшого в приватному секторі (21,3%). У державному секторі зайнятий лише щопостий (16,9%), а й у тому, і в тому – лише 2,1%. У масштабах країни розподіл працюючих за секторами зайнятості дещо інший: у приватний бізнес та підприємництво залучено троє з десяти дорослих українців, яким поталанило знайти або не втратити робоче місце (29,8%). Проте в державних закладах, установах та на підприємствах працює лише щоп'ятий українець (19,7%). Щодо розбіжностей у статусах зайнятості населення в сільській місцевості та Україні в цілому, то вони мають місце переважно у сфері найманої праці, де працюють лише 31,4% селян, тоді як для України цей показник дорівнює 40,9%, а для столиці – 46,0% (табл. 2).

Рівень задоволення українців роботою не повний, хоча позитивні оцінки, як правило, переважають негативні. Проте сільська спільнота майже однаково часто висловлює і задоволення, і невдоволення своєю працею (14,5% проти 13,7%). Одна з причин невдоволення селян – невідповідність характеру роботи їхньому професійно-освітньому рівню. Так, лише 21,1% селян, які працюють, підтверджують узгодженість цих двох параметрів, тоді як такого ж самого висновку дійшли 26,9% усіх працюючих українців, а серед киян їх виявилось ще більше – 28,0%. Часто густо співвітчизники мають обмежений вибір місця праці, а часом не мають його взагалі. Доводиться погоджуватись на будь-яку працю і, звичайно, це не викликає ентузіазму. Проаналізуємо можливості пошуку роботи за місцем проживання наших співвітчизників (табл. 2).

Розподіл відповідей респондентів за дихотомічною ознакою “легко–важко” демонструє неабияку нерівність умов працевлаштування на українських ринках праці. Безумов-

Таблиця 2
Зайнятість та перспективи працевлаштування (2010, %)

<i>Характер і статус зайнятості</i>	<i>Україна в цілому</i>	<i>В тому числі</i>		
		<i>Київ</i>	<i>Невелике місто</i>	<i>Сільська місцевість</i>
Не працюють	48,3	41,0	41,5	59,7
Працюють у:				
державному секторі	19,7	20,0	22,4	16,9
приватному секторі	29,8	34,0	33,5	21,3
і в тому, і в тому	2,2	5,0	2,6	2,1
Статус зайнятості				
роботодавець (власник, який використовує найману працю інших)	1,9	3,0	2,2	1,0
самозайнятий (індивідуальна трудова діяльність, представник вільної професії)	5,2	8,0	5,7	3,4
найманий працівник	40,9	46,0	46,1	31,4
Рівень задоволення роботою				
зовсім не задоволений	4,0	3,0	3,0	4,8
скоріше не задоволений	11,7	14,1	12,9	8,9
важко сказати, задоволений чи ні	15,2	18,2	17,0	12,1
цілком задоволений	3,6	1,0	5,0	2,7
скоріше задоволений	18,3	22,2	22,7	11,8
Відповідність характеру роботи професійно-освітньому рівню працівника				
відповідає	26,9	28,0	30,8	21,1
не відповідає	16,4	24,0	18,2	11,5
Можливості знайти роботу за місцем проживання				
за кваліфікацією робітника, його вподобанням та з достатнім заробітком				
легко	1,7	6,0	1,1	1,0
важко	80,8	71,0	82,3	85,1
за кваліфікацією робітника без достатнього заробітку				
легко	12,9	26,0	11,6	6,0
важко	61,6	40,0	62,9	75,2
з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією робітника				
легко	4,0	9,0	3,5	2,4
важко	72,4	59,0	74,9	81,5
будь-яку роботу				
легко	18,6	35,0	16,4	8,7
важко	57,4	32,0	59,7	73,0

но, столичні мешканці мають очевидні переваги в пошуках роботи на відміну від селян або мешканців невеликих міст. З найбільшими труднощами зустрічаються селяни, які шукають робоче місце за своєю кваліфікацією і з достатнім заробітком (85,1%). Минулого 2009 р. їх частка була меншою і становила 77,6%. Досить складно отримати мешканцю сільської місцевості посаду з достатнім заробітком, хоча і не за кваліфікацією (75,2% проти 68,1% у 2009 р). Бажаючи зберегти кваліфікацію без достатнього заробітку так само довго шукають свою нішу на ринку праці (81,5% проти 54,0% у 2009 р.). Й, нарешті, 73,0% українських селян переконані у тому, що знайти будь-яку роботу за місцем проживання сьогодні дуже складно (54,2% у 2009 р.).

Рівень задоволеності базових потреб людини в оцінках селян. Крім поширеної незайнятості й труднощів працевлаштування, селяни частіше за решту співвітчизників згадують про інші негаразди у сфері задоволення базових потреб людини. Навіть ті з них, що мають роботу, говорять про обмежені можливості працювати з повною віддачею (38,7%), так само як й отримувати додатковий заробіток (54,3%). Для порівняння зазначимо, що тільки 28% уже працевлаштованих киян і така сама частка мешканців великих міст (28,5%) не можуть реалізувати свої настанови на повноцінну працю з результатом, який би їх задовольняв. А на обмеженість додаткового заробітку поскаржилися 38,0% киян та 44,5% городян з великих та малих міст.

Але найчастіше селянам бракує навіть необхідної медичної допомоги, про що свідчать 59,1% українців, що мешкають у селі. Щоправда, про обмеженість доступу до послуг медичних закладів бідкаються і столичні жителі (43,0%), і мешканці великих міст (48,0%), і тим паче городяни з малих міст (51,1%), проте стикаються з найбільшими труднощами у сфері охорони здоров'я й, зокрема, надання необхідної допомоги саме вони, селяни.

Сільська громада визначає можливість отримати повноцінну освіту дитиною з сільської родини як вельми про-

блематичну. Таку думку висловлюють 56,2% респондентів-селян. Про обмеженість доступу до якісної сучасної освіти у Києві свідчать лише 41,0% столичних мешканців. Батьки з інших міст оцінюють перспективу повноцінної освіти для свої дітей, як правило, не менш стримано: щодругий з них не певний, що його дитині поталанить виграти щасливий білет у лотереї освітніх послуг.

Соціальна нерівність за оцінками селян. У цілому населення України без зайвого захоплення ставиться до феномену соціальної нерівності. Більше половини громадян України (57,8%) визнають, що відсутність зримих ознак соціального розшарування (появи бідних та багатих, вищих і нижчих верств населення) є для них важливою умовою душевного комфорту. Щочетвертий респондент утримався від будь-яких оцінок свого соціального самопочуття в умовах суспільства нерівних можливостей. І лише щостий респондент (16,3%) демонструє індіферентне ставлення до проблеми соціального розшарування: для людей, які належать до цієї групи, не так важливий (або зовсім неважливий) нерівний розподіл багатства в суспільстві. Селяни частіше висловлюють несхвальні думки щодо появи нових багатих та нових бідних у країні. Для них ідеали соціальної рівності є більш зрозумілими, органічними та прийнятними: 61,3% мешканців села визнають, що відсутність значного соціального розшарування є для них важливою.

Отже, більше половини сільської громади виявляє особисту зацікавленість у справедливому розподілі багатства в суспільстві. Ще більша їх кількість (80,9%) визнає важливість створення суспільства рівних можливостей для усіх. Зазначимо, що йдеться не про рівність особистих статків та майна, нерухомості або набору ресурсів, які забезпечують відповідний діапазон можливостей. У даному випадку маються на увазі рівні стартові умови реалізації життєвих стратегій для усіх членів суспільства. Як свідчать 35,2% українських селян, створення рівних можливостей розпочати нове життя в умовах капіталізації країни є для них дуже важливою умовою, а для 45,7% –

скоріше важливою. Проте найчастіше відзначають високу важливість рівності початкових позицій жителі невеликих міст та селищ міського типу (54,2%). А ще 33,3% з їх числа називають однакові стартові умови здійснення їх життєвих планів порівняно важливою передумовою створення суспільства рівноцінних можливостей.

Отже, створення в суспільстві рівних можливостей для усіх передбачає рівність стартових позицій та свободу індивідуального вибору життєвих стратегій для усіх громадян України. На думку наших респондентів, це безумовна цінність, важливість якої усвідомлює переважна більшість українців. Проте ідея рівності – це скоріше фантом, незбутня мрія, недосяжний ідеал. Ще живуть у пам'яті й шокова терапія, й обвал карбованця, й зникнення умить усіх грошових заощаджень, і втрата роботи, й зраджений Майдан, й ще непереборена глобальна фінансово-економічна криза. Це на одному полюсі, де перебуває більшість співвітчизників. Тут концентруються усі уразливі групи населення. А на іншому полюсі ми стикаємось із малозалюдненим соціальним простором, що об'єднує індивідів із непорівнянно високими доходами, багатою власністю та широкими можливостями поліпшення якості життя та оптимізації його стилю.

Чи були в усіх на початку 1990-х рівні стартові можливості? Безперечно, ні. Такого блискавичного переділу національного багатства не знають ніякі інші країни, окрім пострадянських. Тому ностальгія за створенням суспільства рівних можливостей для усіх є цілком зрозумілою, хоча й утопічною.

Література

1. Про прожитковий мінімум : Закон України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2008 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). – К. : Держкомстат України, 2009.

*О.Іваненко,
кандидат філософських наук*

СОЦІАЛЬНО БЕЗЗАХИСНЕ УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО

В Україні всі громадяни, незалежно від віку, статі, національної належності, місця проживання, типу поселення тощо, мають право на соціальний захист. Останнє гарантоване Конституцією і закріплено Законом України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” від 5 жовтня 2000 р., а також низкою інших законів, указів Президента та постанов Кабінету Міністрів загальною чисельністю 141 найменування [1], призначених для забезпечення повноцінного особистого життя, дотримання встановлених соціальних норм і стандартів у різноманітних життєвих ситуаціях.

Ефективність здійснення соціального захисту і дотримання соціальних гарантій загалом залежать від рівня розвитку економіки, її соціальної спрямованості, соціальної політики держави, соціальної стабільності й відповідальності суспільства перед своїми громадянами.

Водночас аналіз системи захисту населення України засвідчує наявність суперечностей і різного роду ускладнень, коли питання стосується дотримання або виконання на практиці тих чи інших статей державних документів стосовно захисту та гарантій.

Яким же чином громадяни, зокрема, ті, які проживають у сільській місцевості, оцінюють виконання державою своїх обов’язків щодо гарантій і допомоги, наскільки вважають себе соціально захищеними?

Дані соціологічних досліджень свідчать, що, насправді, кожен п’ятий громадянин України (21%) і майже кожен п’ятий мешканець села (19%) вказує на скорочення соціального забезпечення та системи соціальних послуг у країні (за результатами соціологічного опитування 2009 р.). Щодо перспектив на майбутнє, то в цьому питанні грома-

дяни налаштовані вкрай песимістично: лише 4% минулого року висловили сподівання на їхнє поліпшення та оздоровлення. Тобто в реальності все зовсім не так, як це має бути і як гарантує держава.

Наслідки світової і фінансової кризи у країні призвели до того, що різко зменшився попит на робочу силу, а відтак відбулося зростання безробіття в Україні, зокрема у сільській місцевості. Рівень безробіття серед сільського населення сьогодні більш ніж удвічі перевищує аналогічний показник у містах. Наприклад, рівень зайнятості сільського населення віком 17–70 років у 2007 р., становив 61,5%, а серед осіб працездатного віку – 67,8% [2]. Об'єктивною тенденцією стало скорочення чисельності працюючих за наймом, зросла кількість самозайнятих та безоплатно працюючих членів сім'ї. Більше половини працездатного сільського населення зайнято в особистих господарствах, що є наслідком якості ринкових реформ у аграрному секторі.

Загалом зайнятість населення є одним із головних показників трансформаційних процесів у економіці. Характерною особливістю сільського ринку праці сьогодні є сталість негативної тенденції зростання масиву як відкритого, так і прихованого безробіття серед населення. Так, за результатами соціологічного моніторингу “Українське суспільство – 2010” 80% населення назвали безробіття найсерйознішим з усіх питань, тоді як 2008 р. ним переймалося лише 54,4%. Серед цих зазначених 80% громадян селяни становлять третину (33%). Вони переважають серед тих, кого хвилюють питання фінансових невиплат (34% проти 30% мешканців великих і середніх міст та 6% киян) та зростання цін (33% проти 31%, 30% і 5,4% відповідно). 73% селян зазначили, що сьогодні знайти *яку-небудь* роботу у своєму населеному пункті вкрай важко. Для порівняння: торік їх чисельність становила лише 54%. Причому, як свідчить дослідження, цей показник не залежить від рівня кваліфікації чи розміру зарплати. Якщо простежити динаміку відповідей громадян України на це запитання

за останні п'ять років, то можна спостерігати цікаву закономірність: до 2008-го зростала частка тих, хто вважав, що з роботою в Україні немає проблем, і її знайти легко. За часи кризи цей показник зменшився вдвічі, і відповідно зросла частка тих, хто вважає, що з роботою нині вкрай сутужно (табл. 1).

Таблиця 1

**Чи важко знайти яку-небудь роботу
у Вашому населеному пункті (%)**

<i>Варіанти відповідей</i>	2005	2006	2008	2010
Легко	26,5	31,3	38,6	18,5
Важко	46,5	43,0	38,8	56,9
Не знаю	26,7	25,7	22,0	23,8

Тотальне занехаяння сільської місцевості, невпорядкованість стосунків між державою і селянством, хронічний бюджетний дефіцит сільських рад, унаслідок чого останні не в змозі фінансувати потреби сфери соціального забезпечення, обслуговування та допомоги, слабкість соціальної інфраструктури, повільне проникнення на село структур сервісного типу, фондів соціальної допомоги, застосування у сфері захисту нижчих соціальних стандартів, аніж у містах, оббирання селян виробниками та посередниками, тіньовий продаж земель і приватне привласнення земельних ресурсів, слабе забезпечення села спеціалістами, зокрема у галузі соціальної роботи, соціального обслуговування, допомоги і захисту тощо, бідність, депопуляція, трудова міграція, постаріння населення, урешті-решт, призводять до занепаду сільських поселень і вимирання українського села [4].

Для України постаріння населення є загрозливою тенденцією. Щорічне зростання частки осіб пенсійного віку призвело до того, що їхня кількість вже майже дорівнює числу працездатного населення. За даними Міністерства праці та соціальної політики, наприклад у 1966 р., частка

населення пенсійного віку становила 16%, при тому, що в українському селі, зокрема, соціальний захист загалом не здійснювався до 1964 р., коли законодавчо було запроваджено державну систему матеріального забезпечення колгоспників, і їм стали виплачувати пенсії на віком, інвалідністю тощо, не кажучи вже про те, що ці пенсії були значно нижчими, аніж пенсії робітників і службовців. У цілому з 2004 р. по Україні спостерігається неухильне зменшення масиву працездатного населення. Так, 2006 р. їхня кількість зменшилась у півтора раза, а, за прогнозами, до середини другого тисячоліття їхня частка становитиме 35% загальної кількості населення країни [5]. За даними моніторингу, 2006 р. на запитання про статус зайнятості негативну відповідь (“у даний час не працюю”) дали 43,6% респондентів, 2010 р. – майже половина населення України (49%), а у сільській місцевості 61% загальної кількості селян.

Сьогодні, за даними Міністерства праці, на 10 працюючих українців припадає 9 пенсіонерів. Кожен третій мешканець села – непрацюючий пенсіонер (34% усього сільського населення країни). Відтак можна спрогнозувати, що за відсутності змін у соціальній сфері (пенсійній та пільговій системах, медичному обслуговуванні тощо) у найближчі 10 років кількість пенсіонерів може перевищити число працюючих.

Від ефективності здійснення соціального захисту і дотримання соціальних гарантій залежить якість життя. За умов кризи його зниження відчували всі громадяни України, незалежно від типу поселення, віку або статусу зайнятості. Так, відповіді на запитання, що саме заторкнуло інтереси респондента або когось із членів його родини впродовж нинішньої економічної кризи в країні, вказують першою чергою на зменшення споживчого кошика (скорочення споживання продуктів відмітили 51% респондентів і 65% стали купувати менше одягу, взуття та інших речей). На це саме вказала і переважна більшість селян. У відсотковому вимірі ми бачимо майже такі самі цифри, як і по

країні у цілому: 49% селян відчули скорочення споживання продуктів харчування і 66% – зменшення покупок взуття, одягу та інших товарів. Це відбулося внаслідок зниження прибутків української родини та зростання цін, хоча варіант відповіді про невиплату зарплати/пенсії або про звільнення з роботи обрали лише 27% та 19% громадян відповідно, і останнє не корелює із типом поселення. Серед тих, хто вказав на зменшення споживчого кошика, селяни становлять більшість, хоча й незначну (33% проти 32% мешканців невеликих міст, 30% великих і 5% киян). Загалом, майже 4/5 сільського населення України висловили занепокоєння тим, що держава здатна порушити гарантоване нею право на пенсійне забезпечення, тобто на запитання, чого сьогодні бояться люди понад усе, 78% селян назвали невиплату пенсій/зарплат (минулого 2009 р. таких, які обрали цей варіант відповіді, було на 8% менше).

Проведений аналіз засвідчує, що держава не забезпечує своїм громадянам належного дотримання існуючих прав і гарантій, наявна система соціального захисту не відповідає очікуванням тих людей, що його потребують, спостерігається постійний дефіцит державних коштів на оздоровлення соціальної сфери, особливо на селі, занепад соціальної інфраструктури і захисту у сільській місцевості, заниженість соціальних стандартів, економічна та політична нестабільність у країні, і все це разом є причиною загальної пасивності українського населення, помноженої на традиційно притаманні українському селянинові терпіння і очікування. Водночас масова бідність провокує систему захисту орієнтуватися на низькі стандарти [3]. Переважна більшість громадян (64%) вважають, що у разі утиску державою їхніх законних прав, інтересів та гарантій, протидіяти цьому вони будуть не в змозі. Серед сільської частки населення таку думку поділяють 67%. Більше половини селян України (53%) вважають себе беззахисними та безпорадними і перед місцевими радами, якби ті ухвалили рішення, що утискають їхні права та інтереси.

Розділ четвертий

Загалом, за даними моніторингу, кожному четвертому мешканцю сільської місцевості сьогодні притаманна втрата соціального оптимізму щодо майбутнього, надії на те, що стан у країні зміниться на краще. Щодо активного обстоювання своїх прав та інтересів у разі їхнього порушення, то цього року загалом спостерігається певне зниження активної участі селянства у цьому порівняно з минулим (табл. 2).

Таблиця 2

Думка селян про ефективність та припустимість активної участі у обстоюванні власних прав та інтересів (%)

Заходи та засоби обстоювання прав та інтересів	2009	2010
Участь у передвиборчих кампаніях	14,1	16,5
Збирання підписів під колективними петиціями	20,1	22,9
Законні мітинги і демонстрації	22,2	20,1
Погрожування страйком	8,3	3,0
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	5,3	5,5
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	3,8	1,6
Незаконні страйки	3,4	2,6
Голодування протесту	5,6	1,8
Пікетування державних установ	8,1	5,8
Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	2,4	1,4
Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	0,6	1,4
Інше (напишіть)	0,5	0,4
Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв у них участь	38,3	34,5
Важко відповісти	23,8	21,3

З наведеної таблиці бачимо, що майже кожен четвертий мешканець сільської місцевості (23%) готовий збирати підписи під колективними петиціями (торік прихильників такої думки було 20%), 16,5% сподіваються, що позитив-

ний ефект може дати участь у передвиборчих кампаніях (2009 р. їх було 14%). Тобто спостерігаємо незначне збільшення кількості прибічників пасивних форм протесту. Водночас стало менше селян, готових до активних протестних дій: майже утричі тих, хто вважає за припустиме погрожувати страйком (3% проти 8% минулого року) або голодуванням (2% проти 6%), також зменшилась кількість здатних пікетувати та захоплювати державні установи. Попри все, майже кожен п'ятий респондент цього року взагалі відмовився дати визначену відповідь. Третина українського селянства (35%) жоден із запропонованих заходів не вважають за ефективний і можливий щодо участі у ньому (на 3% менше, аніж минулого року). Водночас третина селян (29%) виявилася найрішучішою і ладною у разі необхідності особисто взяти участь у мітингах та демонстраціях на захист своїх прав.

Цікавим, на нашу думку, виявляється той факт, що половині населення країни бракує юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів, і понад усе – селянам. Саме селянство домінує за кількістю серед тих, кому не вистачає правової допомоги для захисту (серед селян їхня частка становить 52%, а у Києві – на 10% менше). Селяни також становлять більшість (69%) серед тих, хто дав негативну відповідь на запитання про те, чи вистачає їм дотримання діючих у країні законів. Порівнявши ці тенденції із тими, що спостерігалися у 2008 р., ми бачимо, що фактично ніяких зрушень не відбулося – і тоді селяни домінували серед тих, хто вказав на відсутність дотримання у країні діючих законів або брак юридичної допомоги у соціальному захисті.

Парадоксальним є те, що більше половини українських селян (52,3%) вважають, що жити у таких умовах важко, але вони ладні терпіти, попри все; що масові мітинги і демонстрації проти падіння рівня життя та на захист порушених прав взагалі в Україні малоімовірні (73%).

Проведений нами аналіз ще раз підтвердив той факт, що зневірене і розчароване беззахисне українське селянство

во у переважній більшості не готове до рішучих і активних дій щодо обстоювання своїх прав, воно ладне й надалі терпіти і нарікати на труднощі, скаржитись на зниження якості життя, жити у злиднях, їздити по розбитих дорогах тощо, і водночас проявляти протестну пасивність, стійке небажання брати до рук вила і активно виборювати свої права, терпляче чекати на те, що держава протягне руку допомоги.

Соціальний захист має на меті забезпечення громадянам рівня життя не нижче встановленого державою прожиткового мінімуму. Нехай і цього року основний фінансовий документ держави (укотре!) знову не розв'яже основних питань сільського господарства, проте у соціальних аспектах він є доволі привабливим і багатообіцяючим. Ним, зокрема, передбачено підвищення соціальних стандартів життя ледь не на 50% (поступово – від 37 до 47%) порівняно з минулим роком, збільшення прибутків медиків, вчителів, працівників сфери культури на селі, малозабезпечених родин тощо. Та чи поліпшать усі ці наміри якість життя пересічного селянина, чи дотримуватиметься держава гарантій, записаних у Конституції та численних соціальних законах, чи стане українське селянство, урешті-решт, захищеним, покаже час.

Література

1. http://www.al.lg.ua/upload/rada_files/foto/zakon.pdf
2. Стан зайнятості сільського населення за період січень–жовтень 2008 року. – <http://www.minagro.kiev.ua>
3. Тарасенко В., Сакада М. Дефіцит соціального захисту в Україні / В.Тарасенко, М.Сакада // Українське суспільство : 1992–2009. Динаміка соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2009. – С. 416–426.
4. Іваненко О.О. Чи виживе українське село в умовах кризи? О.О.Іваненко // Українське суспільство : 1992–2009. – С.136–142.
5. <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1387/188/48902/>

*В.Тарасенко,
доктор соціологічних наук;
М.Сакада,
кандидат філософських наук*

СТРАТЕГІЇ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ

Перехідний період в Україні вже багато років обтяжений серйозними викликами часу, що виявляють себе як нагальна потреба здійснення широкого комплексу реформ у багатьох сферах державного і суспільного життя. Проте ці реформи або проводяться надто повільно (за схемою “починаються – гальмуються”), або ж відкладаються на потім, бо їм на заваді стоїть політична нестабільність, жорстка олігархічна боротьба за владу і власність, яка не те що не припиняється, а навіть не слабшає упродовж усіх років незалежності країни.

Особливих реформ потребує, зокрема, система соціального захисту людини, позитивні зміни якої по шляху оптимізації багато важать для утвердження європейських перспектив України. Це та система, за якою Захід перевіряє діяльність українських урядів з огляду на виконання ними своїх обіцянок перед ним. За нею уважно стежать міжнародні валютні структури, котрі фінансують Україну, ООН (ПРООН/МОП) та Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ), що моніторить Україну також і за її соціальними параметрами. Слід сказати, що соціальний захист в Україні критикується ледве не з усіх усюд.

Відзначається, зокрема, що він дефіцитний і здійснюється на основі вельми низьких соціальних стандартів. Як правило, у держбюджеті та місцевих бюджетах, а відтак і у Пенсійному фонді не вистачає фінансів для здійснення повномасштабного і повноцінного соціального захисту, а поширення хронічної бідності в суспільстві, природно, не стимулює зростання стандартів, бо бідні люди змушені вдовольнитися хоча б тим рівнем соціальної до-

помоги, яка їм надається. Крім того, залишився у спадок синдром радянського патерналізму, що ґрунтується не лише на психоморальних стереотипах, а головним чином на розгалуженій системі пільг, яка офіційно сприймається як деструктивна система, що переобтяжує економіку, бо посилює вплив на неї утриманства. Нарешті, соціальний захист не адаптовано до відповідних систем ЄС, і це гальмує підготовку Україною умов для вступу в Європейський Союз. Захід, звичайно, вимагає цієї адаптації, особливо невблаганні в цьому сенсі його керівні політичні органи та фінансові організації, які через підписання з урядами України, що змінюють часто один одного, меморандумів співробітництва, напряду диктують, що і як змінювати або реформувати.

Наведемо у зв'язку з цим комплекс заходів, запропонованих Україні Світовим банком та Міжнародним валютним фондом щодо зниження дефіциту Пенсійного фонду і забезпечення його збалансованості, одні з яких розраховані на короткострокову, інші – на довгострокову перспективу.

1. Накладання обмежень на пенсії працюючих пенсіонерів:

а) обмеження пенсій працюючих пенсіонерів, пенсія яких перевищує прожитковий мінімум у 2009 р. (до 50% розміру пенсії, але не нижче від прожиткового мінімуму);

б) тимчасове обмеження загального місячного доходу працюючих пенсіонерів на рівні чотирьох прожиткових мінімумів.

2. Накладання обмежень на максимальну пенсію в абсолютному вираженні (6000 грн) замість встановлення її на рівні 12 прожиткових мінімумів.

3. Зниження коефіцієнта страхового стажу від 1,35 до 1,2%.

4. Повернення до коефіцієнта страхового стажу на рівні 1% (нові пенсіонери).

5. Призупинення виплати дострокових пенсій до досягнення встановленого законом пенсійного віку.

6. Замороження спеціальних і пільгових пенсій та доплат, які перераховуються з державного бюджету:

а) замороження спеціальних пенсій;

б) замороження доплат, розмір яких залежить від прожиткового мінімуму.

7. Скасування підвищення пенсії на 1% за кожен рік трудового стажу, що перевищує 20/25 років для жінок/чоловіків.

8. Обкладання пенсій податком на доходи фізичних осіб.

9. Наближення спеціальних і пільгових пенсійних строків до загальної пенсійної формули.

10. Поступове збільшення періоду, за який враховується заробітна плата для визначення спеціальних пенсій.

11. Збільшення стажу, необхідного для отримання мінімальної пенсії з 20/25 років для жінок/чоловіків до відповідно:

а) 25/30 років для нових пенсіонерів;

б) 30/35 років для нових пенсіонерів.

12. Поступове підвищення пенсійного віку для жінок від 55 до 60 років, із підвищенням на 6 місяців на рік, починаючи з 2009 року (збільшення заощаджень на 0,1% ВВП на рік після першого року).

13. Запровадження стабільного правила індексації для всіх пенсій.

Яка стратегічна спрямованість цього комплексу заходів? Поза сумнівом, не лише на скорочення дефіциту бюджету, а й на зменшення кількості пенсіонерів та їх збіднення. На це "грають" майже всі "пункти" даного переліку пропозицій. Отже, пропонується трансформувати систему соціального захисту шляхом економії за рахунок пенсіонерів усіх категорій, а також жінок, котрі виходитимуть на пенсію за новими правилами.

Чи прийме ці рекомендації Уряд України, а тим більше її народ? Звісно, в річищі стратегії на інтеграцію до Європи та фінансової залежності від неї України реформування цієї системи з меншими клопотами і протидіями можна було б практично провадити за її, Європи, принципами,

як цього вона й вимагає. Політика високих соціальних стандартів, яку реалізує ЄС, становить для України взірць досягнень і можливих перетворень у цій сфері, однак взірць, який поки що є недосяжним для неї. Це – ідеал, на втілення у життя якого потрібні ресурси, державна воля і час, а шлях втілення один – потуги доганяння країн соціальної демократії, про яке нагадав четвертий глава держави Віктор Янукович після складання ним присяги Президента України. “Україна повинна обрати правильну і довгострокову стратегію розвитку, – сказав він. – Багато наших проблем виникли через те, що замість того, щоб рухатися до постіндустріального суспільства зразка ХХІ століття, ми пішли шляхом первісного накопичення капіталу, тобто до так званого “дикого капіталізму”. Відповідно, ми зможемо успішно конкурувати в сучасному світі лише за умови, якщо впритул займемося індустрією знань – сучасними технологіями виробництва, накопиченням і реалізацією здобутків науки. Я розумію, що наздогнати індустріально розвинені країни вкрай складно. Однак можливо. Для цього в Україні потрібна стратегія інноваційного поступу, і така стратегія нашою командою розроблена” [1].

Зрозуміло, необхідність реформування системи соціального захисту належить до комплексу першочергових завдань національної модернізації, яку можливо здійснити на основі ефективних механізмів та інструментів реалізації інноваційно-інвестиційної політики. Реформі має бути піддана вся соціальна сфера, з перетвореннями якої пов’язується створення повноцінного третього сектору економіки, розрахованого на відчутний соціальний та економічний ефект. Однак це вельми далека перспектива. Ще будучи кандидатом на посаду Президента України, В.Янукович на зустрічі з членами Американської торгово-промислової палати вказав на неминучість цієї реформи: “Реформа соціальної сфери – одне з найскладніших та найболючіших питань для України. За 18 років незалежності жоден політик не набрався сміливості для здійснення докорінних

перетворень. Я це зроблю. Адже в своєму нинішньому вигляді соціальна система не зможе зберегтися. Без реформ система соціального і пенсійного забезпечення приречена на банкрутство. Це ще сильніше вдарить по соціально незахищених громадянах. Ключовий принцип такої реформи – перехід від політики компенсацій до політики соціальних інвестицій у розвиток науки, освіти, медицини” [2].

Що й казати, складні й відповідальні реформаторські завдання ставляться новою владою перед державою і суспільством щодо перемін у соціальній сфері, системі соціального захисту. В основу їх здійснення кладуться два керівні принципи: принцип подолання відставання України від передових соціальних країн (слід доганяти їх, тобто, по суті, вступити у заочне змагання з ними за досягнення їхнього рівня соціальних стандартів) і принцип заміни компенсацій, на яких здавна традиційно “стоїть” вся система соціального захисту, інвестиціями у соціальну сферу, перетворення її на особливий сектор економіки. Завдання ці довгострокові, неоднозначно сприймаються у суспільстві та викликають протистояння політичних сил. Основна підозра до них випливає з неозначеності результату: чи не є ці завдання черговою авантюрою ліберальних політиків? По-перше, виконання їх зачепить корінні інтереси мільйонів людей, до того ж не лише тих, хто найменшою мірою захищений, і невідомо наперед, як розподілиться за інтересами система соціального захисту у принципово новій соціальній сфері, де буде замінено принцип компенсацій. Цього, до речі, ніхто з глашатаїв реформи соціальної сфери і соціального захисту не роз’яснює, хоча функціональна значущість системи соціального захисту в сучасному суспільстві багатогранна: формування та підтримання мотиваційного механізму ефективності праці, розвитку економіки; забезпечення гарантій стабільності людського життя, підвищення його якості і благополуччя; зміцнення соціального потенціалу суспільства, запобігання відтворенню хронічної бідності; оптимізація

утриманського навантаження на економіку, державу і суспільство; захист людини від соціальних загроз [3]. Невідомо, як під впливом інноваційних реформувань відбуватиметься трансформація цих функцій.

По-друге, підозру викликають сама ліберальна стратегія і методологія планованих соціальних перетворень, адже усім зрозуміло, з одного боку, що поширення нинішньої світової фінансово-економічної кризи, яка захопила й Україну, є наслідком здійснення ліберальної ринкової політики в умовах глобалізації, а з другого – навряд чи можна, спираючись на ліберальну політику, яка проводиться в Україні, без переходу до соціальної політики ефективно захиститися від світової кризи і провести відповідні реформи. Упродовж всього періоду незалежності України влада демонструвала свою прихильність саме до ліберальної політики, слугування приватним інтересам олігархічного капіталу, експортно-сировинну спрямованість виробництва, згортання внутрішнього ринку, применшення, а то й цілковите ігнорування регулятивної ролі держави... І раптом – проголошення інноваційних соціальних реформ, які, насправді, вимагають істотної корекції попередніх стратегій, навіть відмови від деяких з них.

Не дивно, що одна з конструктивних альтернатив ліберальній версії реформ пропонує здійснити стрибок від “дикого” до державного капіталізму шляхом повернення нинішній державі стратегічних підприємств і посилення її ролі в економіці. Енергетика, ВПК, машинобудування, хімія, металургія, транспорт і зв’язок – це саме і є стратегічні галузі, які забезпечують безпеку держави і головні надходження в державний та місцевий бюджети. Вони ж спроможні значно пом’якшити кризовий удар, не допустити масових звільнень працівників, тобто зростання безробіття і зниження платоспроможності населення. Усе це й могло б становити державно-капіталістичні основи проведення інноваційних реформ у соціальній сфері. Без них реформаторові належить шукати і залучати інших інвесторів, хоча б і серед закордонних фінансових інституцій.

Крім того, слід говорити і про можливість трансформації цієї реформаторської стратегії в іншу, пов'язану з утворенням так званих народних підприємств, які соціальну сферу і соціальний захист своїх працівників опирають на результати власного виробництва, різко піднімаючи і виробництво, і соціальну захищеність. Прикладом у цьому плані може слугувати Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча, який згідно із Законом України "Про особливості приватизації державного пакета акцій ВАТ "Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча", ухваленого парламентом 2 листопада 2000 р., став власністю трудового колективу. Підприємство швидко довело свої переваги, достроково виконавши взяті під час приватизації соціально-економічні зобов'язання.

Успіх трудового колективу комбінату ґрунтувався на тій обставині, що зароблені кошти ним не проїдалися, значна їх частка вкладалась у розвиток виробництва. Масштабна реконструкція підприємства уможливила значне збільшення обсягів виробництва основних видів продукції. На цій основі пішли вгору прибуток заводу, зростання рівня заробітної плати, витрат на соціальні потреби, сплат до бюджету і цільових фондів. Так, якщо у 2000 р. середній рівень зарплати працівників підприємства не перевищував 623 грн, то за 9 місяців 2007 р. він становив 2193 грн, незважаючи на кількісне збільшення колективу за ці роки з 50 тисяч до 80 тисяч. У 2006 р. комбінат сплатив до бюджетів усіх рівнів і цільових фондів загальнодержавного призначення близько 1,5 млрд грн, тоді як у 2000 р. ця цифра становила 350 млн грн. Відрахування в Пенсійний фонд і Фонд соціального страхування зросли із 130 млн грн до більш як 640 млн грн.

Особливої уваги трудового колективу набула соціальна сфера комбінату, на яку з часу привласнення за 6,5 року було витрачено понад 2,1 млрд грн. Серед статей витрат – утримання об'єктів соціальної інфраструктури, баз відпочинку, оздоровлення працівників і членів їхніх родин, здешевлення харчування у робочих їдальнях, культмасові заходи, без-

оплатна допомога сільраді і міськраді, медичним, спортивним і навчальним закладам, міліції, військовим частинам, громадським організаціям і релігійним конфесіям. На комбінаті діє програма будівництва житла й продажу його працівникам за довгостроковим кредитом.

Результатом реалізації ефективної соціальної стратегії підприємства став той факт, що його працівники, за словами генерального директора В.Бойка, досягли, можливо, найвищої соціальної захищеності в країні, продемонструвавши ефективний колективістський спосіб нарощення соціальних стандартів. Характерно, що при цьому вони не зрадили своєму моральному імперативу: на свій соціальний захист заробляють самі, а заробивши і захистившись, – допомагають захищатися іншим. “Металургійний комбінат імені Ілліча, – сказав заступник генерального директора Юрій Тарнавський в інтерв’ю кореспондентові газети “Голос України”, – ніколи не відділяв комерційні інтереси від інтересів міста й країни, ніколи не ділив місто на своїх – “іллівців” і чужих – інших маріупольців. За сім років, що минули після приватизації, ми поширили наші економічні й соціальні стандарти не лише в Маріуполі, а й скрізь, де з’являлися наші структурні підрозділи: у Приазов’ї, Комсомольську, Умані Черкаської області, Кіровограді, Криму. Ми не підмінюємо державу, а просто задаємо той рівень соціальної відповідальності, який, на наш погляд, повинні виявляти всі виробники. Можна уявити, в якій багатющій країні ми жили б, якби всі приватизовані підприємства демонстрували таку ж ефективність, як народне – комбінат імені Ілліча” [4].

Отже, як бачимо, реформування соціальної сфери і системи соціального захисту, якби воно здійснювалося на основі утворення народних підприємств, обіцяло б країні значні соціальні переваги. Ця реформаторська стратегія спроможна різко підняти рівень соціальної відповідальності виробника й роботодавця, соціальні стандарти, соціальне обслуговування й соціальну захищеність, вона не створює ні зовнішніх, ні внутрішніх боргів для держави, звільняє її бюджет від виплат на соціальну сферу під-

приємств і не потребує контролю з боку міжнародних фінансових інвесторів. Однак владні режими, які до цього змінювалися один за одним в Україні, не розвивали цю стратегію розбудови системи соціального захисту, всієї соціальної сфери, бо проводили приватизацію, яка передбачала передачу підприємств не так у власність трудових колективів, як у приватні руки. Приватники ж, заволодівши підприємствами, не могли терпіти і не терплять їхню соціальну сферу і, як правило, відчужують або знищують її, позбавляючи трудящих належного соціального захисту.

Однак повернімося до ліберальної реформаторської стратегії, яку нав'язують Світовий банк і МВФ. Урядовий кабінет Ю.Тимошенко не погоджувався у ній з головною вимогою – збільшенням пенсійного віку. Сама прем'єр-міністр неодноразово заявляла, що її уряд на це не піде. Стрижнем оптимізації системи соціального захисту було взято таку її підсистему, як пільги, яку уряд планував упорядкувати, скоротити і монетаризувати, тобто замінити адресними компенсаційними виплатами. Ідеться про те, що справа з пільгами зайшла настільки далеко, що державі стало надто важко давати їй лад. Вона опинилася в ситуації некерованого недофінансування, бо за 18 років незалежності майже 43% населення України відповідно до чинного законодавства отримали право на соціальні пільги, яких на державному рівні встановлено 136 видів. Загальний обсяг пільг потребує щороку 29 млрд грн (сума річних видатків усіх місцевих бюджетів республіки). Видатки на пільги збільшуються кожного року, але їх все одно не вистачає, тому чимало пільг декларуються, але не забезпечуються фінансово [5].

Словом, пільгова система потребувала першочергового втручання уряду, який після впорядкування її мав братися за пенсійну систему, однак відставка кабінету Ю.Тимошенко і заміна його урядом М.Азарова після президентських виборів 2010 р. переакцентувала цю роботу. Новий Кабмін, якому теж потрібні транші МВФ, терміново взявся за реформацію пенсійної системи, на фінансування якої витрачається 18% ВВП (один з вельми високих показників

у Європі). По суті, він погодився з основними рекомендаціями фондів, які (рекомендації), до речі, не є популярними, додавши до них деякі свої заходи, що мають бути реалізовані у майбутньому.

Визначено три етапи пенсійної реформи: I – до кінця 2010 р., II – 2011–2012 рр., III – до кінця 2014 р. Перший етап переважно підготовчий. Щоправда, новий уряд “заднім числом” виплатив пенсіонерам недоплати, які залишилися від уряду Тимошенко, котрий, як відомо, зігнував вимоги закону про підвищення соцстандартів, що почав діяти з листопада 2009 р. Отже, розквітатися з боргами – це теж одне із завдань пенсійної реформи. Головним можна вважати другий етап, на якому має бути впроваджена основна частка рекомендацій. Третій етап передбачає масове втілення у практику системи недержавних пенсійних фондів, до яких працівник може добровільно перераховувати частину свого заробітку. Ці гроші фонд пускає в обіг: кладе на депозит у банки, купує акції підприємств тощо, а відсотки діляться між фондом і працівником (пенсіонером). У такий спосіб у багатьох працівників з’являється можливість пожиттєво сформувати собі додаткову пенсію.

Слід зауважити, що ідея зміни компенсаційної пенсійної системи інвестиційною у цих перетвореннях певною мірою простежується, але інвесторами, як видно, виступають самі працівники, трудящі. Мабуть, слід не залишати осторонь, а підключати до справи і таких інвесторів, як приватні власники – роботодавці, трудові колективи народних підприємств. Особливо народні підприємства можуть підставити надійне плече під реформи соціальної сфери.

Звичайно, влада шукає потрібні ресурси й можливості. Зокрема, прийняття Верховною Радою України Бюджетного кодексу, який розподілятиме фінанси з центру у місцеві бюджети, – перший у цьому сенсі крок. Однак проблема в тому, як ці кошти будуть використовуватися на місцях, де, як свідчить практика, багато що з того, що потрапляє з центру, розкрадається.

Пенсійну “революцію” суспільство зустріло неоднозначно, бо багато чого в ній залишається незрозумілим, не

зовсім прозорим, особливо її зв'язок з обіцяним піднесенням рівня соціальної захищеності. Крім того, багатьох насторожує, як свідчать відгуки у пресі, такий її елемент, як збільшення пенсійного віку жінок, який сприймається як спроба їх соціальної дискримінації.

Дані моніторингу засвідчують, що питання соціального захисту в суспільстві загострюються, особливо на селі, де населення ще й досі потерпає від руйнівних наслідків аграрної, особливо земельної, реформи. Насамперед тут дається взнаки його дефіцитність, яка в свідомості респондентів оцінюється як хронічна недостатність належних умов буття сільського жителя та низький рівень соціальної допомоги йому з боку держави (табл. 1, 2).

Таблиця 1

Чого у житті Вам не вистачає? (%) *

1	Заощаджень	83,6
2	Порядку у суспільстві	76,3
3	Неухильного дотримання соціальних законів	68,7
4	Можливостей повноцінного проведення відпустки	60,1
5	Медичної допомоги	59,7
6	Додаткового заробітку	54,6
7	Правового захисту	52,8

* Респонденти могли відмітити кілька відповідей.

Таблиця 2

Рівень соціальної допомоги, отриманої респондентами за останні 12 місяців на момент опитування (%)*

1	Одноразові грошові виплати	5,7
2	Щомісячні грошові виплати	17,2
3	Пільги	8,5
4	Послуги соціальних працівників	1,2
5	Допомога родичів, друзів, сусідів, колег	14,9
6	Путівка на оздоровлення, допомога в госпіталізації	1,6
7	Інше	1,1
8	Звертався за допомогою, але не отримав підтримки	21,6
9	Не мав потреби в допомозі	36,5

* Респонденти могли відмітити кілька відповідей.

Дійсно, *таблиці 1 і 2* показують складний стан справ у сфері сільського соціального захисту. Він незадовільний хоча б тим, що, по-перше, багатьом не вистачає саме того, що мали б гарантувати соціальні закони, якби їх належним чином дотримувалися у державі, і, по-друге, незначним контингентом тих, хто отримує якусь соціальну допомогу. Наприклад, лише 1,6 % опитаних заявили, що мали змогу оздоровитися або госпіталізуватися за путівками. На наш погляд, це мізерна цифра, яка цілком відповідає умовам “дикого капіталізму”, котрий відчужує від людини не лише сферу праці, а й відпочинку. П’ята частина опитаних (21,6 %), за їхніми словами, зверталася за соціальною допомогою, але підтримки не отримала. Дуже рідкісними є послуги соціальних працівників (1,2 %). Пільгами користуються на селі лише 8,5 % населення.

Не оминула сільський соціальний захист і корупція: 16,5 % респондентів відмітили, що інтереси селян найкраще захищаються через хабарі. Але їхня довіра до різних суб’єктів захисту дуже низька. Зокрема, вірять у те, що селян добре захищає центральна влада, лише 1,8 % опитаних, місцева влада – 6,9, вітчизняні громадські та політичні організації – 1,6, міжнародні організації – 1,6 %. Не дивно, що у питаннях захисту 57,6 % респондентів покладаються лише на родичів та друзів, а правоохоронним та судовим органам довіряють лише 13,8%.

Зрозуміло, що у пореформений час селянство поставлене в такі об’єктивні умови, за яких труднощі соціального захисту є неминучими (дефіцит сільського бюджету, пасивність місцевої влади, непідключеність до цієї справи роботодавців тощо). Водночас ці ж умови блокують активність селян, бо, як бачимо, численні їхні спроби отримати захист або виплати залишаються безрезультатними. Особливо беззахисними є безробітні, у яких перспектив знайти будь-яку, а тим паче кваліфіковану роботу в їхньому селі майже немає, відповідно 72,5 % і 85 %.

Трудова безперспективність, труднощі захисту, безнадійність майбутнього, відчуженість – усе це робить селян

пасивними, деморалізує їх, і вони відчують певну свою суб'єктивну меншовартість, не включаються в активне обстоювання своєї захищеності.

Цей стан зондувався моніторингом у площині “чого вам не вистачає?”, і відповіді респондентів розподілилися у такий спосіб: упевненості в своїх силах – 33,3%, рішучості в досягненні цілей – 30,2%, ініціативи – 28,2%, політичних знань – 23,6%. Отже, приблизно чверть, а то й третина опитаних самі визначають власну психовольову неготовність обстоювати свою соціальну захищеність.

Як бачимо, соціальний захист – величина вельми обмежена і в об'єктивному, і в суб'єктивному відношеннях. Щоб розширити діапазон його можливостей забезпечувати вищі соціальні стандарти, слід поєднувати різні стратегії допомоги людям, пов'язані з діяльністю держави, роботодавців, профспілок, місцевої влади і громадських організацій, а також і самих громадян. Поза сумнівом, забезпечення цього поєднання має стати центром реформаторської політики влади у соціальній сфері суспільства.

Література

1. Виступ Президента України Віктора Януковича у Верховній Раді України // *Голос України*. – 2010. – 26 лютого.
2. Янукович Віктор. Я зможу повернути Україні курс на національну консолідацію // *Время регионов*. – 2009. – 3 декабря.
3. Социальные ресурсы и социальная политика / С.С.Шаталин, Ю.А.Левада, Е.В.Устюжанина и др. ; отв. ред. и автор введения С.С.Шаталин. – М. : Наука, 1990. – 272 с.
4. “Народне підприємство” довело свою ефективність : інтерв'ю заступника гендиректора Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча Ю.Тарнавського Ліні Куц // *Голос України*. – 2007. – 2 листопада.
5. Шустік Олена. Пільги, як явище, відіграють деструктивну роль / Олена Шустік // *Голос України*. – 2009. – 26 травня.

*В.Пилипенко,
доктор соціологічних наук*

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЛІКАРЯ І ПАЦІЄНТА ЗА РИНКОВИХ РЕАЛІЙ

Сучасна охорона здоров'я трансформується в нову систему, детерміновану створенням базисної програми медико-соціального страхування. Така система дає змогу за умов формування ринкових відносин особисте здоров'я людини зробити чинником, що визначає комфортність її існування в суспільстві. Нині актуалізується необхідність інтенсивного пошуку прийнятної моделі вітчизняної системи охорони здоров'я, моделі взаємовідносин лікаря і пацієнта за умов становлення ринку медичних послуг.

На сучасному етапі реформування системи охорони здоров'я пошук адекватних методів управління даним сектором є доволі своєчасним, проте це складна проблема. Перед вченими і практиками, які переймаються питаннями управління системою охорони здоров'я, постають складні завдання. З одного боку, теоретично осмислити, прийняти і оцінити якісно нову систему професіональних і економічних взаємовідносин між виробниками медичних послуг (медичними працівниками, лікувально-профілактичними закладами) і споживачами (пацієнтами, клієнтами), зокрема за умов дії системи обов'язкового медичного страхування, з другого – запропонувати науковообґрунтовані методи активного формування таких взаємовідносин, виробити і застосувати на практиці сучасні форми регуляції їх.

Традиційні відносини лікаря і пацієнта в сучасних умовах лібералізації суспільства і становлення ринку медичних послуг набувають специфічної сутності, котру умовно можна назвати маркетинговою. Маркетингові відносини лікаря і пацієнта можуть описуватись порівняно однозначними формалізованими критеріями, і в підсумку презентува-

тись у вигляді певної структури, що відображає закономірність зв'язків цих сутностей – моделі маркетингової системи медичних послуг.

Дослідження свідчать, що традиційні (класичні) відносини лікаря і пацієнта у вітчизняній системі охорони здоров'я останнім часом почали наповнюватись економічними сутностями. Це своєю чергою дає змогу розглядати ці відносини з позицій виробництва і споживання медичних послуг, тобто з позицій своєрідного обміну, притаманного ринковим відносинам. Зміну суті відносин між лікарем і пацієнтом, що відбуваються в системі охорони здоров'я, відзначають 62% пацієнтів і 71% медичних працівників. На запитання *“Чи домінують у сучасних відносинах лікаря і пацієнта (його родичів) економічні розрахунки?”* ствердну відповідь дали 74% пацієнтів і 59% медиків. Більше третини лікарів (37%) не згодні з таким твердженням. Серед пацієнтів незгодних виявилось лише 12%, а 14% останніх не змогли дати однозначної відповіді на це запитання [1, с. 14]. Як пацієнти, так і лікарі підтверджують зміни у своїх взаємовідносинах у бік економічно детермінованих.

Лікар і пацієнт є основними суб'єктами маркетингової системи медичних послуг. Відносини між цими суб'єктами (у рамках ринкових) наділяють кожного з них специфічними ознаками, за якими лікар набуває функції виробника медичних послуг, а пацієнт – споживача останніх. Основною ж сутністю їх маркетингових взаємозв'язків стає не надання і отримання медичної допомоги взагалі, а задоволення цільових потреб. Як свідчать результати опитування “Громадська думка в Україні–2009”, основною потребою є потреба у фізичному здоров'ї (на це вказують 87,2% респондентів).

Центральним же “ядром” взаємовідносин суб'єктів ринку здоров'я (а, відповідно, і центральним ядром усієї маркетингової системи) є взаємодія цільових потреб пацієнта і лікаря. Власне, не надання медичної допомоги взагалі, а цільова потреба пацієнта в медичній послугі й

цільова потреба лікаря надати медичну допомогу є найважливішими складовими механізми функціонування маркетингової системи медичних послуг.

Поле “реалізації” маркетингових взаємовідносин у медицині стають певні сегменти ринку медичних послуг. Об’єктивно в діяльності лікувально-профілактичних закладів відбувається процес класифікації пацієнтів на групи з різними потребами, характеристиками чи поведінкою. Саме ці критерії визначають сегментацію ринку медичних послуг у маркетингових системах. Тобто специфікація медичних технологій і медичних процедур (що задовольняють певний попит пацієнта) об’єктивно й закономірно орієнтована на специфічних потенційних споживачів певного сегмента ринку. А це, своєю чергою, визначає економічну специфічність відносин лікаря і пацієнта.

Регуляція маркетингових взаємовідносин лікаря і пацієнта за умов становлення ринку медичних послуг є реально можливою в рамках формування, з одного боку, суспільно-державного “середовища існування” таких відносин, на основі принципів правової, технологічної і фінансової регуляції. З другого боку, можна говорити про суперечності всередині самої системи охорони здоров’я і зняття загострення цих суперечностей у рамках конкретного елемента системи.

Дослідження маркетингової сутності взаємовідносин лікаря і пацієнта, логічне представлення змісту і структури цих взаємовідносин – суть результативний методологічний підхід з метою вироблення форм і методів впливу на такі взаємовідносини. Відповідно, йдеться про вплив і на систему в цілому, з метою упорядкування відносин у ній і пошуку оптимальних моделей функціонування. Функціонування системи охорони здоров’я як об’єкта управління і специфічні виробничі відносини суб’єктів даної системи (лікаря і пацієнта) на сучасному етапі суспільного розвитку зумовлюються пріоритетно (окрім складної системи соціальних, політичних, соціокультурних законів) законами економічними і технологічними.

Відносини лікаря і пацієнта можуть виражатись у формах специфічної маркетингової сутності. Медична діяльність набуває структурованого (з економічного погляду) характеру і піддається (певною мірою) строго формалізованому опису. При цьому характерно, що дані відносини (які ґрунтуються на високо структурованих економічних сутностях) можуть бути презентовані не лише в описовій формі, а й у вигляді формалізованих характеристик. Логіка взаємовідносин цих сутностей може бути описана певними однозначними параметрами і представлена моделями, які відображають (за формою і суттю) об'єктивні закономірності таких специфічних взаємовідносин.

За такого розуміння управління процесами відносин у лікувальних практиках і в закладах системи охорони здоров'я нагальною стає потреба в широкому застосуванні імітаційних моделей на базі сучасних інформаційних технологій. Тому розуміння сутності імітаційного моделювання є актуальним завданням у теорії і практиці прийняття управлінських рішень як системі охорони здоров'я у цілому, так і в регуляції маркетингових відносин на ринку медичних послуг. І система обов'язкового медичного страхування (яка, по суті, є однією з прикладних форм маркетингових відносин у медицині) сьогодні – реальне практичне середовище, в рамках якого можливе наукове осмислення характерних і специфічних компонентів сучасної медичної діяльності.

Слід зазначити, що ще в середині 1960-х років американські соціологи вперше звернули увагу на появу нових (ринкових) правил гри у взаємодії між лікарем і пацієнтом. Виник інтерес до того, яким чином відбувалась “маркетизація” медицини. Амбівалентність даного процесу до сьогодні не викликає сумнівів. З одного боку, в ринковому контексті взаємовідносини лікаря і пацієнта (які раніше розглядались у рамках соціальної системи, де мотивація лікаря вважалась ціннісно-раціональною, а ґрунтована на медичному знанні експертна влада – безмежною) набували нових рис. Йдеться про матеріальну залежність

лікаря; його орієнтацію на особистий прибуток; активну позицію пацієнта, який оплачує своє лікування і в результаті отримує право вимагати, аби послуги були надані на відповідному рівні. Все це не могло не відбитися на характері взаємовідносин лікаря і пацієнта.

З другого боку, предметом “ринкової обробки” в медицині ставало здоров’я. Останнє починає комерціалізуватися: не просто перетворюється на товар, але культурно і соціально маркується як товар [2, р. 591–610]. Однак здоров’я – товар соціально “навантажений”. Необхідне кожному членові суспільства, воно може раптом стати звичайним ринковим товаром. За даними опитування 2009 року, на здоров’я як цінність найбільш негативно впливає, на думку респондентів, стан довкілля (так вважають 52% опитаних), неправильне харчування (47,8%), психологічна напруженість (41,9%), шкідливі звички (26,6%), умови праці (20,6%), спадковість (так вважають 11,7% респондентів).

Цінність здоров’я є абсолютною. Відповідальність за “підтримку” даної цінності лежить, у тому числі на інституції медицини. Інкорпорована в медичні норми, ця відповідальність може накладати обмеження на маркетингову діяльність лікаря і пацієнта. Якщо ж подивитись на ставлення пацієнтів до свого здоров’я як цінності, то, за даними опитування “Громадська думка в Україні–2009”, 19,5% опитаних вважають, що вони погано піклуються про стан свого здоров’я. Посередньо піклуються про своє здоров’я 57,5% респондентів, добре – 15,1%, не змогли визначитись з даного питання 7,6% опитаних.

При цьому, за даними моніторингу “Українське суспільство–2010”, 46,5% респондентів зазначають, що серед багатьох «дефіцитів» сьогодення (уміння жити в нових суспільних умовах, робота, хороше житло тощо) їм бракує саме здоров’я. А 52,3% опитаних не вистачає необхідної медичної допомоги.

Амбівалентність переходу медицини на ринкові рейки полягає в тісному переплетінні соціальних і ринкових

мотивів у поведінці пацієнта і медичного закладу. Ситуація надання лікарем платних послуг може вважатись ринковою, оскільки здійснюється обмін, опосередкований грошима. Однак через констеляцію ринкових свобод іма-нентно присутніми соціальними характеристиками медичної взаємодії ця ринкова ситуація є специфічною.

Мікроумови ціноутворення включають у себе соціальні обставини, економіко-політичний загальний рівень життя в країні і вплив держави. Передусім саме ці чинники задають нормативну атмосферу, в якій формується соціальна цінність здоров'я і в якій неформальні платежі сприймаються багатьма лікарями як допустиме джерело прибутків. Уявлення медика про соціальну обстановку співвідносяться з категоризацією ним пацієнтів. Ціни, що встановлюються лікарем, дисконтуються за рахунок політико-економічних обставин. Загальний рівень життя у країні може корелювати з "техніками" оцінки платіжної здатності пацієнтів.

Сказане є особливо значущим на фоні того, що, за результатами моніторингу "Українське суспільство-2010", 18,5% опитаних оцінюють стан свого здоров'я як поганий. Лише 17,8% респондентів вважають його добрим. При цьому 40,3% мешканців України мають хронічні захворювання. Характерним є також те, що 36,3% респондентів вважають, що істотним чинником погіршення їхнього здоров'я є наслідки Чорнобильської катастрофи.

Як свідчать результати опитування-2009, у разі захворювання людина найчастіше звертається до лікарні (поліклініки) – таку відповідь надали 42,2% респондентів. Займаються самолікуванням, прислуховуються до порад знайомих, близьких 34,5% опитаних. Послугами народної медицини користуються 13,6% пацієнтів, звертаються до приватних лікарів, центрів – 2,3%. Авторитет церкви, священнослужителів є значущим для 1,2% опитаних. До речі, слід зазначити, що, за даними моніторингу "Українське суспільство-2010", на медичному обліку не перебувають 80,7% громадян України.

На нашу думку, вдосконалення взаємовідносин у вітчизняній системі “лікар–пацієнт” (особливо за умов соціального ринкового господарства) “потребує” врахування сучасного зарубіжного досвіду. Мета у лікаря і хворого в західних країнах, у підсумку, спільна (один хоче вилікувати, другий – вилікуватись). Але досягнення даної мети неможливе без довірливих відносин між ними.

Безумовно, певні моменти у відносинах “лікар–пацієнт” (характерні для західної медицини) мають місце й у медицині вітчизняній. Негативні аспекти лікарської практики певною мірою “нівелюються” у “нашій” медицині за рахунок того, що в нас і сьогодні пацієнт приходить до лікаря як до “рівного” (принаймні, нерідко). І до недавнього часу лікар безплатно навчався і шанси стати ним були у багатьох. Однак не можна не враховувати сучасних “ринкових” реалій, що впливають на ментальність, цінності та традиції вітчизняної медицини, ховатися за традиціями від неминучих змін.

Література

1. Тогунов И.А. Научное обоснование эволюции взаимоотношений врача и пациента в условиях перехода к рынку медицинских услуг : автореф. дис. ... доктора мед. наук / И.А.Тогунов. – М., 2002. – 32 с.
2. Zelizer V. Human Values and The market: the case of life insurance and death in century American / V.Zelizer // The American Journal of Sociology. – 1978. – Vol. 84. – № 3.

*Л.Бевзенко,
доктор соціологічних наук*

РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК ФАКТОР РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Поза сумнівом, релігійність є одним із факторів, що впливають на соціальну поведінку людини. Але поняття релігійності, хоча й широко використовується у соціологічних дослідженнях, не є усталеним і визначеним однозначно. Діапазон його можливих смислових наповнень лежить між уявленням про релігійність як глибоко психічно вкорінене переживання світу як створеного Богом та сповненого постійної Божої присутності, до поверхових форм релігійності, що має лише обрядовий характер. У першому випадку можна справді очікувати суттєвого впливу релігійності на всі форми соціальної поведінки. У другому випадку проявляється лише у вигляді певних релігійних практик – від регулярного відвідування храмів і навіть додержання постів до виконання найбільш поширених обрядів хіба що на великі релігійні свята. Однак при цьому мало торкнутися власне соціальної поведінки; про релігійність треба говорити не лише як про певний стан свідомості, а як про поєднання свідомості та поведінкових проявів.

Моею метою в даній статті є спроба на підставі даних, отриманих у моніторинговому дослідженні, виявити міру впливу релігійності на певні аспекти соціальної поведінки українських громадян.

Першим завданням є окреслити ту концептуалізацію релігійності, з якою я буду працювати. З мого погляду, певною межею між глибокою та поверховою релігійністю може бути прийняття або неприйняття людиною ідеї присутності волі Божої в подіях свого життя. Операціоналізувати в такий спосіб визначену релігійність дає змогу таке запитання моніторингу (*табл. 1*).

Розділ четвертий

Альтернативними для аналізу я беру групи, які дали відповідь “Усе в руках Божих” (за моїм визначенням це і є люди релігійні), і групу тих, хто сказав “Людина – господар своєї долі”. Це до певної міри полярні точки зору, і тому їх зіставлення видається слухним. Саме порівняння поведінкових проявів представників цих груп дає підстави зробити висновок про те, наскільки твердження “все в руках Божих” відповідає тим глибинним, релігійно зумовленим налаштуванням людини до світу, що визначають її соціальну поведінку.

Таблиця 1

З яким із наступних суджень Ви, скоріше, можете погодитись? (Відмітьте одну відповідь) (N=1783, %)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Частота</i>	<i>% до всіх</i>	<i>% до відповідей</i>
Людина – господар своєї долі	422	23,4	23,7
Усе в житті залежить від обставин	400	22,2	22,4
Усе в руках Божих	571	31,7	32,0
З будь-якої ситуації можна знайти вихід	390	21,7	21,9

Як впливає з наведених даних, група тих, кого ми називаємо “релігійними”, виявилася найчисельнішою – 571 людина. Інша група – ті, хто вважає себе господарями своєї долі – друга за чисельністю і включає 422 респонденти.

Перш ніж перейти до аналізу власне поведінкових моментів, цікаво поглянути, якими соціально-демографічними характеристиками наділені представники цих груп. У *таблицях 2–5* подано склад цих груп у статевому, віковому, конфесійному та освітньому розрізах.

Дані, наведені в *таблиці 2*, очікувано вказують на те, що серед “релігійних” жінок суттєво більше, ніж чоловіків – 64,2% проти 35,8%. Причина може полягати у більшій соціальній активності чоловіків порівняно з жінками.

Таблиця 2
Розподіл відповідей за статтю (N=1782, %)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Усе в руках Божих</i>
Чоловіча	51,7	35,8
Жіноча	48,3	64,2

Інше пояснення цього міститься в *таблиці 3*, що відбиває зв'язок релігійності з віковими показниками. З віком уявлення про те, що наша доля знаходиться не стільки в наших руках, скільки в руках Божих, починає суттєво збільшуватись. Як видно з таблиці, людей, молодших 30 років, у групі “релігійних” удвічі менше, ніж у іншій аналізованій групі. На рівні середнього віку (30–55 років) ситуація практично вирівнюється, а от тих, кому за 55, у групі “релігійних” уже на 15% більше (38,5% проти 23,5%). А оскільки в старших вікових групах жінок стає більше за рахунок більшої тривалості життя, то це й пояснює до певної міри ситуацію, представлену в *таблиці 2*.

Таблиця 3
Розподіл відповідей за віком (N=1783, %)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Усе в руках Божих</i>
Молодь < 30 років	25,4	12,1
Середній вік 30–55 років	51,2	49,4
Старший вік >55 років	23,5	38,5

Цікавими є результати, представлені в *таблиці 4*, що відображають наповнюваність наших груп за конфесійною належністю. Ці дані дають підстави стверджувати, що обране нами визначення релігійності і визначення, що пов'язуються з віднесенням себе до певної конфесійної групи, суттєво відрізняються. Дивним чином серед тих,

Розділ четвертий

хто, за нашою ознакою, є релігійним, виявилось 2,6% атеїстів. І хоча переважна більшість атеїстично налаштованих все ж таки увійшла до інших груп, наявність певного парадоксу можна констатувати.

Парадоксальним є і той момент, що відсоток прибічників православної віри у групі, що обрала альтернативу “Людина – господар своєї долі”, виявився навіть вищим, ніж у групі, що вважає первинною волю Божу (80,1% проти 76%). (Щоправда, тут можна заглиблюватися в ті

Таблиця 4

**Розподіл відповідей за віросповіданням,
до якого респонденти себе відносять (N= 1774, %)**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Усе в руках Божих</i>
Нерелігійний	13,5	2,6
Православ'я	80,1	76,0
Католицизм	1,0	0,9
Греко-католицизм	4,3	14,2
Протестантизм	0,0	2,3
Іслам	0,5	1,9
Іудаїзм	0,2	0,0
Інше (напишіть)	0,5	2,11

Таблиця 5

Розподіл відповідей за освітою (N=1783, %)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Усе в руках Божих</i>
Початкова, неповна середня	15,9	36,8
Середня загальна	40,8	33,3
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	22,8	19,6
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	3,1	1,8
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	17,5	8,6

смишли, що вкладалися нашими респондентами в їхні відповіді. Звичайно, якщо згадувати про свободу волі, що, за православними уявленнями, Бог дав людині, про православну синергію, що є найвищим проявом єдності людської та Божественної волі, то можна сказати, що суперечність є лише видимою. Але це, на мою думку, вже будуть певні словесні спекуляції, оскільки в даному конкретному випадку респондент мав обирати між двома альтернативами – воля людська та воля Божа. А для православного, як відомо, молитвою молитов є “Нехай буде воля Твоя...”). У випадку з католиками ситуація виглядає майже паритетною. А от відсоток греко-католиків у групі “релігійних” виявився суттєво більшим, ніж у іншій групі (14,2% проти 4,3%).

Очікуваний зв'язок релігійності з освітою відбито в *таблиці 5*. Статистика релігійності та освіченості вказує на зворотну залежність – зі збільшенням рівня освіти зменшується кількість тих, хто погоджується з твердженням, що все в руках Божих.

Серед багатьох функцій релігії, що їх прийнято виділяти, а саме – світоглядна, компенсаторна, комунікативна, регулятивна, інтегруюча, культурно-трансляюча, нас цікавитиме регулятивна функція, яка полягає в тому, що за допомогою певних уявлень, норм, цінностей, приписів справляється вплив на соціальну поведінку людини.

Головним уявленням, від якого ми відштовхнулись, є уявлення про те, що все в нашому житті – “в руках Божих”. І хоча в кожній з конфесій це “в руках Божих” прописується по-своєму, ті заповіді, що відповідно до старого заповіту, уклав Господь з людьми через Мойсея на горі Синай, є спільними як для християн різних церков, так і для іудеїв чи представників ісламу. Як відомо з Біблії, з десяти написаними на скрижалях заповідей, лише в чотирьох йшлося про стосунки людини з Богом, решта шість містила в собі приписи щодо соціальних стосунків, норм поведінки щодо ближніх (коротко: шануй батьків, не вбивай, не кради, не бреш, не заздри, не перелюбст-

вуй). Порухення цих заповідей означало гріховну поведінку. Саме уявлення про гріховне–праведне є основним орієнтиром для релігійної людини в ситуації вибору форм соціальної поведінки.

Наші дані дають нам змогу подивитися, наскільки поведінкові вибори наших респондентів, яких ми віднесли до “релігійних”, лежать у руслі як згаданих канонічних заповідей, так і в руслі тих приписів, що церква проводить за допомогою уявлення про “смертні гріхи”. Звичайно, ми зможемо подивитися лише на деякі з них, та й то опосередковано, але певні висновки про формат поширеної у нас релігійності це дасть змогу зробити.

Почнемо з заповіді “не вбивай”. Як відомо, в основі її лежить уявлення про те, що лише Бог має волю надавати та забирати у людини життя. Саме на цьому ґрунтуються підтримка церквою скасування смертної кари в багатьох країнах. Свого часу ця правова норма законодавчо була закріплена і в Україні. У таблиці 6 наведено відповіді респондентів щодо підтримки цього акту.

Таблиця 6

Чи варто було скасовувати смертну кару в Україні?

(N=1777, %)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Усе в руках Божих</i>
Так, варто	24,0	22,2
Важко сказати	25,4	31,0
Ні, не варто	50,6	46,7

Як видно з таблиці 6, певна відмінність у відповідях представників груп, що аналізуються, має місце. Як не дивно, серед “релігійних” виявилось на 2,2% менше тих, хто вважає, що смертну кару справді варто було скасовувати. Водночас у цій групі більше тих, хто вагається з відповіддю (майже на 5%), і на 4,1 % менше тих, хто рішуче відповідає “ні, не варто”. У цілому ж можна сказати, що

відмінність між групами є не надто суттєвою, щоб можна було говорити про значний вплив релігійності на ті аспекти соціальної поведінки, які мали б регулюватися у результаті виконання заповіді “не вбивай”.

Таблиця 7

Люди висловлюють різні думки щодо життя. Ми зібрали деякі найбільш поширені висловлювання. Відмітьте, будь ласка, кожну думку – згодні Ви з нею чи ні (N=1782, %)

Варіанти висловлювань /відповіді по групах	Людина – господар своїї долі			Усе в руках Божих		
	Не згоден	Не знаю	Згоден	Не згоден	Не знаю	Згоден
Я думаю, що більшість людей здатна збрехати, щоб просунутися по службі	13,1	14,0	72,9	10,0	14,5	75,5
Більшість людей чесні лише тому, що бояться, що їх викриють на брехні	36,7	18,7	44,6	35,9	20,7	43,4
Я думаю, що більшість людей здатна піти на нечесний вчинок заради вигоди	17,8	13,3	69,0	16,8	14,9	68,3
Думаю, що майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей	19,7	11,6	68,7	19,3	12,6	68,1

Ще одна заповідь покликана регулювати стосунки між людьми в сенсі чесності, правдивості. У моніторингу було запропоновано кілька тверджень, що стосуються саме цих моментів у соціальних відносинах. Ставлення наших респондентів до цих тверджень наведено в таблиці 7.

Як видно, згода з кожним з запропонованих висловлювань означає, що респондент більше схиляється до думки про нечесність оточуючих. Запитання мали проєктивний характер, але психологи добре знають, що в інших людях ми найчастіше помічаємо саме ті недоліки, які мали б помітити, але не помічаємо в собі. Якщо вважати,

Розділ четвертий

що у відповідях ми маємо справу саме з проекцією ставлення наших респондентів до брехні на уявлення про таке ставлення у інших, то ситуація знову виглядає парадоксальною. Наші “релігійні” щодо чесності майже нічим не відрізняються від представників іншої групи. У колонці “згоден” за всіма запропонованими твердженнями ми маємо майже однакові цифри відсотків, а в першому твердженні – про готовність збрехати задля просування по службі, – “релігійні” висловлюють згоду навіть частіше, ніж ті, хто належить до іншої групи.

Ще однією нормою християнського життя є норма “полюби ближнього свого як самого себе”. У повсякденні справді релігійної людини це проявляється у милосерді, готовності допомогти тим, хто цього потребує. У зв’язку з цим цікавою є реакція наших респондентів на твердження, наведене в *таблиці 8*.

Таблиця 8

Більшість людей у глибині душі не люблять обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим (N=1782, %)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Все в руках Божих</i>
Не згоден	29,2	28,0
Не знаю	16,1	15,9
Згоден	54,7	56,0

Коментарі тут можуть бути схожими з попередніми – помічати милосердя в інших (а скоріше і проявляти його самим) наші “релігійні” схильні майже так само часто, як і представники тієї групи, що покладаються у своєму житті не на волю Божу, а на свою власну.

Загальний висновок напрошується сам по собі: якщо за ознаку релігійності наших людей брати готовність убачати Божу волю в більшості подій свого життя, то така релігійність не може вважатися суттєвим регулятором соціальної поведінки наших громадян, принаймні в тих

аспектах, що були розглянуті. Тобто та функція релігії, що її називають регуляторною, тут виконується мало.

Але в цьому разі цікаво поставити запитання, яку ж функцію така релігійність виконує, адже кількість тих, хто увійшов до групи релігійних – як це видно з *таблиці 1*, є високою. Що спонукає людей звертатися до Бога?

На допомогу тут можуть прийти відповіді на запитання, наведені у *таблицях 9–11*. Усі вони з різних боків висвітлюють міру задоволеності людини своїм життям.

Відповіді є красномовними: “релігійні” набагато менш комфортно почуваються у житті. Вони значно частіше, ніж представники іншої групи, незадоволені своїм життям загалом (12,3% проти 4,8%) (*табл. 9*); частіше бувають

Таблиця 9

Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?

(N=1780, %)

Варіанти відповідей	Людина – господар своєї долі	Все в руках Божих
Зовсім не задоволений	4,8	12,3
Скоріше не задоволений	26,8	28,4
Важко сказати, задоволений чи ні	22,8	28,4
Скоріше задоволений	40,9	29,1
Цілком задоволений	4,8	1,8

Таблиця 10

Що Ви можете сказати про свій настрій останнім часом?

(N=1780, %)

Варіанти відповідей	Людина – господар своєї долі	Все в руках Божих
Чудовий настрій	6,7	4,2
Нормальний, рівний стан	57,0	40,9
Відчуваю напруження, роздратованість	21,1	30,5
Відчуваю страх, тугу	5,7	10,2
Важко відповісти	9,5	14,2

Розділ четвертий

роздратованими (30,5% проти 21,1%) і частіше відчують страх та тугу (10,2% проти 5,7%) (табл. 10). Все це вступає в суперечність з тією нормою життя релігійної людини, що вказує на смуток як на один з найважчих гріхів (адже волю Божу релігійна людина має приймати у будь-якому вигляді, вважаючи, що для неї промисел Божий є неосяжним).

Таблиця 11
Як часто Ви почуваетесь самотнім? (N=1781, %)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Все в руках Божих</i>
Практично ніколи	39,0	33,7
Інколи	35,9	32,5
Час від часу (не дуже часто, але й не рідко)	17,6	18,4
Досить часто	6,4	11,9
Постійно	1,2	3,5

З таблиці 11 випливає, що релігійні вдвічі частіше почуваяться самотніми в цьому житті (досить часто – 11,9% проти 6,4%; постійно – 3,5% проти 1,2%). І це, знову ж таки, не вкладається в уявлення про релігійність, оскільки відчуття постійної присутності Бога (що відповідає глибокій релігійності) виключає відчуття самотності.

Дані наведені в трьох останніх таблицях говорять про те, що, скоріше, не релігійність впливає на зміну малюнку життя наших громадян, а самі життєві обставини стають причиною звернення до релігії. Тому ми мусимо говорити не стільки про регуляторну, скільки про компенсаторну функцію, яку поки що виконує релігія в нашій країні. Хоча, зрештою, в ситуації перманентної кризовості нашого суспільства, високого рівня фрустрованості і невдоволеності громадян, ця компенсаторна дія теж, напевне, справляє вплив на соціальну поведінку, хоча не в тих аспектах, що можна очікувати, виходячи з уявлення про справжню релігійність.

*О.Козловський,
кандидат філософських наук*

РІВЕНЬ РЕЛІГІЙНОСТІ ТА КОНФЕСІЙНА СТРУКТУРА ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ (СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР)

Соціологічні дослідження за роки незалежності України з питань релігії проводилися різними організаціями та фірмами, але єдиного методологічного підходу вироблено не було, що значно утруднює порівняльний аналіз [1]. Такі ж проблеми існують і в Росії [2]. Некоректним, вважаю, в одному запитанні “До якого віросповідання Ви себе відносите?” – ставити альтернативи – “нерелігійний”, а далі – православ’я, католицизм, греко-католицизм, протестантизм, іслам, іудаїзм, інше, не відповіли. Така методика була ще за часів Радянського Союзу і використовувалась на початку 1990-х років. Для порівняльного аналізу, якщо в інструментарії (омнібусі) є тільки одне запитання, присвячене релігії, то його має сенс залишити, але для глибинного аналізу рівня релігійності цього явно недостатньо.

При підготовці даного матеріалу використовувалась апробована в декількох дослідженнях (фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс”) методика, а вибірка дала змогу зробити аналіз релігійності по кожній області.

Автор спирається на матеріали дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” та Центром “Українське демократичне коло” у 24 областях, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі загальною кількістю 16 тис. 157 респондентів. У кожній області, АР Крим і м.Києві було опитано понад 600 респондентів, які репрезентували населення цих адміністративних одиниць за віком більше 18 років, за статтю, освітою та типом поселення; у м. Севастополі було опитано понад 400 осіб за тими самими показниками.

У анкеті ставилося два запитання-“фільтри”:

1. “Проблема релігійності є дуже складною. А особисто Ви себе відносите до віруючих чи невіруючих?” (Альтернативи: – “Я вірю в Бога”; “Я є невіруючим”; “Важко сказати”).

2. “Якщо Ви є віруючою людиною, то належите до певної релігії та конфесії чи ні?” (Альтернативи: – “так”; “ні”; “важко сказати”).

А вже після цих запитань виявлено відсоток респондентів, які вірять у Бога і знають, до якої релігії та конфесії вони себе відносять.

Самоідентифікація респондента з вірою в Бога є основним та першочерговим показником “віруючої людини”. Перед собою автор у даній статті не ставить завдання вивчити ступінь релігійності та її якість, а лише належності до певної конфесії та розподіл віруючих у розрізі областей України.

У таблиці 1 наведені дані щодо релігійної самоідентифікації респондентів та конфесійної належності по кожній області. Як свідчать дані (табл. 1), можна визначити кількість населення областей, які вірять у Бога та знають, до якої конфесії вони себе відносять.

Рівень релігійності можна розподілити на три основні групи:

1 – кількість віруючих та тих, які знають, до якої релігії та конфесії вони себе відносять – таких понад 60% – високий;

2 – кількість віруючих та тих, які знають, до якої релігії та конфесії вони належать – з 30% до 60% – середній;

3 – кількість віруючих та тих, які знають, до якої релігії та конфесії вони належать – до 30% – низький.

Таким чином, до першої групи за цим показником належать області:

Тернопільська (92,3%), Івано-Франківська (87,8%), Львівська (87,0%), Закарпатська (83,3%), Рівненська (81,6%), Чернівецька (76,2%), Житомирська (67,0%), Волинська (65,8%).

Таблиця 1

**Частка віруючих і їх конфесійна належність
у розрізі областей (%)**

Області	Кількість респондентів	Проблема релігійної належності є дуже складною. А особисто Ви себе відносите до віруючих чи невіруючих?			Якщо Ви є віруючою людиною, то належите до певної релігії та конфесії чи ні?			Частота після 2-х фільтрів, % кількість респондентів по областях, які належать до конфесії
		Я вірю в Бога	Я є невіруючим	Важко сказати	Так	Ні	Важко сказати	
Тернопільська	601	96,0	0,8	3,2	96,9	1,2	1,9	92,3
Ів.-Франківська	600	96,3	1,8	1,8	92,2	5,2	2,6	87,8
Львівська	600	96,8	1,5	1,7	90,7	4,5	4,8	87,0
Закарпатська	599	91,8	4,8	3,3	93,0	3,9	3,1	83,3
Рівненська	615	93,7	4,7	1,6	86,2	8,9	4,8	81,6
Чернівецька	602	91,2	1,5	7,3	87,0	11,7	1,3	76,2
Житомирська	611	87,1	8,8	4,1	75,3	20,6	4,2	67,0
Волинська	602	92,4	4,2	3,5	71,2	23,7	5,0	65,8
Хмельницька	609	76,5	13,8	9,7	75,9	14,2	9,9	58,4
Черкаська	614	78,7	14,5	6,8	54,1	34,2	11,7	49,2
Херсонська	609	68,0	21,2	10,8	79,9	18,6	1,5	54,4
Севастополь	409	78,5	14,4	7,1	64,9	33,9	1,3	51,5
Вінницька	610	77,4	8,7	13,9	71,3	24,6	4,1	55,3
Полтавська	607	69,2	21,6	9,2	62,4	32,0	5,6	43,8
Сумська	610	72,6	14,8	12,6	54,8	35,7	9,4	42,8
Одеська	600	66,3	21,3	12,3	60,3	35,4	4,3	40,0
Дніпропетровська	602	56,8	34,6	8,6	60,5	33,9	5,6	34,4
АР Крим	611	70,2	26,5	3,3	46,4	47,8	5,8	32,7
Чернігівська	613	71,5	22,0	6,5	45,7	42,4	11,8	32,3
Луганська	614	59,6	26,9	13,5	52,5	38,5	9,1	30,9
м.Київ	606	55,0	22,1	22,9	52,2	42,7	5,1	30,0
Харківська	607	59,6	20,8	19,6	46,6	44,7	8,7	28,4
Кіровоградська	601	58,4	31,8	9,8	48,0	35,1	16,9	28,0
Миколаївська	610	52,1	37,4	10,5	51,3	40,1	8,6	27,7
Запорізька	602	63,5	31,2	5,3	40,6	57,3	2,1	25,7
Київська	608	64,3	11,7	24,0	34,8	28,1	37,1	20,9
Донецька	603	71,1	22,9	6,0	27,5	60,6	11,9	19,6

До другої групи належать:

Хмельницька (58,4%), Черкаська (49,2%), Херсонська (54,4%), м.Севастополь (51,5%), Вінницька (55,3%), Полтавська (43,8%), Сумська (42,8%), Одеська (40,0%), Дніпропетровська (34,4%), АР Крим (32,7%), Чернігівська (32,3%), Луганська (30,9%), м, Київ (30,0%).

До третьої групи належать:

Харківська (28,4%), Кіровоградська (28,0%), Миколаївська (27,7%), Запорізька (25,7%), Київська (20,9%), Донецька (19,6%).

Як бачимо (*табл. 1*), дані між самоідентифікацією “віруючого” та даними щодо конфесії, до якої респондент себе відносить, – не збігаються, і різниця по деяких областях є дуже суттєвою.

Якщо у Тернопільській області вважають себе віруючими 96% респондентів і з них 92,3% – знають, до якої конфесії вони належать, то у Донецькій області – 71,1% ідентифікують себе як віруючі і лише 19,6% з них знають, до якої конфесії належать.

По 19 областях ця різниця перевищує 20%, по 8 – більше половини.

Такі процеси, коли населення декларує себе як віруючий, а навіть не знає, до якої конфесії належить, спостерігаються і в Білорусі, і в Росії [3]. “...Поява у Білорусі нового типу релігійної людини – “секулярного (партикулярного) віруючого”. Такі люди високо цінують роль релігії, визнають її функції та значення, але не живуть церковним життям та не залучені в релігійні інституції” [3, с. 128], – зазначав білоруський соціолог Д.Близнюк.

Згідно з наведеною методикою ми виявили кількість респондентів, які вірять у Бога та знають, до якої конфесії вони себе відносять. Третій фільтр “*Якщо Ви є віруючою людиною і належите до конфесії, то назвіть її*” дав змогу виявити конфесійну структуру кожної області України, а також АР Крим, міст Севастополя і Києва (*табл. 2*). При цьому до уваги треба взяти дані статистики [4].

Таблиця 2
Конфесійна структура віруючих у розрізі областей (%)

Області	Кількість конфесійно визначених громадян	Якщо Ви належите до певної релігійної конфесії, то назвіть її														
		УПЦ МП	УПЦ КП	УАК ПЦ	УКЦ	Римо-католицька	Лити православні	Євангелісти-баптисти	П'ятидесятники	Адептисти	Мусульмани	Протестанти	Іудей	Інші		
Тернопільська	555	10,5	24,0	7,9	51,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6,6
Ів. Франківська	527	6,8	10,6	7,6	65,5	—	5,9	—	—	—	—	—	—	—	—	3,6
Львівська	522	3,4	12,5	13,0	62,1	1,9	2,9	—	—	—	—	—	—	—	—	4,2
Закарпатська	499	6,4	20,4	10,6	38,1	11,4	10,4	1,2	—	—	—	—	—	—	—	1,5
Рівненська	502	43,6	46,8	—	—	—	—	3,2	2,6	—	—	—	—	—	—	3,8
Житомирська	411	20,9	64,0	3,2	1,2	4,1	—	1,7	—	—	—	—	—	—	—	4,9
Волинська	396	44,9	42,9	6,1	1,3	—	—	—	2,5	—	—	—	—	—	—	2,3
Хмельницька	356	41,3	37,4	—	—	12,6	3,4	1,4	—	—	—	—	—	—	—	3,9
Черкаська	302	13,6	44,4	3,3	—	—	24,5	2,3	1,3	1,0	—	—	—	—	—	9,6
Херсонська	331	15,4	77,3	—	—	—	—	—	—	—	1,2	—	—	—	—	6,1
Севастополь	211	61,1	1,4	—	—	1,4	24,6	1,9	—	—	—	—	—	—	—	9,6
Вінницька	338	48,2	32,5	4,1	—	1,5	5,9	2,4	—	—	—	—	—	—	—	5,4
Полтавська	266	17,3	68,8	1,9	—	—	4,5	1,1	—	—	1,1	—	—	—	—	5,3
Сумська	261	35,6	37,2	3,4	—	—	20,7	—	—	—	—	—	—	—	—	3,1
Одеська	240	44,2	22,9	—	—	—	21,7	—	—	—	—	—	—	—	—	9,5
Дніпропетровська	207	61,4	29,5	1,9	—	1,0	1,0	—	—	1,9	1,0	—	—	—	—	2,3
АР Крим	200	45,5	4,0	10,0	1,0	—	5,0	3,5	—	—	22,0	2,5	1,0	—	—	5,5
Чернігівська	198	41,9	49,0	3,5	—	—	3,0	1,0	—	—	—	—	—	—	—	1,6
Луганська	190	62,1	13,7	—	—	—	13,7	1,1	—	—	1,1	—	—	—	—	8,3
м. Київ	182	16,5	57,1	7,1	1,1	—	4,9	2,7	—	—	—	—	—	—	—	10,5
Харківська	173	16,8	69,9	1,7	1,2	—	3,5	2,3	—	—	1,2	—	—	—	—	3,4
Кіровоградська	168	29,2	63,7	—	—	—	—	1,8	3,6	—	—	—	—	—	—	1,7
Миколаївська	169	43,2	42,6	1,8	1,2	—	4,7	1,8	—	—	—	—	—	—	—	4,7
Запорізька	155	33,5	58,7	—	—	—	—	1,9	3,2	—	—	—	—	—	—	2,7
Чернівецька	459	40,1	54,0	—	2,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,9
Київська	127	19,7	59,8	6,3	—	—	7,1	1,6	—	—	—	—	—	—	—	5,5
Донецька	118	55,1	14,4	—	—	—	5,9	—	—	—	4,2	2,5	1,7	—	—	16,2

Україна ніколи не була моноконфесійною, але в ній завжди домінувало християнство, передусім православ'я.

В Україні на січень 2009 р. налічувалося 33 тис. релігійних громад (усіх конфесій), які належать до 55 віросповідань, у тому числі: православ'я – 7; католицизм – 2; протестантизм – 26; іудаїзм – 5; іслам – 4; інші релігійні організації – 10 (вірменська церква, кришнаїти, буддисти, язичники та ін.).

Найбільшу кількість релігійних громад мають: Українська православна церква (Московського патріархату) 11 539; Українська православна церква (Київського патріархату) 4128; Українська греко-католицька церква – 3570; Українська автокефальна православна церква – 1184; Римсько-католицька церква – 907; ісламські напрями (Духовне управління мусульман України, Незалежний духовний центр мусульман України, Духовне управління мусульман Криму і т.п.) – 1135. Православні громади (УПЦ МП, УПЦ КП, УАК ПЦ) становлять більше половини всіх релігійних громад України, при цьому в них залучено понад 80% віруючих.

У кожній області є прихильники Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) та Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП). Між цими двома конфесіями йде суперництво з часу утворення УПЦ КП за лідерство на релігійному ландшафті України. У 24 областях (з 27 областей) сума віруючих цих церков значно перевищує половину релігійного населення, а в 7 областях – понад 90%.

Прихильники *Української православної церкви (Московського патріархату)* в 13 адміністративних суб'єктах України перевищують 40%, а в м. Севастополі, Луганській та Дніпропетровській областях – 60%.

Найменша кількість віруючих УПЦ МП – у Львівській (3,4%), Закарпатській (6,4%), Івано-Франківській (6,8%), Тернопільській (10,5%), а також Харківській, Херсонській, Полтавській, Черкаській, Київській та м. Києві, де цей показник не перевищує 20%.

Прихильники Української православної церкви (Київського патріархату) перевищують 40% у 14 областях, а в Житомирській, Херсонській, Полтавській, Харківській та Кіровоградській – понад 60%.

Найменша кількість віруючих УПЦ КП – у м. Севастополі (1,4%), АР Крим (4,0%), Львівській (12,5%), Івано-Франківській (10,6%), Луганській (13,7%), Донецькій (14,4%) областях. З таблиці видно, що у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях ці церкви не користуються у віруючих прихильністю, домінуючою тут є *Українська греко-католицька церква*. Вона має 65,5% віруючих у Івано-Франківській області; 62,1% – у Львівській, 51,0% – у Тернопільській та 38,7% – у Закарпатській областях.

Українська автокефальна православна церква – адепти цієї церкви є в 17 областях, але в кожній з них вони не перевищують 10% віруючого населення, крім Львівської області (13,0%).

Мусульмани – займають значну частину серед віруючих АР Крим (22%) та 2,5% – у Донецькій області.

Римо-католики – основні адепти цієї конфесії мешкають у двох областях – Хмельницькій (12,6%) та Закарпатській (11,4%).

Що стосується інших релігійних напрямів, то вони дуже розпорошені та нечисленні. У структурі віруючого населення областей великого значення не мають, бо їх менше 1%. Але водночас не звертати уваги на їх існування не можна. Якщо взяти альтернативу “інші православні течії”, то, розглядаючи її, бачимо, що в Черкаській, Сумській, Одеській та м. Севастополі їхні адепти перевищують 20% релігійного населення і в 20 областях їх більше 1%.

У 17 областях серед релігійного населення є значна частка прихильників євангелістів-баптистів, у п’яти областях – адвентистів сьомого дня. Кожна область має свою специфіку та історичну спадщину зі своїми етнокультурними традиціями.

Релігійні конфесії та сучасні різноманітні віросповідні течії потребують ретельного вивчення та постійної уваги наукових та владних структур.

Література

1. Вишняк І. Рівні релігійності та конфесійна структура населення України / І.Вишняк, О.Козловський // Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальні процеси в Україні. Четверта всеукраїнська соціологічна конференція НАН України, Інститут соціології НАН України. – К., 2004.
2. Кублицкая Е.А. Особенности религиозности в современной России / Кублицкая Е.А. // Социологические исследования. – 2009. – № 4.
3. Безнюк Д. Состояние и специфика современной религиозной ситуации в Беларуси / Д.Безнюк // Социологические исследования. – 2006. – № 2.
4. Усі дані Державного комітету України у справах релігій взяті з офіційного сайту релігійно-інформаційної служби України. – www.risu.org.ua.

*М.Шульга,
доктор соціологічних наук*

ДИНАМІКА ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ МОВ У СІМЕЙНОМУ СПІЛКУВАННІ

Більшість сучасних держав є багатоетнічними, багатомовними і багатокультурними. Становлення в них політичних націй і консолідація суспільств відбувалися на основі діалогу між соціокультурними групами, що утворюють їх. Нова українська державність у процесі свого двадцятилітнього становлення також зіткнулася з проблемою консолідації різних груп суспільства. Оригінальність українського випадку соціокультурної консолідації суспільства полягає в тому, що на відміну від інших держав і суспільств у нашому це завдання полягає не тільки і навіть не стільки у формуванні взаєморозуміння між етнічними групами, а ще й у інтеграції найбільшої етнічної спільності – українців, яка складається з груп, що істотно різняться ментальністю, духовними цінностями, мовою та релігією.

У цій статті проаналізовано динаміку мовних змін у різних групах українського суспільства в сімейному спілкуванні протягом 1992–2010 рр. на основі соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. Початком моніторингового дослідження був 1994 р., але ще в 1992 р. інститутом було проведено емпіричне дослідження з вибіркою, аналогічною вибірці моніторингу, і з запитаннями анкети, які потім стали основою запитань моніторингу. Це дає можливість проаналізувати динаміку мовних процесів не з 1994, а з 1992 р. У даному випадку ми і скористалися такою можливістю.

Одним з ідентифікаційних критеріїв патріотичності, а отже, і основою для консолідації в незалежній Україні для деяких політиків та політичних груп стала мова. Цей показник в аналізованій період в суспільних практиках виявився навіть більш значущим, ніж етнічність. Ідеоло-

гічно і політично домінуючі у суспільстві групи ідентифікували громадян не стільки за етнічною ознакою, скільки за критерієм мови. При цьому здатність самих громадян до етнічної самоідентифікації ставилася під сумнів. Висновок щодо ідентичності вважався правильним не на підставі особистісної самоідентифікації, а завдяки ідентифікації, що здійснювалася “професійними українцями”. Останні вважали найважливішим критерієм культурних рис і громадянських якостей особистості її мову. До мови як найважливішої соціально-політичної стигми примикала конфесійна належність. Решта показників – моральних, освітніх, професійних – в ієрархії етнічних цінностей посідали нижчі місця.

Багато політиків, слабо або зовсім не розуміючи соціокультурної природи цих груп, розглядають їх як об’єкти дії, як об’єкти, які потрібно змінити, і чим швидше, тим краще [1; 2; 3]. І в Україні ті політичні сили, які робили акцент у суспільній свідомості в роки незалежності на мові, припускали, що посилено і повсюдно упроваджуючи в сфері і в усі соціальні групи українську мову, посилячись на її конституційний статус як державної, прискорено досягнуть соціокультурної гомогенізації суспільства. Але перш ніж приступати до таких великомасштабних соціальних експериментів, треба було б з’ясувати, як швидко, насправді, міняються ці групи. Під дією яких детермінант і чинників? Які можливості й межі впливів політики держави і деяких елітних груп у мовному просторі?

Хоча зміна мовними групами своєї мови в історії – явище доволі рідкісне, але все ж відомі випадки, на які, до речі, принагідно посиляються прихильники “мовної атаки”, прибічники переходу на нову мову. (Навіть якщо ця мова є історично рідною, але втраченою для етнічної групи або її частини, перехід на неї означає перехід на нову мову). Так було при переході на чеську в Чехії [4]. Хоча там мова не була втрачена повністю. Її втратили деякі групи чеського етносу. “У XVIII ст. чеська мова була лише мовою богемського селянства (дворянство і набираючі сили

середні класи говорили німецькою) ” [5]. Але оскільки йшлося про перехід на неї найактивніших і найвпливовіших груп етносу, то це, по суті, означало мовну революцію.

В Ізраїлі була інша ситуація. Там відроджувався іврит, що вже став до часу утворення єврейської держави, якщо і не мертвим, то з дуже обмеженими функціями, що використовувався практично тільки в релігійних обрядах. Потрібно було не просто відродити цю мову, а й модернізувати, зробити її сучасною, такою, що відповідає реаліям епохи. Таку місію виконали репатріанти другої і третьої хвиль до Палестини в першій чверті ХХ ст., добровільно вибравши її як мову повсякденного спілкування [6].

В обох випадках перехід на нову мову мотивувався підтримуваними більшістю членів суспільства цінностями і патріотичними почуттями, що поділялися всім населенням. Крім того, в Ізраїлі, куди збиралися з усього світу представники різних мовних груп, була потрібна, крім іншого, мова-посередник, мова спілкування.

Але мовні революції ні в Чехії, ні в Ізраїлі не можуть слугувати прикладом для України. В обох випадках йшлося про зміну однієї мови на віддалену від неї іншу мову. В Чехії переходили з німецької на чеську, тобто з мови романо-германської групи на слов'янську. А в Ізраїлі ситуація була ще складнішою – там переходили з різних мов на одну – іврит. Значна частина мігрантів до Ізраїлю переходила на іврит з ідишу, але також переходили на іврит і з інших мов – слов'янських, німецької, англійської тощо.

В Україні головною особливістю є те, що робиться спроба переведення мовної групи з однієї близькоспорідненої мови на іншу – з російської на українську. Причому йдеться не просто про дві близькоспоріднені мови, а ще і про такі, які, по-перше, утворилися на підґрунті однієї мови, а, по-друге, такі, що продовжували безперервно взаємодіяти між собою протягом сторіч. Близькоспорідненість мов, як засвідчує практика, не спрощує, а ускладнює ситуацію масового переходу з однієї з них на іншу. Тому, якщо ми хочемо вдаватися до історичних паралелей, якщо хочемо

отримати якісь уроки з переходів з однієї мови на іншу, що мали місце в минулому, то передусім нам слід брати до уваги досвід, пов'язаний із заохоченням, а частіше примушенням переходу з української на російську, як це було на Кубані й у Ставрополлі, починаючи з XVIII ст. Як відомо, досвід цей засвідчує, що навіть за повного витіснення української мови зі сфери освіти і ЗМІ, вона все одно продовжує жити до наших днів, щоправда, у вигляді суржика.

Про суржик слід пригадати в нашому контексті ще й у зв'язку з іншою обставиною. Різкий, швидкий перехід у нашій новітній історії з російської мови навчання на українську в освітніх закладах, а також працівників державних установ за збереження загального російськомовного середовища, особливо в містах, породжує масштабну суржикізацію населення, і навіть мас-медіа.

Що ж до мовної самоідентифікації груп, то двадцятирічні зусилля щодо її зміни практично нічого не дали. Звернімося до даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. Розглянемо мовну поведінку людей удома, в колі сім'ї, оскільки саме тут людина найвільніша у своєму мовному самопрояві.

Результати дослідження свідчать, що мовне спілкування в сім'ї змінилося дуже мало. Так, 1992 р. українською говорили 37% опитаних, а у 2010 р. – 42%. Тобто кількість тих, хто говорить удома українською, зросла на 5%. Але збільшення кількості україномовних не означає, що вони перейшли з російської на українську. Річ у тому, що й кількість тих, хто говорить у сім'ї російською, теж зросла. У 1992 р. таких було 32%, а у 2010 р. – 35%. Збільшення кількості представників групи, які розмовляють у сім'ї українською, а також кількості представників, які говорять російською, відбулося за рахунок зменшення групи тих, які говорять у сім'ї і українською, і російською. Їх кількість зменшилася на 10% – з 32 до 22%. З цього можна зробити проміжний висновок, що за період з 1992 по 2010 р.

відбувся процес уточнення мовної самоідентичності у 10% опитаних.

Конкретизуємо, як відбувалися ці процеси у різних групах українських громадян. Спочатку звернімося до етнічних груп. У 1992 р. переважно українською в сім'ї говорив 51% українців, а у 2010 р. – 49%. Переважно російською у 1992 р. говорили 13%, а у 2010 р. – 28% українців. Кількість українців, які послуговуються у побуті обома цими мовами також скоротилася – з 35% до 23%. Інакше кажучи, якщо мовна політика і передбачала зменшення групи російськомовних українців, то вона, м'яко кажучи, не досягла мети, а якщо сказати більш жорстко, то вона отримала протилежний результат – кількість російськомовних українців у сфері сімейного спілкування зросла удвічі.

А які зміни відбулися в мові спілкування в сім'ях у групі етнічних росіян і інших етнічних груп? У тих росіян, які в сім'ї говорять українською, за ці двадцять років у мовній поведінці нічого не змінилося. У 1992 р. таких було 2,3%, тепер – 3,6%. У етнічних росіян, які говорять у сімейному колі російською, відбулися невеликі зміни на користь російської. З 1992 по 2010 р. частка осіб, які використовують її в сім'ї, зросла з 72% до 80%.

У осіб іншого етнічного походження, які використовують в сім'ї російську, спостерігається та сама тенденція: їх кількість зросла з 45% у 1992 р. до 62% у 2010 р.

На мовну самоідентифікацію особистості в Україні впливає безліч чинників. Найзначущішими серед них є сім'я, соціальне середовище, освітні установи, ЗМІ, державний статус і престиж тієї або іншої мови в громадській думці. На дієвість кожного з них до певної міри може впливати мовна політика в державі. В Україні за роки незалежності з боку держави вжито чимало заходів щодо підвищення статусу української мови в суспільстві: у Конституції вона визначена як державна, здійснено масовий перехід на українську освітніх установ, офіційною мовою державних установ стала українська, вжито за-

ходів щодо гарантованого забезпечення частки української мови в ЗМІ, дублювання фільмів українською тощо. Але, судячи з усього, істотних очікуваних наслідків у співвідношенні мовних груп у суспільстві це не має. Здавалося б, що зміни питомої ваги носіїв української і російської мов повинні бути помітні передусім у молодіжному середовищі, оскільки сучасна українська молодь від самого свого народження була об'єктом дії мовної політики держави. Проте й у віковій групі громадян до 30 років яких-небудь серйозних змін у питомій вазі мовних груп не відбулося.

Серед молоді загалом кількість осіб, які послуговуються у сім'ї українською, за ці роки зросла на 3% – з 33% до 36%. Але і кількість тих, які говорять у цій віковій групі російською, також зросла – з 34% до 39%. Збільшення обох груп відбувається за рахунок зменшення групи респондентів, які давали відповідь, що вони говорять у сім'ї “і українською, і російською, залежно від обставин”. Ця група зменшилася з 31% до 25%.

Для ще більшої переконливості у напрямках мовних трендів розглянемо динаміку мовних переваг у домашньому спілкуванні серед етнічних українців віком до 30 років. У 1992 р. у сім'ї українською говорили 46% молодих українців, у 2010 р. таких було 40%.

У середній віковій групі з 1992 р. зросла кількість осіб, які спілкуються удома по-українськи, також на 3% – з 36 до 39%. Але і кількість людей, які говорять удома по-російськи, також зросла за даний період у цій віковій групі. Тут приріст ще відчутніший – на 8%, з 29 до 37%. Причому кількість етнічних українців цієї вікової групи, що говорять удома українською, знизилася на 5% – з 51 до 46%, а тих, які говорять російською, зросла на 19% – з 11 до 30%.

Навіть у старшій віковій групі виявляються ті самі тенденції – зростання кількості людей, які говорять українською, і тих, які говорять російською. Частка україномовних серед людей старшого віку зросла на 7% – з 44 до 51%. Це

єдина вікова група, в якій більше половини вдома послуговуються українською. Але і в цій групі кількість осіб, які розмовляють російською, зросла на 6% – з 23 до 29%.

Причому кількість осіб, які говорять удома українською, серед етнічних українців старшого віку практично не змінилася: 60% і 61% відповідно, тобто в межах статистичної похибки. А кількість тих, які говорять російською, зросла з 7 до 20%. Зростання відбулося за рахунок скорочення групи, яка відповіла на запитання “і російською, і українською, залежно від обставин”.

Як відомо, мовні групи в Україні безпосередньо корелюють з територіальними групами. Тому розглянемо як виглядають мовні групи на заході, в центрі, на сході і на півдні країни, а також якою є динаміка зміни їх питомої ваги в цих регіонах за роки незалежності. Для цього знову скористаємося таким показником, як мова спілкування в сім’ї.

На заході країни у 1992 р. три четвертих населення удома спілкувалися українською. А у 2010 р. у цьому регіоні українською в сім’ї розмовляв уже 91% жителів. Кількість україномовних у сім’ї тут зросла на 15%. Як ми переконаємося далі, це найбільший регіональний приріст україномовних. Російськомовних у сім’ях у цьому регіоні було завжди мало, а за даний період їх кількість ще більше зменшилася – з 5 до 3%.

У центрі України питома вага кожної з мовних груп у мовній структурі населення виявилася надзвичайно стійкою. Так, тих, хто розмовляє у сім’ях російською, у 1992 р. було 54%, а у 2010 р. – 55%. Кількість тих, хто говорить російською, зросла на 4% – з 12 до 16%.

На півдні країни виявилася стійкою група україномовних у сім’ї. У 1992 р. вона становила 18%, а у 2010 р. – 17%. Група російськомовних у сім’ях у цьому регіоні зросла з 43 до 54%.

На сході України спостерігаються достатньо інтенсивні процеси мовної самоідентифікації. Якщо у 1992 р. 40% жителів цього регіону відповіли, що вони в сім’ї розмовля-

ють і українською, і російською, то у 2010 р. ця група зменшилася на 16%. За рахунок цього зросла і група україномовних – з 4 до 12%, і група російськомовних – з 56 до 64%.

Оскільки ми тут багато уваги приділяємо динаміці мовних процесів серед етнічних українців, то детальніше розглянемо, який перебіг їх у кожному з великих регіонів країни.

На заході кількість україномовних у сім'ї українців зросла на 6% – з 87 до 93%. Це означає, що тут українська мовна ідентичність ще більше зміцніла, що українці Західного регіону практично перетворилися на мономовну групу. Кількість тих українців, які говорять удома російською, зменшилася до 1%.

Складнішою в мовному відношенні є група українців Центрального регіону України. Тут достатньо помітно представлені й ті, хто спілкується у сім'ї українською, – 61% (це найбільша мовна група даного регіону), і ті, хто говорить російською, – 13%, і ті, хто говорить і українською, і російською, залежно від обставин – 31%. Динаміка змін з 1992 р. у цих мовних групах є такою: на 3% зменшилася кількість україномовних українців (з 61% до 58%), на 5% зросла кількість російськомовних українців (з 8% до 13%) і на 3% скоротилася кількість тих українців, які вдома говорять і українською, і російською, залежно від обставин.

На півдні і сході України так само, як і на заході країни, проявився процес інтенсивної мовної самоідентифікації українців. Це відбулося головним чином у тій мовній групі українців, представники якої відповідали в опитуванні, що в сім'ї вони розмовляють обома зазначеними мовами. Розглянемо спочатку мовні процеси на півдні.

У 1992 р. тих українців, які в сім'ї говорили і українською, і російською, залежно від обставин, було 50%. За період до 2010 р. ця група зменшилася до 31%, тобто на 19%. Мовна самоідентифікація українців на півдні країни відбулася на користь російської. Кількість тих українців, які

вдома говорили російською, зросла на 26% – з 20 у 1992 р. до 46% у 2010 р. А кількість україномовних українців півдня зменшилася за цей період на 5% – з 28 до 23%.

Аналогічні процеси відбулися і на сході України. Тут свою мовну самоідентичність чіткіше визначила понад третина етнічних українців. Якщо у 1992 р. тих українців, хто відповідав, що він у сім'ї говорить і українською, і російською, залежно від обставин, було 62%, тобто майже дві третини проживаючих у регіоні українців, то до 2010 р. їх залишилося тільки 28%. Як і на півдні, велика їх частина самоідентифікувалась як такі, хто говорить удома російською. У 1992 р. тих, хто в сім'ї спілкується російською, було 31%. У 2010 р. таких було 57%, тобто кількість російськомовних українців на сході зросла за ці роки на 26%.

На сході слід звернути увагу на тенденцію зростання україномовних у сім'ї українців. Їх кількість за зазначений період зросла вдвічі – з 7% у 1992 р. до 15 у 2010 р.

Таким чином, мовні процеси серед етнічних українців відбуваються суперечливо. Загалом кількість українців, які говорять у сім'ї українською, залишилася майже незмінною: 51% у 1992 р. і 49% у 2010 р. Кількість же українців, які розмовляють удома по-російськи, зросла з 13 до 28%. Зміна цих мовних груп відбувалася за рахунок скорочення тієї групи людей, які вдома говорили і українською, і російською, залежно від обставин.

Нами встановлено, що у двох регіональних групах – на заході і на сході – кількість україномовних у сім'ї українців зросла – на 6% і на 8% відповідно. Але наслідки від прояву цих тенденцій у кожному з регіонів різні. Якщо на заході це привело до ще більшої мовної гомогенізації українців, то на сході воно мало вплинуло на мовну структуру українців регіону.

Результати нашого дослідження дають підстави для таких висновків. По-перше, співвідношення носіїв української і російської у мовній структурі населення України за останні два десятиріччя практично не змінилося. По-друге, і група носіїв української, і група носіїв російської наро-

стили свою питому вагу в мовній структурі населення за рахунок розмивання групи, що використовує в сім'ї одночасно обидва ці мови. По-третє, у групі етнічних українців частка носіїв української зменшилася на 2%, що в межах статистичної похибки, тому можна вважати, що вона залишається на колишньому рівні. По-четверте, етнічні українці в сімейному спілкуванні широко послуговуються і українською, і російською. Обидві ці мовні групи українців залишаються великими, що вимагає врахування їхніх інтересів у мовній політиці держави. По-п'яте, етнічні росіяни в сімейному спілкуванні використовують переважно російську. Причому частка російськомовних росіян за досліджуваний період зросла на 8%. По-шосте, спроби держави здійснити прискорений масовий перехід населення з російської на українську очікуваних результатів не мали.

Література

1. Абаев В.С. Общегуманитарные аспекты теоретического языкознания / В.С.Абаев // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Т. XXXII. Вып. 6. – М., 1973. – С. 524–529.
2. Якубинский Л.П. Ф. де Соссюр о невозможности языковой политики / Л.П.Якубинский. Избранные работы. Язык и его функционирование. – М. : Наука, 1986. – С. 71–82.
3. Phillipson R. English–Only Europe? Challenging Language Policy / Robert Phillipson. – Routledge, 2003.
4. Гланц Т. Чешская версия языкового строительства: Национальное возрождение и его остаточные идеологемы / Томаш Гланц // Электронный ресурс. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/68/glan.html>.
5. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Бенедикт Андерсон. – М. : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001.
6. Найдич Л.Э. Новая алия сохраняет русский / Л.Э.Найдич // Электронный ресурс. – Режим доступ : <http://magazines.russ.ru/oz/2005/2/>

*Ю.Саєнко,
доктор економічних наук;
Н.Ходорівська,
кандидат соціологічних наук*

АТОМНА ЕНЕРГЕТИКА УКРАЇНИ: СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАГАЛУ

Чорнобильську АЕС закрили. Проте усе ще нездоланими залишаються масштабні соціокультурні та соціально-економічні наслідки катастрофи на ній – сотні тисяч постраждалих слабо включені в активне суспільне життя, однак проблеми потерпілого населення фактично втратили свою актуальність у очах влади, і програми відродження нормальної життєдіяльності на забруднених радіонуклідами територіях сьогодні “заморожені”. Натомість актуальність розвитку галузі атомної енергетики постійно виникає в переліку урядових завдань майже кожного нового уряду. Замість того щоб скорочувати енерговитратність виробництв та житлово-комунального господарства, яка перевищує європейську в рази, Україна намагається планувати нарощення кількості атомних блоків на діючих АЕС. Розглянемо ставлення українського загалу до перспектив розвитку атомної енергетики.

Гострота переживання наслідків Чорнобильської катастрофи в суспільній свідомості поступово згасає. Якщо серед 17 найсерйозніших страхів у 1992 р. вона займала 6-е місце (47% опитаних обирали цю позицію), то у 2010 р. – 10-е (16% респондентів вважали так) (*табл. 1*). Аналогічну динаміку мають відповіді українців на запитання про те, наскільки вплинули на стан здоров'я наслідки Чорнобильської катастрофи – частка тих, хто вважає чорнобильський фактор найвпливовішим на здоров'я чинником, зменшилась від 41% (1994 р.) [1] до 15% (2010 р.).

Бачимо: наслідки Чорнобильської катастрофи деактуалізовані у свідомості громадян країни як негативний чинник. Натомість побоювання, пов'язані з економічною

Розділ четвертий

Таблиця 1

Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?¹ (%)

	1992	2005	2010
Зростання злочинності	68	47	43
Безробіття	60	69	80
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14	9	7
Міжнаціональних конфліктів	49	17	13
Міжрелігійних конфліктів	-	7	6
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	-	7	9
Зупинки підприємств	13	35	43
Повернення до старих порядків часів застою	13	10	10
Голоду	50	34	35
Масових вуличних безпорядків	21	16	16
Невиплати зарплат, пенсій тощо	-	56	74
Зростання цін	66	78	84
Встановлення диктатури в країні	12	11	10
Розпаду України як держави	17	19	17
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	47	21	16
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	-	33	37
Холоду в квартирі	17	27	18
Чого ще?	2	2	2
По-справжньому нічого не бояться	2	3	1

кризою, у 2010 р. суттєво зросли: найбільше населення боїться зростання цін (84%) та безробіття (80%).

Розглянемо варіанти ставлення до розвитку атомної енергетики, адже це прибуткова, сучасна галузь економіки, підприємства якої можуть запропонувати населенню не лише дешеву електроенергію, а й робочі місця, пристойні заробітки, доглянуті робочі містечка. Ці переваги, вочевидь, бачать у розвитку цієї галузі мешканці країн Європи (табл. 2).

Бачимо: мірою кращої поінформованості у європейців поліпшується розуміння ролі ядерної енергетики в своєму житті, відтак і прихильність до неї зростає. Порівняємо ставлення до атомної енергетики громадян України (табл. 3).

¹ Можна було обрати всі відповіді, що підходять.

Таблиця 2
Ставлення європейців до атомної енергетики (АЕ)² (%)

Ставлення	Згодні цілком або частково, %		
	Всі опитані	В тому числі:	
		Поінформовані	Непоінформовані
АЕ зменшує залежність від інших видів палива	69	80	65
АЕ сприяє зниженню цін на енергію і робить їх стабільними	50	62	48
АЕ уповільнює глобальне потепління	46	66	40

Таблиця 3
Пригадайте, якою мірою Чорнобильська катастрофа змінила Ваше ставлення до ядерної енергетики в Україні?³ (%)

Ставлення	2009
Ніяк не змінила – ядерну енергетику в Україні треба розвивати, а зупинка ЧАЕС помилкова	13
Нехай дають електроенергію тільки працюючі блоки існуючих АЕС	28
Треба поступово закривати існуючі блоки АЕС	15
Треба зупинити і законсервувати існуючі АЕС, а відкривати за потребою	7
Треба негайно і назавжди закрити всі АЕС	11
Інше	1
Важко відповісти	25

Бачимо: українці, попри економічну кризу, переважно проти розвитку атомної енергетики: найбільшою (28%) є частка тих, хто вважає, що мають працювати лише ті блоки АЕС, які працюють і сьогодні. Чверть опитаних не визначилися з відповіддю; лише 13% респондентів вважають потрібним розвиток атомної енергетики в Україні.

² Джерело: Соціол. досл. «Європейці і атомна безпека (Special Eurobarometr 271/Wave 66.2 – TNS opinion and Social)», жовтень–листопад 2006 р. 2084 анкет (face-to-face).

³ Тут і далі наведені дані за результатами omnibusу ІС НАНУ 2009 р.; можна було обирати одну відповідь.

Розділ четвертий

Причини цього ставлення пошукаємо у відповідях на запитання стосовно відстані для безпечного проживання біля АЕС (табл. 4).

Таблиця 4
Як Ви вважаєте, на якій відстані від діючої АЕС можна безпечно проживати? (%)

<i>Відстань</i>	<i>2009</i>
Менше 3-х км	0
Не менше 3-х км	1
Не менше 5-ти км	1
Не менше 10-ти км	1
Не менше 20-ти км	2
Не менше 30-ти км	7
Не менше 40-ка км	4
Не менше 50-ти км	46
Інше	7
Важко відповісти	31

Близько половини опитаних (46%) вважає безпечним проживати не менш як у 50 кілометрах від діючої АЕС, майже третина не визначилась із відповіддю. Зауважимо, що зона відселення навколо ЧАЕС після катастрофи має радіус не більше 30 кілометрів; громадяни, очевидно, не вважають таку відстань безпечною, попри нормальну, без інцидентів, роботу сучасних АЕС в Україні.

Розглянемо міру обізнаності громадян з рівнем безпеки діючих АЕС (табл. 5).

Таблиця 5
Якою мірою Ви обізнані про рівень безпеки діючих АЕС для людей і довкілля? (%)

<i>Міра обізнаності</i>	<i>2009</i>
Досконало	1
Достатньо	6
Посередньо	29
З чуток і розмов	26
Не обізнаний	33
Важко відповісти	5

Третина опитаних не обізнана з рівнем безпеки діючих АЕС; чверть лише чула дещо з поголосів; 29% вважають себе посередньо обізнаними; лише одиниці обізнані достатньо і майже ніхто не обізнаний досконало. Можна було б сказати, що в необізнаних людей частіше виникають страхи, якби не досвід переживання суспільством наслідків Чорнобильської катастрофи: евакуація тисяч людей, переселення, хвороби, масштабна “ліквідація наслідків”, які неможливо ліквідувати ніколи... Найімовірніше, потреба населення в достовірній інформації стосовно дотримання безпеки на діючих АЕС висока. Доцільно у наданні інформації враховувати, які джерела інформування будуть викликати у людей найбільшу довіру (табл. 6).

Таблиця 6

Рейтинг рівня довіри до бажаних джерел інформування про рівень безпеки діючих АЕС та сховищ РАВ⁴ (%)

<i>Бажані джерела</i>	<i>2009</i>
Спеціаліст у галузі радіології	43
Екологічні організації	39
Засоби масової інформації	36
Міжнародні контролюючі органи	31
Державні контролюючі органи	21
Керівництво діючих АЕС, сховищ РАВ	14
Важко відповісти	10

Найбільшою довірою з питань безпеки діючих АЕС користуються у громадян спеціалісти у галузі радіології (43%) та екологічні організації (39%), а також ЗМІ (36%) та міжнародні контролюючі органи (31%); найменшою – керівництво АЕС та сховищ РАВ (14%). Очевидно: побоювання населення стосовно безпеки діючих АЕС пов’язано не лише з сумнівами в безпечності технології як такої, а й з досвідом отримання недостовірної інформації з офіцій-

⁴ РАВ – радіоактивні відходи; можна було обрати три відповіді.

Розділ четвертий

них джерел (керівництво об'єкта), що сформувало прагнення отримувати інформацію з джерел більш-менш незалежних.

Сумніваючись у безпечності проживання в районі АЕС, населення хотіло б отримувати компенсацію в рахунок імовірних інцидентів (табл. 7).

Таблиця 7

Якщо сім'я мешкає у небезпечній близькості від працюючої АЕС, на Ваш погляд, види компенсації вона має отримувати?⁵ (%)

Бажані компенсації	2009
Регулярні медико-профілактичні обстеження	64
Щорічне безкоштовне санітарно-лікувальне оздоровлення	59
Щомісячні грошові компенсації	48
Забезпечення чистою водою і чистими продуктами	38
Постійний доступ до інформації про радіаційну ситуацію	22
Громадський контроль за дотриманням правил радіаційної безпеки	18
Інше	1
Важко відповісти	9

Як компенсацію за потенційний ризик населення хотіло б отримувати можливість регулярних медико-профілактичних обстежень (64%), безплатного санітарно-лікувального оздоровлення (59%), щомісячні грошові компенсації (48%). Доступ до інформації про радіаційну ситуацію – те, що дійсно могло б прояснити ситуацію – хотів би отримати лише кожен п'ятий. Ще менша частка опитаних (18%) вважають потрібним встановити громадський контроль за дотриманням правил безпеки; а тим часом це допомогло б створити дієвий механізм співпраці АЕС із громадськістю і забезпечити підвищення рівня безпеки її роботи, з одного боку, а з другого – переконати громадськість у

⁵ Можна було обрати три відповіді.

ретельному дотриманні правил безпеки на підприємстві. Населення хотіло б радше отримати за свій страх певні дивіденди, ніж узяти активнішу участь – хоча б контролюючи ситуацію на інформаційному рівні або обираючи представників громади для участі в контролі, – у підвищенні рівня безпеки об'єкта. Відтак відповіді на запитання про бажання працювати на подібному об'єкті виглядають зрозумілими (табл. 8).

Таблиця 8

Чи погодилися б Ви особисто працювати або щоб Ваші діти чи родичі працювали на діючих АЕС за дотримання там усіх умов безпеки здоров'ю людини?⁶ (%)

<i>Варіанти згоди працювати на об'єкті</i>	<i>2009</i>
Згоден особисто	12
Ваш чоловік (дружина)	2
Ваші діти	2
Ваші родичі	4
Ніхто з рідних	65
Важко відповісти	21

Більшість громадян (65%) воліла б, щоб на АЕС не працював ніхто з рідних; згодні працювати особисто лише 12% опитаних; не змогли визначитися з відповіддю 21% респондентів.

Підсумуємо. Негативне ставлення населення України до ядерної енергетики зумовлене стереотипними установками, сформованими після Чорнобильської катастрофи. Воно обтяжене переживаннями власної незахищеності, неспроможності контролювати ситуацію, а також неусвідомленням переваг цієї галузі виробництва над іншими галузями енергетики. Атомна галузь не сприймається як прибуткова, а приймається як така, що забезпечує зайнятість і хорошу зарплатню значної кількості працюю-

⁶ Можна було обрати всі відповіді, що підходять.

Розділ четвертий

чих. Цього факту не змінила навіть сучасна економічна криза. Водночас несприйняття населенням атомної енергетики не спонукає до активнішої життєвої позиції, навіть у інформаційному сенсі, а тим паче – стосовно участі громадськості у контролі дотримання безпеки на об'єктах. Населення налаштоване не на прояви активності, а на проживання на значній (понад 50 км) відстані від підприємств, на пасивне отримання компенсацій за імовірні майбутні інциденти на об'єктах галузі. Отже, подальший розвиток атомної енергетики, планований в Україні, може зустріти серйозний опір у суспільстві. Ця галузь залишається інформаційно закритою і уявляється небезпечною, а українці – не готовими до активного громадського контролю за її діяльністю.

Література

1. Головаха Є. Українське суспільство 1992–2008 : соціологічний моніторинг / Є.Головаха, Н.Паніна. – К. : ІС НАНУ, 2008. – С. 36–43.

*М.О.Шульга,
доктор соціологічних наук*

ЧИ ПО-НОВОМУ ПРАВИТЬ НОВА ВЛАДА? (ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ)

На завершення хотілося б звернути увагу на переваги нашого збірника порівняно з іншими подібними роботами. В чому полягають ці достоїнства? По-перше, у тому, що матеріали всіх статей насичені емпіричними даними, які відкривають великі можливості для теоретичних узагальнень, заснованих на соціологічних фактах, і в них відсутні смакові узагальнення, пов'язані з авторськими фантазіями. По-друге, дані нашого моніторингу засвідчують реакцію населення на поточні суспільні процеси. Передусім у них знайшли віддзеркалення ті питання, які не дуже піддаються впливу безпосередніх, у дні опитувань, суспільних подій, які стосуються тенденцій розвитку в економічній, соціальній сферах, функціонування соціальних інститутів, а також інформаційних, міжетнічних, мовних проблем. Водночас питання політичного характеру, питання, пов'язані з оцінками ситуації, ставленням до політиків, більшою мірою відображають кон'юнктуру моменту, ставлення населення, що відбиває безпосередній емоційний стан суспільства або його окремих груп. Вони наповнюються глибшим значенням (а не простою безпосередньою емоційною реакцією на повсякденні події) в тому випадку, якщо розглядаються в єдності, у комплексі з аналізом процесів зміни соціальної структури у всій повноті розуміння цього явища (соціальних, професійно-кваліфікаційних, освітніх, вікових, статевих, регіональних, поселенських, культурних, етнічних, мовних, релігійних і інших груп, а також відносин між ними), перетворення системи соціальних інститутів (розпад старих інститутів і зародження нових, їх трансформації), майнового розшарування, поляризації за багатством окремих груп суспільства. По-третє, дані багаторічного соціологічного моніторингу озброюють авторів ще одним засобом –

можливістю показати ставлення населення до явищ, що вивчаються, на достатньо довгому часовому відтинку. Автори більшості статей збірника повною мірою скористалися згаданими дослідницькими можливостями і реалізували їх у текстах.

2010 р. для українського суспільства передусім пам'ятний як рік великих надій на зміну життя на краще. Він є знаковим у тому сенсі, що на початку цього року відбулися президентські вибори і на зміну В.Ющенкові прийшов В.Янукович. Це були чергові всеукраїнські вибори, які зміцнили тренд демократичного розвитку країни. В усякому разі вибори підтвердили думку як у країні, так і за кордоном, що в Україні вибори проходять регулярно і зміна влади відбувається на основі волевиявлення народу. Так можна узагальнено охарактеризувати найважливішу політичну подію 2010 р.

Якщо ж говорити про неї конкретніше, то, по-перше, відбулися не просто президентські вибори, а зміна політичного і геополітичного курсу розвитку країни. “Помаранчевий етап” у житті країни змінився новим. Яким? Його ще визначить майбутнє.

Але вже сьогодні наше дослідження засвідчує, що сподівання українських громадян у 2010 р. помітно відрізняються від надій 2004 р. Якщо останні були емоційно насиченими, то в надіях 2010 р. акцент поставлений на раціональне – досягнення стабільності життя. Однією з головних обіцянок, яка допомогла В.Януковичу отримати перемогу на виборах, була обіцянка навести в країні лад. Тому і замір очікувань громадян після президентських виборів, у квітні 2010 р., показав, що від влади чекають встановлення законності і наведення ладу в суспільстві. 72% респондентів ще раз підтвердили, що їм не вистачає порядку в суспільстві, а 69% громадян відзначили, що їм бракує дотримання діючих у країні законів. З тих, кому не вистачає в суспільстві порядку, за Ю.Тимошенко проголосували 32%, а за В.Януковича – 49%. З тих опитаних, кому не вистачає дотримання діючих у країні законів, 31% голосували за Ю.Тимошенко, а 52% – за

В.Януковича. Як бачимо, велика частина тих респондентів, яким не вистачає порядку в суспільстві і дотримання чинних законів, голосували за В.Януковича.

Дії нової влади щодо наведення ладу і стабільності в суспільстві розгорнулися у двох напрямках. По-перше, по лінії відновлення керованості державою і зміцнення вертикалі влади. По-друге, по лінії витіснення з суспільного дискурсу політичної істерики, атмосфери громадянської війни, щоденних огидливих політичних сенсацій. Ці два аспекти вимагали передусім прояву вольового потенціалу нової влади і застосування нею організаційних навичок. Зусилля в обох напрямках дали позитивні результати. Але самі по собі тільки ці зусилля не можуть гарантувати тривалої стабільності у суспільстві. Тому третім, і найважливішим, напрямом зміцнення стабільності в суспільстві є опора влади на добробут народу. А цього досягти в лічені тижні нікому не вдавалося. Громадяни можуть довіряти владі, якщо бачитимуть та будуть впевнені в тому, що вона робить хоча б незначні кроки по підвищенню їхнього добробуту. Якщо ж економічна ситуація погіршуватиметься, то на зміцнення стабільності в суспільстві навряд чи доведеться сподіватися. Цим неодмінно скористається опозиція, яка направить незадоволеність людей низьким життєвим рівнем, а тим більше його погіршенням, проти влади.

Іншою темою, яку використовує опозиція для компрометації нової влади, є загроза демократії, становлення авторитаризму і поступової узурпації влади. Особливо актуалізувалася ця тема після рішення Конституційного Суду України 1 жовтня 2010 р. про неконституційність Закону № 2222, прийнятого Верховною Радою України в грудні 2004 р. Ним внесені зміни до Конституції 1996 р. Україна стала парламентсько-президентською республікою. На нашу думку, в найближчі роки в Україні не може йтися про встановлення авторитаризму. За період “помаранчевої влади” державні інститути настільки ослабли, що була втрачена керованість ними. В.Янукович йшов на президентські вибори з програмним положенням про

відновлення керованості державою. Це одна з його перед-виборчих обіцянок, яка позитивно сприймалася не тільки його традиційним електоратом. Вона відображала об'єктивну необхідність і бажання широких верств населення, оскільки розлад, хаос у сфері державного управління вже безпосередньо загрожував національній безпеці.

В перші місяці після приходу до влади нова правляча команда і займалася відновленням керованості державою. Опозиція і деякі експерти побачили в цих зусиллях загрозу формування в Україні авторитаризму за російським зразком. Що стосується подібної оцінки з боку опозиції, то вона цілком зрозуміла. Опозиції треба підривати авторитет своїх політичних опонентів, розхитувати довір'я мас до них, особливо, якщо серед електорату є достатня кількість людей, готових повірити в таку оцінку. Викликає здивування позиція деяких експертів. Багато хто з них прагне не стільки зайняти неупереджену, професійну позицію, як того від них чекає суспільство, а швидше виявити політичну лояльність, підтримати один з протидіючих політичних таборів. Можливо, що така поведінка пов'язана з прямою залежністю цих експертів від політиків (перш за все як працедавців і "фінансових годувальників"). Тоді, як хоч трохи добросовісний аналіз засвідчує, що в Україні центральна влада представляє інтереси великого капіталу, олігархів. Щоправда, український олігархат не монолітний, його окремі групи продовжують конкурувати між собою за вплив на інститути влади, продовжують перерозподіляти власність. Тому влада вже не перше десятиліття переходить від одного клану до іншого (за формального дотримання процедур демократії) принаймні через регулярні вибори різних рівнів. Така влада не становить згуртовану самостійну групу з усвідомленими власними інтересами і в найближчі рік-два навряд чи зможе перетворитися на таку. У неї немає якогось сильно-го ядра, що має власний організаційно-статусний потенціал і здатний не те, щоб позбавити свободи когось з олігархів, обмежити їх зазіхання на державну власність. У неї не вистачає сил навіть для того, щоб втиснути великий

капітал в рамки закону, наприклад, вивести з тіні бізнес олігархів і за рахунок цього наповнити бюджет, підсилити державні інститути. Поки що її дії вкладаються в рамки зобов'язань по відновленню керованості країною.

Разом з тим для нової влади поки що залишається гострою проблема внутрішньої легітимації державності. Вона набуває різних форм виразу: а) в зовнішній політиці – як проблема визнання непорушності кордонів і зовнішніх гарантій безпеки; б) у внутрішній політиці – як проблема консолідації суспільства, всіх його соціальних, етнічних, регіональних, релігійних і мовних груп. В цьому напрямі новою владою зроблено ще дуже мало, у зв'язку з чим вона опинилася в достатньо складному становищі. Якщо влада відкладатиме в часі вирішення цих питань, то її зусилля у всіх інших напрямках будуть малоефективними, якщо ж вона почне активні дії, то, поза сумнівом, зіткнеться як із зовнішньополітичним, так і внутрішньополітичним опором. Вже найближчим часом їй необхідно запропонувати суспільству неординарні ініціативи. Інакше в даному секторі відбудеться загострення.

Насиченість публічного життя України в 2010 р. політичними подіями відтіснила тему соціально-економічної кризи на периферію суспільної свідомості. Якщо судити про кризу по ЗМІ і промовах політиків, то ця криза у нас ніби завершилась. А її зміст, якщо орієнтуватися на вказані джерела, звівся до того, що постраждали банки, їх вкладники і кредитори. Всі інші проблеми, породжені фінансово-економічною кризою, в нашому суспільстві знаходяться за межами публічного обговорення. Можливо, причини неуваги до цих явищ зумовлені тим, що на відміну від інших країн, де сучасна криза проявляється саме як фінансово-економічна, в нашій країні криза має більш глибокий, системний і затяжний характер; і інші її сторони – політична криза, парламентська, правова і передусім криза судової системи та криза державної легітимності – певною мірою затемнюють роль фінансово-економічної кризи у житті суспільства.

Насправді ж, фінансово-економічна криза нікуди не поділася. Адже в 2009 р. в Україні внутрішній валовий продукт впав на 15%. Не тільки промисловість, а й всі інші сфери суспільства знаходяться в занепаді. Але ще гіршим є те, що це падіння мало кого цікавить. Вважаємо великою помилкою нинішньої влади те, що вона недостатньо уваги приділяла, особливо в перші місяці свого правління, поясненню суспільству того, в якому стані знаходиться промисловість, сільське господарство, медицина, освіта, культура. Одразу ж після отримання повноважень їй варто було б провести загальний публічний аудит. Треба було показати суспільству, в якому стані воно знаходяться. Адже за часів правління уряду Ю.Тимошенко тільки у 2009 р. державний борг зріс на 11 млрд доларів. Був отриманий кредит від МВФ на суму 10,6 млрд доларів і загальна сума заборгованості України на початок 2010 р. становила близько 36 млрд доларів [1]. На 2010 р. припадала величезна сума виплат за позиками. Довести цю об'єктивну інформацію було б потрібно не для того, щоб зганьбити своїх попередників при владі чи своїх політичних опонентів, – більш важливо для суспільства було б знати справжню правду, а не будувати ілюзії по відношенню до самих себе. Тоді більш адекватно сприймалися б населенням кредити нового уряду, узяті у 2010 р., у розмірі 15,15 млрд доларів у МВФ, а також 2 млрд доларів – у Росії [2]. Виходячи з такої повної і всебічної інформації, і треба було б починати діалог з суспільством, відкривати дискусію про вихід з тієї прірви, в якій ми знаходимося, про необхідність отримання нових кредитів. Щоправда, такий крок припускає, що ніякої іншої мети, окрім державницьких намірів, нова влада не має. Якщо ж, насправді, влада має іншу мету, а декларовані нею цілі є лише вуаллю, то така поведінка стає зрозумілою (скажімо, якщо йдеться про обстоювання інтересів тільки однієї частини суспільства, а саме – інтересів великого капіталу, в чому її й звинувачує опозиція).

Нова влада, даючи оцінки реального стану економіки, акцент робить головним чином на провалах, допущених

за п'ять років “опомаранчевими”. З політичної точки зору це начебто зрозуміло – треба показати практичну нікчемність свого основного політичного супротивника. А от розширювати діапазон критичного аналізу і оцінок також і на свою діяльність нова влада не поспішає. Очевидно, їй це не з руки. Новою ж ця влада є тільки щодо попередньої, хоча вона жодним чином не є новачком у владі, якщо дивитися на неї через всі двадцять років новітньої України. Нинішні керманічі в цей же період знаходилися при владі достатньо часу і тому також несуть частку відповідальності за те, в якому стані знаходиться країна. Ось у цьому моменті і треба проявити політичну мужність і волю та замість того, щоб з'ясувати, хто несе відповідальність за минулі провали, проаналізувати, які моделі зовнішньої і внутрішньої політики завели у глухий кут, які принципи управління і господарювання слід відкинути тощо. Необхідно дати чесну, об'єктивну характеристику стану країни, накреслити шляхи виходу із прірви і запропонувати суспільству для дискусії свій варіант довгострокового розвитку. Без таких кроків дії влади будуть ірраціональними з погляду вибору перспектив розвитку країни, а сама влада викликатиме у громадян підозру, що головним завданням у неї є швидке збагачення, використання у своїх особистих інтересах владного ресурсу, черговий перерозподіл власності. Тим паче, що в цих гріхах помічені всі попередні уряди. У основній масі населення стосовно вітчизняного політикуму вироблені достатньо стійкі уявлення, частково спресовані в негативний образ “вони”. Пересічний український громадянин з однаковою часткою скепсису ставиться до “них”. В цілому “вони” для нього мало помітні: всі вже багато обіцяли, всі вже були при владі, всі на очах розбагатіли. А “ми” живемо дедалі гірше і гірше, “нам” все важче і важче виживати. Зробити це слід заради майбутнього.

Шансом для початку руйнування цього стереотипу новою владою можуть стати процеси перегляду результатів приватизації, які вже почалися. Поки що важко сказати навіть аналітикам, не говорячи вже про простих громадян,

на чю користь відбувається новий перерозподіл власності. Приводи для проведення подібних акцій виглядають цілком благородно. Ініціатори перегляду результатів приватизації того або іншого підприємства посилаються на те, що вони були приватизовані на порушення закону. Тепер, мовляв, треба відновити законність. Так, в 2010 р. вже відмінена приватизація Луганського тепловозобудівного заводу, зроблена спроба зміни власника “Київміськбуду”, періодично виникають розмови про перегляд результатів приватизації “Криворіжсталі” [3].

Судячи з усього, у нинішньої української політичної еліти існує стійкий синдром: “влада – цей засіб перерозподілу власності на свою користь”. Кожна з команд, як тільки приходить до влади, розпочинає кампанію по реприватизації. Доходить до смішного. Навіть перебуваючи в опозиції, будучи далеко дистанційованою від вищих ешелонів влади, Ю.Тимошенко у разі повернення до влади обіцяє застосувати все ту ж модель реприватизації: “Те, що сьогодні вони так завзято розбирають, те, що в Україні залишилося, ми все з вами повернемо назад... Все на обліку сьогодні. Все сьогодні є для того, щоби після того, як вони відійдуть, зробити так, щоб шельф Чорного моря повернувся. Щоб заводи повернулися”, – заявила вона в ефірі телеканалу ICTV [4]. Щоб переконати населення, що нова влада прийшла надовго, вона повинна довести суспільству, що є супротивником моделі перерозподілу власності на свою користь, що вона є владою державників, когортою людей, метою яких є зміцнення держави.

Засоби масової інформації також дуже далекі від того, щоб зосереджувати увагу на проблемах виходу суспільства з кризи. Вони реалізують абсолютно інший формат спілкування з соціумом. На телебаченні на першому місці стоять розважальні програми, серіали, різного роду токшоу, на яких обговорюються якісь дрібні побутові проблеми, скандали, сенсації. Для них головне – за рахунок реклами отримати щонайвищий прибуток, попутно вирішуючи і ідеологічне завдання відволікати увагу населення від гострих політичних і соціальних проблем. Переваж-

на більшість газет, видаваних нині в країні, по суті, належить до “жовтої” преси, яка перемиває кісточки зіркам естради, театру, кіно (щоправда, головним чином чужого, оскільки свою кіноіндустрію розвалили). На перших шпальтах розміщуються сенсації: кого пограбували, кого підстрелили, на кого наїхав трамвай або потяг, де вибухнув газ в житловому будинку або кисневі балони в лікарні. На жаль, подібними сенсаціями насичений кожний прожитий нами день.

Вважається, що такий репертуар ЗМІ відповідає духові часу. А будь-які передачі, в яких би глибоко обговорювалися питання економіки – шляхів модернізації народного господарства, способів виходу з кризи, сучасних технологій, скорочення безробіття і трудової міграції, соціальні проблеми молоді і людей похилого віку, питання вдосконалення способу життя населення, зміцнення здоров’я населення, етичні проблеми і багато інших, – це поганий тон, пережиток минулого, це радянський стандарт (що, на думку “передових, сучасних” публіцистів”, навіть не вимагає пояснення і аргументування). Маленький вогник надії на те, що буде хоча б один потужний канал інформації, який відбиватиме найактуальніші громадські теми, виник у зв’язку з обговоренням на засіданнях Громадської гуманітарної ради при Президенті України концепції створення і діяльності Національної громадської телерадіокомпанії України та реєстрацією у Верховній Раді України відповідних законопроектів.

Коли деградація поглиблюється у всіх сферах суспільства, причому протягом двох десятиріч, суспільство перетворюється на соціальний організм іншої якості. Україна опинилася саме в такій ситуації. Навіть зупинити деградаційні явища, за такого розкручування маховика негативних процесів у суспільстві, дуже важко, не говорячи вже про те, щоб повернути тенденції у зворотному напрямі.

Скажімо, тіньова економіка і корупція є найбільш гострими суспільними вадами, з якими Українська держава бореться з моменту свого виникнення. Але вони глибоко

інтегровані в українську економіку і суспільство, займають у ній статус не стільки девіантних елементів, скільки системоутворюючих. У попередні роки політики, економісти називали масштаби тіньової економіки в Україні в межах 40–50%. Проголошувалися чергові кампанії по подоланню цієї недуги, затверджувалися відповідні програми. Але минав час і знову політики і держава поверталися до цієї теми. Так, народний депутат Н.Королевська в другій половині 2010 р. обсяги тіньової економіки оцінювала в 45%. Своєю чергою Президент України В.Янукович конкретизував, що тіньовий сектор серед малих підприємств досяг більше третини [5]. Звичайно, паперових програм і проектів боротьби з цим злом вистачає. А от як реально скоротити тіньові схеми в економіці і наповнити за рахунок цього бюджет? Питання залишається риторичним.

Такою ж “вічною” для України є і тема корупції. Вона лунала так само тривожно вчора, як і сьогодні. Державні мужі з різних урядів присягалися як зарубіжним інвесторам, так і своїм громадянам рішуче покласти їй край. Нова влада навіть арештувала декількох посадовців – від кількох голів сілрад, мерів міст до заступника міністра – за хабарі. На тому рівні, де державними органами і органами місцевого самоврядування видаються дозволи, свідоцтва, довідки тощо для середнього і крупного бізнесу розмір хабарів великий, але й зв’язаний він з великим ризиком для обох сторін корупційної операції. Напевно, суми хабарів у цьому секторі дуже великі. Але й боротьбу з ним організувати легше.

Значно серйознішою проблемою є масове хабарництво, яке стало елементом повсякденного життя мільйонів громадян. Усі несуть хабарі секретарці, судді, лікарю, вихователю, адвокату, викладачу, даїшнику... Це дуже страшне явище нашого життя. Воно глибоко в’їлось у свідомість, в уявлення про норми поведінки сучасних жителів міста і села, людей з початковою освітою і дипломованих фахівців, людей з науковими ступенями і званнями, убілених сивиною пенсіонерів і студентів. Метастази цієї хво-

роби уразили всі рівні соціальної тканини. Недуга настільки уразила свідомість людей, що вони готові жертвувати своїм здоров'ям, доводити себе до знемоги, якщо не можуть принести лікарю корупційної такси, розмір якої відомий всім, хто зібрався до нього йти на прийом. Вони ніяково себе відчують, відкладають свої візити, якщо їм нічого принести класному керівникові, інспекторові пенсійного фонду, паспортистці, тобто тим людям, які перебувають на службі і отримують за свої послуги зарплати. Враховуючи рутинність і повсякденність такого типу відносин у суспільстві, загальна сума хабарів тут у багато разів перевищує суму великих хабарів.

Звичайно, злом є і великі, і дрібні хабарі. Але якщо про необхідність ліквідації перших у суспільстві ведеться хоча б млява риторика, то про другі практично ніхто мови не веде. Об'єктами уваги в ЗМІ і в промовах посадовців вони стають лише тоді, коли треба відвернути увагу від великих хабарів, коли треба зобразити боротьбу з корупцією. А ліквідувати або хоча б загнати в глибоке підпілля це зло значно важче, оскільки воно є масовим і повсюдним. Адже треба перелаштовувати психологічні установки мільйонів людей, по суті, змінити стійку рису менталітету населення. Таке завдання під силу консолідованому суспільству через багаторічні програми, навколо яких би об'єдналися найактивніші верстви суспільства. Мабуть, для українського суспільства це поки що утопія.

З поля суспільної дискусії випадає багато інших проблемних, які дуже важливі для життя суспільства, ефективного функціонування суспільного організму, його майбутнього. Назвемо деякі з них. Наприклад, такий показник, як точні дані про населення країни. Про його загальну кількість Держкомстат України інформує досить точно. Але про його окремі групи, а тим паче про соціальну структуру, навряд чи хтось може сказати більш-менш конкретно. Скажімо, скільки в країні працюючих людей? Держкомстат повідомляє про 20 млн зайнятих. Але ж якщо взяти до уваги такі факти, як перебування за кордоном декількох мільйонів українських громадян праце-

здатного віку, які ніяким чином у державній статистиці не позначені, то виникає сумнів і в загальній кількості працюючих.

Далі. Такий важливий показник, як професійна структура населення. Хто може точно сказати, скільки у нас є людей за окремими спеціальностями, як вони розподіляються за віком, дефіцит спеціалістів якої професії і якого рівня кваліфікації може виявитися у найближчі роки? Очевидно, що нинішній стан нашого суспільства такий, що дискусії на ці теми ще не стали нагальною, практичною потребою для суспільства. Вони на сьогодні багатьма державними управліннями ще сприймаються як абстрактні, відірвані від життя, несвоєчасні. Абстрактною поки що виглядає і тема про повернення в Україну розкиданої по всьому світу її робочої сили, її наукового потенціалу. Хоча без вирішення цієї проблеми навряд чи можна всерйоз говорити про піднесення економіки, пожвавлення всіх сфер народного господарства. Якщо ж у разі зростання української економіки проблема необхідної робочої сили не буде вирішуватись таким чином, то значить виникне необхідність залучення в народне господарство іммігрантів. А це відкриває ланцюжок нових проблем.

І подібні життєво значущі для всього суспільства теми можна продовжувати. Наростаюча соціально-культурна деградація села, системне руйнування якості освіти – загальної і професійної, зростання екологічних і техногенних загроз, низька якість води і харчування, погіршення здоров'я населення і т.д., і т.п. На жаль, проблем накопичилось так багато і вони так давно загострились без перспективи на розв'язання, що у суспільстві вже сформувались механізми неконструктивного, пасивного пристосування до них. Це звикання, адаптація, вселенська байдужість (або по-сучасному – пофігізм) до практики соціального хаосу, беззаконня, адміністративного свавілля, посадової безвідповідальності, побутової агресивності. Цей спосіб життя виводить нас за межі цивілізованості, а ми звикаємо до дикості, оскільки вона стає банальною.

Поки що, як і в попередні роки, у нас політика займає майже все поле суспільної свідомості, яке досягне пересічному громадянину. Незалежно від бажання його втягують у це поле. Альтернатива тут така: або включайся в наше ефірне божевілля, читай газетну “жовтизну”, або вимикай телевізор, відкладай газету. Вважається, що такий аргумент щодо можливостей вибору пересічного громадянина є вершиною дотепності. Хоча людина може поставити запитання й по-іншому: надайте мені можливість вибору тем публічного обговорення, які не обмежуються лише політикою, а охоплюють всі найбільш актуальні для суспільства проблеми: подолання бідності населення і збереження вітчизняних культурних надбань, здоров’я і депопуляція населення, оптимізація соціальної і соціально-демографічної структури суспільства, стан довкілля і якість ліків, боротьба з наркоманією і *забезпечення молоді першим робочим місцем тощо*.

Та й сама політика може бути не засобом відволікання людей від нагальних проблем, а місцем пошуку варіантів їх вирішення. Адже незважаючи на те, що політика займає так багато місця в суспільній свідомості українського суспільства, результат її впливу на центральну, ключову проблему будь-якого соціуму – зв’язок влади із суспільством – є на сьогодні вкрай скромним. А точніше: переважна більшість громадян України переживає відчуження від влади, суспільних проблем. Сьогодні люди не реагують ні на можливе підвищення пенсійного віку, ні на реальне підвищення цін на газ, тарифів на комунальні послуги, зростання роздрібних цін, інфляцію. Влада помиляється, якщо вважає, що суспільство завжди буде таким же пасивним щодо своїх проблем, як сьогодні. Поки що наша громада знаходиться у глибокій депресії. У неї абсолютно атрофовані почуття соціальної солідарності, люди втратили довіру до будь-яких груп, окрім своєї сім’ї, вони не здатні усвідомити свої групові інтереси. Але так не буде вічно. Для цього досить поглянути на те, що відбувається у 2010 р. у Греції, Іспанії, Німеччині, Великій Британії, Бельгії, Франції.

Якщо нова влада хоче вийти із зачарованого кола, у якому знаходились всі її попередники, вона повинна запропонувати суспільству діалог. Наміри і поведінка влади мають бути передусім зрозумілими громадянам. Але цього мало. Влада досягне успіху лише у тому разі, коли її об'єднає з громадянами спільна мета (хоча б з деяких аспектів суспільного життя), і у досягненні цієї мети вони стануть союзниками.

Література

1. Внешний долг Украины приблизился к 36 миллиардам долларов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nr2.ru/kiev/266575.html>.
2. Украина получила первый транш 15-миллиардного кредита МВФ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lenta.ru/news/2010/08/02/imf/>; Украина получила от России кредит на 2 миллиарда долларов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lenta.ru/news/2010/06/08/credit/>
3. ФДМ просит суд забрать “Луганськтепловоз” у росиян. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2010/10/13/251701/>; “Киевгорстрой” передумали продавать. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://realty/mail.ru/news/7053.html>; Власти Украины не будут реприватизировать “АрселорМиттал Кривой Рог”. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.rian.ru/economy/20101008/78529111.html>.
4. Тимошенко обіцяє реприватизувати все. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2010/10/12/5468093/>
5. Княжанський В. Правила для всіх. Більш як третина малих підприємств працює сьогодні в тіні. До яких пір? / В.Княжанський // День. – 2010. – 30 вересня.

Додаток

**Результати
національних щорічних
моніторингових опитувань
1992—2010 років**

А. Економічна ситуація

а1. Як Ви оцінюєте нинішню економічну ситуацію в Україні?

(Обведіть кружечком оцінку на шкалі, де 0 — дуже погана, 10 — дуже добра)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
0 Дуже погана	38.4	41.3	44.5	33.2	25.1	18.3	11.1	15.9	15.3	19.0
1	16.0	17.3	15.9	15.5	13.7	11.6	5.2	7.4	8.5	11.6
2	17.5	16.9	17.2	19.3	17.2	16.1	12.7	15.7	14.0	20.3
3	17.3	14.2	14.6	19.6	22.2	24.2	26.4	26.1	22.3	24.0
4	4.5	4.9	3.6	6.2	9.6	13.0	15.5	15.3	14.9	10.6
5	3.8	3.8	3.4	4.3	8.0	11.3	18.7	12.7	15.7	10.2
6	0.4	0.6	0.3	1.0	1.7	2.8	5.6	3.6	5.9	2.3
7	0.1	0.6	0.2	0.4	1.3	1.6	2.0	1.7	2.4	1.3
8	0.1	0.0	0.2	0.2	0.6	0.7	0.8	0.7	0.7	0.4
9	0.1	0.0	0.0	0.0	0.2	0.2	0.3	0.2	0.0	0.1
10 Дуже добра	1.9	0.2	0.1	0.1	0.3	0.3	1.6	0.4	0.2	0.1
Не відповіли	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.1	0.1	0.3	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>1.6</i>	<i>1.4</i>	<i>1.3</i>	<i>1.7</i>	<i>2.2</i>	<i>2.6</i>	<i>3.4</i>	<i>2.9</i>	<i>3.0</i>	<i>2.5</i>

а2. Як Ви ставитесь до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не схвалюю	4.9	15.3	13.1	13.6	9.3	12.2	10.6	7.8	7.8	7.3	6.9
2. Скоріше не схвалюю	9.7	15.6	14.2	13.3	13.0	10.6	12.7	10.6	11.9	12.2	12.8
3. Важко сказати, схвалюю чи не схвалюю	31.3	25.0	26.6	27.6	25.0	28.7	29.5	28.8	22.2	23.9	25.4
4. Скоріше схвалюю	24.1	21.4	22.4	21.2	25.1	33.0	34.0	34.6	36.0	34.3	35.1
5. Цілком схвалюю	28.6	22.2	23.7	24.1	26.7	15.2	13.2	16.3	18.4	19.5	18.8
Не відповіли	1.5	0.5	0.0	0.3	0.8	0.3	0.1	1.8	3.7	2.8	1.1
<i>Середній бал</i>	<i>3.6</i>	<i>3.2</i>	<i>3.3</i>	<i>3.3</i>	<i>3.5</i>	<i>3.3</i>	<i>3.3</i>	<i>3.4</i>	<i>3.5</i>	<i>3.5</i>	<i>3.5</i>

а3. Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)... Великих підприємств?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше негативно	31.6	38.4	45.5	54.0	51.4	55.1	56.1	60.9	67.2	64.1	61.3
2. Важко сказати, негативно чи позитивно	41.8	34.2	31.7	28.0	30.0	26.3	26.3	25.3	21.8	21.4	24.5
3. Скоріше позитивно	25.1	24.7	22.8	17.5	17.8	18.3	17.5	13.3	10.6	13.9	12.9
Не відповіли	1.4	2.7	0.0	0.5	0.8	0.2	0.1	0.6	0.4	0.6	1.3
<i>Середній бал</i>	1.9	1.9	1.8	1.6	1.7	1.6	1.6	1.5	1.4	1.5	1.5

а4. Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)... Малих підприємств?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше негативно	13.6	18.3	19.3	20.9	18.7	21.4	25.2	23.3	28.6	25.7	28.1
2. Важко сказати, негативно чи позитивно	28.8	24.4	27.2	24.9	28.6	27.7	27.6	32.3	27.3	29.0	30.4
3. Скоріше позитивно	56.2	54.8	53.4	53.7	52.0	50.5	47.2	43.7	43.4	44.6	39.8
Не відповіли	1.4	2.5	0.0	0.4	0.8	0.4	0.0	0.7	0.7	0.8	1.7
<i>Середній бал</i>	2.4	2.4	2.3	2.3	2.3	2.3	2.2	2.2	2.1	2.2	2.1

а5. Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)... Землі?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше негативно	13.9	26.8	27.4	36.7	37.3	27.0	31.4	45.2	52.8	53.1	51.4
2. Важко сказати, негативно чи позитивно	21.8	19.1	22.7	22.9	22.8	24.5	26.2	26.6	22.8	20.5	23.2
3. Скоріше позитивно	63.5	52.6	49.8	40.1	39.5	48.0	42.1	27.8	23.8	25.7	24.0
Не відповіли	0.8	1.4	0.0	0.3	0.4	0.5	0.2	0.4	0.5	0.7	1.4
<i>Середній бал</i>	2.5	2.3	2.2	2.0	2.0	2.2	2.1	1.8	1.7	1.7	1.7

а6. Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010
1. Так	38.5	39.2	33.6	32.3	24.8	22.0	29.2	25.8
2. Ні	44.4	41.8	49.4	47.9	56.4	60.5	53.8	57.2
3. Важко відповісти	16.8	19.1	17.0	19.7	18.7	17.5	17.0	16.9
Не відповіли	0.3	0.0	0.0	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1

а7. Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою? (Відзначте одну відповідь, що найбільше підходить)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Треба мінімізувати участь держави — все регулює ринок	6.5	6.1	5.7	4.7	6.6	5.3
2. Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46.1	45.5	46.2	49.5	49.9	48.4
3. Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29.3	31.6	29.3	29.6	28.8	31.6
4. Важко сказати	17.8	16.5	17.1	14.6	13.7	13.8
Не відповіли	0.3	0.3	1.8	1.6	1.0	0.8

а8. Чи згодні Ви особисто працювати у приватного підприємця?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ні	25.2	26.7	26.6	21.6	21.7	23.5	21.1	36.1	34.8	31.6	28.3
2. Скоріше ні	9.9	4.8	8.4	10.6	9.6	13.3	19.3	12.5	13.2	12.8	13.0
3. Важко сказати	20.5	15.3	14.5	13.9	13.2	20.7	19.8	14.8	15.1	14.5	15.1
4. Скоріше так	17.2	14.7	16.2	17.0	16.6	28.0	29.6	18.1	17.4	21.4	21.9
5. Так	26.7	38.2	34.4	36.9	39.0	14.2	10.1	18.3	19.4	19.6	21.6
Не відповіли	0.6	0.4	0.0	0.1	0.0	0.4	0.2	0.2	0.1	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>3.1</i>	<i>3.3</i>	<i>3.2</i>	<i>3.4</i>	<i>3.4</i>	<i>3.0</i>	<i>2.9</i>	<i>2.7</i>	<i>2.7</i>	<i>2.8</i>	<i>3.0</i>

а9. Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо)?

	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ні	27.9	31.7	30.8	29.1	28.4
2. Скоріше ні	13.8	9.6	10.1	11.6	9.2
3. Важко сказати	16.7	14.8	13.5	13.4	13.1
4. Скоріше так	20.7	16.5	16.7	16.8	18.7
5. Так	20.6	27.3	28.9	29.0	30.6
Не відповіли	0.4	0.0	0.1	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.9</i>	<i>3.0</i>	<i>3.0</i>	<i>3.1</i>	<i>3.1</i>

а10. Якщо б у Вас несподівано з'явилась велика сума грошей, де б Ви захотіли її зберігати?
(Відмітьте одну відповідь, що найбільше підходить)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. У державному українському банку	8.0	11.3	21.1	21.1	19.4	14.4
2. У комерційному українському банку	3.2	5.2	6.4	6.7	7.8	4.4
3. У банку за кордоном	16.6	14.8	13.9	15.8	16.1	12.5
4. Жодним банкам я б свої гроші не довірив (шукав би інший спосіб збереження своїх грошей)	50.2	50.4	39.5	39.0	39.5	51.4
5. Інше	6.5	6.2	7.6	5.8	5.7	6.0
6. Важко відповісти	15.2	12.1	11.3	11.6	11.5	11.2
Не відповіли	0.4	0.0	0.1	0.1	0.0	0.1

В. Політична ситуація

в1. Якою мірою Вас цікавить політика?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не цікавить	22.5	27.2	30.4	27.2	21.9	19.2	20.8	11.3	15.4	15.4	18.7
2. Певною мірою цікавить	63.1	62.5	60.0	63.2	67.1	68.5	67.9	67.7	67.0	69.7	67.4
3. Дуже цікавить	12.3	9.8	9.3	9.4	10.9	12.0	11.1	21.1	17.4	14.8	13.8
Не відповіли	2.0	0.6	0.3	0.2	0.1	0.2	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	1.9	1.8	1.8	1.8	1.9	1.9	1.9	2.1	2.0	2.0	2.0

в2. Одні політичні сили хочуть, щоб Україна вибрала шлях соціалізму, інші — капіталізму. Як Ви особисто ставитесь до цих сил?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Підтримую прихильників соціалізму	22.1	20.1	23.6	22.5	27.5	25.2	23.7	26.7	22.5	20.3
2. Підтримую прихильників капіталізму	12.7	13.3	11.1	17.1	12.1	11.7	11.1	12.0	11.6	11.4
3. Підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували	23.7	17.8	19.6	18.0	16.3	19.9	26.0	21.7	22.3	24.5
4. Не підтримую нікого з них	20.0	25.3	23.5	20.4	22.4	22.6	18.6	21.3	26.4	24.4
5. Інше	1.8	2.0	2.9	3.5	3.2	2.3	2.4	2.4	1.6	1.1
6. Важко сказати	19.3	21.6	19.4	18.5	18.3	18.1	18.2	15.6	15.5	18.2
Не відповіли	0.4	0.0	0.0	0.0	0.2	0.2	0.1	0.3	0.1	0.1

в3. У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Комуністична	2.9	10.3	9.7	21.9	15.5	15.1	14.4	7.4	8.3	8.0	7.1
2. Соціалістична	5.2	10.7	7.7	5.6	5.4	9.7	11.1	12.9	16.0	11.5	10.6
3. Соціал-демократична	8.0	5.0	4.7	7.1	7.8	17.2	10.2	13.9	15.1	12.7	11.4
4. Зелені	—	—	—	—	—	5.2	3.3	2.7	2.1	2.9	2.8
5. Ліберальна	3.9	1.9	2.7	1.3	1.0	0.8	1.2	1.2	2.2	1.9	1.9
6. Християнсько-демократична	8.0	3.3	2.4	2.2	2.9	2.5	2.5	3.1	2.3	3.3	3.3
7. Національно-демократична	8.4	6.4	6.1	6.2	7.5	6.8	8.4	10.2	9.3	10.7	9.3
8. Націоналістична	—	2.0	1.3	2.9	2.3	2.0	2.1	2.0	2.8	2.4	2.3
9. Інше	3.9	2.9	1.5	3.8	1.6	1.3	0.7	1.7	1.8	1.2	0.6
10. Жодна взагалі	25.6	12.3	13.1	11.7	13.2	7.6	11.8	9.9	9.6	13.9	11.3
11. Ще остаточно не визначив своєї позиції	33.4	17.9	18.8	16.6	17.8	15.2	16.3	15.6	14.1	13.8	14.6
12. Я не розуміюся на цих течіях	—	27.6	32.1	20.7	24.9	16.3	17.9	19.3	16.4	17.5	24.8
Не відповіли	0.6	0.9	0.0	0.2	0.1	0.3	0.2	0.0	0.1	0.2	0.1

в4. Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?*(Відзначте всі відповіді, що підходять)*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Клуб за інтересами	2.0	1.6	1.3	2.5	1.2	1.7	1.8	1.7	2.2	1.1
2. Політична партія	0.7	0.5	0.9	0.8	2.2	1.9	2.5	4.6	2.8	3.0
3. Суспільно-політичний рух	0.4	0.4	0.4	0.2	0.7	0.6	0.4	0.8	0.7	0.4
4. Екологічний рух	1.3	0.9	1.5	1.1	2.0	1.3	1.1	0.9	0.7	1.1
5. Громадська організація, фонд, асоціація	0.9	0.6	0.6	0.8	0.7	0.7	0.7	0.9	1.3	1.2
6. Нетрадиційна профспілка	3.3	1.0	1.4	1.5	0.3	0.4	0.5	0.2	0.4	0.2
7. Творча спілка	1.2	0.4	0.7	0.6	0.4	0.5	0.8	0.5	0.8	0.4
8. Спортивний клуб, товариство	3.2	2.7	2.7	2.8	2.0	2.1	1.9	1.8	2.4	3.0
9. Об'єднання за фахом	2.7	2.3	2.0	2.9	2.8	2.9	3.3	1.9	2.6	2.6
10. Студентське товариство, молодіжна організація	1.7	1.6	1.4	2.0	1.8	1.4	1.3	1.3	1.6	2.0
11. Релігійна організація, церковна громада	3.0	3.3	3.9	5.2	4.0	4.2	3.8	2.6	2.8	3.6
12. Об'єднання фермерів	0.7	0.2	0.3	0.7	0.9	0.4	0.7	0.3	0.5	0.4
13. Інша організація, об'єднання, рух	0.7	1.1	0.6	1.0	0.9	0.7	0.8	0.8	0.7	0.7
14. Не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів	82.2	86.7	86.6	82.9	83.9	83.8	83.7	83.6	83.3	83.6
Не відповіли	0.9	0.0	0.2	0.1	0.2	0.0	0.0	0.1	0.1	0.2

в5. Як Ви думаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?
(Відзначте всі відповіді, що підходять)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Робітники	23.4	17.2	18.7	25.4	27.2	22.4	28.4	27.6	23.8	25.2
2. Селяни	20.9	14.1	15.8	22.8	22.4	17.8	19.3	19.6	18.9	18.7
3. Інтелігенція	16.3	10.8	11.3	16.7	17.3	13.2	18.1	18.8	15.3	13.7
4. Підприємці, бізнесмени	24.2	21.7	25.4	32.4	28.0	27.0	31.9	33.4	33.4	32.1
5. Керівники держпідприємств	16.2	10.8	12.8	18.3	13.9	13.8	15.4	16.4	14.7	13.4
6. Службовці держапарату («чиновники»)	29.1	27.4	29.3	33.3	23.9	23.6	25.7	25.7	29.4	24.5
7. Пенсіонери	1.9	1.3	2.3	3.5	6.8	3.1	6.8	4.4	3.8	3.8
8. Керівники сільгоспідприємств	10.7	6.8	6.9	9.9	8.6	5.8	7.5	8.8	9.1	7.1
9. Лідери політичних партій	—	—	—	—	24.5	25.9	28.3	35.8	36.9	36.5
10. Військові	6.6	6.0	5.7	10.0	8.1	4.8	7.5	5.3	7.2	6.7
11. Працівники міліції, служби безпеки	7.9	7.3	10.6	13.8	14.5	12.6	12.8	12.1	12.8	14.4
12. Судді та працівники прокуратури	—	—	—	—	11.3	9.8	10.7	11.9	13.7	17.0
13. Мафія, злочинний світ	33.9	37.3	42.7	43.1	38.3	40.2	30.7	33.9	32.9	32.3
14. Інші	0.7	0.8	1.4	1.6	1.1	0.8	1.6	1.5	1.5	1.6
15. Ніхто не відіграє	4.2	4.3	3.6	2.8	2.3	2.8	2.3	2.6	2.9	3.6
16. Важко сказати	17.4	18.8	14.1	12.2	13.1	12.6	14.2	11.4	9.7	13.3
Не відповіли	0.2	0.0	0.2	0.1	0.4	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1

б6. Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ні	14.7	14.3	18.0	13.2	21.2	21.1	20.4	13.5	16.5	12.2
2. Важко сказати	29.8	25.7	27.6	35.9	23.2	23.9	21.0	20.3	18.3	19.4
3. Так	55.2	60.0	54.4	50.7	55.3	54.9	58.4	66.2	65.1	68.3
Не відповіли	0.3	0.0	0.1	0.2	0.3	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1

б7. Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ні	24.7	30.3	30.7	29.8	33.0	35.3	18.0	25.3	38.3	30.3
2. Важко сказати	55.7	58.4	53.5	49.4	36.1	36.0	31.5	32.0	28.5	34.4
3. Так	18.5	11.3	15.5	20.6	30.5	28.4	50.4	42.7	33.0	35.2
Не відповіли	1.1	0.0	0.4	0.2	0.4	0.2	0.1	0.0	0.2	0.1

б8. Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ні	29.8	31.3	39.7	42.7	50.8	42.6	35.7	46.0	42.9	46.3
2. Важко сказати	33.7	36.7	32.6	30.9	25.9	33.8	33.8	31.4	30.5	32.2
3. Так	36.1	32.0	27.5	26.4	22.7	23.2	29.9	22.2	25.9	21.0
Не відповіли	0.4	0.0	0.2	0.1	0.6	0.4	0.6	0.3	0.7	0.5

б9. Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ні	28.0	30.2	26.6	31.2	27.5	30.9	20.3	23.4	39.5	33.1
2. Важко сказати	56.9	57.6	49.5	51.8	39.8	43.3	42.1	33.7	30.5	36.9
3. Так	13.9	12.2	23.4	16.7	32.4	25.5	37.4	42.9	29.8	29.9
Не відповіли	1.2	0.0	0.5	0.3	0.3	0.3	0.2	0.0	0.2	0.1

б10. В якій мірі Ви задоволені чи не задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні?

	2010
1. Взагалі не задоволений	18.8
2. Скоріше не задоволений	31.4
3. Важко сказати, задоволений чи ні	31.2
4. Скоріше задоволений	16.4
5. Повністю задоволений	1.4
Не відповіли	0.7

б11. Яку оцінку Ви б дали діяльності Л.Кучми / В.Ющенко / В.Януковича на посаді Президента України, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2005	2005	2005	2006	2008	2010
	<i>Л.Кучми</i>					<i>В.Ющенко</i>				<i>В. Януковича</i>
1 найнижча оцінка	29.4	19.2	31.8	27.7	38.4	6.4	6.4	23.3	21.9	9.8
2	15.0	10.2	14.1	13.9	16.1	6.2	6.2	11.0	11.2	7.2
3	22.8	17.6	19.2	19.1	17.1	12.0	12.0	18.1	16.9	14.7
4	10.4	12.3	11.3	12.3	9.4	10.4	10.4	11.5	13.5	10.3
5	13.5	15.9	12.7	14.7	11.3	17.2	17.2	14.5	14.8	19.2
6	4.2	9.1	4.6	4.6	2.5	7.6	7.6	6.2	7.5	6.6
7	1.4	5.8	2.6	3.3	2.5	8.3	8.3	5.7	7.3	9.7
8	1.2	4.6	1.9	2.1	1.3	10.8	10.8	4.4	4.2	8.4
9	0.3	2.2	0.6	0.6	0.4	6.3	6.3	1.6	0.7	4.1
10 найвища оцінка	1.3	2.7	0.8	1.5	0.6	11.7	11.7	3.6	1.9	8.7
Не відповіли	0.5	0.5	0.6	0.3	0.2	2.9	2.9	0.2	0.1	1.4
<i>Середній бал</i>	<i>3.0</i>	<i>4.0</i>	<i>3.0</i>	<i>3.2</i>	<i>2.7</i>	<i>5.6</i>	<i>5.6</i>	<i>3.8</i>	<i>3.8</i>	<i>5.1</i>

b12. Яку оцінку Ви б дали діяльності В.Путіна / Б.Єльцина / Д.Медведева на посаді Президента Росії, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
	Б.Єльцина		В.Путіна				Д. Медведева	
1 найнижча оцінка	17.3	20.8	2.1	2.9	6.8	6.3	3.1	4.4
2	10.6	14.2	1.6	2.7	3.1	3.3	1.5	3.4
3	18.3	19.0	4.7	4.8	7.5	5.8	3.8	6.2
4	13.4	12.3	8.9	7.1	9.8	7.8	4.0	6.3
5	18.3	15.5	17.0	16.3	19.3	16.4	13.2	17.3
6	7.4	6.7	11.0	10.3	11.1	10.2	7.8	7.4
7	4.8	3.9	10.5	12.2	10.6	11.2	11.9	11.2
8	4.4	3.6	15.4	15.1	11.9	13.7	15.8	15.4
9	1.3	0.8	8.4	8.9	6.0	7.8	11.2	8.7
10 найвища оцінка	1.2	1.0	18.1	18.8	12.6	15.9	26.8	18.1
Не відповіли	3.0	2.2	2.5	0.8	1.4	1.6	0.9	1.6
<i>Середній бал</i>	3.9	3.5	6.8	6.8	6.0	6.3	7.3	6.6

b13. Яку оцінку Ви б дали діяльності О.Лукашенка на посаді Президента Білорусі, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
	О.Лукашенка							
1 найнижча оцінка	11.2	16.3	9.5	7.7	7.8	9.9	3.7	2.3
2	9.2	10.4	6.5	6.1	6.0	5.6	2.5	1.8
3	14.3	13.3	8.8	9.4	9.6	6.3	4.8	2.4
4	11.5	10.3	8.7	11.1	9.5	7.4	5.6	3.8
5	15.4	15.5	16.1	20.2	17.4	10.2	15.5	13.3
6	6.4	6.9	7.1	8.8	8.1	7.5	8.4	6.9
7	5.3	6.2	7.9	8.1	9.3	9.1	11.1	8.9
8	7.6	7.1	7.8	8.4	9.4	10.7	14.4	14.8
9	3.9	2.5	5.6	5.2	5.3	8.5	9.8	12.8
10 найвища оцінка	9.1	8.1	18.7	13.0	15.6	23.2	22.6	31.4
Не відповіли	6.1	3.3	3.1	1.9	2.1	1.5	1.6	1.4
<i>Середній бал</i>	4.9	4.6	5.8	5.6	5.8	6.3	6.9	7.6

b14. Яку оцінку Ви б дали діяльності Б.Клінтона / Дж.Буша / Б.Обама на посаді Президента США, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
	<i>Б.Клінтона</i>		<i>Дж.Буша</i>				<i>Б.Обама</i>	
1 найнижча оцінка	1.6	2.3	6.5	16.8	12.3	16.2	13.8	2.9
2	0.9	1.6	4.7	8.9	7.1	7.1	6.8	2.0
3	2.9	2.5	9.0	13.0	10.9	13.1	8.7	5.1
4	3.3	3.8	6.7	9.8	10.8	9.0	6.9	7.4
5	10.5	10.3	16.2	18.6	18.8	16.5	18.0	25.9
6	6.8	6.2	8.3	8.2	8.2	8.4	7.8	12.2
7	9.9	9.1	10.0	7.0	9.6	7.9	9.5	12.3
8	20.7	21.1	11.2	7.1	8.9	8.0	11.0	13.1
9	15.1	13.9	8.3	3.3	4.3	4.5	7.2	8.2
10 найвища оцінка	22.9	25.7	15.3	5.7	7.0	7.2	8.3	8.4
Не відповіли	5.4	3.5	3.8	1.6	2.1	2.2	1.9	2.5
<i>Середній бал</i>	<i>7.6</i>	<i>7.6</i>	<i>6.1</i>	<i>4.6</i>	<i>5.0</i>	<i>4.8</i>	<i>5.3</i>	<i>6.2</i>

Зведена таблиця (b11–b14)

ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ ПРЕЗИДЕНТА... Середній бал: шкала 1–10 балів

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
України	<i>Л.Кучми</i>				<i>В.Ющенко</i>		<i>В.Януковича</i>	
<i>Середній бал</i>	<i>3.0</i>	<i>4.0</i>	<i>3.0</i>	<i>3.2</i>	<i>5.6</i>	<i>3.8</i>	<i>3.8</i>	<i>5.1</i>
Росії	<i>В.Путіна</i>						<i>Д.Медведєва</i>	
<i>Середній бал</i>	<i>3.9</i>	<i>3.5</i>	<i>6.8</i>	<i>6.7</i>	<i>6.0</i>	<i>6.3</i>	<i>7.3</i>	<i>6.6</i>
Білорусії	<i>О.Лукашенка</i>							
<i>Середній бал</i>	<i>4.9</i>	<i>4.6</i>	<i>5.8</i>	<i>5.6</i>	<i>5.8</i>	<i>6.3</i>	<i>6.9</i>	<i>7.6</i>
США	<i>Б.Клінтона</i>		<i>Дж.Буша</i>				<i>Б.Обама</i>	
<i>Середній бал</i>	<i>7.6</i>	<i>7.6</i>	<i>6.1</i>	<i>4.5</i>	<i>5.0</i>	<i>4.8</i>	<i>5.3</i>	<i>6.2</i>

в15. Якою, на Вашу думку, має бути роль Президента в Україні? (Відмітьте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1994	1996	1998	2000	2002	2005	2006	2008	2010
1. Президент має бути головою уряду і приймати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику (як у США)	52.5	47.1	60.1	62.3	56.8	42.2	37.2	42.0	58.3
2. Президент має розділити владу з прем'єр-міністром, який затверджується парламентом (як у Франції)	10.3	10.9	6.7	11.2	12.6	27.9	29.5	23.9	20.0
3. Президент має бути головою держави, «символом нації» без владних повноважень, які має прем'єр-міністр, обраний парламентом (як в Італії та ФРН)	5.0	7.7	4.1	5.1	8.2	9.9	11.8	11.0	7.7
4. Президент України взагалі не потрібен	6.6	5.8	7.1	5.3	5.3	2.8	5.0	7.2	3.7
5. Важко сказати	24.9	28.5	21.8	15.8	17.2	16.7	16.5	15.9	10.3
Не відповіли	0.7	0.0	0.1	0.3	0.1	0.3	0.0	0.0	0.0

в16. Як би Ви оцінили в цілому політичну ситуацію в Україні? (Відмітьте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Благополучна	0.9	3.2	2.7	3.3	4.2	2.1	1.3	1.9
2. Спокійна	8.2	25.7	16.0	17.9	21.3	12.2	8.3	19.3
3. Напружена	50.3	45.9	55.3	55.3	57.5	64.0	64.9	61.1
4. Критична, вибухонебезпечна	33.9	13.6	14.8	11.1	8.3	13.3	18.6	11.1
5. Важко сказати	6.6	11.5	11.1	12.1	8.4	8.3	6.9	6.6
Не відповіли	0.1	0.0	0.2	0.3	0.2	0.1	0.1	0.0

В17. Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?*(Відмітьте одну відповідь, що найбільше підходить)*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Першою чергою розширювати зв'язки у межах СНД	40.5	31.8	23.8	15.4	13.4	13.1	10.9	13.7	12.5	14.9
2. Розвивати відносини переважно з Росією	16.6	14.4	5.0	4.1	8.6	11.4	8.3	9.9	10.5	13.1
3. Зміцнювати перш за все східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	—	—	23.7	22.8	34.0	34.3	29.3	31.7	29.8	26.8
4. Встановлювати зв'язки першою чергою з розвиненими країнами Заходу	12.6	15.9	12.8	16.5	12.7	14.4	17.9	15.2	17.7	14.1
5. Опиратися перш за все на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	12.9	18.5	17.7	26.1	22.2	17.1	20.2	20.3	19.3	20.6
6. Різні регіони України мають обирати свій шлях	4.1	4.5	5.0	3.5	—	—	2.9	2.3	2.3	2.0
7. Інше	3.7	2.6	2.5	1.5	1.0	1.3	1.6	0.6	0.7	0.8
8. Важко відповісти	9.5	12.2	9.3	10.1	8.0	8.2	8.9	6.3	7.1	7.8
Не відповіли	0.2	0.0	0.2	0.0	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1

В18. Чи підтримуєте Ви ідею подвійного громадянства в Україні?

	2005	2006	2008	2010
1. Так	47.6	46.0	45.3	39.3
2. Ні	35.6	37.8	38.4	43.8
3. Важко відповісти	16.3	16.2	15.5	16.7
Не відповіли	0.6	0.0	0.8	0.2

в19. Як Ви ставитесь до ...Ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше негативно	21.0	37.0	23.1	20.1	27.8	24.7	24.2	22.1
2. Важко сказати	17.5	22.2	18.8	16.8	18.4	14.3	15.4	16.3
3. Скоріше позитивно	61.4	40.8	57.8	62.8	53.6	61.0	60.2	61.4
Не відповіли	0.2	0.1	0.3	0.3	0.1	0.0	0.2	0.2
<i>Середній бал</i>	<i>2.4</i>	<i>2.0</i>	<i>2.3</i>	<i>2.4</i>	<i>2.3</i>	<i>2.4</i>	<i>2.4</i>	<i>2.4</i>

в20. Як Ви ставитесь до ...Вступу України до Європейського Союзу?

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше негативно	9.6	15.0	11.7	19.9	23.2	18.8	19.1
2. Важко сказати	34.4	40.1	39.7	32.9	33.8	36.9	35.3
3. Скоріше позитивно	56.0	44.4	47.9	47.2	43.0	44.1	45.5
Не відповіли	0.1	0.6	0.6	0.1	0.0	0.2	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.5</i>	<i>2.3</i>	<i>2.4</i>	<i>2.3</i>	<i>2.2</i>	<i>2.3</i>	<i>2.3</i>

в21. Як Ви ставитесь до ...Вступу України до НАТО?

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше негативно	33.5	37.9	38.5	50.4	64.4	57.7	53.3
2. Важко сказати	41.5	42.6	42.0	34.4	22.8	24.1	30.8
3. Скоріше позитивно	24.9	18.8	18.8	14.9	12.7	18.0	15.7
Не відповіли	0.1	0.6	0.7	0.2	0.1	0.2	0.3
<i>Середній бал</i>	<i>1.9</i>	<i>1.8</i>	<i>1.8</i>	<i>1.6</i>	<i>1.5</i>	<i>1.6</i>	<i>1.6</i>

b22. Як Ви ставитесь до ...Співпраці України з Міжнародним Валютним Фондом?

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше негативно	23.0	29.1	17.9	19.5	19.6	18.2	18.4
2. Важко сказати	40.9	41.8	46.6	45.4	48.6	49.3	44.7
3. Скоріше позитивно	36.0	28.6	34.9	35.0	31.8	32.2	36.7
Не відповіли	0.1	0.5	0.6	0.1	0.0	0.3	0.2
<i>Середній бал</i>	<i>2.1</i>	<i>2.0</i>	<i>2.2</i>	<i>2.2</i>	<i>2.1</i>	<i>2.1</i>	<i>2.2</i>

С. Правова свідомість і соціальний протест

с1. Чи зверталися Ви за останні 12 місяців до вказаних установ чи організацій щодо розв'язання Ваших особистих проблем, та якою мірою Ви задоволені їх розв'язанням?
(Дайте одну відповідь, що найбільше підходить по кожному рядку)

с1.1 Чи зверталися ... Міліція

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Не зверталися	89.1	92.4	92.1	89.6	91.4
2. Зверталися, але безрезультатно	7.7	5.8	5.4	7.1	6.5
3. Зверталися і отримали допомогу	2.6	1.8	2.4	3.1	1.9
Не відповіли	0.7	0.1	0.1	0.2	0.2

с1.2 Чи зверталися ... Суд

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Не зверталися	94.7	93.1	93.9	92.9	92.6
2. Зверталися, але безрезультатно	3.0	4.7	3.8	4.2	5.0
3. Зверталися і отримали допомогу	1.7	2.1	2.1	2.8	2.3
Не відповіли	0.6	0.1	0.1	0.1	0.1

с1.3 Чи зверталися ... Прокуратура

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Не зверталися	96.7	96.2	96.9	96.1	95.5
2. Зверталися, але безрезультатно	1.7	2.8	2.2	2.6	3.4
3. Зверталися і отримали допомогу	0.9	0.9	0.8	1.2	1.0
Не відповіли	0.6	0.2	0.1	0.2	0.1

с1.4 Чи зверталися ... Адвокат

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Не зверталися	94.1	94.1	93.7	91.8	92.3
2. Зверталися, але безрезультатно	2.3	2.7	2.2	2.7	3.3
3. Зверталися і отримали допомогу	3.0	2.9	3.8	5.3	4.3
Не відповіли	0.6	0.3	0.2	0.3	0.1

с1.5 Чи зверталися ... Місцева держадміністрація

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Не зверталися	90.1	83.0	83.7	81.0	83.7
2. Зверталися, але безрезультатно	6.1	11.9	10.6	10.7	10.3
3. Зверталися і отримали допомогу	3.4	4.9	5.7	8.2	5.9
Не відповіли	0.5	0.2	0.1	0.1	0.1

с2. Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ні, нічого не зміг би зробити	65.1	65.4	67.6	66.2	65.8	69.0	57.1	63.2	64.4	63.6
2. Важко сказати	28.6	29.8	28.2	29.7	26.9	24.7	33.4	28.6	27.1	29.1
3. Так, зміг би щось зробити	5.6	4.8	4.1	4.0	7.3	6.2	9.4	8.2	8.5	7.2
Не відповіли	0.7	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1

с3. А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ні, нічого не зміг би зробити	56.1	60.0	58.8	60.1	55.8	54.9	46.2	50.3	53.0	50.7
2. Важко сказати	30.4	31.7	31.8	32.5	32.9	31.7	36.6	32.9	31.0	34.9
3. Так, зміг би щось зробити	12.3	8.3	9.2	7.3	11.2	13.3	17.2	16.7	15.9	14.4
Не відповіли	1.2	0.0	0.3	0.0	0.2	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1

с4. Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Мало ймовірно	40.1	47.6	53.6	56.5	42.7	54.7	53.8	62.5
2. Важко сказати	22.6	28.7	25.0	21.2	22.1	19.3	19.9	19.3
3. Досить ймовірно	37.0	23.7	20.7	22.2	35.2	26.1	26.2	18.1
Не відповіли	0.3	0.0	0.6	0.1	0.0	0.0	0.2	0.1

с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше за все, ні	35.4	43.6	41.7	48.2	39.8	45.8	46.3	50.1
2. Важко сказати	29.1	31.0	28.1	23.7	24.9	23.5	24.0	21.4
3. Скоріше за все, так	35.2	25.4	29.7	28.0	35.2	30.7	29.5	28.3
Не відповіли	0.4	0.0	0.6	0.1	0.1	0.0	0.2	0.1

сб. У разі, коли порушено Ваші права та інтереси, які заходи та засоби обстоювання своїх прав Ви вважаєте за найефективніші і припустимі настільки, що Ви самі ГОТОВІ ВЗЯТИ в них УЧАСТЬ?
(Відзначте всі відповіді, що підходять)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Участь у передвиборчих кампаніях	15.5	13.7	15.4	20.1	16.5	—	23.7	20.3	25.7	20.2
2. Збирання підписів під колективними петиціями	17.0	12.7	16.9	17.4	15.6	21.8	24.6	22.4	25.4	26.7
3. Законні мітинги і демонстрації	16.6	15.2	22.4	19.9	20.0	19.2	34.2	27.9	24.7	26.2
4. Погрожування страйком	7.9	7.4	9.1	6.7	5.2	3.8	6.0	5.2	5.4	5.5
5. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	7.1	6.6	7.5	7.2	5.2	2.7	6.2	5.0	6.1	6.3
6. Несанкціоновані мітинги і демонстрації	2.2	2.2	4.4	3.3	2.6	1.3	3.2	2.6	2.6	3.1
7. Незаконні страйки	1.6	1.9	2.5	2.4	1.1	0.9	1.6	1.8	1.7	2.8
8. Голодування протесту	2.0	2.9	3.4	2.6	1.7	1.5	3.7	2.3	2.1	2.4
9. Пікетування державних установ	4.4	5.9	7.7	6.5	5.6	5.1	9.9	7.1	7.3	8.4
10. Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	1.0	0.9	2.0	1.7	1.0	1.6	2.4	1.2	1.7	3.1
11. Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	2.0	1.6	2.7	2.4	1.7	—	0.9	1.0	1.3	1.4
12. Інше	1.1	0.7	1.2	1.1	0.8	1.2	1.4	1.0	0.9	0.5
13. Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв(ла) в них участь	31.9	33.5	29.8	34.2	37.1	36.6	25.2	31.2	34.1	33.6
14. Важко сказати	29.8	33.3	30.5	26.9	21.9	19.0	19.6	18.5	17.3	16.4
Не відповіли	0.6	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.1	0.0	0.0	0.1
«Індекс Дестабілізаційності Протестного Потенціалу» (ДПП)*	3.2	3.0	4.2	3.7	3.0	2.6	4.6	3.7	3.8	4.2

* 1988 року нами була розроблена методика вимірювання рівня соціальної напруженості, основним показником якої виступає «Індекс Дестабілізаційності Протестного Потенціалу» (ДПП). Основою обчислення ДПП слугують результати експертних оцінок (100 експертів) різних форм соціального протесту з огляду на міру їх дестабілізаційності. Отримані коефіцієнти дестабілізаційності співвідносяться із питомою вагою громадян, готових взяти участь у тій чи тій формі протесту. Дослідження засвідчили, що значення індексу дестабілізаційності, яке перевищує «критичну точку» 4.4 бала, сполучене із масовими акціями протесту.

с7. Що, на Вашу думку, краще — терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій	43.8	34.6	29.4	36.1	34.0	34.2	35.2	35.1	37.0	36.6
2. Важко сказати	31.0	33.3	32.0	33.4	24.2	22.6	19.3	22.6	21.9	23.2
3. Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	22.7	32.1	38.5	30.6	41.5	42.1	45.4	42.3	40.8	39.8
Не відповіли	2.4	0.0	0.1	0.0	0.3	1.2	0.2	0.1	0.2	0.4

с8. Чи варто було скасовувати смертну кару в Україні?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Так, варто	14.4	14.6	19.4	20.3	23.5	21.7
2. Важко сказати	18.7	22.2	23.7	24.9	25.1	28.1
3. Ні, не варто	66.8	61.7	56.8	54.5	51.1	49.8
Не відповіли	0.1	1.4	0.1	0.3	0.2	0.3

D. Суспільна мораль, конфлікти й довіра

Люди висловлюють різні думки щодо життя (як свого особистого, так і життя суспільства). Ми зібрали деякі, найбільш поширені висловлювання людей. Відмітьте, будь-ласка, КОЖНУ думку — ЗГОДНІ Ви з нею чи НІ. *(Намагайтеся уникати відповіді «не знаю»)*

d1.1 Зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно

	1992	2000	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	84.8	80.9	71.9	76.1	79.9	77.1
0. Не згоден	9.4	10.3	18.8	15.9	12.5	13.5
1. Не знаю	5.5	8.5	9.3	7.9	7.4	9.4
Не відповіли	0.3	0.3	0.0	0.0	0.1	0.0

d1.2 Чого сьогодні нам не вистачає, так це справжньої дружби, як було раніше, — на все життя

	1992	2000	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	71.6	64.6	68.2	63.6	67.6	66.6
0. Не згоден	17.5	22.4	21.3	24.5	21.9	21.7
1. Не знаю	10.6	12.7	10.4	11.8	10.3	11.8
Не відповіли	0.3	0.2	0.1	0.0	0.2	0.0

d1.3 За теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити

	1992	2000	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	78.5	78.3	68.4	76.2	75.7	74.0
0. Не згоден	14.8	14.4	23.2	16.6	17.0	18.0
1. Не знаю	6.4	6.9	8.4	7.2	7.1	7.9
Не відповіли	0.3	0.3	0.0	0.1	0.2	0.1

d1.4 Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати

	1992	2000	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	80.3	79.8	67.8	73.9	76.9	73.4
0. Не згоден	14.4	12.7	21.3	17.1	16.5	16.8
1. Не знаю	4.9	7.0	10.7	9.0	6.6	9.7
Не відповіли	0.3	0.4	0.2	0.1	0.1	0.1

d1.5 Багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах

	1992	2000	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	88.1	89.7	79.3	82.1	85.7	83.8
0. Не згоден	7.7	6.0	13.1	11.1	8.3	8.6
1. Не знаю	3.8	4.3	7.6	6.8	5.9	7.6
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1

d1.6 Проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірить

	1992	2000	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	81.8	87.7	76.3	77.2	78.6	80.6
0. Не згоден	11.5	7.3	16.4	15.8	14.1	11.8
1. Не знаю	6.3	4.8	7.1	6.9	7.2	7.6
Не відповіли	0.3	0.2	0.2	0.0	0.1	0.1

d1.7 Я часто не розумію, що до чого; почуваю себе ніяково

	1992	2000	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	49.0	51.8	43.6	45.4	49.1	45.7
0. Не згоден	39.8	34.3	41.3	42.8	39.3	40.5
1. Не знаю	10.7	13.6	14.8	11.6	11.4	13.7
Не відповіли	0.5	0.3	0.3	0.3	0.2	0.1

d1.8 Раніше люди краще себе почували, бо кожен знав, як вчинити правильно

	1992	2000	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	66.3	71.9	60.9	62.1	66.0	65.6
0. Не згоден	21.9	15.8	26.2	25.5	21.9	21.5
1. Не знаю	11.4	12.0	12.8	12.4	11.9	12.8
Не відповіли	0.3	0.2	0.1	0.0	0.2	0.1

d1.9 Мені здається, інші краще за мене розбираються, що правильно, а що — ні

	1992	2000	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	37.0	35.4	33.5	29.7	32.9	29.4
0. Не згоден	44.1	42.0	47.7	52.6	49.6	53.4
1. Не знаю	18.6	22.5	18.6	17.8	17.3	16.9
Не відповіли	0.4	0.1	0.2	0.0	0.2	0.2

d2.4 Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії

	1992	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	52.3	40.5	42.0	49.3	58.7	59.6	65.7	62.4	63.5
0. Не згоден	30.3	17.0	17.2	14.5	21.4	22.1	18.7	20.8	19.6
1. Не знаю	16.9	41.7	40.8	36.1	19.8	18.2	15.6	16.7	16.8
Не відповіли	0.6	0.8	0.0	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1

d3.1 Потрібно дуже багато доказів, щоб переконати людей в якій-небудь істині

	1992	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	65.8	68.7	68.3	68.4	66.9
0. Не згоден	21.2	16.2	17.9	17.9	17.6
1. Не знаю	12.6	15.1	13.8	13.5	15.3
Не відповіли	0.4	0.0	0.0	0.2	0.2

d3.2 Я думаю, що більшість людей спроможна збрехати, щоб просунутися по службі

	1992	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	68.0	77.1	76.9	77.1	75.2
0. Не згоден	20.3	10.6	11.6	12.0	11.6
1. Не знаю	11.2	12.1	11.6	10.8	13.2
Не відповіли	0.5	0.3	0.0	0.1	0.1

d3.3 Більшість людей чесні лише тому, що бояться, що їх викриють на брехні

	1992	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	42.8	45.9	45.0	47.5	43.6
0. Не згоден	42.8	35.0	36.9	35.3	36.6
1. Не знаю	14.0	19.0	18.1	17.1	19.8
Не відповіли	0.4	0.1	0.0	0.1	0.1

d3.4 Я вважаю, що більшість людей спроможна піти на нечесний вчинок заради вигоди

	1992	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	58.5	64.6	67.3	67.9	69.0
0. Не згоден	28.6	20.4	18.7	18.5	17.3
1. Не знаю	12.4	14.9	13.9	13.4	13.7
Не відповіли	0.5	0.1	0.0	0.2	0.1

d3.5 Нікому не довіряти — найбезпечніше

	1992	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	46.7	50.2	47.5	51.5	49.6
0. Не згоден	40.5	34.6	36.8	34.7	36.0
1. Не знаю	12.3	14.9	15.7	13.4	14.1
Не відповіли	0.6	0.3	0.0	0.3	0.3

d3.6 Думаю, що майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей

	1992	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	60.3	64.3	64.1	65.2	68.1
0. Не згоден	28.3	21.4	21.6	21.2	18.8
1. Не знаю	11.0	14.2	14.4	13.3	13.1
Не відповіли	0.5	0.0	0.0	0.3	0.1

d3.7 Більшість людей в душі не люблять обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим

	1992	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	53.2	55.6	57.7	59.4	56.1
0. Не згоден	34.0	28.3	26.3	26.2	28.3
1. Не знаю	12.4	16.2	16.1	14.4	15.5
Не відповіли	0.4	0.0	0.0	0.1	0.1

d4 Жінки не мають обіймати керівних посад

	1992	2000	2004	2005	2006	2008	2010
2. Згоден	34.8	16.6	13.0	13.9	15.1	19.1	18.4
0. Не згоден	50.1	70.2	75.7	75.7	72.0	70.3	69.1
1. Не знаю	14.3	13.2	11.2	10.4	12.9	10.5	12.5
Не відповіли	0.8	0.1	0.1	0.0	0.0	0.1	0.0

Індекс аномійної деморалізованості*: Шкала: 0–18 балів

	1992	2000	2005	2006	2008	2010
Середній бал	13.6	13.8	12.4	12.7	13.1	12.9

* Індекс аномійної деморалізованості Л.Сроула (шкала апробована для застосування у масових опитуваннях в Україні Н.В.Паніною у 1990 р.). Значення індексу від 9 до 12 балів – підвищений рівень аномійної деморалізованості. Значення індексу вище 12 балів – високий рівень аномійної деморалізованості.

d5. Чи були у Вас упродовж останнього місяця які-небудь конфлікти, що вивели Вас з душевної рівноваги? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. На вулиці, в транспорті	19.2	9.2	10.0	8.9	13.4	11.9	14.8	12.9
2. В магазині, в установах побутових послуг	19.2	5.5	6.4	5.4	9.9	8.1	10.1	9.2
3. З чиновниками державних установ	8.6	7.4	8.8	9.3	8.8	5.7	7.9	5.3
4. З керівництвом свого підприємства (установи)	12.9	9.7	8.4	6.4	8.1	6.8	6.6	6.6
5. З колегами по роботі	14.3	6.8	7.9	7.7	8.2	8.6	8.7	8.1
6. З представниками правоохоронних органів	2.4	4.0	3.2	3.3	3.1	2.1	3.2	2.9
7. З приїжджими з інших країн	1.9	0.8	0.7	0.1	0.9	0.3	0.6	0.4
8. З людьми інших політичних переконань	3.5	2.2	2.5	1.4	6.4	6.1	3.6	4.4
9. З людьми, які ображають чужу національну гідність	3.0	1.1	3.0	2.1	2.9	2.5	3.2	2.6
10. З батьками	12.3	9.0	5.4	4.8	5.7	6.2	6.0	6.1
11. З дітьми	15.2	11.7	6.8	7.1	9.0	9.3	9.4	8.3
12. З дружиною / чоловіком	21.4	14.4	10.5	10.3	10.2	11.1	10.3	11.3
13. З іншими родичами	7.3	6.4	4.2	3.4	5.9	4.9	4.8	6.4
14. З друзями	6.8	5.9	3.3	3.4	4.2	4.2	4.1	5.8
15. Інші	0.8	1.7	1.1	1.1	1.9	1.8	1.3	1.2
16. Не було ніяких конфліктів	27.1	48.4	51.5	53.3	47.1	50.6	50.8	50.4
Не відповіли	0.3	0.0	0.2	0.0	0.0	0.1	0.0	0.2

d6. Який рівень Вашої довіри...? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)**d6.1 Який рівень Вашої довіри... Сім'ї та родичам?**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	1.3	1.9	1.5	1.5	1.1	1.9	0.9	1.1	0.4	0.6
2. Переважно не довіряю	2.3	1.2	2.2	1.1	1.6	2.8	1.3	1.4	1.2	1.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	6.9	5.1	5.9	4.3	5.3	4.6	4.2	4.2	2.5	3.2
4. Переважно довіряю	27.5	21.8	24.1	26.2	28.0	30.2	34.8	33.7	30.9	30.6
5. Цілком довіряю	59.4	70.0	65.6	66.5	63.9	60.4	58.7	59.6	64.9	64.4
Не відповіли	2.5	0.0	0.7	0.3	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	4.5	4.6	4.5	4.6	4.5	4.4	4.5	4.5	4.6	4.6

d6.2 Який рівень Вашої довіри... Співвітчизникам?

	1994	1996	1998	2000	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	5.9	7.6	7.6	7.1	5.1	2.6	2.9	3.9	3.0
2. Переважно не довіряю	12.8	10.7	12.3	13.3	12.9	9.5	8.3	9.6	10.7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	46.5	48.1	44.8	48.6	42.3	38.7	41.9	37.4	40.6
4. Переважно довіряю	23.0	23.1	23.1	22.8	32.8	42.3	39.8	41.2	38.5
5. Цілком довіряю	7.2	10.6	10.4	7.3	6.7	6.8	6.9	7.6	7.0
Не відповіли	4.5	0.0	1.8	0.9	0.2	0.2	0.2	0.2	0.3
<i>Середній бал</i>	3.1	3.2	3.2	3.1	3.2	3.4	3.4	3.4	3.4

d6.3 Який рівень Вашої довіри... Сусідам?

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	7.0	8.8	8.5	8.7	5.8	5.7	5.6	4.8
2. Переважно не довіряю	13.3	12.7	15.1	12.8	14.3	12.9	14.6	14.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.9	35.2	34.9	38.9	27.9	29.6	25.1	27.1
4. Переважно довіряю	28.2	28.3	28.3	29.3	43.3	44.6	46.5	45.5
5. Цілком довіряю	12.5	15.1	12.2	9.3	8.6	7.2	8.2	8.6
Не відповіли	3.2	0.0	0.9	0.9	0.2	0.1	0.1	0.0
<i>Середній бал</i>	<i>3.3</i>	<i>3.3</i>	<i>3.2</i>	<i>3.2</i>	<i>3.3</i>	<i>3.3</i>	<i>3.4</i>	<i>3.4</i>

d6.4 Який рівень Вашої довіри... Колегам?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	5.4	6.4	6.5	6.2	4.3	4.4	3.2	3.6	3.1	2.9
2. Переважно не довіряю	10.1	9.2	10.3	11.4	9.3	11.6	9.7	9.3	9.8	8.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	40.3	42.4	39.8	42.7	33.7	36.3	32.1	34.9	31.5	36.5
4. Переважно довіряю	29.7	29.7	32.3	30.3	40.2	39.9	46.2	46.1	46.6	44.7
5. Цілком довіряю	7.8	12.2	9.3	7.8	11.3	7.2	7.7	5.9	8.1	7.1
Не відповіли	6.8	0.0	1.8	1.7	1.1	0.6	1.1	0.3	0.8	0.5
<i>Середній бал</i>	<i>3.3</i>	<i>3.3</i>	<i>3.3</i>	<i>3.2</i>	<i>3.5</i>	<i>3.3</i>	<i>3.5</i>	<i>3.4</i>	<i>3.5</i>	<i>3.5</i>

d6.5 Який рівень Вашої довіри... Церкві та духовенству?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	13.6	18.1	16.4	15.2	11.0	10.6	9.1	8.5	7.4	6.5
2. Переважно не довіряю	13.7	13.6	15.7	14.5	12.8	12.5	9.4	11.2	10.4	10.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	32.8	33.3	32.7	30.9	33.0	32.7	28.8	30.6	26.3	26.7
4. Переважно довіряю	18.9	17.6	19.3	20.6	25.4	28.9	32.1	35.2	35.4	36.9
5. Цілком довіряю	16.7	17.4	14.6	18.0	17.4	15.1	20.4	14.3	20.2	19.4
Не відповіли	4.3	0.0	1.3	0.8	0.4	0.3	0.2	0.2	0.4	0.3
<i>Середній бал</i>	<i>3.1</i>	<i>3.0</i>	<i>3.0</i>	<i>3.1</i>	<i>3.3</i>	<i>3.3</i>	<i>3.5</i>	<i>3.4</i>	<i>3.5</i>	<i>3.5</i>

d6.6 Який рівень Вашої довіри... Астрологам?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	23.5	30.3	27.0	25.8	26.0	29.5	26.2	23.6	26.0	26.8
2. Переважно не довіряю	21.2	19.2	24.4	25.1	25.4	24.3	27.9	29.1	28.4	28.9
3. Важко сказати, довіряю чи ні	34.3	33.7	32.3	32.6	32.0	32.3	30.6	32.3	28.4	28.4
4. Переважно довіряю	13.4	11.3	11.5	13.0	13.4	11.2	12.8	12.9	14.8	14.1
5. Цілком довіряю	3.5	5.6	3.0	2.7	2.7	2.4	2.2	2.1	2.1	1.6
Не відповіли	4.0	0.0	1.9	0.8	0.6	0.4	0.2	0.1	0.4	0.2
<i>Середній бал</i>	2.5	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4

d6.7 Який рівень Вашої довіри... Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	13.8	19.2	12.7	10.4	10.3	10.5	8.6	9.9	12.5	10.0
2. Переважно не довіряю	22.8	20.1	19.2	20.8	20.3	24.3	22.2	22.8	24.0	23.4
3. Важко сказати, довіряю чи ні	39.7	39.2	40.7	39.4	39.2	37.0	33.6	35.8	30.3	35.9
4. Переважно довіряю	17.2	17.6	21.5	25.1	25.8	24.4	31.9	29.1	29.9	29.0
5. Цілком довіряю	2.7	4.0	4.7	3.8	3.6	3.5	3.6	2.3	3.1	1.7
Не відповіли	3.8	0.0	1.2	0.6	0.8	0.3	0.2	0.0	0.2	0.0
<i>Середній бал</i>	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0	2.9	2.9	2.9

d6.8 Який рівень Вашої довіри... Податковій інспекції?

	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	25.4	19.9	18.8	17.3	21.2
2. Переважно не довіряю	28.2	29.1	29.8	27.8	28.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.6	40.9	39.0	41.6	41.2
4. Переважно довіряю	8.3	8.4	10.6	11.8	8.7
5. Цілком довіряю	2.2	1.4	1.7	1.3	0.7
Не відповіли	0.3	0.3	0.1	0.2	0.2
<i>Середній бал</i>	<i>2.3</i>	<i>2.4</i>	<i>2.5</i>	<i>2.5</i>	<i>2.4</i>

d6.9 Який рівень Вашої довіри... Міліції?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	27.9	34.7	33.3	28.6	31.2	27.9	22.2	22.6	22.8	26.3
2. Переважно не довіряю	29.2	24.7	27.2	28.2	26.7	30.1	32.4	31.7	32.8	32.4
3. Важко сказати, довіряю чи ні	26.3	26.7	26.2	30.2	28.6	27.7	32.9	32.4	30.6	27.7
4. Переважно довіряю	10.0	10.0	9.2	9.8	10.6	11.4	10.9	11.5	12.4	12.4
5. Цілком довіряю	2.8	3.8	3.3	2.6	2.6	2.8	1.4	1.8	1.2	1.1
Не відповіли	3.8	0.0	0.9	0.6	0.2	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.3</i>	<i>2.2</i>	<i>2.2</i>	<i>2.3</i>	<i>2.3</i>	<i>2.3</i>	<i>2.4</i>	<i>2.4</i>	<i>2.4</i>	<i>2.3</i>

d6.10 Який рівень Вашої довіри... Прокуратурі?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	27.7	25.4	21.4	21.2	21.7	26.9
2. Переважно не довіряю	26.5	26.9	29.6	29.3	31.4	29.5
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.3	32.7	36.6	37.4	35.3	32.5
4. Переважно довіряю	9.8	11.9	11.2	10.7	10.2	10.2
5. Цілком довіряю	2.4	2.8	1.1	1.4	1.3	0.8
Не відповіли	0.3	0.2	0.2	0.0	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.3</i>	<i>2.4</i>	<i>2.4</i>	<i>2.4</i>	<i>2.4</i>	<i>2.3</i>

d6.11 Який рівень Вашої довіри... Судам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	27.4	25.2	21.0	20.9	22.5	27.6
2. Переважно не довіряю	27.0	26.3	29.3	29.1	31.9	29.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.0	32.8	35.2	36.3	33.2	31.6
4. Переважно довіряю	9.6	12.5	12.6	12.0	10.5	10.4
5. Цілком довіряю	2.6	3.1	1.6	1.7	1.7	1.2
Не відповіли	0.4	0.2	0.4	0.1	0.1	0.0
<i>Середній бал</i>	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3

d6.12 Який рівень Вашої довіри... Президентів?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
	Л.Кравчук	Л.Кучма				В.Ющенко			В. Янукович	
1. Зовсім не довіряю	32.2	29.4	38.5	24.4	34.5	30.2	8.3	19.9	23.3	14.6
2. Переважно не довіряю	20.6	16.5	22.3	18.7	24.7	27.9	11.4	21.1	26.5	18.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	27.1	30.7	28.7	29.6	27.4	26.7	30.9	29.4	26.8	36.3
4. Переважно довіряю	11.6	16.3	7.0	20.3	10.2	12.6	32.7	23.9	19.7	24.5
5. Цілком довіряю	4.5	7.1	2.7	6.6	2.9	2.4	16.5	5.6	3.6	6.3
Не відповіли	3.9	0.0	0.8	0.4	0.3	0.2	0.1	0.1	0.2	0.1
<i>Середній бал</i>	2.3	2.6	2.1	2.7	2.2	2.3	3.4	2.7	2.5	2.9

d6.13 Який рівень Вашої довіри... Верховній Раді?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	29.1	39.7	38.3	36.8	34.3	28.9	10.9	18.7	25.0	22.3
2. Переважно не довіряю	22.1	22.3	26.7	25.2	30.8	34.2	17.8	30.9	33.9	28.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.2	29.3	26.8	30.3	27.4	27.7	42.5	35.3	28.7	35.3
4. Переважно довіряю	7.4	6.7	5.7	5.7	6.1	7.9	24.4	13.6	11.0	12.8
5. Цілком довіряю	2.3	2.0	1.6	1.4	1.3	1.2	4.1	1.6	1.2	1.4
Не відповіли	3.8	0.0	0.8	0.6	0.2	0.2	0.2	0.0	0.2	0.1
<i>Середній бал</i>	2.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.2	2.9	2.5	2.3	2.4

d6.14 Який рівень Вашої довіри... Уряду?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	28.2	32.1	36.2	27.1	30.1	25.6	10.1	18.8	25.6	18.8
2. Переважно не довіряю	22.6	22.2	25.4	22.3	28.7	32.1	15.0	29.2	28.1	24.7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.8	32.8	29.9	36.2	31.4	30.9	37.8	36.4	27.7	36.7
4. Переважно довіряю	8.6	9.4	6.0	11.2	8.1	9.6	28.7	13.6	15.4	17.2
5. Цілком довіряю	2.8	3.6	1.6	2.5	1.5	1.6	7.9	2.1	3.1	2.4
Не відповіли	4.0	0.0	0.9	0.6	0.3	0.3	0.4	0.1	0.2	0.2
<i>Середній бал</i>	2.3	2.3	2.1	2.4	2.2	2.3	3.1	2.5	2.4	2.6

d6.15 Який рівень Вашої довіри... Місцевим органам влади?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	27.2	22.0	15.3	19.2	20.8	19.9
2. Переважно не довіряю	27.6	28.9	26.2	29.6	29.9	28.5
3. Важко сказати, довіряю чи ні	30.6	32.1	38.3	34.2	28.2	33.7
4. Переважно довіряю	12.3	14.8	17.8	15.4	19.4	16.8
5. Цілком довіряю	2.0	1.8	2.3	1.6	1.5	1.1
Не відповіли	0.3	0.4	0.2	0.1	0.2	0.1
<i>Середній бал</i>	2.3	2.5	2.7	2.5	2.5	2.5

d6.16 Який рівень Вашої довіри... Армії?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	11.8	15.4	15.6	12.9	12.5	10.2	8.5	10.7	11.6	12.2
2. Переважно не довіряю	12.3	11.8	14.5	12.9	12.4	15.9	15.7	16.2	17.5	16.8
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.9	35.7	36.5	39.1	36.1	39.0	39.8	41.5	38.1	36.8
4. Переважно довіряю	26.4	23.9	23.6	24.6	29.1	27.5	28.7	25.3	28.2	29.1
5. Цілком довіряю	11.7	13.2	8.8	9.9	9.6	7.2	7.2	6.2	4.4	5.1
Не відповіли	4.0	0.0	0.9	0.6	0.3	0.2	0.2	0.1	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	3.2	3.1	3.0	3.1	3.1	3.1	3.1	3.0	3.0	3.0

d6.17 Який рівень Вашої довіри... Профспілкам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	23.9	20.2	14.3	18.7	19.3	20.1
2. Переважно не довіряю	18.5	21.4	22.4	21.7	23.7	23.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	40.0	40.8	43.7	43.9	39.9	40.5
4. Переважно довіряю	13.9	14.3	17.6	13.6	15.4	14.4
5. Цілком довіряю	3.4	2.8	1.8	2.1	1.6	1.4
Не відповіли	0.4	0.5	0.2	0.2	0.3	0.3
<i>Середній бал</i>	2.5	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5

d6.18 Який рівень Вашої довіри... Політичним партіям?

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	41.3	34.8	36.1	34.1	28.0	18.3	22.2	28.0	28.7
2. Переважно не довіряю	22.2	27.1	27.0	27.6	31.9	28.9	31.3	32.9	31.7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.3	34.0	32.7	30.6	31.2	42.2	36.6	29.4	31.8
4. Переважно довіряю	2.2	2.4	3.1	6.2	7.6	9.3	8.6	8.8	6.9
5. Цілком довіряю	1.1	0.8	0.7	1.1	0.9	1.1	1.2	0.7	0.8
Не відповіли	0.0	0.9	0.5	0.6	0.4	0.2	0.1	0.1	0.2
<i>Середній бал</i>	2.0	2.1	2.1	2.1	2.2	2.5	2.4	2.2	2.2

d6.19 Який рівень Вашої довіри... Комуністичній партії?

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	35.7	43.3	32.7	40.6	30.9	34.3	35.4	35.6
2. Переважно не довіряю	20.1	17.8	19.7	18.3	25.6	25.7	24.6	24.9
3. Важко сказати, довіряю чи ні	26.1	26.3	26.1	23.6	30.7	27.8	26.0	27.5
4. Переважно довіряю	7.9	6.8	11.4	10.0	9.9	8.9	10.5	9.2
5. Цілком довіряю	6.5	5.8	9.3	6.9	2.4	3.2	3.0	2.7
Не відповіли	3.7	0.0	0.8	0.5	0.5	0.1	0.5	0.2
<i>Середній бал</i>	2.3	2.1	2.4	2.2	2.3	2.2	2.2	2.2

d6.20 Який рівень Вашої довіри... Керівникам державних підприємств?

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	20.5	29.1	28.3	24.3	13.3	13.6	15.2	17.1
2. Переважно не довіряю	21.6	21.9	23.8	22.5	26.1	23.5	24.8	24.9
3. Важко сказати, довіряю чи ні	39.8	36.9	37.6	40.2	44.0	44.6	41.5	43.6
4. Переважно довіряю	11.9	9.7	7.2	10.3	14.8	16.9	17.2	13.7
5. Цілком довіряю	2.0	2.5	2.2	2.1	1.5	1.4	1.1	0.7
Не відповіли	4.2	0.0	0.9	0.6	0.3	0.1	0.2	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.5</i>	<i>2.3</i>	<i>2.3</i>	<i>2.4</i>	<i>2.6</i>	<i>2.7</i>	<i>2.6</i>	<i>2.6</i>

d6.21 Який рівень Вашої довіри... Приватним підприємцям?

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	24.3	29.3	28.2	23.6	15.1	15.1	14.8	17.4
2. Переважно не довіряю	21.1	18.0	20.6	22.3	25.8	24.7	25.8	23.8
3. Важко сказати, довіряю чи ні	36.6	39.4	36.3	36.7	42.6	41.9	39.8	42.7
4. Переважно довіряю	11.9	10.4	12.1	14.4	15.2	16.8	18.1	15.1
5. Цілком довіряю	1.9	2.9	1.8	2.2	1.1	1.4	1.3	0.8
Не відповіли	4.2	0.0	1.0	0.8	0.2	0.1	0.2	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.4</i>	<i>2.4</i>	<i>2.4</i>	<i>2.5</i>	<i>2.6</i>	<i>2.6</i>	<i>2.7</i>	<i>2.6</i>

d6.22 Який рівень Вашої довіри... Банкам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	38.5	32.2	21.0	19.3	18.2	35.3
2. Переважно не довіряю	23.6	24.0	27.5	27.3	28.7	31.8
3. Важко сказати, довіряю чи ні	28.4	28.5	32.3	33.3	31.7	22.6
4. Переважно довіряю	8.1	13.2	17.7	18.3	19.2	9.2
5. Цілком довіряю	1.3	2.0	1.3	1.6	1.8	0.8
Не відповіли	0.2	0.2	0.2	0.2	0.5	0.2
<i>Середній бал</i>	<i>2.1</i>	<i>2.3</i>	<i>2.5</i>	<i>2.6</i>	<i>2.6</i>	<i>2.1</i>

d6.23 Який рівень Вашої довіри... Страховим компаніям?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	45.3	38.3	31.9	29.8	25.7	37.8
2. Переважно не довіряю	23.1	26.8	30.6	31.7	30.3	30.4
3. Важко сказати, довіряю чи ні	24.6	26.1	27.1	29.7	31.9	24.1
4. Переважно довіряю	5.3	6.9	9.2	7.8	10.5	6.5
5. Цілком довіряю	1.5	1.7	0.8	0.9	1.3	1.1
Не відповіли	0.2	0.2	0.3	0.1	0.3	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>1.9</i>	<i>2.1</i>	<i>2.2</i>	<i>2.2</i>	<i>2.3</i>	<i>2.0</i>

d6.24 Який рівень Вашої довіри... Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням?

	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	27.3	22.7	23.2	19.3	22.2
2. Переважно не довіряю	22.5	25.7	26.8	23.7	25.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	34.9	37.8	37.8	40.6	36.9
4. Переважно довіряю	12.2	12.0	10.3	15.0	13.7
5. Цілком довіряю	3.0	1.5	1.9	1.3	1.8
Не відповіли	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.4</i>	<i>2.4</i>	<i>2.4</i>	<i>2.6</i>	<i>2.5</i>

Зведена таблиця (d6.1-d6.24). ІНДЕКС ДОВІРИ (Середній бал: шкала 1–5 балів)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Сім'ї та родичам	4.5	4.6	4.5	4.6	4.5	4.4	4.5	4.5	4.6	4.6
Співвітчизникам	3.1	3.2	3.2	3.1	—	3.2	3.4	3.4	3.4	3.4
Сусідам	3.3	3.3	3.2	3.2	—	—	3.3	3.3	3.4	3.4
Колегам	3.3	3.3	3.3	3.2	3.5	3.3	3.5	3.4	3.5	3.5
Церкві та духовенству	3.1	3.0	3.0	3.1	3.3	3.3	3.5	3.4	3.5	3.5
Астрологам	2.5	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0	2.9	2.9	2.9
Податковій інспекції	—	—	—	—	—	2.3	2.4	2.5	2.5	2.4
Міліції	2.3	2.2	2.2	2.3	2.3	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3
Прокуратурі	—	—	—	—	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3
Судам	—	—	—	—	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3
Президенту	2.3	2.6	2.1	2.7	2.2	2.3	3.4	2.7	2.5	2.9
Верховній Раді	2.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.2	2.9	2.5	2.3	2.4
Уряду	2.3	2.3	2.1	2.4	2.2	2.3	3.1	2.5	2.4	2.6
Місцевим органам влади	—	—	—	—	2.3	2.5	2.7	2.5	2.5	2.5
Армії	3.2	3.1	3.0	3.1	3.1	3.1	3.1	3.0	3.0	3.0
Профспілкам	—	—	—	—	2.5	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5
Політичним партіям	—	2.0	2.1	2.1	2.1	2.2	2.5	2.4	2.2	2.2
Комуністичній партії	2.3	2.1	2.4	2.2	—	—	2.3	2.2	2.2	2.2
Керівникам державних підприємств	2.5	2.3	2.3	2.4	—	—	2.6	2.7	2.6	2.6
Приватним підприємцям	2.4	2.4	2.4	2.5	—	—	2.6	2.6	2.7	2.6
Банкам	—	—	—	—	2.1	2.3	2.5	2.6	2.6	2.1
Страховим компаніям	—	—	—	—	1.9	2.1	2.2	2.2	2.3	2.0
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	—	—	—	—	—	2.4	2.4	2.4	2.6	2.5

Е. Міжнаціональні відносини і мова спілкування

Чи доводилось Вам за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо людей таких національностей?

е1. Чи доводилось Вам за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо... Українців?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Так	6.8	9.2	9.6	8.4	7.1	6.4	7.2	6.9	7.1	7.8
2. Ні	88.1	90.4	89.6	91.0	92.6	93.2	92.7	93.1	92.6	92.1
Не відповіли	5.1	0.4	0.9	0.6	0.4	0.4	0.2	0.1	0.4	0.2

е2. Чи доводилось Вам за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо... Росіян?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Так	8.6	9.3	8.8	5.7	5.8	4.4	6.1	7.1	8.8	4.3
2. Ні	85.7	90.1	90.2	93.6	93.6	95.2	93.8	92.8	90.6	95.5
Не відповіли	5.7	0.6	1.0	0.6	0.6	0.3	0.2	0.1	0.3	0.2

е3. Чи доводилось Вам за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо... Євреїв?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Так	7.2	6.8	5.2	4.7	4.1	3.3	3.2	3.9	3.8	4.6
2. Ні	86.0	92.7	93.4	94.8	95.2	96.3	96.6	96.0	95.7	95.2
Не відповіли	6.8	0.5	1.4	0.6	0.7	0.4	0.2	0.1	0.5	0.2

е4. Чи доводилось Вам за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо... Інших національностей?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Так	4.5	6.2	5.9	5.2	2.7	2.4	3.0	2.8	2.3	2.9
2. Ні	83.5	92.2	91.5	90.4	80.4	83.2	46.9	91.6	60.8	31.5
Не відповіли	12.0	1.6	2.6	4.3	16.9	14.4	50.1	0.1	36.9	65.6

е5. Стосовно кожної з національностей, наведених нижче, виберіть ОДНЕ з положень, НАЙБІЛЬШ БЛИЗЬКЕ особисто ВАМ, на яке б Ви допустили представників цієї національності. (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

е5.1 Я згоден допустити... Азербайджанців

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	1.2	0.9	1.7	1.2	1.3	1.5
2. Близьких друзів	3.6	2.6	2.7	2.3	3.4	2.5
3. Сусідів	4.1	4.2	5.6	4.3	4.6	5.4
4. Колег по роботі	3.5	2.6	3.0	3.1	2.3	2.6
5. Мешканців України	9.7	13.1	12.4	9.6	12.6	11.8
6. Відвідувачів України	41.8	45.4	47.8	53.2	51.7	52.7
7. Взагалі не допускав би в Україну	32.9	29.8	26.3	26.1	23.3	22.7
Не відповіли	3.2	1.4	0.6	0.2	0.8	0.9
<i>Середній бал</i>	5.8	5.8	5.7	5.8	5.7	5.7

е5.2 Я згоден допустити... Американців

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	10.4	9.3	9.9	9.7	7.1	3.1	1.9	2.6	1.3	2.1	1.8
2. Близьких друзів	12.4	11.2	11.7	9.3	10.7	5.6	5.3	5.7	3.7	4.1	4.6
3. Сусідів	8.1	7.0	5.3	6.7	6.6	3.9	3.2	4.4	2.7	3.7	3.4
4. Колег по роботі	14.7	5.6	7.3	6.1	7.1	9.4	5.7	7.8	6.2	5.1	7.1
5. Мешканців України	9.7	14.1	14.4	13.8	11.5	8.6	8.9	8.4	8.3	8.8	7.9
6. Відвідувачів України	35.9	34.0	40.9	41.5	46.9	49.4	58.2	56.8	61.0	59.5	63.8
7. Взагалі не допускав би в Україну	4.1	3.7	6.1	7.7	7.3	17.2	15.1	13.9	16.6	16.1	10.4
Не відповіли	4.7	15.2	4.3	5.1	2.7	2.8	1.6	0.6	0.3	0.6	0.9
<i>Середній бал</i>	4.3	4.4	4.6	4.7	4.8	5.4	5.5	5.4	5.7	5.6	5.5

е5.3 Я згоден допустити... Арабів

	1992	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	3.1	0.8	0.4	0.9	1.3	0.5	0.7
2. Близьких друзів	5.5	1.9	1.5	1.6	3.7	1.6	1.6
3. Сусідів	5.1	1.8	2.6	2.3	2.7	1.6	1.5
4. Колег по роботі	6.4	2.8	1.6	2.3	6.2	1.6	2.4
5. Мешканців України	10.4	6.0	6.1	6.4	8.3	6.2	5.1
6. Відвідувачів України	48.3	42.6	54.3	55.3	61.0	59.6	60.6
7. Взагалі не допускав би в Україну	16.0	41.3	31.8	30.9	16.6	28.3	27.4
Не відповіли	5.2	2.7	1.6	0.4	0.3	0.6	0.7
<i>Середній бал</i>	5.1	6.1	6.1	6.0	6.1	6.1	6.0

е5.4 Я згоден допустити... Афганців

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	0.9	0.4	0.9	0.5	0.8	0.7
2. Близьких друзів	1.7	1.1	1.3	1.1	1.6	1.3
3. Сусідів	1.8	1.8	2.2	1.5	2.1	2.0
4. Колег по роботі	1.5	1.3	1.9	1.5	1.1	1.3
5. Мешканців України	6.4	7.3	6.4	6.3	5.6	5.8
6. Відвідувачів України	37.3	47.7	50.2	54.7	54.7	53.9
7. Взагалі не допускав би в Україну	47.6	38.8	36.5	34.2	33.5	34.1
Не відповіли	2.7	1.6	0.8	0.3	0.6	0.9
<i>Середній бал</i>	<i>6.2</i>	<i>6.2</i>	<i>6.1</i>	<i>6.1</i>	<i>6.1</i>	<i>6.1</i>

е5.5 Я згоден допустити... Білорусів

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	27.1	32.4	36.1	39.3	32.7	10.5	8.8	9.8	9.8	9.1	9.4
2. Близьких друзів	25.7	18.8	22.1	20.4	23.4	13.0	14.2	16.8	16.7	17.7	15.5
3. Сусідів	13.8	9.7	12.6	12.4	14.5	14.3	18.1	18.9	16.8	19.1	18.4
4. Колег по роботі	3.9	2.8	3.6	4.0	4.1	6.2	5.6	6.1	5.2	7.2	6.7
5. Мешканців України	12.2	12.0	13.0	10.1	9.7	21.5	25.8	22.3	19.1	21.5	21.9
6. Відвідувачів України	11.0	8.5	7.0	7.7	11.7	25.5	21.8	22.9	28.2	21.5	24.4
7. Взагалі не допускав би в Україну	1.2	1.5	1.3	1.5	1.9	6.4	4.1	2.8	4.0	3.0	3.1
Не відповіли	5.1	14.3	4.3	4.6	2.0	2.7	1.7	0.6	0.2	0.9	0.6
<i>Середній бал</i>	<i>2.9</i>	<i>2.7</i>	<i>2.6</i>	<i>2.5</i>	<i>2.8</i>	<i>4.2</i>	<i>4.1</i>	<i>3.9</i>	<i>4.1</i>	<i>3.9</i>	<i>4.0</i>

е5.6 Я згоден допустити... Угорців

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	8.7	7.4	8.2	7.2	5.2	2.2	1.7	2.4	1.8	1.5	2.1
2. Близьких друзів	13.3	9.5	7.7	6.5	6.5	4.3	3.2	5.8	4.2	5.2	4.1
3. Сусідів	16.3	8.1	6.9	7.7	7.6	7.7	8.6	12.9	9.7	13.3	12.8
4. Колег по роботі	5.2	3.0	3.6	3.3	3.3	5.1	4.2	5.4	5.6	6.2	5.1
5. Мешканців України	14.0	18.5	20.7	20.3	16.4	14.3	16.0	15.2	14.2	14.6	15.4
6. Відвідувачів України	33.0	32.1	40.2	41.5	50.2	49.7	55.5	50.9	56.0	51.0	52.1
7. Взагалі не допускав би в Україну	3.9	5.2	7.9	8.1	8.1	13.2	8.7	6.7	8.3	7.3	7.6
Не відповіли	5.6	16.3	4.8	5.3	2.7	3.4	2.2	0.7	0.3	0.8	0.9
<i>Середній бал</i>	4.2	4.6	4.8	4.9	5.1	5.4	5.4	5.1	5.3	5.1	5.2

е5.7 Я згоден допустити... Грузинів

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	3.3	6.6	7.9	7.2	4.4	1.3	0.9	2.2	1.5	1.6	1.1
2. Близьких друзів	7.2	8.0	8.3	6.5	6.2	5.4	4.0	4.4	5.1	4.5	4.4
3. Сусідів	8.8	6.6	5.8	6.3	5.8	9.2	8.8	9.1	7.9	10.1	7.0
4. Колег по роботі	4.4	3.5	3.6	2.8	2.2	5.6	3.8	4.3	3.7	5.0	3.3
5. Мешканців України	14.8	17.0	17.2	17.3	12.0	13.3	16.7	15.1	12.2	15.0	14.1
6. Відвідувачів України	32.1	29.3	36.1	38.8	45.2	40.1	43.9	45.7	51.8	46.5	50.6
7. Взагалі не допускав би в Україну	24.6	13.1	16.7	15.8	21.4	22.1	20.3	18.6	17.6	16.6	18.6
Не відповіли	4.9	15.9	4.5	5.2	2.7	2.9	1.6	0.5	0.3	0.7	1.0
<i>Середній бал</i>	5.3	4.9	5.0	5.1	5.4	5.4	5.5	5.4	5.5	5.4	5.5

е5.8 Я згоден допустити... Євреїв

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	9.2	13.2	14.4	14.3	12.5	2.8	1.9	3.2	1.6	2.2	2.6
2. Близьких друзів	13.1	13.7	15.6	13.6	15.5	7.4	5.8	6.9	5.4	7.0	5.9
3. Сусідів	13.8	12.6	13.5	14.1	14.9	9.8	9.6	10.1	9.9	12.4	9.9
4. Колег по роботі	10.7	6.7	8.6	8.9	9.0	7.3	8.2	7.1	6.8	7.8	6.7
5. Мешканців України	21.9	18.5	23.1	22.7	21.9	21.2	27.9	24.9	21.1	24.0	23.8
6. Відвідувачів України	16.8	13.4	12.1	12.7	16.9	32.1	32.1	35.1	40.9	33.1	37.6
7. Взагалі не допускав би в Україну	9.6	6.5	8.1	8.4	6.7	16.5	12.9	12.3	13.9	12.7	12.7
Не відповіли	4.9	15.4	4.7	5.4	2.5	2.8	1.7	0.6	0.3	0.7	0.8
<i>Середній бал</i>	4.2	3.8	3.8	3.9	3.9	5.0	5.1	5.0	5.2	5.0	5.1

е5.9 Я згоден допустити... Китайців

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	0.7	0.4	1.3	0.6	0.5	0.7
2. Близьких друзів	2.4	1.6	1.7	1.4	1.6	1.3
3. Сусідів	3.2	2.3	2.9	2.2	1.8	2.3
4. Колег по роботі	4.1	2.7	4.4	3.7	3.6	3.8
5. Мешканців України	8.8	8.3	7.4	7.6	7.1	7.1
6. Відвідувачів України	52.5	61.1	62.5	65.0	64.1	64.5
7. Взагалі не допускав би в Україну	25.3	21.9	19.1	19.1	20.4	19.4
Не відповіли	2.9	1.7	0.8	0.3	0.9	0.8
<i>Середній бал</i>	5.9	5.9	5.8	5.9	5.9	5.9

е5.10 Я згоден допустити... Кримських татар

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	3.2	6.3	7.3	7.0	4.8	0.8	1.0	2.2	1.1	0.8	1.9
2. Близьких друзів	5.7	8.5	7.7	6.1	7.0	2.6	1.7	2.3	2.0	3.2	2.3
3. Сусідів	8.3	9.6	8.2	8.9	9.8	5.5	5.2	6.4	5.4	8.3	7.1
4. Колег по роботі	5.0	4.0	3.9	2.8	2.9	2.4	2.5	2.7	3.1	2.2	2.6
5. Мешканців України	29.1	28.9	34.9	35.6	34.6	27.4	37.0	35.2	33.4	34.8	40.3
6. Відвідувачів України	27.0	16.7	17.9	18.8	20.6	32.4	31.4	33.2	34.9	31.4	29.9
7. Взагалі не допускав би в Україну	16.3	9.8	15.4	15.8	17.6	25.8	19.4	17.4	19.9	18.2	15.3
Не відповіли	5.5	16.1	4.6	5.1	2.8	3.1	1.8	0.6	0.3	0.9	0.6
<i>Середній бал</i>	5.1	4.6	4.7	4.8	4.9	5.6	5.5	5.4	5.5	5.4	5.3

е5.11 Я згоден допустити... Молдаван

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	7.3	8.4	7.7	5.6	1.8	1.6	2.7	1.3	1.5	1.7
2. Близьких друзів	8.9	8.7	6.9	6.1	4.2	4.2	4.1	3.4	2.8	2.7
3. Сусідів	8.1	8.1	8.3	8.1	9.4	9.2	12.3	8.1	13.0	12.2
4. Колег по роботі	4.0	3.6	3.5	2.0	4.1	3.6	4.0	4.2	4.6	3.2
5. Мешканців України	20.0	22.1	21.0	17.0	21.8	27.3	25.2	20.9	25.6	24.2
6. Відвідувачів України	29.5	35.4	38.7	47.4	39.3	40.6	40.7	47.6	41.0	43.7
7. Взагалі не допускав би в Україну	6.3	8.9	8.6	11.1	16.3	11.9	10.5	14.3	10.8	11.3
Не відповіли	15.9	4.7	5.2	2.7	2.9	1.7	0.5	0.2	0.7	0.9
<i>Середній бал</i>	4.6	4.7	4.8	5.1	5.3	5.2	5.1	5.4	5.2	5.2

е5.12 Я згоден допустити... Негрів

	1992	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	1.8	0.7	0.6	1.1	0.6	0.5	0.6
2. Близьких друзів	5.4	2.5	1.9	1.4	1.6	1.5	1.7
3. Сусідів	5.0	2.1	2.8	2.7	1.9	1.7	1.9
4. Колег по роботі	6.0	2.6	2.3	2.2	2.7	1.8	1.8
5. Мешканців України	10.0	8.9	8.4	8.6	7.2	8.2	6.8
6. Відвідувачів України	47.9	50.8	60.1	60.1	64.1	63.1	67.2
7. Взагалі не допускав би в Україну	18.9	29.2	22.3	23.3	21.7	22.4	19.3
Не відповіли	4.9	3.2	1.5	0.6	0.2	0.9	0.7
<i>Середній бал</i>	<i>5.5</i>	<i>6.0</i>	<i>5.9</i>	<i>5.9</i>	<i>5.9</i>	<i>6.0</i>	<i>5.9</i>

е5.13 Я згоден допустити... Німців

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	7.9	8.5	9.2	8.7	6.8	2.4	1.7	3.1	2.2	2.4	2.1
2. Близьких друзів	12.2	9.9	10.2	8.6	10.3	5.2	5.4	6.1	4.4	4.4	4.3
3. Сусідів	8.2	7.7	6.1	7.2	7.1	6.1	6.1	7.4	6.1	7.7	6.8
4. Колег по роботі	15.2	6.3	7.8	5.8	7.1	12.0	11.4	13.2	12.0	10.5	10.8
5. Мешканців України	11.3	16.2	17.7	15.4	13.2	12.2	14.5	12.1	10.1	12.9	12.1
6. Відвідувачів України	35.4	31.4	37.2	41.0	44.9	45.4	50.6	49.5	55.7	50.7	55.4
7. Взагалі не допускав би в Україну	4.9	5.0	7.4	8.2	7.9	13.6	8.8	8.1	9.2	10.7	7.8
Не відповіли	4.9	15.1	4.4	5.1	2.7	3.1	1.5	0.7	0.4	0.7	0.8
<i>Середній бал</i>	<i>4.3</i>	<i>4.5</i>	<i>4.6</i>	<i>4.8</i>	<i>4.8</i>	<i>5.2</i>	<i>5.2</i>	<i>5.1</i>	<i>5.3</i>	<i>5.2</i>	<i>5.3</i>

е5.14 Я згоден допустити... Поляків

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	14.6	8.5	9.9	9.4	8.2	3.4	3.2	4.6	3.4	3.5	3.2
2. Близьких друзів	20.9	10.0	9.6	8.7	8.3	6.6	6.4	7.6	6.3	7.4	5.1
3. Сусідів	13.1	9.1	9.4	9.6	9.1	11.2	11.4	14.2	11.0	14.4	12.7
4. Колег по роботі	4.3	3.9	5.1	4.4	4.4	7.1	6.6	7.2	8.9	8.6	8.4
5. Мешканців України	11.8	19.3	21.8	20.9	18.6	15.4	20.2	15.8	15.0	16.9	17.7
6. Відвідувачів України	26.1	27.8	32.6	34.8	42.0	43.6	43.4	44.7	47.4	42.1	46.1
7. Взагалі не допускав би в Україну	4.3	5.7	7.0	7.2	6.8	10.0	7.3	5.3	7.6	6.4	5.9
Не відповіли	5.0	15.8	4.5	5.1	2.5	2.8	1.6	0.7	0.3	0.7	0.9
<i>Середній бал</i>	3.8	4.4	4.5	4.6	4.7	5.0	5.0	4.8	5.0	4.8	5.0

е5.15 Я згоден допустити... Росіян

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	40.6	46.7	55.3	55.9	51.6	27.5	32.3	29.9	29.9	29.9	24.8
2. Близьких друзів	22.8	17.3	18.7	19.1	19.9	16.4	17.5	18.6	19.3	20.2	19.4
3. Сусідів	9.7	4.0	6.7	5.5	6.3	10.0	10.2	13.6	9.8	13.1	13.7
4. Колег по роботі	3.2	1.8	1.9	1.9	2.8	4.7	4.6	5.8	4.7	4.6	4.6
5. Мешканців України	10.2	10.7	7.0	7.8	7.7	20.3	19.7	20.7	16.5	18.1	20.3
6. Відвідувачів України	7.1	4.9	4.6	4.1	7.7	14.4	11.7	10.9	17.1	11.4	13.7
7. Взагалі не допускав би в Україну	1.8	1.8	1.8	1.5	2.0	3.9	2.7	1.9	2.7	2.1	2.9
Не відповіли	4.6	12.9	4.0	4.1	2.0	2.7	1.4	0.4	0.1	0.6	0.6
<i>Середній бал</i>	2.5	2.2	2.0	2.0	2.2	3.3	3.1	3.1	3.2	3.0	3.3

е5.16 Я згоден допустити... Румунів

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	7.3	6.6	7.3	7.0	4.7	1.3	1.4	2.5	1.4	1.7	1.6
2. Близьких друзів	11.4	8.7	7.4	6.5	6.1	4.5	3.7	4.9	4.3	4.3	2.9
3. Сусідів	12.3	7.5	6.7	8.0	7.3	9.0	9.7	12.5	9.2	12.3	10.7
4. Колег по роботі	5.5	3.7	3.3	2.8	2.9	5.2	3.6	5.2	4.9	5.3	4.2
5. Мешканців України	13.5	19.0	20.3	19.9	16.5	12.5	14.7	13.7	13.4	14.8	13.1
6. Відвідувачів України	36.4	32.2	39.5	40.6	50.7	48.6	53.7	52.9	57.3	52.2	57.3
7. Взагалі не допускав би в Україну	8.0	6.4	10.6	10.1	9.0	15.8	11.4	7.7	9.1	8.5	9.2
Не відповіли	4.5	15.9	4.8	5.1	2.7	3.0	1.9	0.6	0.4	0.9	1.1
<i>Середній бал</i>	4.6	4.7	4.9	4.9	5.1	5.4	5.4	5.1	5.3	5.2	5.4

е5.17 Я згоден допустити... Словаків

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	7.8	9.1	8.1	5.4	2.0	1.9	4.0	1.7	2.5	2.1
2. Близьких друзів	8.9	8.6	7.5	8.3	7.3	5.7	7.2	6.8	6.6	4.3
3. Сусідів	8.7	6.7	7.8	7.2	10.6	11.2	12.8	10.6	15.0	12.6
4. Колег по роботі	3.0	3.4	3.4	3.4	5.6	5.2	6.4	5.1	6.9	5.5
5. Мешканців України	18.8	19.8	18.1	15.6	14.2	18.4	15.8	17.2	16.2	16.4
6. Відвідувачів України	32.7	40.9	43.3	50.4	46.0	48.4	48.3	52.2	46.2	51.6
7. Взагалі не допускав би в Україну	4.0	6.9	6.4	6.9	11.3	7.7	4.8	6.2	5.5	6.6
Не відповіли	16.1	4.6	5.4	2.8	3.0	1.6	0.7	0.3	1.2	0.8
<i>Середній бал</i>	4.6	4.7	4.8	5.0	5.1	5.1	4.9	5.1	4.9	5.1

е5.18 Я згоден допустити... Турків

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	5.6	6.3	5.0	3.0	0.7	0.5	1.6	1.9	1.4	1.4
2. Близьких друзів	7.1	5.6	4.8	3.9	2.2	2.1	2.1	1.1	1.9	1.9
3. Сусідів	6.5	4.5	4.8	5.0	3.5	3.6	5.6	3.3	4.0	3.8
4. Колег по роботі	3.7	2.9	2.3	2.0	3.4	1.9	3.7	3.2	2.1	3.7
5. Мешканців України	16.3	16.0	14.9	9.9	8.9	8.7	7.8	8.2	8.1	6.7
6. Відвідувачів України	35.6	43.8	47.2	52.7	50.9	62.0	60.1	63.6	62.6	65.4
7. Взагалі не допускав би в Україну	8.6	16.6	15.9	20.6	27.0	19.6	18.3	18.1	18.2	14.9
Не відповіли	16.5	4.4	5.1	2.8	3.3	1.6	0.8	0.8	1.7	2.1
<i>Середній бал</i>	4.9	5.2	5.3	5.6	5.9	5.9	5.7	5.8	5.8	5.7

е5.19 Я згоден допустити... Українців

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	75.6	65.1	81.1	79.9	75.5	55.0	56.9	60.6	61.9	61.7	62.0
2. Близьких друзів	8.3	6.4	6.9	5.6	9.1	11.0	12.6	10.6	11.3	12.2	8.8
3. Сусідів	2.7	1.7	2.1	2.0	2.5	3.5	5.3	5.0	3.3	3.1	3.3
4. Колег по роботі	1.0	0.9	0.6	0.7	0.7	1.3	2.1	2.4	1.6	1.4	1.5
5. Мешканців України	6.3	12.6	6.0	7.4	9.3	21.1	18.9	19.6	18.4	17.3	20.4
6. Відвідувачів України	1.9	2.0	0.1	0.4	0.8	4.7	2.7	1.9	2.5	2.5	2.8
7. Взагалі не допускав би в Україну	0.3	0.2	0.0	0.1	0.1	0.8	0.4	0.5	0.8	0.8	0.3
Не відповіли	3.9	11.2	3.3	3.8	2.0	2.6	1.1	0.8	0.2	1.0	0.9
<i>Середній бал</i>	1.6	1.8	1.4	1.5	1.6	2.4	2.2	2.2	2.1	2.1	2.2

е5.20 Я згоден допустити... Українців, які проживають в інших країнах

	1992	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	22.4	18.8	16.5	20.6	20.3	26.8	25.2	29.1	25.5
2. Близьких друзів	20.5	16.3	16.5	24.7	24.8	25.3	23.8	27.8	28.0
3. Сусідів	7.1	5.6	6.3	5.9	8.8	7.3	9.5	6.1	6.9
4. Колег по роботі	4.1	3.4	2.9	3.7	3.2	3.4	3.1	2.6	2.1
5. Мешканців України	17.1	23.3	20.3	22.8	25.1	22.4	22.1	20.5	24.3
6. Відвідувачів України	21.4	23.8	31.4	15.9	14.9	12.9	13.8	11.2	10.7
7. Взагалі не допускав би в Україну	2.1	3.3	2.9	3.4	1.3	1.7	2.2	2.2	1.8
Не відповіли	5.4	5.6	3.1	2.9	1.6	0.4	0.3	0.7	0.7
<i>Середній бал</i>	<i>3.5</i>	<i>3.9</i>	<i>4.0</i>	<i>3.5</i>	<i>3.4</i>	<i>3.1</i>	<i>3.2</i>	<i>3.0</i>	<i>3.1</i>

е5.21 Я згоден допустити... Циган

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	2.4	5.0	5.8	4.6	2.8	0.6	0.6	1.4	1.0	0.5	0.5
2. Близьких друзів	4.3	5.1	5.3	4.3	3.3	2.0	1.2	1.2	0.7	1.3	1.2
3. Сусідів	6.3	6.6	4.6	4.9	4.8	2.0	3.1	2.7	1.8	3.0	2.5
4. Колег по роботі	3.2	2.9	1.7	1.1	1.3	1.6	0.7	0.9	0.7	0.7	1.0
5. Мешканців України	21.2	24.6	29.4	28.2	28.6	19.2	21.2	22.9	20.0	21.1	19.1
6. Відвідувачів України	24.9	20.0	20.2	19.6	22.5	28.6	25.7	28.5	30.3	29.9	30.3
7. Взагалі не допускав би в Україну	33.0	19.5	28.2	32.3	34.1	42.9	46.0	42.1	45.3	42.6	44.8
Не відповіли	4.8	16.3	4.8	5.1	2.7	3.1	1.6	0.6	0.2	0.8	0.7
<i>Середній бал</i>	<i>5.6</i>	<i>5.1</i>	<i>5.3</i>	<i>5.4</i>	<i>5.6</i>	<i>6.0</i>	<i>6.1</i>	<i>6.0</i>	<i>6.1</i>	<i>6.0</i>	<i>6.1</i>

е5.22 Я згоден допустити... Чехів

	2002	2004	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	1.6	1.8	1.8	2.0	2.1
2. Близьких друзів	5.7	4.6	5.3	4.6	4.3
3. Сусідів	7.4	8.6	7.3	12.0	9.8
4. Колег по роботі	6.3	6.4	6.7	6.7	6.8
5. Мешканців України	13.8	15.6	13.6	15.3	14.1
6. Відвідувачів України	49.4	52.6	55.6	49.4	55.1
7. Взагалі не допускав би в Україну	12.7	8.7	9.4	9.2	7.1
Не відповіли	3.1	1.8	0.3	0.8	0.8
<i>Середній бал</i>	5.3	5.3	5.3	5.2	5.2

е5.23 Я згоден допустити... Чеченців

	2000	2002	2004	2006	2008	2010
1. Членів моєї сім'ї	2.7	0.6	0.5	1.2	0.5	1.3
2. Близьких друзів	3.0	2.1	0.9	0.6	1.2	1.1
3. Сусідів	3.5	1.8	2.1	1.9	2.1	1.4
4. Колег по роботі	1.1	1.3	0.4	0.9	0.7	0.8
5. Мешканців України	6.8	5.6	5.6	5.4	5.5	4.9
6. Відвідувачів України	29.7	29.5	29.9	37.3	40.2	38.8
7. Взагалі не допускав би в Україну	50.4	56.3	58.9	52.4	48.9	51.1
Не відповіли	2.8	2.9	1.6	0.2	0.8	0.7
<i>Середній бал</i>	6.1	6.3	6.4	6.3	6.3	6.3

Зведена таблиця (е5.1–е5.23)

ІНДЕКСІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДИСТАНЦІЙОВАНОСТІ. Середній бал: шкала 1–7 балів

Результати моніторингу показників національної дистанційованості населення України (шкала Богардуса)

Національна дистанційованість населення України від...	Індекс національної дистанційованості (шкала: 1-7 балів)									
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Азербайджанців	—	—	—	—	5.8	5.8	5.7	5.8	5.7	5.7
Американців*	4.4	4.6	4.7	4.8	5.4	5.5	5.4	5.7	5.6	5.5
Арабів	—	—	—	—	6.1	6.1	6.0	6.1	6.1	6.0
Афганців	—	—	—	—	6.2	6.2	6.1	6.1	6.1	6.1
Білорусів*	2.7	2.6	2.5	2.8	4.2	4.1	3.9	4.1	3.9	4.0
Грузинів*	4.9	5.0	5.1	5.4	5.4	5.5	5.4	5.5	5.4	5.5
Євреїв*	3.8	3.8	3.9	3.9	5.1	5.1	5.0	5.2	5.0	5.1
Китайців	—	—	—	—	5.9	5.9	5.8	5.9	5.9	5.9
Кримських татар*	4.6	4.8	4.8	4.9	5.6	5.5	5.4	5.5	5.4	5.3
Молдаван	4.6	4.7	4.8	5.1	5.3	5.2	5.1	5.4	5.2	5.2
Негрів	—	—	—	—	6.0	5.9	5.9	5.9	6.0	5.9
Німців*	4.5	4.6	4.8	4.8	5.2	5.2	5.1	5.3	5.2	5.3
Поляків*	4.4	4.5	4.6	4.8	5.0	5.0	4.8	5.0	4.8	5.0
Росіян	2.3	2.1	2.0	2.3	3.3	3.1	3.1	3.2	3.0	3.3
Румунів*	4.7	4.9	4.9	5.2	5.4	5.4	5.1	5.3	5.2	5.4
Сербів	4.8	5.0	5.1	5.4	—	—	—	—	—	—
Словаків	4.6	4.8	4.8	5.0	5.1	5.1	4.9	5.1	4.9	5.1
Турків	4.9	5.2	5.3	5.6	5.9	5.9	5.7	5.8	5.8	5.7
Угорців*	4.6	4.8	4.9	5.1	5.4	5.4	5.1	5.3	5.1	5.2
Українців	1.8	1.4	1.5	1.6	2.4	2.2	2.2	2.1	2.1	2.2
Українців, які мешкають в інших країнах	—	—	3.9	4.0	3.5	3.4	3.1	3.2	3.0	3.1
Циган*	5.1	5.3	5.4	5.6	6.0	6.1	6.0	6.1	6.0	6.1
Чехів	—	—	—	—	5.3	5.3	5.1	5.3	5.2	5.2
Чеченців	—	—	—	6.1	6.3	6.4	6.4	6.3	6.3	6.3
Інтегральний індекс національної дистанційованості за 10 національностями, позначеними *	4.4	4.5	4.6	4.7	5.3	5.3	5.1	5.3	5.2	5.2

* У таблиці наведено індекси національної дистанційованості (середній бал за семибальною шкалою соціальної дистанції) стосовно представників кожної національності; а також інтегральний індекс національної дистанційованості (ІНД) — усереднене значення стосовно всіх національностей за винятком українців, росіян та української діаспори. Оскільки впродовж десяти років відбувалися зміни у переліку національностей, з метою нівелювання можливого впливу цих змін у таблиці наведено інтегральний індекс національної дистанційованості за десятьма національностями, ставлення до яких оцінювали в усіх дослідженнях моніторингу.

s8. Ваша рідна мова:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Українська	61.9	62.3	62.5	61.9	63.8	63.9	61.1	64.3	62.3	65.1	65.1
2. Російська	34.9	34.7	36.1	36.5	35.1	34.5	35.7	34.1	36.4	33.1	32.5
3. Інша	3.0	2.6	1.4	1.5	1.2	1.5	1.8	1.5	1.2	1.7	2.3
Не відповіли	0.3	0.4	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1

e6. Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Переважно українською	36.8	36.7	36.9	37.6	39.1	38.2	38.4	41.8	38.0	42.0	41.7
2. Переважно російською	29.0	32.4	33.1	33.4	36.0	33.2	34.3	36.4	39.2	36.8	34.9
3. І українською, і російською (залежно від обставин)	32.0	29.4	29.6	28.4	24.8	28.0	26.3	21.6	22.6	19.9	22.1
4. Іншою	2.0	0.7	0.4	0.5	0.2	0.5	0.9	0.2	0.3	0.8	0.9
Не відповіли	0.2	0.8	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0	0.0	0.4	0.4

s14. Якою мовою Ви б хотіли заповнювати анкету наступного разу?

	1992	2004	2005	2006	2008	2010
1. Українською	51.9	43.6	47.8	48.7	49.8	47.4
2. Російською	43.1	53.3	50.7	51.3	49.5	51.6
Не відповіли	5.0	3.1	1.4	0.0	0.7	1.1

е7. Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ні	32.9	37.0	36.2	31.1	32.2	34.4	37.6	38.4	39.6
2. Важко сказати	16.1	15.3	19.3	20.0	20.0	16.8	14.0	13.0	17.0
3. Так	50.9	47.6	44.0	48.6	47.5	48.6	48.4	48.6	43.3
Не відповіли	0.0	0.1	0.5	0.3	0.3	0.1	0.0	0.0	0.1

е8. Яку мову, окрім української, на Вашу думку, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах? (Відзначте всі відповіді, що підходять)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Російську	75.8	72.9	74.3	71.9	71.2	69.5
2. Англійську	81.9	84.5	82.7	83.7	80.6	81.8
3. Іншу	13.9	10.2	11.9	11.0	9.4	7.3
Не відповіли	0.7	0.1	0.0	0.1	0.6	0.5

F. Соціальне самопочуття і суспільні настрої

f1. Уявіть собі, що на сходинках деякої «драбинки» розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій — ті, хто мають найнижче положення, а на найвищій — ті, хто мають найвище положення. НА ЯКУ З ЦИХ СХОДИНОК ВИ ПОСТАВИЛИ Б СЕБЕ?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1 найнижче положення	19.4	22.6	23.9	21.6	17.2	14.3	8.3	8.3	7.7	7.1
2	25.3	22.2	28.1	26.9	24.0	20.4	15.2	14.3	13.4	15.8
3	32.3	33.0	32.7	31.5	31.8	33.2	35.2	36.1	31.9	33.7
4	18.6	18.1	13.2	16.6	21.6	23.9	30.1	29.3	29.4	28.1
5	2.2	2.6	1.2	2.4	4.2	6.7	9.3	10.0	14.3	11.9
6	0.4	0.5	0.4	0.4	0.3	0.8	0.8	1.0	2.4	2.6
7 найвище положення	0.4	0.5	0.5	0.7	0.5	0.7	0.8	0.9	0.9	0.8
Не відповіли	1.4	0.7	0.0	0.0	0.3	0.0	0.2	0.1	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	2.6	2.6	2.4	2.6	2.7	2.9	3.2	3.2	3.4	3.3

f2. Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше не задоволений	50.5	62.4	63.4	77.5	69.4	63.2	58.2	46.6	49.0	46.6	46.8
2. Важко сказати, задоволений чи ні	33.0	24.8	25.3	15.2	22.1	23.7	26.4	33.9	30.6	31.6	31.4
3. Скоріше задоволений	16.0	12.6	11.3	7.0	8.5	12.2	15.4	19.5	20.2	21.5	21.6
Не відповіли	0.4	0.3	0.0	0.3	0.0	0.8	0.0	0.1	0.3	0.2	0.2

f3. Ким Ви себе перш за все вважаєте? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24.0	31.3	31.6	30.5	24.6	27.7	24.5	27.2
2. Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6.8	6.9	5.9	6.7	6.4	6.6	9.3	6.6
3. Громадянином України	45.6	41.0	41.0	44.2	54.6	51.6	51.7	51.2
4. Представником свого етносу, нації	—	—	3.0	3.1	2.1	1.8	2.6	3.1
5. Громадянином колишнього Радянського Союзу	12.7	12.2	12.7	10.7	8.1	7.3	9.0	6.9
6. Громадянином Європи	3.8	2.8	0.7	0.7	0.8	1.3	0.4	0.9
7. Громадянином світу	6.4	5.6	2.7	2.4	2.5	2.9	1.7	3.1
8. Інше	—	—	1.6	1.4	1.0	0.7	0.6	0.8
Не відповіли	0.6	0.2	0.8	0.2	0.1	0.1	0.1	0.3

f3a. Чи могли б Ви віднести себе до СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ в Україні?

	2006	2008	2010
Мабуть, ТАК	38.9	38.0	38.0
Мабуть, НІ	45.6	48.1	49.3
Важко сказати	15.4	13.8	12.6
Не відповіли	0.0	0.0	0.1

f4. Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Здебільшого від зовнішніх обставин	20.4	28.2	31.2	38.6	28.5	24.0	19.3	18.6	18.9	17.5	16.1
2. Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	34.9	30.6	27.7	28.1	30.7	28.1	29.3	27.2	29.5	30.0	30.6
3. Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	25.7	21.3	22.2	18.7	23.7	25.6	28.8	29.8	31.8	31.1	31.1
4. Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12.3	10.0	9.2	7.2	8.8	10.7	12.1	12.8	10.4	11.9	11.7
5. Здебільшого від мене	6.6	9.2	9.7	7.1	8.1	11.5	10.2	11.4	9.3	9.4	10.5
Не відповіли	0.2	0.8	0.0	0.4	0.3	0.2	0.3	0.2	0.1	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	2.5	2.4	2.4	2.2	2.4	2.6	2.7	2.7	2.6	2.7	2.7

f5. Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не задоволений	14.2	16.8	29.6	36.2	25.7	22.2	18.0	12.7	12.1	9.9	10.6
2. Скоріше не задоволений	31.8	31.9	32.2	34.1	35.2	34.4	34.2	31.8	31.9	30.9	29.1
3. Важко сказати, задоволений чи ні	28.9	27.6	21.4	16.1	21.9	25.8	24.7	27.2	26.3	22.9	25.3
4. Скоріше задоволений	22.6	20.5	14.9	12.0	15.7	15.6	21.4	25.7	27.4	33.5	32.5
5. Цілком задоволений	2.1	2.5	1.8	1.5	1.4	1.9	1.1	2.7	2.2	2.6	2.3
Не відповіли	0.5	0.6	0.0	0.1	0.0	0.2	0.6	0.0	0.1	0.1	0.2
<i>Середній бал</i>	2.7	2.6	2.3	2.1	2.3	2.4	2.5	2.7	2.8	2.9	2.9

f5a. Ви відчуваєте себе молодшим чи старшим за свій вік?

	2008	2010
1. Відчуваю себе набагато молодшим	5.5	7.6
2. Відчуваю себе дещо молодшим	22.3	23.8
3. Відчуваю себе на свій вік	57.5	54.9
4. Відчуваю себе дещо старшим	11.0	11.9
5. Відчуваю себе набагато старшим	3.6	1.7
Не відповіли	0.2	0.1
<i>Середній бал</i>	2.8	2.8

f6. Чого з наведеного Вам не вистачає?**f6.1 ...Вміння жити в нових суспільних умовах**

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	52.6	45.5	43.2	39.7	38.3	35.2	30.5	34.9	33.2
2. Важко сказати, вистачає чи ні	31.8	36.9	37.0	36.6	32.7	35.7	36.4	31.2	32.8
3. Вистачає	12.2	10.8	14.2	17.1	24.6	23.5	27.7	28.4	28.4
4. Не цікавить	3.4	5.6	5.1	6.0	4.2	5.0	4.6	5.1	5.2
Не відповіли	0.0	1.2	0.5	0.7	0.2	0.6	0.8	0.4	0.4

f6.2 ...Здоров'я

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	51.8	56.8	52.0	54.9	49.0	51.3	47.3	45.8	46.5
2. Важко сказати, вистачає чи ні	17.4	16.5	17.9	13.9	14.1	17.5	18.4	18.5	17.1
3. Вистачає	29.7	25.5	28.8	29.7	36.0	30.3	33.4	34.9	35.6
4. Не цікавить	1.0	0.7	0.9	1.1	0.8	0.8	0.4	0.7	0.7
Не відповіли	0.0	0.5	0.3	0.4	0.1	0.1	0.4	0.1	0.1

f6.3 ...Роботи, що підходить

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	46.8	54.8	56.0	54.1	45.5	45.9	43.0	37.0	46.5
2. Важко сказати, вистачає чи ні	15.6	14.9	12.2	14.6	14.2	15.4	15.9	15.9	13.7
3. Вистачає	23.4	17.2	19.0	19.6	25.3	23.5	26.4	32.0	24.6
4. Не цікавить	14.2	11.7	12.4	10.7	14.9	14.9	14.2	14.7	14.9
Не відповіли	0.0	1.4	0.4	1.1	0.2	0.2	0.4	0.4	0.3

f6.4 ...Необхідного одягу

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	42.9	46.6	43.7	44.9	32.3	31.1	25.7	21.0	23.7
2. Важко сказати, вистачає чи ні	19.3	20.1	19.1	18.0	16.5	19.4	20.4	15.2	17.4
3. Вистачає	33.4	28.0	31.2	31.2	45.5	43.4	46.6	57.6	52.4
4. Не цікавить	4.4	4.4	5.8	5.3	5.5	5.9	6.8	5.9	6.4
Не відповіли	0.0	1.0	0.2	0.7	0.2	0.2	0.5	0.3	0.1

f6.5 ...Добротного житла

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	34.7	39.4	35.4	42.4	36.3	40.9	36.1	34.1	35.1
2. Важко сказати, вистачає чи ні	15.5	18.7	17.8	16.2	15.0	14.2	17.3	14.9	15.8
3. Вистачає	46.7	36.7	41.9	36.0	43.4	40.6	42.7	46.3	45.6
4. Не цікавить	3.2	4.1	4.2	5.0	5.1	4.2	3.4	4.4	3.4
Не відповіли	0.0	1.0	0.6	0.6	0.2	0.1	0.5	0.3	0.2

f6.6 ...Сучасних економічних знань

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	48.1	44.2	42.3	46.2	46.3	46.3	38.6	38.2	38.5
2. Важко сказати, вистачає чи ні	20.3	24.6	22.3	23.4	20.7	20.9	24.4	21.8	22.6
3. Вистачає	9.7	8.6	11.4	11.6	15.4	15.4	18.2	21.2	19.0
4. Не цікавить	21.9	21.7	23.6	18.2	17.3	17.2	18.3	18.5	19.8
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.7	0.3	0.2	0.5	0.2	0.2

f6.7 ...Упевненості в своїх силах

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	34.4	33.5	34.7	35.7	29.9	33.8	29.0	29.7	28.2
2. Важко сказати, вистачає чи ні	31.4	35.5	32.9	29.4	28.8	27.9	28.8	26.5	27.1
3. Вистачає	30.5	26.6	29.5	31.3	37.6	34.8	39.4	40.4	42.1
4. Не цікавить	3.7	3.4	2.5	3.0	3.3	3.3	2.3	3.1	2.6
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.7	0.4	0.2	0.4	0.4	0.1

f6.8 ...Необхідної медичної допомоги

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	58.4	62.8	61.9	63.4	55.8	58.8	54.2	48.4	52.1
2. Важко сказати, вистачає чи ні	22.9	21.2	19.4	17.3	20.9	21.0	23.3	23.1	20.8
3. Вистачає	14.8	10.7	13.6	14.2	18.8	16.7	18.2	25.4	22.9
4. Не цікавить	3.8	4.4	4.8	4.5	4.3	3.3	3.8	2.9	3.8
Не відповіли	0.0	1.0	0.3	0.6	0.2	0.2	0.5	0.2	0.4

f6.9 ...Модного та красивого одягу

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	44.3	48.7	44.0	44.8	41.3	38.5	35.2	32.3	35.6
2. Важко сказати, вистачає чи ні	17.9	14.7	15.8	17.3	13.9	18.1	19.2	18.3	16.7
3. Вистачає	9.9	8.3	10.2	10.8	14.9	15.8	20.1	23.4	21.4
4. Не цікавить	27.8	27.3	29.8	26.6	29.5	27.5	24.9	25.6	26.2
Не відповіли	0.0	0.9	0.2	0.4	0.4	0.2	0.6	0.4	0.2

f6.10 ...Необхідних меблів

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	35.5	37.6	32.0	40.2	33.0	35.2	30.9	27.0	27.4
2. Важко сказати, вистачає чи ні	18.3	17.8	16.2	15.1	15.4	15.4	16.7	14.5	15.1
3. Вистачає	32.6	29.4	35.4	28.9	38.7	35.0	40.0	45.9	46.4
4. Не цікавить	13.6	14.3	16.0	15.2	12.7	14.2	11.9	12.0	10.9
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.5	0.2	0.2	0.5	0.6	0.2

f6.11 ...Сучасних політичних знань

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	35.6	33.6	28.7	31.0	34.6	35.2	27.5	27.5	24.7
2. Важко сказати, вистачає чи ні	23.2	26.7	24.5	25.1	22.1	15.4	25.2	23.4	23.6
3. Вистачає	12.1	9.4	15.4	14.6	15.4	35.0	21.3	24.4	22.4
4. Не цікавить	29.1	29.0	31.0	28.6	27.6	14.2	25.6	24.4	29.3
Не відповіли	0.0	1.2	0.3	0.7	0.3	0.2	0.4	0.3	0.1

f6.12 ...Рішучості в досягненні своїх цілей

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	26.7	31.1	31.2	31.8	29.2	30.9	28.3	27.2	27.9
2. Важко сказати, вистачає чи ні	37.1	39.8	33.3	31.9	31.6	28.7	30.3	27.1	29.7
3. Вистачає	26.2	19.7	25.4	27.0	31.5	31.9	33.2	37.5	34.9
4. Не цікавить	10.0	8.7	10.0	8.8	7.7	8.4	7.6	7.6	7.4
Не відповіли	0.0	0.8	0.2	0.6	0.1	0.1	0.5	0.6	0.1

f6.13 ...Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	46.9	52.4	50.0	56.0	57.2	51.3	47.3	48.4	49.4
2. Важко сказати, вистачає чи ні	29.1	28.7	25.9	23.3	22.7	26.4	27.4	25.4	25.2
3. Вистачає	8.1	5.5	8.8	8.3	9.4	12.1	12.9	14.8	12.8
4. Не цікавить	15.9	12.6	15.0	11.8	10.5	10.1	11.8	11.0	12.2
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.6	0.2	0.1	0.5	0.4	0.4

f6.14 ...Можливості повноцінно проводити відпустку

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	68.0	63.6	65.1	59.0	59.9	52.9	53.6	58.8
2. Важко сказати, вистачає чи ні	13.0	12.4	12.6	13.9	14.2	19.7	17.1	14.9
3. Вистачає	5.1	8.1	8.7	13.9	13.4	14.9	16.8	14.8
4. Не цікавить	13.0	15.6	13.1	12.9	12.2	11.9	12.2	11.4
Не відповіли	0.8	0.3	0.6	0.2	0.2	0.5	0.3	0.1

f6.15 ...Можливості мати додатковий зарібок

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	55.6	55.9	48.8	39.3	47.6	44.8	41.0	47.2
2. Важко сказати, вистачає чи ні	18.5	16.2	19.6	20.7	16.9	18.2	16.8	16.6
3. Вистачає	9.3	11.7	13.2	21.3	16.7	18.9	23.8	17.6
4. Не цікавить	15.2	16.1	17.7	18.6	18.5	17.5	17.9	18.4
Не відповіли	1.3	0.2	0.7	0.2	0.3	0.5	0.5	0.2

f6.16 ...Можливості купувати найнеобхідніші продукти

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	60.6	57.8	49.6	37.4	43.6	35.7	32.2	32.4
2. Важко сказати, вистачає чи ні	18.2	17.2	17.5	17.8	17.3	19.4	17.5	17.8
3. Вистачає	19.4	22.8	29.6	41.6	37.5	42.3	47.5	47.3
4. Не цікавить	1.0	1.9	2.7	2.4	1.6	2.0	2.4	2.3
Не відповіли	0.8	0.3	0.6	0.7	0.1	0.6	0.4	0.2

f6.17 ...Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	26.3	24.5	27.8	29.0	22.7	26.3	23.6	22.4	23.9
2. Важко сказати, вистачає чи ні	36.7	41.4	32.7	33.7	31.7	28.9	31.7	27.2	28.3
3. Вистачає	30.4	28.1	33.6	32.0	40.0	39.1	40.0	45.2	43.3
4. Не цікавить	6.6	5.0	5.5	4.8	5.2	5.6	4.3	4.8	4.3
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.6	0.4	0.2	0.4	0.4	0.2

f6.18 ...Повноцінного дозвілля

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	53.5	53.3	51.9	51.6	44.9	46.1	41.4	44.1	45.7
2. Важко сказати, вистачає чи ні	22.5	24.5	19.7	22.6	22.2	21.4	23.9	21.5	22.1
3. Вистачає	14.9	12.8	18.3	16.2	22.6	23.2	24.4	26.3	25.2
4. Не цікавить	9.1	8.6	9.7	9.1	10.0	9.1	9.6	7.8	6.8
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.5	0.3	0.2	0.6	0.2	0.2

f6.19 ...Можливості працювати з повною віддачею

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	38.9	44.5	45.5	38.0	30.2	32.2	30.1	27.2	32.7
2. Важко сказати, вистачає чи ні	24.3	23.0	20.9	21.9	21.6	21.2	22.8	20.7	20.1
3. Вистачає	26.1	20.7	23.0	28.0	33.5	34.3	35.1	39.3	37.5
4. Не цікавить	10.6	10.8	10.2	11.5	14.2	12.2	11.5	12.5	9.5
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.7	0.4	0.1	0.6	0.4	0.2

f6.20 ...Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків

	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	72.1	77.2	72.8	71.0	61.1	63.0	53.6	48.9	49.8
2. Важко сказати, вистачає чи ні	14.6	13.9	13.8	13.3	15.9	15.3	20.1	19.0	20.8
3. Вистачає	11.8	7.3	11.4	12.2	18.8	19.8	24.2	29.5	26.8
4. Не цікавить	1.6	1.0	1.8	2.8	4.0	1.8	1.8	2.2	2.4
Не відповіли	0.0	0.6	0.2	0.6	0.2	0.1	0.4	0.3	0.2

f6.45 ...Порядку в суспільстві

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	75.4	68.7	74.3	73.7	72.2
2. Важко сказати, вистачає чи ні	16.7	21.5	18.1	14.9	17.9
3. Вистачає	4.1	7.5	5.4	8.9	7.2
4. Не цікавить	3.2	2.2	1.7	2.3	2.5
Не відповіли	0.6	0.1	0.5	0.1	0.2

f6.46 ...Дотримання діючих у країні законів

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	70.8	68.7	69.9	68.3	68.8
2. Важко сказати, вистачає чи ні	19.5	22.1	21.7	19.3	20.2
3. Вистачає	5.2	6.3	5.7	9.3	7.7
4. Не цікавить	3.9	2.8	2.3	2.9	2.9
Не відповіли	0.7	0.2	0.4	0.2	0.3

f6.47 ...Заощаджень, які б підтримали Ваш добробут принаймні впродовж року

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	86.1	83.4	76.7	74.7	80.2
2. Важко сказати, вистачає чи ні	8.8	10.4	15.6	14.5	12.6
3. Вистачає	3.0	3.7	5.9	8.8	5.7
4. Не цікавить	1.6	2.3	1.3	1.9	1.5
Не відповіли	0.5	0.2	0.4	0.2	0.1

f6.48 ...Упевненості у власному майбутньому

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	72.2	66.9	67.1	64.4	63.8
2. Важко сказати, вистачає чи ні	18.7	20.4	22.6	21.3	23.3
3. Вистачає	6.7	11.2	8.4	12.8	11.8
4. Не цікавить	1.9	1.4	1.3	1.3	1.1
Не відповіли	0.6	0.1	0.6	0.1	0.1

f6.49 ...Можливості дати дітям повноцінну освіту

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Не вистачає	67.3	59.8	52.2	47.2	51.9
2. Важко сказати, вистачає чи ні	17.5	19.0	23.2	23.8	21.3
3. Вистачає	6.2	8.9	11.6	15.6	11.2
4. Не цікавить	8.4	12.2	12.6	13.0	15.3
Не відповіли	0.7	0.1	0.5	0.3	0.3

Інтегральний Індекс Соціального Самопочуття*

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
<i>IISC-20</i>	—	—	35.1	33.7	34.8	34.8	37.3	36.8	38.3	39.4	38.6

* діапазон шкали соціального самопочуття IISC-20 — від 20 до 60 балів; 40 балів — середнє значення (умовний нуль), нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволення потреб

77. Відзначте, будь ласка, в яких із наведених нижче ситуаціях Вам довелося хоча б раз перебувати впродовж останніх 12 місяців? (Відзначте всі відповіді, що підходять)

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зазнати тяжкої хвороби, операції	8.6	14.2	12.4	13.9	13.5	13.7	13.9	16.2	14.2	9.8	11.3
2. Пережити тяжку хворобу або смерть близьких	17.5	24.9	26.1	24.8	26.4	16.7	19.0	20.1	16.7	15.4	14.1
3. Перебувати у стані, близькому до самогубства	2.5	2.6	2.9	3.1	3.5	2.6	2.3	1.9	1.4	1.2	1.3
4. Втратити роботу, бути вимушено безробітним	—	9.9	11.2	14.4	16.2	10.2	10.6	11.2	7.8	7.1	12.0
5. Потерпіти від якого-небудь злочину (крадіжки, пограбування, нападу, шахрайства тощо)	4.9	7.9	7.9	7.9	10.7	6.7	7.3	8.2	5.8	5.2	5.2
6. Опинитися у великій матеріальній скруті, коли немає за що купити навіть необхідні продукти	—	34.0	40.1	46.1	41.4	33.8	27.5	24.7	19.2	15.9	22.6
7. Відчувати свою безпорадність перед свавіллям влади	—	16.5	19.9	24.1	23.8	17.6	15.1	16.4	13.1	14.5	16.2
8. Втратити великі суми грошей через невдалі комерційно-фінансові операції	—	4.0	5.5	3.6	3.9	2.3	2.7	2.3	1.3	1.6	2.4
9. Звертатися за допомогою до суду, прокуратури, адвоката	—	3.1	3.4	5.0	4.9	3.8	3.9	5.6	3.7	5.0	5.4
10. Втратити соціальний оптимізм, надію на те, що стан у країні зміниться на краще	—	24.8	29.6	32.2	28.3	20.6	16.4	17.1	19.9	20.6	21.3
11. Зневіритися в людях, стикаючись із підлістю, зрадництвом	—	29.8	29.7	27.0	28.5	17.5	16.0	15.8	16.2	16.1	17.6
12. Втратити віру у свої сили такою мірою, що буквально нічого не хотілося робити	—	18.5	20.8	21.5	18.8	12.0	10.6	11.7	9.8	9.1	11.1
13. Серйозно конфліктувати з оточенням	—	9.8	9.3	7.6	9.1	3.4	4.1	4.6	5.5	4.9	5.9
14. Переживати інші скрутні ситуації	30.3	4.5	5.4	7.3	5.1	1.6	2.7	1.4	2.2	1.7	1.3
15. Ніяких скрутних ситуацій за останні 12 місяців я не переживав	49.7	19.0	20.4	14.6	18.0	28.4	30.8	33.7	36.9	40.0	33.2
Не відповіли	0.6	0.9	0.0	0.3	0.0	0.2	0.2	0.0	0.5	0.2	0.1

f8. Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зростання злочинності	68.0	71.0	61.5	54.9	46.5	43.2	43.1	43.2
2. Безробіття	60.3	86.4	73.0	67.9	68.6	64.9	54.4	80.1
3. Нападу зовнішнього ворога на Україну	14.2	17.9	16.4	10.5	8.6	6.6	6.7	6.9
4. Міжнародних конфліктів	48.9	27.7	17.9	12.8	16.7	19.2	18.5	12.7
5. Міжрелігійних конфліктів	—	—	8.0	6.4	6.6	8.4	7.2	6.1
6. Напливу біженців, переселенців і приїжджих	—	—	11.0	7.4	7.4	7.8	10.1	9.2
7. Зупинки підприємств	13.2	16.5	39.1	35.3	34.7	34.2	29.9	43.2
8. Повернення до старих порядків часів застою	13.2	11.3	7.3	5.2	9.9	7.9	7.4	9.9
9. Голоду	50.3	71.8	51.2	45.5	33.8	33.8	31.8	34.7
10. Масових вуличних безпорядків	21.2	21.4	18.6	16.1	16.2	13.4	16.3	15.9
11. Невиплати зарплат, пенсій тощо	—	—	64.7	56.5	56.2	55.8	51.6	73.8
12. Зростання цін	66.4	77.2	71.3	75.2	77.8	80.8	86.0	84.2
13. Встановлення диктатури в країні	11.6	11.8	12.0	10.2	10.7	9.3	10.0	9.9
14. Розпаду України як держави	17.2	11.9	14.7	10.8	18.9	22.9	21.9	16.7
15. Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	46.5	40.3	30.4	24.9	21.0	22.3	18.1	16.3
16. Зараження загрозовими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	—	—	40.6	43.0	32.9	38.3	39.2	37.3
17. Холоду в квартирі	17.2	45.4	33.4	30.7	26.8	29.9	21.2	17.5
18. Чого ще?	2.1	6.7	2.8	3.4	2.4	2.1	2.8	1.6
19. По-справжньому нічого не бояться	2.0	0.8	5.0	2.6	3.1	2.6	2.2	1.3
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.0	0.4	0.2	0.0

f9. Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань більше відповідає ситуації, що склалася в країні?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010
1. Все не так погано, і можна жити	4.1	4.4	17.9	13.4	11.7	9.5
2. Жити важко, але можна терпіти	30.6	38.9	51.4	48.5	53.5	53.4
3. Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	59.9	50.4	21.1	29.1	27.3	29.8
4. Важко сказати	5.4	6.1	9.6	8.9	7.4	7.3
Не відповіли	0.1	0.2	0.0	0.0	0.2	0.0

f10. Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш владнається чи ніякого покращення не відбудеться?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Жодного поліпшення не буде	70.3	56.2	43.8	42.7	18.3	35.2	44.0	26.1
2. Важко сказати	18.7	24.3	43.1	38.8	41.5	43.2	36.3	43.2
3. Більш-менш налагодиться	11.1	19.3	13.0	18.4	40.2	21.6	19.6	30.6
Не відповіли	0.0	0.2	0.2	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>1.4</i>	<i>1.6</i>	<i>1.7</i>	<i>1.8</i>	<i>2.2</i>	<i>1.9</i>	<i>1.8</i>	<i>2.0</i>

f11. Що Ви можете сказати про свій настрій останнім часом? (Дайте одну відповідь)

	1998	2000	2005	2006	2008	2010
1. Чудовий настрій	2.3	3.3	5.3	4.4	3.3	4.7
2. Нормальний, рівний стан	26.5	36.1	48.6	47.4	48.3	48.5
3. Відчуваю напруження, роздратованість	48.2	39.3	26.8	30.2	31.5	26.9
4. Відчуваю страх, тугу	12.8	10.4	6.2	6.1	5.4	7.4
5. Важко сказати	10.3	10.7	12.9	11.8	11.4	12.3
Не відповіли	0.0	0.2	0.1	0.0	0.2	0.2

f12. Як часто Ви відчуваєте себе самотньою людиною?

	1992	2005	2006	2008	2010
1. Практично ніколи	27.6	33.7	34.5	35.0	35.9
2. Інколи	38.7	33.1	34.3	34.8	34.5
3. Час від часу (не дуже часто, але й не рідко)	20.0	20.7	19.0	19.7	18.3
4. Досить часто	8.9	8.9	9.2	7.1	8.5
5. Постійно	3.7	3.6	2.9	3.3	2.7
Не відповіли	1.1	0.1	0.1	0.1	0.1

Г. Здоров'я і соціальна підтримка**g1. Як Ви загалом оцінюєте стан свого здоров'я? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)**

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Дуже поганий	1.9	5.8	6.5	6.1	4.3	5.4	4.4	4.1	4.5	2.4	3.1
2. Поганий	15.4	25.8	24.7	28.0	22.0	25.6	21.6	20.8	21.8	18.0	18.5
3. Задовільний	53.1	47.5	47.7	46.6	52.0	49.7	57.8	57.6	53.3	56.5	57.8
4. Добрий	25.5	16.5	18.8	17.2	18.3	17.5	14.4	15.6	18.1	21.1	17.8
5. Відмінний	3.5	4.1	2.4	2.2	2.5	1.8	1.8	1.8	2.3	1.8	2.8
Не відповіли	0.5	0.2	0.0	0.0	0.9	0.1	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>3.1</i>	<i>2.9</i>	<i>2.9</i>	<i>2.8</i>	<i>2.9</i>	<i>2.8</i>	<i>2.9</i>	<i>2.9</i>	<i>2.9</i>	<i>3.0</i>	<i>3.0</i>

g2. Чи перебуваєте Ви на медичному обліку? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ні, не перебуваю	73.0	73.3	73.4	75.6	79.0	80.7
2. Перебуваю на диспансерному обліку, але не маю інвалідності	19.5	20.6	18.7	18.6	16.6	14.2
3. Інвалід 3 групи	2.8	2.6	3.2	2.2	2.2	2.7
4. Інвалід 2 групи	3.5	3.1	3.8	2.8	1.7	1.8
5. Інвалід 1 групи	1.0	0.3	0.7	0.7	0.4	0.4
Не відповіли	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2	0.2

g3. Чи маєте Ви хронічні захворювання?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ні, не маю	45.4	44.1	44.2	39.3	43.9	50.0	52.0	54.5	54.7	59.5	59.7
2. Так, одне	32.5	29.6	32.1	33.2	32.2	31.0	31.7	27.6	27.2	24.9	25.7
3. Так, декілька	21.5	25.5	23.7	27.5	23.6	18.8	16.2	17.7	17.8	15.3	14.4
Не відповіли	0.6	0.9	0.0	0.1	0.3	0.2	0.1	0.2	0.3	0.3	0.1

g4. Скільки разів за останні 12 місяців у Вас були простудні захворювання?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Жодного разу	22.0	22.5	24.9	20.4	21.7	20.3	23.9	22.6	23.8	25.9	26.2
2. Один раз	33.8	30.2	27.7	27.7	31.3	30.2	33.2	37.9	34.8	34.5	35.0
3. Два–три рази	34.6	32.6	34.3	38.7	37.9	38.2	34.3	32.3	35.2	35.0	33.3
4. Чотири і більше разів	9.3	13.8	13.1	13.0	9.0	10.6	7.7	7.2	6.0	4.4	5.4
Не відповіли	0.3	0.9	0.0	0.2	0.2	0.7	0.8	0.1	0.1	0.2	0.1

g5. Скільки днів (приблизно) за останні 12 місяців Ви хворіли так, що довелося брати бюлетень або дотримуватися постільного режиму? (Якщо не доводилося, то напишіть 0)

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
<i>В середньому днів на рік</i>	11.3	11.6	11.3	11.7	9.9	11.1	8.8	10.2	8.1	6.5	6.7
Не відповіли	6.1	6.5	0.1	6.6	3.6	4.3	3.3	4.4	0.0	2.3	3.6

g6_t. Прочитайте уважно кожне із наведених нижче суджень і обведіть відповідну цифру праворуч, залежно від того, ЯК ВИ ПОЧУВАЄТЕСЯ НА ДАНИЙ МОМЕНТ.**g6_t1 ... Я відчуваю спокій**

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	23.8	35.8	44.0	27.3	29.3	29.2	27.8
2. Мабуть, так	42.6	39.5	34.5	45.1	43.7	40.8	40.1
3. Правильно	23.5	15.9	15.2	20.7	20.7	22.6	23.9
4. Абсолютно правильно	8.9	8.3	4.9	6.4	6.4	6.9	7.7
Не відповіли	1.2	0.4	1.4	0.5	0.0	0.5	0.5

g6_t2 ...Мені ніщо не загрожує

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	21.0	25.8	29.7	19.2	22.9	19.4	19.2
2. Мабуть, так	45.1	44.7	46.6	50.9	48.1	48.2	48.8
3. Правильно	23.7	19.2	16.8	23.1	22.4	25.1	24.1
4. Абсолютно правильно	8.8	9.8	5.4	6.2	6.5	6.8	7.4
Не відповіли	1.3	0.4	1.5	0.7	0.1	0.6	0.4

g6_t3 ...Я в напруженні

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	66.7	54.7	51.6	64.2	65.7	66.7	66.4
2. Мабуть, так	22.8	28.2	29.1	24.1	23.6	22.2	23.3
3. Правильно	7.8	12.7	14.4	9.5	9.0	8.5	8.4
4. Абсолютно правильно	1.4	3.9	3.6	1.6	1.7	1.9	1.3
Не відповіли	1.3	0.5	1.3	0.7	0.1	0.8	0.5

g6_t4 ...Я шкодую

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	60.8	47.4	48.5	60.9	61.9	64.0	61.1
2. Мабуть, так	26.3	32.2	33.5	27.7	28.1	25.0	26.1
3. Правильно	8.3	14.5	12.7	9.2	7.5	8.8	9.7
4. Абсолютно правильно	2.4	5.4	3.9	1.4	2.5	1.5	2.1
Не відповіли	2.2	0.5	1.4	0.7	0.1	0.7	0.6

g6_t5 ...Я почуваю себе вільно

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	24.5	34.6	39.7	25.4	26.5	25.5	27.0
2. Мабуть, так	42.0	38.0	38.1	45.3	43.9	45.3	44.1
3. Правильно	23.7	18.8	15.9	22.8	23.2	22.2	21.9
4. Абсолютно правильно	7.9	7.9	4.9	5.7	6.3	6.3	6.4
Не відповіли	1.9	0.7	1.4	0.8	0.1	0.7	0.6

g6_t6 ...Я засмучений

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	64.2	54.4	49.5	65.8	63.7	67.4	65.9
2. Мабуть, так	24.5	28.4	33.1	24.3	25.6	22.4	23.7
3. Правильно	7.4	11.8	12.3	7.2	8.6	7.8	7.7
4. Абсолютно правильно	2.2	4.8	3.6	1.9	2.2	1.5	2.1
Не відповіли	1.7	0.5	1.5	0.8	0.0	0.9	0.5

g6_t7 ...Мене хвилюють можливі невдачі

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	36.3	27.1	25.5	34.3	34.8	37.0	37.0
2. Мабуть, так	41.1	42.4	45.7	42.9	44.2	40.9	43.4
3. Правильно	17.0	21.7	20.0	18.0	16.7	17.8	15.4
4. Абсолютно правильно	3.8	8.4	7.2	4.1	4.3	3.4	3.4
Не відповіли	1.8	0.5	1.6	0.7	0.0	0.8	0.7

g6_t8 ...Я почувуюся відпочившим

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	45.7	68.8	67.0	52.5	55.2	53.9	52.3
2. Мабуть, так	33.4	20.0	22.4	32.3	31.4	32.7	32.6
3. Правильно	14.2	8.4	7.6	11.9	11.2	11.4	12.4
4. Абсолютно правильно	4.5	2.3	1.4	2.7	2.2	1.4	2.1
Не відповіли	2.2	0.4	1.6	0.6	0.0	0.6	0.6

g6_t9 ...Я стривожений

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	62.8	53.6	42.9	58.4	61.8	63.6	61.6
2. Мабуть, так	24.7	30.9	35.6	29.9	26.3	26.2	25.6
3. Правильно	8.9	11.7	15.0	8.8	9.3	7.8	9.7
4. Абсолютно правильно	1.6	3.4	4.7	1.9	2.4	1.5	2.6
Не відповіли	2.0	0.3	1.8	0.9	0.2	0.9	0.5

g6_t10 ...Я відчуваю внутрішнє задоволення

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	49.0	68.1	70.8	48.2	48.3	46.0	45.7
2. Мабуть, так	34.0	22.9	21.2	37.1	37.2	37.8	38.8
3. Правильно	12.2	6.4	5.2	11.3	11.8	13.7	12.2
4. Абсолютно правильно	2.8	2.1	1.3	2.9	2.8	1.9	2.7
Не відповіли	2.1	0.4	1.5	0.6	0.0	0.6	0.7

g6_t11 ...Я впевнений у собі

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	29.9	37.8	45.8	30.8	29.0	28.2	28.7
2. Мабуть, так	41.8	37.4	35.9	40.9	43.4	41.7	43.1
3. Правильно	19.2	17.8	12.8	21.6	22.5	23.0	21.3
4. Абсолютно правильно	7.3	6.4	4.0	5.9	5.1	6.4	6.4
Не відповіли	1.8	0.5	1.5	0.7	0.1	0.6	0.4

g6_t12 ...Я нервую

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	66.3	55.9	51.0	62.3	64.2	65.9	65.2
2. Мабуть, так	21.7	27.7	31.7	27.4	25.6	23.5	24.4
3. Правильно	7.6	11.2	10.7	8.1	7.8	8.3	7.9
4. Абсолютно правильно	2.2	4.8	5.1	1.6	2.3	1.4	1.9
Не відповіли	2.2	0.4	1.5	0.7	0.1	0.8	0.6

g6_t13 ...Я не знаходжу собі місця

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	80.2	74.9	71.3	79.9	81.8	80.8	81.6
2. Мабуть, так	12.8	15.4	17.8	13.6	11.6	12.5	12.7
3. Правильно	3.7	5.8	6.4	4.4	5.1	4.9	4.0
4. Абсолютно правильно	1.5	3.4	2.9	1.4	1.5	1.1	1.2
Не відповіли	1.8	0.5	1.5	0.7	0.1	0.6	0.5

g6_t14 ...Я збуджений

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	73.1	72.2	67.4	75.7	80.1	78.5	79.5
2. Мабуть, так	17.9	18.7	21.2	17.2	14.4	14.6	13.8
3. Правильно	5.5	6.4	6.9	5.3	4.3	5.3	4.6
4. Абсолютно правильно	1.3	2.2	3.0	1.1	1.1	0.9	1.2
Не відповіли	2.3	0.5	1.6	0.7	0.1	0.7	0.8

g6_t15 ...Я не відчуваю скутості, напруження

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	34.8	44.4	47.0	38.9	38.2	38.0	37.3
2. Мабуть, так	38.8	36.8	34.5	39.8	40.6	38.8	39.9
3. Правильно	18.3	13.7	13.8	16.4	17.6	19.3	18.4
4. Абсолютно правильно	5.5	4.5	3.0	4.1	3.7	3.4	3.7
Не відповіли	2.6	0.6	1.7	0.7	0.0	0.6	0.6

g6_t16 ...Я задоволений

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	43.1	58.9	64.7	39.7	40.5	38.3	38.8
2. Мабуть, так	37.4	28.1	25.2	41.9	40.8	40.9	40.0
3. Правильно	13.8	9.0	6.6	14.1	15.6	16.8	17.2
4. Абсолютно правильно	3.5	3.5	1.7	3.6	3.0	3.4	3.3
Не відповіли	2.1	0.4	1.8	0.8	0.1	0.6	0.6

g6_t17 ...Я стурбований

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	54.3	38.6	31.3	56.1	54.0	56.3	54.7
2. Мабуть, так	31.7	39.9	44.1	32.2	33.7	31.4	32.8
3. Правильно	8.4	14.6	16.0	8.7	9.7	9.7	9.4
4. Абсолютно правильно	2.6	6.4	6.7	2.2	2.6	1.6	2.3
Не відповіли	2.9	0.6	1.8	0.8	0.1	1.0	0.7

g6_t18 ...Я занадто збуджений і мені не по собі

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	75.6	75.3	69.2	78.6	79.4	80.2	81.2
2. Мабуть, так	14.8	15.8	19.6	14.1	14.6	14.9	12.8
3. Правильно	5.4	5.9	6.7	5.1	4.7	3.4	4.6
4. Абсолютно правильно	2.1	2.4	3.0	1.3	1.2	0.9	0.8
Не відповіли	2.2	0.6	1.5	0.9	0.1	0.6	0.5

g6_t19 ...Мені радісно

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	56.8	68.8	73.4	49.3	51.6	48.2	47.5
2. Мабуть, так	29.0	23.3	19.8	36.4	35.8	36.5	37.8
3. Правильно	8.0	5.1	3.9	9.9	10.6	11.7	10.9
4. Абсолютно правильно	3.4	2.3	1.2	3.7	2.0	3.2	3.2
Не відповіли	2.0	0.4	1.7	0.7	0.1	0.5	0.6

g6_t20 ...Мені приємно

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
1. Ні, це не так	46.4	57.7	57.4	40.2	40.5	36.9	38.1
2. Мабуть, так	34.3	31.4	31.3	41.2	42.8	42.6	44.3
3. Правильно	12.0	7.1	6.7	13.4	13.1	15.0	12.6
4. Абсолютно правильно	5.3	3.4	2.1	4.6	3.4	4.8	4.6
Не відповіли	1.9	0.4	2.4	0.6	0.2	0.6	0.6

g6Та. Індекс Тривожності (сумарний). Шкала: 20–80 балів

	1992	1996	1998	2005	2006	2008	2010
<i>Індекс Тривожності</i>	45.5	49.3	50.7	46.0	46.1	45.4	45.5

g6Тс. Рівні тривоги

	1996	1998	2005	2006	2008	2010
Низький	1.4	1.4	3.6	2.8	3.4	3.4
Нормальний	37.7	31.6	52.0	50.2	51.6	50.0
Підвищений	16.8	17.1	15.5	15.3	15.5	16.3
Високий	31.7	36.4	23.4	25.4	22.4	22.4
Гіпертривожність	12.4	13.5	5.5	5.2	4.1	4.9

g7. Ваш зріст:

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
<i>У середньому см</i>	168.2	168.3	168.8	168.9	169.2	169.3
Не відповіли	1.4	0.1	0.4	0.5	1.0	0.8

g8. Ваша вага:

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
У середньому кг	71.6	72.7	73.2	73.1	74.3	74.1
Не відповіли	2.1	0.2	0.6	0.7	1.6	1.3

g8b. Категорії пропорційності ваги (ІМТ*)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Недостатня вага	4.1	3.6	4.1	3.6	3.2	3.6
Нормальна вага	37.6	34.8	34.9	34.1	34.0	33.6
Невелика надлишкова вага	45.0	46.9	45.7	47.0	46.0	46.1
Надлишкова вага	12.7	14.0	14.7	14.1	15.9	14.3
Дуже надлишкова вага	0.6	0.8	0.7	0.4	0.9	0.7

* ІМТ (індекс співвідношення маси тіла та росту) є коефіцієнтом пропорційності ваги та росту. ІМТ обчислюють за формулою, в якій маса тіла (у кілограмах) ділиться на зріст (у метрах), зведений у квадрат. Отриманий коефіцієнт являє собою шкалу від 15 до 45 балів. Значення, нижчі 19, характеризують недостатню вагу; від 19 до 24 балів — нормальну; від 24 до 30 — незначна надлишкова; від 30 до 40 — надлишкова; понад 40 балів — дуже надлишкова.

G9. Чи палите Ви?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ні	66.1	64.8	64.6	64.4	65.1	64.9
2. Так, але не щодня	6.3	7.2	7.5	5.4	6.1	6.3
3. Так, до 7 сигарет на день	8.9	7.9	8.6	9.0	9.5	7.8
4. Так, 8–20 сигарет на день	15.2	16.4	14.1	18.4	15.2	17.4
5. Так, більше пачки на день	3.3	3.6	5.1	2.7	3.9	3.4
Не відповіли	0.2	0.1	0.2	0.1	0.2	0.2

g10. Чи вживаєте Ви спиртні напої?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ні, ніколи	18.5	19.2	20.1	19.5	19.5	19.6
2. Кілька разів на рік	29.7	32.0	33.3	32.6	34.1	33.9
3. Інколи, 1–2 рази на місяць	32.1	27.9	27.7	27.5	27.0	26.3
4. 3–4 рази на місяць	12.7	13.8	11.6	13.7	12.4	12.5
5. 2–3 рази на тиждень	5.7	6.1	6.2	5.9	5.4	6.2
6. Щоденно	1.0	0.9	1.1	0.7	1.4	1.4
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0

g11. Які види реальної соціальної допомоги Ви отримали за останні 12 місяців? (Відзначте всі відповіді, що підходять)

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Одноразові грошові виплати	6.4	8.7	7.3	7.8	5.3
2. Щомісячні грошові виплати	6.3	17.3	14.4	16.2	14.4
3. Пільги	5.9	7.6	7.8	8.8	7.9
4. Послуги соціальних працівників	0.7	1.6	2.0	1.3	1.1
5. Співчутлива допомога родичів, друзів, сусідів, колег	10.3	12.2	10.4	9.4	12.4
6. Отримав путівку на оздоровлення, допомога в госпіталізації	0.1	2.4	1.7	2.3	1.4
7. Інше	1.8	3.1	3.0	1.3	1.3
8. Потребував допомоги, але не отримав ніякої підтримки	36.2	25.3	23.4	16.5	21.8
9. Не мав потреби в допомозі	35.8	32.9	40.2	43.8	41.3
Не відповіли	1.6	0.2	0.4	2.1	0.5

Н. Вільний час, дозвілля**h1. Як Ви відпочивали, провели більшу частину своєї відпустки, канікул минулого року?***(Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)*

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Відпочивав за путівкою, курсівкою (лікувальною, туристичною тощо) в Україні	12.4	2.6	2.1	3.1	3.7	3.3	3.7	2.4
2. Відпочивав у курортному місці без путівки (в Україні)	7.6	3.7	5.5	6.4	6.8	9.9	8.4	9.6
3. Відпочивав за кордоном	2.0	0.6	0.7	0.5	0.6	0.6	0.9	1.2
4. Відпочивав за містом, на дачі	6.4	7.1	7.0	5.1	6.9	6.7	6.6	8.3
5. Їздив відпочивати, гостювати до родичів, знайомих	16.0	5.4	7.0	8.6	8.9	8.3	10.2	8.7
6. Їздив за покупками, у сімейних справах	3.1	0.6	0.8	0.6	1.1	1.1	0.7	0.5
7. Провів відпустку вдома, займався домашніми справами	32.0	29.2	31.9	32.2	30.6	28.4	25.3	29.2
8. Займався під час відпустки додатковою роботою	4.2	5.4	4.2	6.5	5.1	5.4	5.2	3.9
9. Не мав відпустки	11.4	42.6	37.6	34.4	35.9	34.6	37.8	34.8
10. Провів відпустку інакше	3.7	2.7	2.3	2.7	0.3	1.3	1.1	1.1
Не відповіли	1.3	0.3	0.8	0.3	0.1	0.3	0.3	0.2

h2. Нижче наведено перелік занять людей у вільний від основної та домашньої роботи час. Відзначте всі ті з них, якими Ви займалися принаймні раз впродовж останніх 7 днів (разом із вихідними).

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ранкова гімнастика і фізкультура	17.9	16.3	17.5	18.3	11.3	11.6	16.6	17.1	13.8	13.4
2. Біг, оздоровчі прогулянки	8.4	7.2	8.2	9.3	4.0	3.5	4.8	6.2	5.5	6.2
3. Відвідування плавального басейну, заняття в спортивній залі, на стадіоні, спортивних майданчиках	4.7	4.8	4.9	4.5	2.9	2.4	3.1	3.3	3.4	4.3

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
4. Поїздка за місто для відпочинку на природі	21.5	20.4	18.2	8.7	8.2	9.5	6.6	13.3	16.0	12.6
5. Експерсійна подорож	2.9	2.1	2.3	1.7	1.1	0.4	1.3	1.5	2.1	1.4
6. Відвідування спортивних видовищ (як глядач)	3.8	3.8	4.0	3.2	1.7	2.1	3.2	3.1	2.9	2.4
7. Відвідування кінотеатру	7.9	2.6	1.5	1.4	2.0	2.7	3.4	4.3	3.4	4.7
8. Відвідування театрів, концертів, музеїв, художніх виставок	3.4	3.4	3.9	4.1	3.7	2.2	2.9	2.9	3.6	3.6
9. Перебування в гостях	39.6	34.3	36.1	49.1	35.2	52.6	39.1	38.8	38.3	45.4
10. Прийом гостей	38.2	34.9	34.7	47.1	31.5	35.6	37.9	38.9	37.6	45.6
11. Відвідування ресторану, нічного клубу тощо	9.3	9.3	9.8	11.7	4.4	4.8	8.3	10.7	4.7	5.9
12. Написання листів	15.3	11.4	11.8	15.4	—	—	11.0	8.2	5.1	4.3
13. Праця за сумісництвом, додатковий підробіток	11.5	12.0	10.1	11.0	6.9	7.7	8.1	8.8	10.3	7.7
14. Громадська робота	5.0	4.5	4.3	4.2	4.2	3.9	3.6	4.4	5.1	3.8
15. Відвідування бібліотек	7.2	5.8	5.9	5.9	5.8	4.9	5.5	5.1	4.7	3.7
16. Читання художньої літератури	37.7	33.5	35.0	39.0	24.4	26.7	27.1	24.1	25.9	21.1
17. Відвідування курсів, гуртків, студій	1.9	1.8	1.9	2.0	1.6	1.6	1.3	1.5	1.0	1.6
18. Художня творчість (створення музики, віршів, прози, малювання, гра на музичних інструментах тощо)	4.5	4.1	3.5	4.9	2.1	2.3	2.7	3.1	2.3	2.7
19. Прикладна творчість (рукоділья, вишивання, виготовлення дрібних виробів, різьблення по дереву, карбування тощо)	12.9	9.5	9.2	10.6	6.7	6.9	7.1	5.6	4.5	4.6
20. Прослуховування музики (платівки, диски, магнітозаписи тощо)	32.4	32.4	32.9	34.5	22.2	25.6	26.3	27.7	28.2	26.0
21. Відвідування церкви (костюлу, синагоги, мечеті, молитовного дому)	14.4	13.6	14.0	22.7	13.5	14.2	16.7	16.8	17.6	27.6

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
22. Заняття з дітьми (уроки, ігри, прогулянки)	38.6	32.3	35.1	33.0	28.1	24.1	26.0	27.8	27.5	27.7
23. Настільні ігри (шахи, шашки, карти, доміно тощо)	11.9	12.7	13.1	15.5	12.7	9.2	10.1	9.2	8.0	7.6
24. Заняття з комп'ютером (пошук інформації, ігри, створення програм тощо)	4.7	7.9	6.6	5.4	5.3	7.4	10.8	15.6	18.4	20.3
25. Відвідування непродуктових магазинів та ринків	22.9	15.1	14.1	14.7	20.7	22.7	27.0	33.6	27.6	26.6
26. Перегляд телепередач	79.2	79.7	80.1	86.5	76.5	83.3	86.4	87.4	86.6	86.6
27. Прослуховування радіопередач	47.3	45.1	50.2	58.2	43.6	38.8	47.1	50.4	38.6	32.7
28. Читання газет	53.6	56.2	61.9	70.3	61.2	58.3	67.7	66.6	57.6	51.9
29. Рибальство, мисливство, збирання грибів тощо	—	—	—	—	6.0	3.9	4.2	4.6	5.3	6.3
30. Раціоналізаторство, конструювання	—	—	—	—	1.2	0.9	1.2	1.4	0.7	0.8
31. Вивчення літератури за спеціальністю	—	—	—	—	7.7	8.7	8.7	8.9	9.1	7.0
32. Перегляд фільмів по відеоманітофону, відеороликів	—	—	—	—	10.0	11.7	11.5	13.6	12.5	10.6
33. Відвідування клубів, дискотек, вечорів відпочинку	—	—	—	—	4.2	4.9	3.6	5.4	4.1	4.5
34. Колекціонування, фотографування, кінозйомки	—	—	—	—	1.7	2.5	3.1	3.3	2.6	3.4
35. Участь у художній самодіяльності	—	—	—	—	0.7	1.2	1.1	1.0	0.5	1.1
36. Просто відпочинок, нічого не роблячи	42.9	38.2	39.0	43.5	34.4	41.0	39.2	42.2	41.8	42.3
37. Інше	6.6	5.6	7.2	4.3	2.3	1.9	1.3	1.4	2.2	1.2
Не відповіли	0.5	0.0	0.3	0.1	0.4	0.2	0.0	0.0	0.2	0.0
Відвідування речового ринку як продавець	7.8	5.1	5.1	4.9	—	—	—	—	—	—
Відвідування речового ринку як покупець	30.0	29.6	26.4	25.6	—	—	—	—	—	—

I. Місцеві умови

i1. Якою мірою Ви задоволені життям у Вашому населеному пункті?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не задоволений	13.0	19.6	19.4	20.3	17.0	16.2	12.6	10.9	9.6	9.0	7.6
2. Скоріше не задоволений	31.0	30.0	23.8	27.3	26.7	26.4	26.7	24.3	25.7	21.5	22.6
3. Важко сказати, задоволений чи ні	28.6	24.4	25.8	25.6	27.1	28.4	28.5	30.1	27.3	24.0	25.4
4. Скоріше задоволений	23.6	19.0	24.4	21.7	25.6	23.7	29.2	29.5	33.2	37.8	39.1
5. Цілком задоволений	3.3	6.4	6.6	5.0	3.5	2.5	3.0	4.7	4.3	7.3	5.1
Не відповіли	0.5	0.7	0.0	0.2	0.1	2.8	0.1	0.5	0.0	0.3	0.3
<i>Середній бал</i>	2.7	2.6	2.8	2.6	2.7	2.7	2.8	2.9	3.0	3.1	3.1

i2.1 Якою мірою Ви задоволені ...Робота органів місцевої влади

	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше не задоволений	61.9	57.0	48.5	46.6	48.7	49.3	44.6	46.1
2. Важко сказати, задоволений чи ні	29.9	31.8	38.7	38.7	37.7	34.7	37.1	36.1
3. Скоріше задоволений	8.1	11.1	12.4	14.7	13.4	15.6	18.1	17.7
Не відповіли	0.0	0.1	0.3	0.1	0.2	0.4	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	1.5	1.5	1.6	1.7	1.6	1.7	1.7	1.7

i2.2 Якою мірою Ви задоволені ...Робота житлово-комунальної служби (ЖЕКів тощо)

	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше не задоволений	55.8	53.0	49.3	53.0	56.4	58.4	53.2	48.8
2. Важко сказати, задоволений чи ні	29.9	29.5	38.7	34.6	33.8	31.9	33.1	38.1
3. Скоріше задоволений	9.8	13.3	11.0	10.6	9.4	8.8	13.0	11.8
Не відповіли	4.4	4.2	1.1	1.8	0.3	0.9	0.6	1.3
<i>Середній бал</i>	1.5	1.6	1.6	1.6	1.5	1.5	1.6	1.6

і2.3 Якою мірою Ви задоволені ...Робота місцевого відділення міліції

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше не задоволений	37.2	34.9	34.9	33.6	34.3	32.6
2. Важко сказати, задоволений чи ні	49.5	51.7	53.2	52.1	47.8	52.2
3. Скоріше задоволений	12.8	12.8	11.8	13.8	17.7	14.9
Не відповіли	0.4	0.5	0.1	0.5	0.2	0.3
<i>Середній бал</i>	<i>1.8</i>	<i>1.8</i>	<i>1.8</i>	<i>1.8</i>	<i>1.8</i>	<i>1.8</i>

і2.4 Якою мірою Ви задоволені ...Робота дільничного міліціонера

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше не задоволений	32.1	31.0	30.8	28.4	29.9	28.4
2. Важко сказати, задоволений чи ні	51.6	53.1	55.4	53.6	49.3	53.1
3. Скоріше задоволений	15.6	15.3	13.2	17.3	20.5	18.0
Не відповіли	0.8	0.7	0.7	0.7	0.3	0.6
<i>Середній бал</i>	<i>1.8</i>	<i>1.8</i>	<i>1.8</i>	<i>1.9</i>	<i>1.9</i>	<i>1.9</i>

і2.5 Якою мірою Ви задоволені ...Благоустрій та санітарний стан будинку

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше не задоволений	46.2	47.4	48.3	50.6	45.0	39.5
2. Важко сказати, задоволений чи ні	23.2	20.8	22.7	19.8	22.1	24.9
3. Скоріше задоволений	30.3	31.2	28.9	29.1	32.6	35.4
Не відповіли	0.3	0.6	0.0	0.6	0.3	0.2
<i>Середній бал</i>	<i>1.8</i>	<i>1.8</i>	<i>1.8</i>	<i>1.8</i>	<i>1.9</i>	<i>2.0</i>

і2.6 Якою мірою Ви задоволені ...Благоустрій та санітарний стан подвір'я

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше не задоволений	43.4	43.0	48.1	47.3	43.2	37.6
2. Важко сказати, задоволений чи ні	24.8	21.9	21.2	20.6	23.3	24.8
3. Скоріше задоволений	31.4	34.3	30.6	31.6	33.3	37.4
Не відповіли	0.5	0.7	0.2	0.5	0.3	0.2
<i>Середній бал</i>	<i>1.9</i>	<i>1.9</i>	<i>1.8</i>	<i>1.8</i>	<i>1.9</i>	<i>2.0</i>

і2.7 Якою мірою Ви задоволені ...Благоустрій та санітарний стан вулиць, парків, довкілля

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше не задоволений	60.9	54.4	61.6	62.0	60.7	57.4
2. Важко сказати, задоволений чи ні	25.6	26.3	23.6	21.4	22.5	25.7
3. Скоріше задоволений	13.3	18.9	14.8	16.2	16.6	16.9
Не відповіли	0.2	0.3	0.0	0.4	0.2	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>1.5</i>	<i>1.6</i>	<i>1.5</i>	<i>1.5</i>	<i>1.6</i>	<i>1.6</i>

і3. Наскільки часто трапляються випадки хуліганства та пограбувань в Вашому мікрорайоні (поблизу Вашого будинку)?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Трапляються досить часто	27.3	20.2	22.9	18.1	15.0	11.7	12.0	8.3
2. Трапляються, але не дуже часто	42.3	44.1	39.5	44.1	43.4	39.9	40.6	39.1
3. Практично не трапляються	13.1	14.7	14.9	17.4	19.7	24.4	27.9	30.1
4. Не знаю	17.1	20.9	22.5	20.3	21.8	23.6	19.3	22.6
Не відповіли	0.1	0.1	0.2	0.1	0.1	0.4	0.1	0.0

і4. Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Так, хотів би	16.1	18.1	18.8	19.3	19.3	21.1	19.2	20.1	19.4	19.6
2. Важко сказати	18.8	18.4	21.6	21.7	25.1	20.9	20.1	16.8	18.2	16.6
3. Ні	64.5	63.4	59.4	59.0	55.2	57.8	60.6	62.6	62.4	63.7
Не відповіли	0.6	0.0	0.2	0.0	0.3	0.2	0.1	0.5	0.1	0.1

і5. Якби Ви надумали виїхати з Вашого населеного пункту, то куди? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. До іншої місцевості в Україні	15.3	10.4	11.3	14.8	9.8	9.9	12.9	12.6	14.4	11.2
2. До Росії	12.7	13.3	9.7	7.2	10.5	10.3	8.1	7.9	9.6	8.3
3. До інших республік колишнього СРСР	1.1	1.2	1.4	1.8	0.6	1.1	0.6	1.6	0.8	1.2
4. За межі колишнього СРСР	4.6	9.1	9.7	9.6	10.2	10.1	7.1	7.0	5.3	7.9
5. Ще не знаю куди	12.8	12.3	15.9	17.0	19.8	18.4	17.1	16.9	16.3	18.3
6. Ніколи і нікуди я не виїжджав би	51.3	53.7	51.9	49.6	48.6	49.9	54.1	53.4	53.5	53.0
Не відповіли	2.0	0.0	0.1	0.0	0.4	0.3	0.2	0.6	0.2	0.1

і6. Як Ви вважаєте, які причини могли б спонукати Вас виїхати з Вашого населеного пункту?

	1994	1996	1998	2000	2004	2005	2006	2008	2010
1. Шкідливі для здоров'я екологічні умови	18.6	16.3	15.6	15.4	16.8	15.4	16.4	16.8	16.7
2. Бажання знайти нове місце роботи	7.1	9.8	14.4	18.0	22.9	17.6	18.1	15.8	19.9
3. У зв'язку із навчанням	1.9	1.7	1.9	2.6	2.2	2.1	3.0	3.6	3.0
4. Хочу переїхати ближче до родичів, друзів	6.2	6.1	6.1	5.5	7.9	6.2	5.7	6.6	6.0
5. Хочу повернутися на батьківщину, де вирослав і навчався	2.5	2.9	3.6	3.4	3.7	2.4	2.4	3.0	2.9
6. Хочу змінити кліматичні умови	3.0	2.1	3.4	3.3	4.2	3.1	2.9	3.8	4.0
7. Остерігаюся міжнародних конфліктів	3.1	1.6	1.7	1.2	2.1	1.3	1.2	1.6	1.2
8. Просто хочу змінити місце проживання	5.3	7.1	6.3	6.8	8.4	7.8	7.5	8.4	9.0
9. Через труднощі з мовою спілкування	0.3	0.4	0.8	0.2	0.5	0.4	0.4	1.1	0.4
10. Інші причини	3.2	2.5	3.0	3.1	4.3	2.2	1.7	2.3	1.8
11. Не хочу виїздити зі свого населеного пункту*	55.9	59.7	57.7	54.3	36.8	51.9	51.9	52.2	52.2
Не відповіли	1.7	0.0	0.1	0.3	0.8	0.2	0.4	0.2	0.0

* В 2004 році альтернатива "Не хочу виїздити зі свого населеного пункту" була відсутня. Замість неї була альтернатива "Важко сказати".

Ж. Екологічна ситуація

ж1. Як Ви оцінюєте екологічну ситуацію населеного пункту, в якому Ви живете?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Вкрай неблагополучна	19.2	10.8	11.4	11.3	13.0	10.2
2. Неблагополучна	40.0	36.8	32.3	35.1	33.6	30.9
3. Важко сказати, благополучна чи ні	22.1	24.2	24.7	23.2	15.6	21.3
4. Відносно благополучна	17.3	25.8	27.1	28.1	32.4	33.4
5. Цілком благополучна	1.3	2.3	4.5	1.9	5.2	4.1
Не відповіли	0.1	0.1	0.0	0.4	0.2	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.4</i>	<i>2.7</i>	<i>2.8</i>	<i>2.7</i>	<i>2.8</i>	<i>2.9</i>

ж2. Які фактори забруднення навколишнього середовища у місцевості Вашого проживання викликають у Вас серйозне занепокоєння? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Забруднення повітря хімічними речовинами та викидами виробництва	47.3	34.7	34.3	33.1	32.3	31.4
2. Забруднення повітря автотранспортом	48.0	41.9	39.9	42.5	42.3	43.7
3. Забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва	46.1	32.6	32.0	29.8	29.3	28.1
4. Забруднення ґрунту хімічними речовинами та відходами виробництва	32.4	21.6	22.2	17.8	20.2	21.7
5. Забруднення території проживання сміттям та іншим брудом	54.8	46.7	49.7	51.1	48.5	48.5
6. Радіаційне забруднення	35.7	28.5	23.7	26.2	22.0	19.9
7. Підвищений рівень шуму	16.7	13.2	16.2	16.1	17.7	15.8
8. Підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування	40.4	28.6	28.9	29.1	36.1	37.9
9. Ніщо серйозного занепокоєння не викликає	9.7	12.4	14.8	13.2	14.2	16.1
10. Інше	0.7	1.2	0.4	0.9	1.3	0.4
Не відповіли	0.2	0.3	0.2	0.6	0.3	0.1

3. Як Ви вважаєте, чи позначаються на стані Вашого здоров'я наслідки Чорнобильської катастрофи?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Це основний екологічний чинник погіршення мого здоров'я	40.7	37.7	37.0	29.6	29.4	14.8	18.5	17.2	15.2	14.5
2. Це істотний чинник, але він вплинув на моє здоров'я не більше, ніж інші чинники забруднення навколишнього середовища	26.9	31.6	33.0	35.6	31.5	39.8	37.1	40.2	37.8	36.1
3. На стан мого здоров'я більшою мірою впливають інші екологічні чинники	9.6	12.1	10.7	10.8	11.0	16.5	15.3	16.8	21.0	21.8
4. Важко сказати	22.2	18.6	19.2	23.9	25.5	23.9	28.8	25.3	25.5	27.2
Не відповіли	0.6	0.0	0.1	0.1	2.7	4.9	0.2	0.5	0.4	0.4

К. Житло**к1. Тип житлового помешкання Вашої сім'ї?**

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Індивідуальний будинок	38.9	34.3	34.7	35.6	43.6	46.0
2. Частина індивідуального будинку	3.1	2.2	3.7	2.9	3.9	2.8
3. Окрема квартира	52.0	58.4	55.1	55.4	47.8	46.7
4. Загальна (комунальна) квартира	2.6	2.6	2.7	2.9	2.4	1.9
5. Гуртожиток	1.2	0.7	1.2	0.8	0.8	0.7
8. Інше приміщення	0.4	0.3	0.3	0.1	0.1	0.3
9. Наймане у громадян житлове приміщення	1.5	1.4	1.8	2.3	1.1	1.3
Не відповіли	0.4	0.1	0.2	0.5	0.3	0.2

к2. Чи приватизоване житло, в якому Ви мешкаєте?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Так	65.9	69.6	66.6	74.6	77.1	79.4
2. Ні	32.7	25.9	26.7	18.5	17.2	15.1
3. Не знаю	0.0	3.1	5.0	5.8	4.6	5.3
Не відповіли	1.4	1.3	1.7	1.1	1.1	0.3

Вкажіть, будь ласка, розмір Вашого житла:

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
к3. Загальна площа (кв.м)	58.9	59.2	67.4	62.1	65.9	65.6
к4. Житлова площа (кв.м)	41.5	41.7	45.5	44.3	45.7	48.9

к5. Кількість кімнат (на сім'ю без кухні та допоміжних приміщень)

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1 кімната	13.5	11.7	12.4	11.9	13.3	11.9	11.2	9.6
2 кімнати	35.7	34.6	33.7	37.2	34.5	34.0	31.5	33.6
3 кімнати	33.3	34.5	32.5	30.7	33.5	32.4	31.8	34.6
4 кімнати і більше	17.4	18.6	16.3	15.5	15.1	19.1	20.7	17.7
Не відповіли	0.1	0.6	5.1	4.7	3.7	2.6	4.8	4.6
<i>В середньому</i>	2.6	2.7	2.6	2.6	2.6	2.8	2.7	2.7

к6. Скільки членів Вашої сім'ї (разом з Вами) мешкає з Вами в одній квартирі?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1 особа	8.6	10.4	10.5	11.4	12.1	10.9	11.7	9.9
2 особи	20.8	21.4	23.8	22.8	22.5	23.4	23.6	24.0
3 особи	25.5	26.9	25.4	28.1	27.6	29.2	26.9	26.8
4 особи	25.5	24.1	22.3	21.8	21.4	22.4	21.7	21.7
5 осіб і більше	19.2	16.9	17.8	14.9	15.4	13.0	15.4	16.4
Не відповіли	0.4	0.4	0.3	0.9	1.1	1.0	0.7	1.2
<i>В середньому осіб</i>	3.4	3.3	3.2	3.2	3.1	3.1	3.1	3.2

к7. Скільки осіб (разом з Вами) мешкає з Вами в одній кімнаті?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1 особа	21.8	12.2	32.3	33.1	34.2	36.4	37.9	39.2	40.0	38.8
2 особи	33.6	26.5	48.3	51.0	49.0	49.5	47.4	47.7	46.6	48.4
3 особи	21.1	25.0	13.1	11.6	12.3	10.9	11.2	8.5	9.1	8.8
4 особи	15.2	20.1	5.2	3.5	3.5	2.6	2.4	2.1	2.1	2.2
5 осіб і більше	8.3	16.3	1.1	0.9	1.2	0.5	1.1	0.6	0.6	0.4
Не відповіли	9.2	0.3	2.0	1.2	1.3	1.8	3.7	0.0	1.6	1.3
<i>В середньому осіб</i>	2.6	3.1	2.0	1.9	1.9	1.8	1.8	1.7	1.7	1.8

к8. Чи маєте Ви в квартирі (будинку)...? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Холодну воду	79.2	75.7	77.8	76.4	76.9	80.8	80.4	84.2	82.3	82.5
2. Гарячу воду	56.2	49.7	50.9	56.5	44.0	39.7	38.7	48.9	51.0	54.4
3. Каналізацію (туалет)	63.5	61.5	65.1	66.5	65.7	71.4	69.8	70.7	69.0	67.4
4. Центральне опалення	63.7	58.5	61.4	63.0	59.4	62.8	60.0	61.4	57.2	53.4
5. Телефон	39.9	44.7	49.2	47.5	48.7	53.7	55.8	61.2	59.2	62.9
6. Газову або електроплиту	—	94.9	93.5	92.7	87.8	91.7	95.4	94.5	95.1	95.9
Не відповіли	14.1	1.9	2.8	3.0	4.6	3.1	1.0	0.9	0.8	1.2

к9. Яка температура зазвичай у Вас удома в опалювальний сезон?

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Дуже холодно – так, що постійно мерзнемо	9.3	20.0	7.1	10.9	9.1	4.7	4.5
2. Прохолодно, але не настільки, щоб це заважало нормально жити	28.8	34.4	29.0	25.7	25.2	20.9	23.3
3. Нормальна температура	60.5	44.4	61.9	61.6	63.9	72.2	69.3
4. Спекотно, тільки відкриваючи вікна й квартирки, можна досягти нормальної температури	0.8	0.7	1.2	1.6	1.6	1.9	2.7
Не відповіли	0.6	0.6	0.8	0.1	0.2	0.3	0.2

к10. Чи часто у Вас у квартирі (будинку) трапляються перебої з електроенергією?

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Постійно	26.7	1.2	1.7	2.3	1.7	1.2	2.7
2. Досить часто	29.0	15.1	9.2	9.7	11.3	11.8	12.1
3. Рідко	32.8	68.9	70.3	71.5	73.1	70.4	70.7
4. Ніколи	11.3	14.7	18.7	16.3	13.7	16.3	14.3
Не відповіли	0.2	0.2	0.1	0.2	0.2	0.3	0.2

к11. Чи протікають у Вас у помешканні стіни або дах?

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Так	17.1	18.2	17.9	18.8	16.2	12.4	15.0
2. Ні	82.8	80.7	79.9	79.9	82.6	85.9	84.6
Не відповіли	0.2	1.1	2.2	1.3	1.2	1.7	0.4

L. Матеріальний статус сім'ї

11. Відзначте, будь ласка, що з наведеного нижче має Ваша сім'я?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Дачна будівля	12.3	11.8	11.3	13.6	10.5	10.6	12.6	12.6	10.8	12.0
2. Садова ділянка	43.2	37.4	39.1	38.0	37.5	29.4	36.6	42.1	34.1	34.1
3. Легкова машина	19.9	19.5	20.9	20.1	18.8	19.4	20.4	21.8	28.5	28.7
4. Кольоровий телевізор	64.7	68.1	69.3	71.5	73.9	83.6	86.6	89.7	93.1	92.8
5. Нові (або гарні, красиві, добротні) меблі	27.9	22.4	18.9	19.7	—	18.2	16.1	17.9	21.6	20.9
6. Бібліотека (понад 100 книг)	30.7	25.3	22.5	21.7	20.2	20.0	20.1	22.2	20.5	18.4
7. Стерео- і відеоапаратура	9.9	11.8	15.1	17.4	19.7	21.8	23.2	28.2	35.5	33.7
8. Магнітофон, радіоприймач, програвач	58.4	59.4	58.5	58.8	56.4	54.7	53.3	55.6	51.2	47.2
9. Спортивне, туристське знаряддя	17.9	15.4	12.8	11.9	14.4	13.1	4.3	5.1	6.7	6.2
10. Холодильник	91.6	91.6	90.8	90.5	88.7	90.9	91.6	93.2	95.8	95.7
11. Пральна машина	77.5	77.7	73.1	74.0	67.8	68.4	71.8	77.0	78.5	82.8
12. Швейна машина	57.5	57.0	53.3	50.2	46.4	39.8	40.3	40.7	36.9	35.3
13. Модний одяг	25.1	18.1	11.7	12.2	11.0	10.9	12.4	16.2	17.4	16.7
14. Комп'ютер	—	—	—	—	4.7	9.0	11.8	18.5	28.4	34.9
15. Мисливське, рибальське знаряддя	—	—	—	—	10.3	9.3	8.8	8.9	11.5	12.3
16. Моторний човен, катер	—	—	—	—	1.0	0.4	0.5	0.7	0.9	1.3
Не відповіли	1.5	0.6	1.2	0.6	1.5	0.8	0.7	0.8	0.3	0.2

12. Оцініть, будь ласка, матеріальний рівень життя Вашої сім'ї: (Обведіть кружечком оцінку на шкалі, де 0 балів — найнижчий, а 10 балів — найвищий)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
0 Найнижчий	11.3	17.6	15.7	12.2	2.4	2.0	4.0	3.4	2.7	3.6
1	8.2	12.6	14.8	12.4	3.2	3.3	6.6	4.9	4.3	5.3
2	17.6	18.2	19.3	19.8	17.8	15.0	12.3	11.7	11.3	14.1
3	27.9	25.5	26.6	26.6	22.6	20.7	30.1	30.6	26.1	27.4
4	16.3	12.6	11.4	13.8	26.5	29.2	19.6	20.0	21.7	19.9
5	13.4	10.2	9.1	11.2	21.8	22.6	18.6	19.7	22.8	19.3
6	3.3	1.8	1.8	1.8	3.7	5.3	4.6	5.3	5.1	5.7
7	1.4	0.7	0.8	1.7	0.9	0.9	1.9	2.7	3.9	2.8
8	0.2	0.4	0.3	0.2	0.1	0.3	1.1	0.8	1.3	1.3
9	0.1	0.1	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.1	0.3
10 Найвищий	0.3	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0	0.4	0.3	0.1	0.0
Не відповіли	0.0	0.2	0.2	0.0	1.0	0.5	0.8	0.4	0.6	0.3
<i>Середній бал</i>	3.0	2.5	2.4	2.7	3.5	3.7	3.5	3.6	3.8	3.6

13. Який розмір Вашої заробітної платні (стипендії, пенсії) за останній місяць?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
<i>В середньому (національна валюта)</i>	1302	637277	6500000	84	96	208	290	393	571	1021	1166
Курс НБУ на час опитування	126	15100	184000	2.05	5.22	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93
<i>В середньому (доларовий еквівалент)</i>	10	42	35	41	18	39	54	74	113	202	147
Не відповіли	3.3	14.4	7.4	10.1	3.9	14.2	12.6	4.7	5.6	6.6	5.9

14. Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці:

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Часто не маємо грошей та харчів — інколи жебракуємо	3.1	1.7	1.4	0.5	0.8	1.5
2. Не вистачає продуктів харчування — інколи голодуємо	9.6	5.9	4.0	4.0	3.0	3.9
3. Вистачає лише на продукти харчування	49.3	42.0	41.3	35.5	32.6	36.4
4. Вистачає загалом на прожиття	23.5	32.4	30.2	36.2	37.9	38.1
5. Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11.6	13.9	14.4	15.7	20.7	15.9
6. Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2.0	2.1	2.1	3.6	3.8	3.4
7. Живемо у повному достатку	0.3	0.6	0.3	0.3	0.4	0.2
Не відповіли	0.6	1.4	6.3	4.2	0.7	0.4

15. Вкажіть, будь ласка, сукупний дохід на одного члена Вашої сім'ї за останній місяць.

(Складіть розмір зарплатні (без відрахувань) та всі інші грошові надходження всіх членів сім'ї, отриману суму поділіть на кількість осіб у сім'ї)

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
<i>В середньому (національна валюта)</i>	1025	544155	5707000	74	96	163	235	384	503	867	1085
Курс НБУ на час опитування	126	15100	184000	2.05	5.22	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93
<i>В середньому (доларовий еквівалент)</i>	8	36	31	36	18	31	44	72	100	172	137
Не відповіли	2.2	9.7	6.3	8.3	6.7	8.1	6.9	5.8	4.6	8.4	8.1

16. Як Ви вважаєте, який дохід, у розрахунку на одну особу на місяць, забезпечує зараз прожитковий мінімум?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010
<i>В середньому (національна валюта)</i>	189	241	688	901	1423	1681
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.30	5.05	5.05	7.93
<i>В середньому (доларовий еквівалент)</i>	92	43	130	179	282	212

17. Скільки грошей потрібно зараз Вашій родині у розрахунку на одну особу на місяць, щоб жити, за Вашими вподобаннями, нормально?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010
<i>В середньому (національна валюта)</i>	357	486	1204	1425	2556	2942
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.30	5.05	5.05	7.93
<i>В середньому (доларовий еквівалент)</i>	175	88	226	282	506	371

18. Як Ви вважаєте, з яким приблизно рівнем середньомісячного доходу на одну особу сім'ю можна віднести до: Злиденної

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
<i>В середньому (національна валюта)</i>	96	127	201	250	480	603
Курс НБУ на час опитування	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93
<i>В середньому (доларовий еквівалент)</i>	18	24	38	50	95	76
Не відповіли	8.8	7.2	3.0	5.1	2.7	3.4

І9. Як Ви вважаєте, з яким приблизно рівнем середньомісячного доходу на одну особу сім'ю можна віднести до: Бідної

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
<i>В середньому (національна валюта)</i>	81	103	178	235	364	430	838	1028
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93
<i>В середньому (доларовий еквівалент)</i>	40	20	33	44	69	85	166	130
Не відповіли	2.4	1.5	5.8	5.9	2.6	3.6	2.2	3.1

І10. Як Ви вважаєте, з яким приблизно рівнем середньомісячного доходу на одну особу сім'ю можна віднести до: Середньої

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
<i>В середньому (національна валюта)</i>	416	516	810	957	1957	2516
Курс НБУ на час опитування	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93
<i>В середньому (доларовий еквівалент)</i>	78	97	153	190	388	317
Не відповіли	5.6	5.9	1.6	3.9	2.0	2.5

І11. Як Ви вважаєте, з яким приблизно рівнем середньомісячного доходу на одну особу сім'ю можна віднести до: Заможної

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
<i>В середньому (національна валюта)</i>	1031	1362	2480	2799	5948	6775
Курс НБУ на час опитування	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93
<i>В середньому (доларовий еквівалент)</i>	194	256	468	554	1178	854
Не відповіли	6.9	6.8	3.1	4.3	2.7	3.6

І12. Як Ви вважаєте, з яким приблизно рівнем середньомісячного доходу на одну особу сім'ю можна віднести до: Багатої

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
<i>В середньому (національна валюта)</i>	1522	3743	12702	16893	15495	19716	28380	30219
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.32	5.30	5.30	5.05	5.05	7.93
<i>В середньому (доларовий еквівалент)</i>	743	717	2388	3169	2924	3904	5620	3811
Не відповіли	5.0	3.5	8.4	7.5	6.2	4.8	4.8	5.8

І13. Як би Ви загалом оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Злиденне	5.6	5.3	5.9	4.2	4.4	5.7
2. Бідне	40.4	35.7	40.4	40.7	38.7	42.8
3. Середнє	52.0	57.1	52.9	53.6	56.0	50.8
4. Заможне	1.0	1.2	0.6	0.9	0.5	0.7
5. Багате	0.1	0.1	0.0	0.1	0.0	0.0
Не відповіли	1.0	0.5	0.1	0.6	0.4	0.1
<i>Середній бал</i>	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5

Зведена таблиця (І3, І5–І12)
ДОХОДИ І ДУМКИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЩОДО СПІВВІДНОШЕННЯ ДОХОДІВ ТА РІВНЯ ЖИТТЯ
У національній валюті: купонах (1992–1995), гривнях

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
ЗАРОБІТНА ПЛАТА	84	96	208	290	393	571	1021	1166
СРЕДНЬОПОДУШНИЙ ДОХІД	74	96	163	235	384	503	867	1085
ПРОЖИТКОВИЙ МІНІМУМ	189	241	—	—	688	901	1423	1681
ЖИТИ НОРМАЛЬНО	357	487	—	—	1204	1425	3135	2942
ЗЛИДЕННО	—	—	96	127	201	250	480	603
БІДНО	81	103	178	235	364	430	838	1028
СЕРЕДНЬО	—	—	416	516	810	957	1957	2516
ЗАМОЖНО	—	—	1031	1362	2480	2799	5948	6775
БАГАТО	1522	3743	12702	16893	15495	19716	28380	30219

Еквівалент в \$ (доларах США)

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
ЗАРОБІТНА ПЛАТА	41	18	39	54	74	113	202	147
СРЕДНЬОПОДУШНИЙ ДОХІД	36	18	31	44	72	100	172	137
ПРОЖИТКОВИЙ МІНІМУМ	92	43	—	—	130	179	282	212
ЖИТИ НОРМАЛЬНО	175	88	—	—	226	282	621	371
ЗЛИДЕННО	—	—	18	24	38	50	95	76
БІДНО	40	20	33	44	69	85	166	130
СЕРЕДНЬО	—	—	78	97	153	190	388	317
ЗАМОЖНО	—	—	194	256	465	554	1178	854
БАГАТО	743	717	2388	3169	2924	3904	5620	3811

М. Структура сім'ї**т1. Який склад Вашої сім'ї?** (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Живу один (одна)	12.3	12.1	13.0	11.3	11.9	10.5
2. Подружжя без дітей	15.6	16.2	15.9	16.0	15.7	15.5
3. Подружжя без дітей, але з батьками (або одним із них)	2.2	3.2	3.2	2.8	3.8	3.4
4. Подружжя з дитиною (дітьми)	34.7	35.4	36.2	36.6	34.6	34.9
5. Подружжя з дитиною (дітьми) і батьками (або одним із них)	12.1	10.0	13.0	9.3	12.3	13.2
6. Мати (батько) з дитиною (дітьми)	9.1	11.4	11.1	10.9	9.1	12.1
7. Мати (батько) з дитиною (дітьми) і батьками (або одним із них)	5.3	4.7	5.1	6.0	5.9	5.0
8. Інше	8.1	6.7	2.3	6.6	6.4	5.2
Не відповіли	0.7	0.3	0.3	0.6	0.2	0.2

т2. Чи є у Вас діти і якого вони віку? (Відзначте всі відповіді, що підходять)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Дітей не маю	19.1	21.7	21.3	25.6	23.4	24.8
2. Маю дітей віком до 6 років	10.7	11.8	11.7	9.9	12.4	11.9
3. Маю дітей віком 6–9 років	8.9	7.8	7.7	8.8	6.5	8.0
4. Маю дітей віком 10–14 років	12.6	11.6	10.8	10.2	9.6	10.2
5. Маю дітей віком 15–18 років	10.4	9.8	8.4	9.9	8.3	8.6
6. Маю дітей віком понад 18 років	49.7	47.7	48.8	43.9	48.0	46.4
Не відповіли	0.7	0.9	0.6	1.1	0.1	0.3

т3. Скільки загалом у Вас дітей віком до 18 років?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Одна дитина	25.7	25.6	24.4	23.1	22.7	22.4	21.3	21.5
Двоє дітей	12.7	11.5	10.5	10.2	9.2	9.7	8.8	9.3
Троє дітей	1.2	1.4	1.2	1.5	1.2	0.9	0.9	1.2
Більше трьох дітей	0.3	0.5	0.2	0.3	0.4	2.8	0.3	0.7
Не відповіли	60.2	61.0	63.7	65.1	66.6	64.3	68.7	67.3
<i>В середньому</i>	1.4	1.4	1.4	1.4	1.4	1.8	1.4	1.4

N. Робота і зайнятість

n1. Назвіть, будь ласка, тип Вашої зайнятості (роботи) в даний час:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Професійний політик, керівний працівник держaparату	—	0.1	0.3	0.2	0.0	0.2	0.0	0.1	0.4	0.0	0.1
2. Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгоспдприємства	5.0	0.4	1.4	0.7	0.8	0.6	0.6	0.4	2.5	0.7	1.1
3. Службовець держaparату (посадова особа)	—	1.5	1.2	0.8	0.8	1.0	0.9	0.8	1.3	1.0	0.5
4 Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	12.7	7.4	5.9	5.9	4.5	5.9	5.4	5.4	5.3	8.1	4.8
5. Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)	12.3	7.4	6.7	5.5	5.0	5.0	5.3	5.8	4.8	7.2	4.9
6. Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	1.1	1.0	1.5	1.4	0.8	0.8	0.8	0.9	0.9	1.3	1.2
7. Підприємець у великому або середньому бізнесі	—	0.5	1.0	0.7	0.9	0.6	0.7	0.8	0.9	1.1	1.1
8. Займаюсь дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом	—	2.5	2.6	3.5	3.8	3.3	4.2	3.3	3.0	4.3	3.7
9. Службовець з числа допоміжного персоналу	12.4	6.3	6.3	6.0	5.4	6.3	6.8	7.3	5.5	5.6	5.9
10. Кваліфікований робітник	17.4	19.3	18.3	15.2	13.8	14.7	15.6	15.8	14.7	14.4	13.8
11. Різнороб, підсобний робітник	8.5	4.8	5.6	6.1	6.3	5.0	4.3	5.6	5.1	4.4	7.0
12. Працівник сільгоспдприємства	4.6	5.2	3.5	2.6	2.3	2.1	2.5	2.3	2.3	1.6	1.9
13. Фермер	—	0.2	0.2	0.1	0.1	0.4	0.3	0.3	0.2	0.3	0.1
14. Учень, студент, курсант, аспірант тощо	—	3.5	2.9	2.9	3.4	4.5	3.5	4.0	4.7	4.6	4.8
15. Непрацюючий пенсіонер	—	23.1	26.7	27.5	27.0	29.0	26.9	28.9	26.3	26.4	25.4

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
16. Домогосподарка	—	6.0	4.6	5.6	5.8	4.6	4.8	5.7	5.8	5.8	6.2
17. Не маю постійного місця роботи, але підробляю у різних місцях залежно від обставин	—	3.0	2.9	4.3	4.5	5.0	6.0	5.0	5.2	5.1	6.3
18. Не працюю і не маю жодних джерел доходу	14.6	4.0	6.3	8.2	11.8	4.4	4.7	2.8	3.2	1.8	4.4
19. Зареєстрований безробітний	—	—	—	—	—	1.8	1.7	2.0	1.3	1.3	0.9
20. Інше	4.6	2.8	2.1	2.5	3.0	2.5	3.6	1.3	3.4	3.7	3.1
21. Важко сказати	—	—	—	—	—	1.7	1.2	0.5	1.2	1.4	2.1
Не відповіли	—	1.1	0.0	0.2	0.1	0.9	0.2	0.9	1.8	0.1	0.6

п2. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті? ...

За Вашою кваліфікацією та з достатнім заробітком

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Легко	2.7	4.1	4.9	6.5	1.7
2. Важко	73.7	74.3	73.2	74.1	80.3
3. Не знаю	21.3	21.2	21.9	18.9	17.3
Не відповіли	2.3	0.4	0.1	0.5	0.7

п3. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті? ...

За Вашою кваліфікацією без достатнього заробітку

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Легко	13.5	21.6	20.7	28.1	12.8
2. Важко	54.9	50.1	50.0	47.2	60.9
3. Не знаю	28.9	28.1	29.2	24.2	25.2
Не відповіли	2.7	0.3	0.1	0.6	1.1

п4. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті? ...

З достатнім заробітком, але не за кваліфікацією

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Легко	2.7	5.4	7.7	10.5	3.9
2. Важко	65	63.3	61.6	60.1	71.6
3. Не знаю	29.5	30.8	30.7	28.8	23.4
Не відповіли	2.8	0.4	0.1	0.7	1.1

п5. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті? ...Будь-яку роботу

	2002	2005	2006	2008	2010
1. Легко	13.6	26.5	31.3	38.6	18.5
2. Важко	55.0	46.5	43.0	38.8	56.9
3. Не знаю	29.4	26.7	25.7	22.0	23.8
Не відповіли	1.9	0.3	0.1	0.6	0.8

п6. У державному чи приватному секторі Ви зараз працюєте?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. У державному	51.2	42.7	37.2	31.8	29.7	28.7	26.8	24.8	24.9	19.6
2. У приватному	6.1	9.6	11.7	13.8	19.1	22.6	22.8	25.4	30.8	29.8
3. І в тому, і в тому	1.8	1.8	2.0	1.5	2.4	3.2	3.5	4.7	2.8	2.2
4. Не працюю	39.3	45.9	48.8	52.9	46.8	45.2	46.8	45.2	41.4	48.1
Не відповіли	1.6	0.0	0.3	0.0	2.0	0.3	0.1	0.0	0.1	0.3

п7. Який статус зайнятості Ви маєте на роботі?

	2002	2004	2005	2006	2010
1. Роботодавець (власник, який використовує найману працю інших)	1.5	1.6	1.1	1.7	1.9
2. Самозайнятий (індивідуальна трудова діяльність, представник вільної професії)	8.6	6.3	5.7	6.0	5.2
3. Найманий працівник	45.1	43.3	41.8	42.7	40.8
4. В даний час не працюю	—	43.5	45.0	43.6	48.8
5. Важко сказати	—	3.9	5.7	5.1	3.0
Не відповіли	44.9	1.5	0.8	0.9	0.3

п8. Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не задоволений	7.3	10.5	11.9	12.4	8.4	9.5	4.0	4.3	5.2	3.9	4.0
2. Скоріше не задоволений	16.6	13.0	11.8	14.1	13.6	13.1	13.6	13.8	14.5	13.4	11.7
3. Важко сказати, задоволений чи ні	26.4	16.0	12.4	11.2	11.7	21.5	17.0	14.8	13.7	14.9	15.1
4. Скоріше задоволений	26.3	16.3	14.0	13.1	10.6	15.0	19.0	18.8	19.3	23.0	18.3
5. Цілком задоволений	6.1	4.5	5.1	2.1	2.9	1.8	2.9	2.9	3.3	5.8	3.6
6. Зараз я не працюю	—	—	44.7	46.9	52.9	—	42.5	44.9	43.2	38.4	46.7
Не відповіли	17.5	39.6	0.0	0.2	0.0	39.1	0.1	0.4	0.8	0.5	0.6
<i>Середній бал</i>	3.1	2.9	2.8	2.6	2.7	2.8	3.1	3.0	3.0	3.2	4.5

п9. Чи маєте Ви або хтось із членів Вашої сім'ї досвід тимчасової роботи за кордоном?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Так	10.1	11.8	12.1	15.7	13.7	13.5
2. Ні	88.9	88.1	87.4	83.9	86.1	85.9
Не відповіли	1.0	0.1	0.6	0.3	0.2	0.6

п10. Скільки разів Ви особисто виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи?

	2005	2006	2008	2010
1. Жодного разу	91.7	89.5	89.9	91.6
2. 1 раз	3.4	4.7	4.2	3.3
3. 2 рази	1.7	2.2	1.5	1.4
4. 3 рази	0.8	1.1	0.8	0.4
5. Більш ніж 3 рази	2.0	2.2	3.3	2.2
Не відповіли	0.3	0.3	0.3	1.1

п11. Чи плануєте Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Так	6.9	5.7	6.3	6.1	6.2	6.2
2. Ні	92.7	94.3	93.6	93.6	93.7	92.9
Не відповіли	0.4	0.3	0.1	0.4	0.1	0.9

p20. Скажіть, будь ласка, наскільки Ваше керівництво дозволяє (дозволяло) Вам самостійно вирішувати, як організувати свою повсякденну роботу?

	2010
0 (Я не маю/не мав на це ніякого впливу)	37.5
1	4.3
2	3.6
3	4.1
4	3.6
5	7.8
6	2.4
7	3.4
8	2.6
9	1.9
10 (Це цілковито залежить /залежало від мене)	14.8
Важко сказати	8.1
Не відповіли	5.8
<i>Середній бал</i>	<i>4.1</i>

p21. Скажіть, будь ласка, наскільки Ваше керівництво дозволяє (дозволяло) Вам впливати на прийняття рішень щодо діяльності підприємства/організації, в якій Ви працюєте?

	2010
0 (Я не маю/не мав на це ніякого впливу)	49.2
1	6.0
2	3.5
3	4.1
4	2.9
5	5.9
6	1.7
7	2.3
8	1.8
9	1.2
10 (Це цілковито залежить /залежало від мене)	6.4
Важко сказати	9.1
Не відповіли	5.9
<i>Середній бал</i>	<i>3.0</i>

п22. Як оплачується (оплачувалась) Ваша робота?

	2010
1. Погодинна оплата	9.7
2. Відрядна оплата (оплата за певний обсяг виконаної роботи)	17.3
3. Щомісячна зарплата	51.8
4. Щомісячна зарплата плюс премії/бонуси за продуктивність	9.1
5. Відсоток від прибутку	4.4
6. Інше	1.4
Не відповіли	6.3

п23. Чи отримуєте (отримували) Ви додаткову оплату за роботу у позаробочий (понаднормований) час?

	2010
1. Так	28.9
2. Ні	65.3
Не відповіли	5.8

п24. Чи існує на Вашій нинішній роботі (на Вашій останній роботі) шкала підвищення заробітної плати у відповідності до стажу роботи?

	2010
1. Так	22.7
2. Ні	70.9
Не відповіли	6.4

Наскільки ці твердження відповідають Вашій ситуації на нинішньому місці роботи (на останньому місці роботи)?

n25. Я самостійно вирішую (офіційно чи не офіційно) коли приходити та йти з роботи

	2010
1. Зовсім не відповідає моїй ситуації на роботі	58.1
2. Скоріше не відповідає	17.9
3. Скоріше відповідає	6.6
4. Повністю відповідає моїй ситуації на роботі	6.8
5. Важко сказати	4.8
Не відповіли	5.8
<i>Середній бал</i>	<i>1.6</i>

n26. Я самостійно визначаю конкретні завдання та види робіт, які я виконую протягом дня

	2010
1. Зовсім не відповідає моїй ситуації на роботі	42.3
2. Скоріше не відповідає	18.9
3. Скоріше відповідає	18.1
4. Повністю відповідає моїй ситуації на роботі	9.9
5. Важко сказати	5.1
Не відповіли	5.8
<i>Середній бал</i>	<i>2.0</i>

п27. Мій керівник (роботодавець) контролює якість та швидкість моєї роботи протягом дня

	2010
1. Зовсім не відповідає моїй ситуації на роботі	15.7
2. Скоріше не відповідає	15.4
3. Скоріше відповідає	32.6
4. Повністю відповідає моїй ситуації на роботі	23.9
5. Важко сказати	6.7
Не відповіли	5.7
<i>Середній бал</i>	<i>2.7</i>

п28. Якщо я вирішу звільнитись з роботи, мій керівник (роботодавець) зможе легко знайти людину з моїм рівнем кваліфікації та професійних навичок

	2010
1. Зовсім не відповідає моїй ситуації на роботі	10.8
2. Скоріше не відповідає	14.3
3. Скоріше відповідає	27.5
4. Повністю відповідає моїй ситуації на роботі	24.2
5. Важко сказати	17.3
Не відповіли	5.9
<i>Середній бал</i>	<i>2.8</i>

п29. Припустимо, що Ви захотіли б просунутись по кар'єрній драбині. Як Ви вважаєте, які у Вас шанси на просування на теперішньому місці роботи?

	2010
1. Дуже високі	1.1
2. Високі шанси	4.0
3. П'ятдесят на п'ятдесят	21.7
4. Низькі шанси	24.8
5. Жодних шансів	42.0
Не відповіли	6.4
<i>Середній бал</i>	<i>4.1</i>

п30. Як часто Ви підвищуєте свою кваліфікацію (берете участь у тренінгах, семінарах, конференціях, курсах підвищення кваліфікації) за рахунок організації/підприємства, де ви працюєте (працювали)?

	2010
1. Жодного разу	64.4
2. Один раз після влаштування на роботу	9.2
3. Раз на декілька років	11.1
4. Один раз на рік	5.5
5. 2-3 рази на рік	2.1
6. 3-5 разів на рік чи більше	1.7
Не відповіли	6.0

п31. Скажіть, будь-ласка, що з перерахованого нижче забезпечує (забезпечувала) організація/підприємство, де Ви працюєте? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	2010
1. Оплачуваний лікарняний	52.7
2. Оплачувана відпустка до 2-х тижнів	11.7
3. Оплачувана відпустка 2 тижні та більше	43.3
4. Медична страховка за рахунок організації/підприємства	7.5
5. Заняття спортом за рахунок організації/підприємства	2.0
6. Безкоштовні обіди для працівників	6.5
7. Мікро-кредити	2.6
8. Жодне з наведеного вище	28.2
Не відповіли	5.9

О. Освіта

о1. Чи відповідає характер Вашої теперішньої роботи Вашому професійно-освітньому рівню?

	2010
1. Так	26.8
2. Ні	16.4
3. Важко відповісти	7.9
4. Зараз не працюю	48.7
Не відповіли	0.1

о2. Чи задоволені Ви рівнем своєї освіти?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Повністю незадоволений	13.1	8.1	13.2	11.7	8.8	11.3
2. Скоріше незадоволений	27.1	32.3	29.1	28.2	26.1	26.8
3. Важко сказати, задоволений чи ні	29.6	25.3	23.6	22.6	21.1	22.1
4. Скоріше задоволений	23.1	28.3	26.8	27.1	30.2	28.4
5. Повністю задоволений	6.3	5.1	7.2	10.4	13.5	11.1
Не відповіли	0.8	0.9	0.1	0.0	0.3	0.3
<i>Середній бал</i>	<i>2.8</i>	<i>2.9</i>	<i>2.86</i>	<i>3.0</i>	<i>3.1</i>	<i>3.0</i>

o2a. Чи вважаєте Ви доцільним повернення до 10-річної середньої шкільної освіти?

	2010
1. Ні	6.8
2. Скоріше ні	4.9
3. Важко сказати	24.7
4. Скоріше так	20.0
5. Так	43.5
Не відповіли	0.1
<i>Середній бал</i>	3.9

o2a Скажіть, наскільки люди з Вашого найближчого оточення, ознайомлені з історією українського народу?

	2010
1. Про історію українського народу нічого не знають	3.2
2. Дещо знають зі шкільного курсу	38.2
3. Дещо знають з розповідей рідних та знайомих	10.9
4. Багато чого знають із засобів масової інформації, літератури та документів	23.2
5. Достатньо обізнані і продовжують цікавитись	13.0
6. Важко відповісти	11.2
Не відповіли	0.4

о3. Чи вмієте Ви користуватися комп'ютером?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не вмію і ніколи не користуюсь	79.8	74.6	70.6	64.8	56.7	54.7
2. Вмію працювати на комп'ютері, іноді користуюсь	13.3	17.8	21.0	25.2	28.3	29.5
3. Вмію і постійно використовую в роботі	4.4	6.3	6.8	9.0	13.8	15.2
4. Інше	2.1	1.2	1.6	0.9	1.0	0.7
Не відповіли	0.4	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0

о4. Чи користуєтесь Ви Інтернетом? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не маю потреби і ніколи не користуюсь	80.7	83.0	80.7	74.4	68.2	59.8
2. Маю потребу, але не маю можливостей користуватися	13.0	9.1	9.3	10.7	8.8	9.8
3. Користуюся вдома	1.1	2.5	3.4	6.9	13.2	21.4
4. Користуюся на роботі	2.6	3.3	4.0	5.3	10.5	9.5
5. Користуюся в інтернет-кафе, комп'ютерному клубі тощо	1.5	2.9	3.7	3.8	2.8	4.7
Не відповіли	2.5	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2

о4а. З якою метою Ви використовуєте Інтернет?* (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	2010
1. Знайомлюся з останніми новинами, поточною інформацією	49.1
2. Шукаю інформацію для навчання/підвищення кваліфікації	39.3
3. Просто блукаю по мережі	28.3
4. Спілкуюсь в чатах, ICQ, соціальних мережах ("Однокласники", "В контакт" тощо)	37.1
5. Беру участь у форумах, конференціях	8.3
6. Користуюся електронною поштою	48.2
7. Шукаю інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків	35.1
8. Знаходжу й читаю/перепишу у свою електронну бібліотеку художні книги	11.4
9. Шукаю інформацію на теми, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	43.6
10. Шукаю інформацію про вакансії, можливості працевлаштування	25.0
11. Знаходжу й слухаю/перепишу музику, фільми	39.5
12. Граю в комп'ютерні ігри он-лайн	20.4
13. Шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив	6.8
14. Спілкуюсь за допомогою спеціальних програм (Скайп, Сіпнет тощо)	17.3
15. Шукаю інформацію про товари/послуги	28.5
16. Здійснюю покупки он-лайн	
17. Підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу тощо)	7.0
18. Відвідую сайти державних, громадських структур тощо	3.3
19. Інше	12.7
Не відповіли	0.6

* В таблиці подано відповіді тих, хто користується інтернетом

о5. Чи плануєте Ви найближчим часом придбати для себе (для Вашої сім'ї) комп'ютер?

	2005	2006	2008	2010
1. Так, планую	11.1	12.7	14.5	10.5
2. Ні (вже маю)	12.7	16.2	27.8	34.2
3. Ні (немає потреби)	29.4	35.6	29.7	29.9
4. Ні (не маю можливості)	41.3	28.2	21.3	20.6
5. Важко сказати	5.3	7.1	6.2	4.5
Не відповіли	0.2	0.3	0.4	0.4

Р. Інформаційний простір

р1. Які газети Ви читали за останні 7 днів? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

	1994	1996	1998	2000	2002	2005	2006	2008	2010
1. Голос України	7.7	4.9	3.9	3.1	5.8	6.1	4.1	5.4	3.6
2. Демократична Україна	0.4	0.4	0.4	0.1	1.2	0.8	0.2	0.6	0.5
3. Вечерние вести	—	2.1	2.2	2.9	6.1	4.1	2.8	2.2	2.3
4. День	—	—	1.7	1.7	1.4	1.3	0.8	1.5	1.2
5. Дзеркало тижня	—	1.0	1.0	1.0	1.3	1.9	1.5	3.2	1.7
6. Киевские ведомости	8.2	9.6	9.3	6.6	5.1	4.8	3.3	3.3	1.5
7. Команда	—	—	—	—	2.6	2.2	2.0	1.1	1.1
8. Бульвар	3.4	5.1	7.5	5.9	7.8	9.6	6.9	6.3	4.7
9. Киевский телеграф	—	—	—	—	0.3	0.4	0.5	0.3	0.3
10. Комуніст	1.1	0.8	0.2	2.2	4.3	1.1	5.3	2.8	2.1
11. Сьогодні	0.1	0.1	0.1	7.1	7.0	6.2	6.2	8.0	6.1
12. Сільські вісті	4.3	3.2	4.3	5.0	8.8	10.4	8.7	9.8	5.2
13. Столичные новости	—	—	—	—	0.6	0.7	0.7	0.5	0.1
14. Товариш	—	—	—	—	0.7	0.4	2.6	1.7	—
15. Газета по-українски	—	—	—	—	—	—	—	—	2.2
16. Україна і світ сьогодні	—	—	—	—	0.3	0.3	0.4	1.1	—
17. Україна молода	—	—	—	—	2.8	1.7	1.4	2.4	2.0
18. Урядовий кур'єр	4.0	4.4	3.2	2.9	3.6	4.7	2.8	4.5	3.8
19. Факты и комментарии	—	—	5.1	17.3	12.7	10.3	8.6	10.1	5.4
20. Час	—	—	—	—	0.8	1.0	0.9	0.8	0.4

	1994	1996	1998	2000	2002	2005	2006	2008	2010
20. Аргументы и факты	16.4	10.3	10.5	8.7	17.4	16.9	15.9	19.0	13.2
21. Известия	—	—	—	—	1.8	1.9	1.6	1.7	0.8
22. Комсомольская правда	—	—	—	—	5.6	7.4	4.6	5.8	4.4
23. Московский комсомолец	—	—	—	—	1.6	1.8	1.4	1.3	0.7
24. Районні газети	27.6	23.6	21.4	21.3	18.0	20.5	20.9	18.4	16.6
25. Міські газети	43.2	46.8	52.2	50.1	33.4	36.1	29.2	27.8	27.2
26. Обласні газети	—	—	—	—	24.0	24.5	28.6	21.0	18.9
27. Інші українські газети	12.9	7.3	10.1	8.5	12.8	14.6	13.9	12.6	11.2
28. Інші російські газети	9.1	6.4	4.5	4.3	5.1	2.7	1.9	2.3	2.3
29. Упродовж останніх 7 днів не читали ніяких газет	25.1	29.8	20.8	19.3	15.8	14.9	18.7	22.5	30.2
Не відповіли	1.1	0.0	0.0	0.1	0.5	0.1	0.0	0.5	0.3

Q. Транспорт і зв'язок

q1. Якими послугами зв'язку Ви користувалися за останні 30 днів?

(Відзначте всі відповіді, що підходять)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Отримував газети	50.8	56.4	44.7	51.0	42.8	32.4
2. Отримував журнали	6.6	10.1	6.1	8.4	8.1	6.3
3. Пересилав чи отримував гроші	5.0	8.2	6.1	7.3	6.4	4.9
4. Пересилав чи отримував посилки і бандеролі	2.5	2.7	2.9	2.9	4.1	3.2
5. Пересилав чи отримував листи і листівки	25.1	18.8	17.5	13.3	10.5	6.0
6. Пересилав чи отримував телеграми	4.1	3.6	2.4	1.3	1.5	0.7
7. Телефонном звичайним	64.3	69.1	65.0	64.0	60.3	58.6
8. Телефонном мобільним	5.6	15.3	29.0	47.9	68.5	78.9
9. Факсом	2.4	2.8	2.8	3.9	5.7	4.6
10. Електронною поштою (E-mail)	2.2	2.9	3.2	5.4	9.8	13.4
11. Інтернетом	2.6	4.4	4.8	8.0	13.5	21.4
Не відповіли	4.8	2.5	4.7	1.9	3,5	2.9

q2. Чи плануєте Ви найближчим часом стати абонентом мобільного зв'язку?

	2005	2006	2008	2010
1. Так, планую	11.6	9.1	6.9	3.9
2. Ні (вже маю)	25.5	48.1	67.2	76.7
3. Ні (немає потреби)	29.0	25.5	15.9	13.8
4. Ні (немає можливості)	33.6	16.9	9.4	4.9
Не відповіли	0.3	0.6	0.8	0.7

q3. Якими видами транспорту Ви користувалися за останні 30 днів?*(Відзначте всі відповіді, що підходять)*

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Літак	0.4	0.2	0.3	0.6	0.4	0.7
2. Потяг	6.2	4.6	4.9	5.6	6.3	3.8
3. Електричка	13.0	11.4	10.4	12.0	11.7	11.2
4. Автобус міжміський	11.8	9.7	9.8	12.3	10.5	12.8
5. Автобус приміський	24.8	23.4	22.7	25.8	23.4	22.7
6. Автобус міський	39.2	31.3	34.6	32.9	27.6	29.4
7. Трамвай	26.0	18.9	19.1	17.4	12.5	13.6
8. Тролейбус	37.2	33.4	30.3	31.4	25.4	29.1
9. Метро	10.4	9.5	9.0	10.8	10.7	10.3
10. Маршрутне таксі	36.9	49.1	51.0	57.0	51.4	52.2
11. Таксі	7.0	9.6	9.2	10.9	10.0	10.7
12. Випадкове авто	8.1	7.7	8.9	8.3	7.7	7.1
13. Інше	3.1	3.4	3.3	5.6	6.9	6.3
14. Жодними	12.5	11.8	11.1	8.8	12.4	10.3
Не відповіли	0.1	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0

R. Соціальні зміни

r1. Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців? Для відповіді по кожному рядку використовуйте такі оцінки:

r1.1 ...Матеріальні умови сім'ї

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Значно погіршилися	50.2	47.1	50.7	48.3	28.1	18.8	12.3	16.9	16.0	25.8
2. Трохи погіршилися	22.6	24.5	23.4	21.0	20.7	19.9	18.9	22.2	23.8	33.1
3. Залишилися незмінними	17.6	21.3	20.3	24.5	39.0	43.3	48.9	46.9	46.3	35.4
4. Трохи поліпшилися	5.8	5.3	4.6	5.4	10.7	15.6	18.8	13.3	12.8	4.7
5. Значно поліпшилися	1.3	1.0	0.6	0.7	0.9	1.2	1.1	0.7	0.9	0.8
Не відповіли	2.5	0.8	0.5	0.2	0.6	1.2	0.0	0.1	0.2	0.2
<i>Середній бал</i>	<i>1.8</i>	<i>1.9</i>	<i>1.8</i>	<i>1.9</i>	<i>2.4</i>	<i>2.6</i>	<i>2.8</i>	<i>2.6</i>	<i>2.6</i>	<i>2.2</i>

r1.2 ...Медичне обслуговування

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Значно погіршилися	53.8	45.5	49.3	44.1	25.7	17.2	11.8	14.2	14.6	19.1
2. Трохи погіршилися	21.0	21.8	21.8	20.8	17.8	19.9	13.5	16.2	18.8	20.9
3. Залишилися незмінними	20.7	30.1	26.2	32.3	51.8	57.0	69.8	65.2	61.7	56.3
4. Трохи поліпшилися	1.1	1.8	1.8	2.0	3.3	4.6	4.5	4.1	4.7	2.7
5. Значно поліпшилися	0.4	0.4	0.4	0.4	0.6	0.2	0.3	0.3	0.1	0.6
Не відповіли	2.9	0.4	0.6	0.3	0.8	1.1	0.1	0.0	0.1	0.4
<i>Середній бал</i>	<i>1.7</i>	<i>1.9</i>	<i>1.8</i>	<i>1.9</i>	<i>2.3</i>	<i>2.5</i>	<i>2.7</i>	<i>2.6</i>	<i>2.6</i>	<i>2.4</i>

r1.3 ...Умови відпочинку під час відпустки

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Значно погіршилися	47.1	42.2	46.7	38.8	26.0	15.2	10.1	10.9	11.5	16.5
2. Трохи погіршилися	17.8	18.3	15.5	14.9	14.2	14.1	9.3	11.8	14.7	16.0
3. Залишилися незмінними	27.2	35.0	33.8	41.5	51.4	61.4	72.4	69.4	64.2	62.2
4. Трохи поліпшилися	1.5	2.2	1.5	2.3	5.1	6.4	6.1	6.1	6.5	3.6
5. Значно поліпшилися	0.9	0.8	0.5	0.8	1.0	1.0	1.1	1.1	1.6	0.7
Не відповіли	5.4	1.5	2.0	1.7	2.3	1.9	1.1	0.7	1.5	1.0
<i>Середній бал</i>	1.9	2.0	1.9	2.1	2.4	2.6	2.8	2.7	2.7	2.6

r1.4 ...Умови відпочинку та дозвілля після роботи

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Значно погіршилися	32.3	27.0	29.1	24.9	20.5	9.8	5.9	7.9	8.1	11.4
2. Трохи погіршилися	17.8	18.7	19.7	14.3	12.5	11.9	9.2	10.1	12.5	14.3
3. Залишилися незмінними	41.8	49.4	45.5	53.3	58.2	68.1	75.8	71.8	70.2	66.9
4. Трохи поліпшилися	2.5	2.7	2.3	4.0	5.3	7.3	7.2	8.5	6.7	5.2
5. Значно поліпшилися	0.6	1.0	0.4	1.0	1.2	1.0	1.0	1.0	1.2	0.9
Не відповіли	4.9	1.2	3.1	2.5	2.2	1.9	0.9	0.7	1.4	1.3
<i>Середній бал</i>	2.2	2.3	2.2	2.4	2.5	2.8	2.9	2.8	2.8	2.7

r1.5 ...Можливість отримання достовірної інформації про те, що діється у країні

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Значно погіршилися	18.2	14.3	10.2	9.9	7.9	5.4	4.3	5.5	5.6	5.7
2. Трохи погіршилися	18.0	14.8	11.2	11.9	7.8	7.7	6.4	8.1	11.3	10.1
3. Залишилися незмінними	39.1	52.6	52.7	56.9	58.0	60.8	53.1	58.5	58.9	66.7
4. Трохи поліпшилися	16.9	13.9	18.9	16.0	18.7	20.6	29.5	21.7	19.7	13.2
5. Значно поліпшилися	3.9	3.4	5.7	5.0	6.6	4.3	6.5	6.1	4.4	4.0
Не відповіли	3.9	0.9	1.4	0.4	0.9	1.2	0.2	0.2	0.3	0.4
<i>Середній бал</i>	2.7	2.8	3.0	2.9	3.1	3.1	3.3	3.1	3.0	3.0

r1.6 ...Умови виховання дітей

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Значно погіршилися	33.4	22.2	30.2	21.0	14.3	7.3	5.1	6.3	6.3	7.2
2. Трохи погіршилися	18.9	18.8	20.4	17.7	13.5	12.2	7.7	8.1	12.8	11.5
3. Залишилися незмінними	37.4	49.2	41.2	52.2	59.1	66.2	75.3	72.4	66.6	70.4
4. Трохи поліпшилися	3.0	5.2	4.4	5.5	8.0	9.3	9.2	10.7	10.9	7.8
5. Значно поліпшилися	1.2	1.8	0.8	1.2	2.0	1.8	1.0	1.9	1.8	1.6
Не відповіли	6.1	2.9	3.0	2.5	3.2	3.2	1.7	0.6	1.6	1.5
<i>Середній бал</i>	2.2	2.4	2.2	2.5	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	2.8

r1.7 ...Можливість вільно висловлювати власні погляди

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Значно погіршилися	7.8	7.7	7.0	8.3	6.6	5.3	3.6	3.6	3.3	4.4
2. Трохи погіршилися	9.5	7.8	8.7	9.6	7.9	7.3	5.7	6.2	9.2	8.3
3. Залишилися незмінними	47.2	61.0	57.1	62.9	63.1	67.2	61.8	63.4	63.4	72.5
4. Трохи поліпшилися	23.9	15.2	18.4	13.3	15.7	14.3	23.2	19.7	17.7	10.9
5. Значно поліпшилися	7.1	7.3	7.4	4.9	5.5	4.6	5.4	6.8	5.9	3.3
Не відповіли	4.4	1.1	1.4	0.9	1.2	1.3	0.3	0.3	0.5	0.6
<i>Середній бал</i>	3.1	3.1	3.1	3.0	3.1	3.1	3.2	3.2	3.1	3.0

r1.8 ...Можливість брати участь у культурному житті

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Значно погіршилися	26.6	20.0	26.2	20.4	13.7	8.7	5.3	6.7	8.7	8.8
2. Трохи погіршилися	15.8	13.8	14.4	15.9	11.6	11.2	6.1	8.7	11.6	11.9
3. Залишилися незмінними	43.9	57.3	49.8	54.6	63.0	66.9	76.6	72.6	66.9	70.3
4. Трохи поліпшилися	6.7	5.1	6.4	6.1	8.6	9.1	10.2	9.8	9.8	6.7
5. Значно поліпшилися	1.8	2.5	1.8	1.8	1.3	2.3	1.3	1.9	2.2	1.6
Не відповіли	5.3	1.3	1.4	1.2	1.8	1.8	0.5	0.3	0.8	0.7
<i>Середній бал</i>	2.4	2.6	2.4	2.5	2.7	2.9	3.0	2.9	2.8	2.8

г1.9 ...Екологічна ситуація (стан довкілля)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Значно погіршилися	57.0	48.6	47.0	31.3	28.0	17.9	13.0	17.6	20.3	20.3
2. Трохи погіршилися	20.9	23.9	23.8	27.8	25.6	24.3	18.7	24.2	27.2	24.8
3. Залишилися незмінними	16.3	24.2	25.0	37.1	43.0	51.6	62.9	54.2	48.5	51.4
4. Трохи поліпшилися	1.4	1.9	2.8	2.7	1.8	4.5	4.5	3.4	2.9	2.6
5. Значно поліпшилися	0.7	0.8	0.6	0.3	0.5	0.6	0.5	0.6	0.7	0.5
Не відповіли	3.7	0.7	0.8	0.8	1.0	1.1	0.4	0.1	0.3	0.3
<i>Середній бал</i>	<i>1.6</i>	<i>1.8</i>	<i>1.9</i>	<i>2.1</i>	<i>2.2</i>	<i>2.5</i>	<i>2.6</i>	<i>2.5</i>	<i>2.4</i>	<i>2.4</i>

г1.10 ...Захищеність від свавілля влади, посадовців

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Значно погіршилися	45.7	40.4	40.8	33.1	25.1	16.3	9.6	12.6	16.9	16.2
2. Трохи погіршилися	18.5	21.3	22.9	21.7	17.6	18.7	11.1	16.5	18.9	18.7
3. Залишилися незмінними	29.7	35.8	33.1	42.3	53.6	59.8	65.8	65.9	59.5	62.2
4. Трохи поліпшилися	1.2	1.3	1.7	1.6	1.7	3.1	11.5	4.1	3.2	1.8
5. Значно поліпшилися	0.7	0.4	0.4	0.5	0.7	0.8	1.5	0.7	0.9	0.6
Не відповіли	4.2	0.7	1.1	0.9	1.3	1.3	0.6	0.2	0.6	0.4
<i>Середній бал</i>	<i>1.9</i>	<i>2.0</i>	<i>2.0</i>	<i>2.1</i>	<i>2.3</i>	<i>2.5</i>	<i>2.8</i>	<i>2.6</i>	<i>2.5</i>	<i>2.5</i>

г1.11 ...Гарантії зайнятості, забезпечення роботою

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Значно погіршилися	61.8	54.2	61.9	56.6	35.8	20.7	13.1	17.4	18.0	31.1
2. Трохи погіршилися	14.6	17.4	16.9	17.2	18.2	17.3	12.2	15.3	17.9	20.9
3. Залишилися незмінними	17.0	24.2	17.0	22.4	40.8	51.4	65.5	60.1	55.4	45.0
4. Трохи поліпшилися	1.2	1.9	2.0	2.2	2.8	8.4	7.8	6.1	7.4	2.0
5. Значно поліпшилися	1.0	1.2	0.7	0.5	0.9	0.8	0.7	1.0	0.9	0.6
Не відповіли	4.4	1.1	1.5	1.1	1.4	1.3	0.7	0.1	0.5	0.4
<i>Середній бал</i>	<i>1.6</i>	<i>1.8</i>	<i>1.6</i>	<i>1.7</i>	<i>2.1</i>	<i>2.5</i>	<i>2.7</i>	<i>2.6</i>	<i>2.6</i>	<i>2.2</i>

r1.12 ...Особиста безпека (на вулиці, в громадських місцях)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Значно погіршилися	63.0	48.6	45.6	37.5	30.9	18.4	10.0	13.2	13.5	12.9
2. Трохи погіршилися	18.7	24.2	24.9	22.4	21.0	21.2	14.3	15.6	19.1	17.6
3. Залишилися незмінними	13.2	24.9	26.8	37.1	43.8	54.4	68.7	64.6	61.6	65.4
4. Трохи поліпшилися	0.8	1.3	1.8	1.8	2.8	4.3	5.9	5.6	4.6	2.9
5. Значно поліпшилися	0.9	0.6	0.4	0.7	0.7	0.8	0.9	0.9	1.0	0.7
Не відповіли	3.4	0.4	0.6	0.4	0.9	0.9	0.2	0.1	0.2	0.4
<i>Середній бал</i>	1.5	1.8	1.9	2.1	2.2	2.5	2.7	2.7	2.6	2.6

r2. Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим, що є громадянином України?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не пишастоя	6.6	8.9	5.2	7.1	7.5	7.2
2. Скоріше не пишастоя	11.5	15.8	9.7	12.4	11.4	11.9
3. Важко сказати	40.8	37.7	31.4	35.2	30.5	31.3
4. Скоріше пишастоя	30.8	30.0	38.3	33.2	36.6	38.3
5. Дуже пишастоя	10.1	7.7	15.3	11.9	13.9	11.1
Не відповіли	0.3	0.0	0.1	0.2	0.0	0.2
<i>Середній бал</i>	3.3	3.1	3.5	3.3	3.4	3.3

r2a. В Україні є певна кількість людей, які не вважають себе громадянами України. Що, на Ваш погляд, необхідно робити, аби ці люди вважали себе громадянами України? (Вкажіть не більше двох відповідей)

	2010
1. Я не знаю таких людей	34.8
2. Таких людей вже не перевиховати, нехай собі живуть як хочуть	28.2
3. Треба вести повсякденну роз'яснювальну роботу через всі канали – радіо, телебачення, пресу, релігійні конфесії тощо	10.3
4. Треба включати всю українську спільноту в загальнонаціональні та регіональні проекти побудови нової демократичної України	11.0
5. Інше	2.4
6. Важко відповісти	19.6
Не відповіли	0.2

S. Демографічні дані**s1. Ваша стать:**

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Чоловіча	44.1	43.9	44.3	44.1	44.4	44.2	44.1	44.3	45.2	46.1	44.8
2. Жіноча	55.3	55.9	55.7	55.9	55.6	55.7	55.9	55.7	54.8	53.9	55.2
Не відповіли	0.6	0.2	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.1	0.1

s2. Ваш вік:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
до 30 років	28.8	21.9	21.8	21.8	21.9	21.8	21.6	21.6	22.3	21.4	21.4
30–55 років	48.1	49.2	48.8	48.0	47.8	49.1	48.9	49.0	47.4	49.0	50.5
Старші 55 років	22.6	28.3	29.4	30.3	30.3	29.1	29.5	29.4	30.0	29.5	28.1
Не відповіли	0.5	0.6	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

s3. Ваш сімейний стан:

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Ніколи не був(ла) у шлюбі	13.8	13.5	14.1	14.8	13.7	14.9
2. Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	60.0	57.2	59.6	57.8	59.1	56.1
3. Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі	4.9	5.8	4.9	4.3	5.4	7.3
4. Розлучений(на) офіційно	7.3	7.7	6.6	7.6	7.6	8.3
5. Розлучився(лась), хоч офіційно не розлучений(на)	1.8	1.4	1.5	1.9	0.9	1.0
6. Вдовець (вдова)	11.8	13.9	12.6	13.2	12.9	12.1
Не відповіли	0.3	0.4	0.6	0.3	0.3	0.3

s5. Ваша національність:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Українець	68.9	72.3	73.2	74.8	76.1	77.4	76.6	79.6	80.4	82.1	84.7
2. Росіянин	24.4	22.6	22.9	22.2	21.4	19.6	19.7	17.4	17.3	16.0	12.2
3. Інша	5.5	4.7	3.9	3.0	2.4	2.8	3.7	2.9	2.3	1.8	3.1
Не відповіли	1.1	0.4	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0	0.1	0.0	0,1	0.0

s6. Чи однієї національності Ваші батьки?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Так	73.7	80.5	80.7	80.5	80.0	82.2	80.9	82.3	82.0	86.1	83.8
2. Ні	26.3	18.9	19.3	19.4	19.7	16.6	17.8	16.3	16.7	12.9	14.9
3. Не знаю	—	—	—	—	—	1.1	1.2	1.2	1.3	0.9	1.3
Не відповіли	0.5	0.7	0.0	0.1	0.3	0.1	0.0	0.1	0.0	0,1	0.0

s7. У Вашого чоловіка (дружини) та ж національність, що й у Вас?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Така сама	53.4	59.0	57.1	58.7	58.3	62.1	60.9	63.8	63.1	64.7	66.7
2. Інша	23.5	21.5	19.3	21.3	19.3	17.0	13.5	14.4	11.0	10.5	10.8
3. Не в шлюбі	21.1	16.2	23.7	19.3	22.4	18.5	24.6	19.7	25.0	23.9	21.9
Не відповіли	2.0	3.3	0.0	0.7	0.0	2.5	0.1	2.1	0.9	0.8	0.6

s9. До якого віросповідання Ви себе відносите?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не релігійний	12.7	16.7	14.8	12.6	12.8	11.7
2. Православ'я	74.9	73.5	72.2	76.3	77.6	76.7
3. Католицизм	1.7	1.2	2.7	1.2	0.8	0.8
4. Греко-католицизм	7.7	5.7	6.7	7.4	6.6	7.4
5. Протестантизм	1.1	0.8	1.1	0.9	0.8	0.9
6. Іслам	0.3	0.5	0.6	0.2	0.3	1.0
7. Іудаїзм	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
8. Інше	1.1	1.4	1.8	1.3	0.8	1.0
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.0	0.2	0.6

s10. Де Ви народилися?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. В Україні	85.6	86.1	88.9	86.9	88.8	88.9
2. В Росії	9.7	10.3	8.5	8.7	8.2	6.9
3. В іншій республіці колишнього СРСР	3.7	2.9	2.2	3.6	2.0	3.4
4. В іншій країні	0.8	0.7	0.4	0.7	1.0	0.8
Не відповіли	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

s11. В якому населеному пункті пройшла переважна частина Вашого дитинства?*(Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)*

	1992	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. У Києві	3.5	3.4	2.4	3.2	3.3	3.3	3.1
2. У місті з населенням понад 250 тис. осіб в Україні	19.6	19.1	20.6	21.7	20.4	21.7	21.5
3. У невеликому місті в Україні	29.9	25.4	25.1	23.3	21.7	24.0	24.1
4. У селі в Україні	36.9	44.9	42.2	43.5	44.7	43.1	42.8
5. За межами України, в місті	5.6	2.7	4.2	3.3	3.7	2.9	4.1
6. За межами України, в селі	2.9	2.8	3.8	4.1	4.2	2.9	2.9
7. Через часті переїзди в мене не лишилося вражень про місто/село мого дитинства	0.9	0.9	0.8	0.8	1.3	1.0	0.8
8. Інше	—	0.7	0.9	0.0	0.6	0.9	0.5
Не відповіли	0.8	0.1	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1

s12. Де ви зараз проживаєте?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Київ	5.2	5.0	5.0	5.9	5.5	5.0	5.0	5.3	5.4	5.4	5.6
2. Місто з населенням понад 250 тис. осіб	29.6	27.1	30.2	31.9	31.2	33.2	32.2	34.1	33.3	30.9	31.3
3. Невелике місто	23.7	35.0	32.3	29.9	30.8	29.6	30.1	27.8	29.5	28.0	30.5
4. Село	40.4	32.3	32.6	32.3	32.5	32.0	32.7	32.8	31.8	35.3	32.6
Не відповіли	1.1	0.6	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0	0.0	0.0	0.4	0.1

s13. В якій області Ви проживаєте?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Вінницька	2.4	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.0	3.0	3.0
2. Волинська	5.7	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.4	2.4	2.4
3. Дніпропетровська	21.1	7.6	7.7	7.6	7.6	7.7	7.7	7.7	6.9	6.9	6.9
4. Донецька	6.9	10.5	10.4	10.4	10.4	10.5	10.4	10.4	9.3	9.3	9.3
5. Житомирська	1.2	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.5	2.5	2.5
6. Закарпатська	1.8	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	1.7	1.7	1.7
7. Запорізька	—	4.2	4.1	4.1	4.1	4.1	4.1	4.1	4.8	4.8	4.8
8. Івано-Франківська	—	2.5	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	2.8	2.8	2.8
9. Київська (без Києва)	4.5	3.8	3.8	3.8	3.8	3.8	3.8	3.8	3.2	3.2	3.2
10. Київ (місто)	5.0	5.0	5.0	5.5	5.5	5.0	5.0	5.0	5.4	5.4	5.4
11. Кіровоградська	6.8	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	3.5	3.5	3.5
12. АР Крим	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.1	5.1	5.1
13. Луганська	0.1	5.6	5.7	5.6	5.6	5.7	5.7	5.7	6.4	6.4	6.4
14. Львівська	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	4.7	4.7	4.7
15. Миколаївська	9.9	2.6	2.6	2.6	2.6	2.6	2.6	2.6	2.9	2.9	2.9
16. Одеська	0.1	5.1	5.1	5.1	5.1	5.1	5.1	5.1	3.8	3.9	3.8
17. Полтавська	0.1	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4	2.9	2.9	2.9
18. Рівненська	—	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3
19. Сумська	—	3.2	2.8	2.8	2.8	2.8	2.8	2.8	2.4	2.4	2.4
20. Тернопільська	5.2	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.9	2.9	2.9
21. Харківська	9.1	6.2	6.2	6.2	6.2	6.2	6.2	6.2	6.4	6.4	6.4
22. Херсонська	0.1	1.1	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	3.3	3.3	3.3
23. Хмельницька	—	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.4	2.4	2.4
24. Черкаська	3.6	2.9	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.9	2.9	2.9
25. Чернігівська	3.8	2.8	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	3.4	3.4	3.4
26. Чернівецька	2.3	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8	2.5	2.5	2.5
Не відповіли	0.3	1.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1

z. Апендикс

Помаранчева революція... рік потому

z05.3. За кого Ви голосували у третьому (додатковому) турі президентських виборів 2004 року?

	2005	2006	2008	2010
1. В.Ющенко	54.9	45.7	39.8	33.2
2. В.Янукович	27.5	37.6	35.1	38.4
3. Проти обох	5.6	6.1	9.2	7.3
4. Не брав участі у голосуванні за своїм бажанням	9.0	8.2	12.8	17.2
5. Не зміг проголосувати через зміни в Законі про вибори	1.7	1.4	1.9	3.3
Не відповіли	1.3	0.9	1.2	0.6

z05.8. Чи підтримували Ви політичних лідерів «помаранчевої революції», і чи підтримуєте Ви їх зараз?

	2005	2006	2008	2010
1. Підтримував тоді і підтримую зараз	40.7	29.0	22.4	8.6
2. Підтримував тоді, але не підтримую зараз	3.8	15.1	16.7	27.1
3. Не підтримував тоді, але підтримую зараз	7.7	5.8	4.9	2.4
4. Не підтримував і не підтримую	26.8	38.7	41.5	47.9
5. Важко відповісти	20.7	11.3	14.2	13.9
Не відповіли	0.3	0.1	0.3	0.1

z05.17. Чи відчуваєте Ви особисто себе в “виграші” чи “програші” в наслідок “помаранчевої революції” 2004 р.?

	2005	2006	2008	2010
1. Скоріше в “виграші”	11.7	34.7	36.8	47.6
2. Важко визначити, в “програші” чи в “виграші”	55.8	48.7	50.2	45.9
3. Скоріше в “програші”	32.1	16.4	12.3	6.4
Не відповіли	0.4	0.2	0.7	0.1

z6 Чим на Вашу думку була «помаранчева революція»?

	2010
1. Державним переворотом, здійсненим при підтримці Заходу	24.0
2. Державним переворотом, підготовленим політичною опозицією	14.3
3. Стихійним протестом населення	17.6
4. Свідомою боротьбою громадян, які об'єднались для захисту своїх прав	21.3
5. Важко відповісти	22.8
Не відповіли	0.1

z7 Що Ви думаєте про «помаранчеву революцію» сьогодні?

	2010
1. Це було в основному позитивним явищем для народу України	14.2
2. Є як позитивні, так і негативні сторони	32.3
3. Це було в основному негативним явищем для народу України	34.9
4. Важко відповісти	18.6
Не відповіли	0.0

z8 Як Ви думаєте, які уроки можна винести, оцінюючи наслідки «помаранчевої революції»?

	2010
1. Це був успішний громадянський рух, який показав, наскільки корисним може бути масовий протест	14.8
2. Це був неуспішний громадянський рух, але масовий протест все одно є корисним	18.6
3. Цілі «помаранчевої революції» були гарними, але лідери підвели	35.2
4. Масовий протест взагалі є неефективним	10.3
5. Важко відповісти	27.3
Не відповіли	0.1

z9 Як Ви думаєте, чи може в Україні у найближчий час повторитись «кольорова революція»?

	2010
1. Дуже ймовірно, що повториться	6.9
2. Можливо, але не дуже ймовірно	18.5
3. Навряд чи повториться	55.8
4. Важко відповісти	18.7
Не відповіли	0.1

z10 Нижче наведені декілька суджень про «помаранчеву революцію» в Україні. Відмітьте, будь-ласка, ті з них, з якими Ви погоджуєтесь.

	2010
1. «Помаранчева революція» створила українську націю	5.3
2. «Помаранчева революція» продемонструвала єдність людей та лідерів	13.1
3. «Помаранчева революція» загострила розбіжності між регіонами та людьми в Україні	28.9
4. «Помаранчева революція» була вираженням протесту людей проти корумпованості уряду	24.9
5. «Помаранчева революція» була використана деякими політиками для посилення своїх позицій та послаблення політичних опонентів	47.8
Не відповіли	1.1

z11 У Росії не було «кольорової революції», подібної «помаранчевій революції» в Україні. Як Ви думаєте, чому в Росії не відбулась революція, аналогічна «помаранчевій революції» в Україні?

	2010
1. Тому що в Росії економічна ситуація є набагато кращою, ніж в Україні	28.8
2. Тому що Путін та Медведєв мають широку підтримку серед населення Росії	35.4
3. Тому що в Росії більш жорстка система управління, яка може силою придушити подібний рух	34.6
4. Тому що опозиція в Росії не спирається на підтримку Заходу	14.4
5. Важко відповісти	18.6
Не відповіли	0.1

z12 Кого Ви бачите головним союзником України у найближчі 5 років?

	2010
1. Росію та країни СНД	57.9
2. Європейський Союз	19.7
3. США	1.2
4. Китай	0.4
5. Важко відповісти	20.8
Не відповіли	0.0

z13 Чи брали Ви участь у голосуванні в І турі президентських виборів в Україні 17 січня 2010 р.?

	2010
1. Так	81.6
2. Ні	17.3
3. Не пам'ятаю	1.2
Не відповіли	0.0

z14 Якщо Ви брали участь у голосуванні 17 січня 2010 р., то за кого з кандидатів Ви голосували?

	2010
1. Анатолія Гриценка	0.8
2. Володимира Литвина	1.2
3. Петра Симоненка	1.4
4. Юлію Тимошенко	18.3
5. Сергія Тигіпка	10.8
6. Олега Тягнибока	1.2
7. Віктора Ющенко	2.7
8. Віктора Януковича	36.0
9. Арсенія Яценюка	4.8
10. Інших кандидатів	0.7
11. Не підтримав жодного кандидата	7.1
12. Не пам'ятаю	4.3
Не відповіли	10.7

z15 Чи брали Ви участь у голосуванні в II турі президентських виборів в Україні 7 лютого 2010 р.?

	2010
1. Так	82.1
2. Ні	16.7
3. Не пам'ятаю	1.2
Не відповіли	0.0

z16 Якщо Ви брали участь у голосуванні у II турі 7 лютого 2010 р., то за кого з кандидатів Ви голосували?

	2010
1. Юлію Тимошенко	26.9
2. Віктора Януковича	45.8
3. Не підтримав жодного кандидата	12.3
4. Не пам'ятаю	4.6
Не відповіли	10.4

z17 Якщо в найближчі місяці в Україні відбудуться дострокові вибори Верховної Ради України, то братимете Ви в них участь чи ні?

	2010
1. Так	68.0
2. Ні	14.5
3. Важко відповісти	17.4
Не відповіли	0.1

z18 Якшо Ви братимете участь у голосуванні на дострокових виборах Верховної Ради України, то за яку партію чи блок голосуватимете?

	2010
1. Українську народну партію (Ю.Костенко)	0.2
2. Соціалістичну партію України (О.Мороз)	0.7
3. Партію регіонів (М.Азаров)	28.7
4. Партію "Наша Україна" (В.Ющенко)	1.2
5. Комуністичну партію України (П.Симоненко)	1.7
6. Партію "Фронт змін" (А.Яценюк)	3.8
7. Всеукраїнське об'єднання "Свобода" (О.Тягнибок)	2.3
8. Блок Юлії Тимошенко	12.0
9. Блок Сергія Тигіпка "Сильна Україна"	7.2
10. Блок "Громадська позиція" (А.Гриценко)	0.6
11. Блок Володимира Литвина	0.4
12. Інші партії та блоки	0.7
13. Буду голосувати проти всіх	6.1
14. Важко відповісти	29.7
Не відповіли	4.7

z19 Якою мірою Вас і Вашу сім'ю торкнулася фінансово-економічна криза?

	2010
1. Можна сказати, що катастрофічно	18.6
2. Досить відчутно, але не катастрофічно	60.7
3. Лише трохи	15.8
4. Можна сказати, що практично не торкнулася	4.8
Не відповіли	0.1

z20 Що з перерахованого нижче торкнулося Вас чи кого-небудь із членів Вашої родини під час нинішньої економічної кризи в Україні?

	2010
1. Звільнення (скорочення) з роботи	19.2
2. Невиплата чи виплата в неповному обсязі заробітної плати (пенсії)	27.4
3. Труднощі з поверненням взятого в банку кредиту	13.3
4. Труднощі з поверненням свого депозиту з банку	7.2
5. Скорочення споживання продуктів харчування	51.3
6. Зменшення покупок одягу, взуття, інших речей	64.8
7. Зниження якості комунальних послуг (забезпечення гарячою водою, опалення, тощо)	12.2
8. Інше	3.2
9. Нічого не торкнулося	8.6
Не відповіли	0.1

z21 Як часто Ви були вимушені впродовж останніх 12 місяців давати гроші, подарунки, надавати послуги посадовим особам, від яких залежало вирішення невідкладних питань Вашого життя?

	2010
1. Часто	3.4
2. Іноді	19.0
3. Потрібно було б, але я не вмію	5.9
4. Не давав, бо не було потреби	44.6
5. Не давав, бо я проти цього	26.8
Не відповіли	0.3

z22 Хто здатен найбільш ефективно захищати Ваші права та інтереси?

	2010
1. Родичі та друзі	57.0
2. Місцеві громадські та політичні організації	2.8
3. Місцева влада	7.1
4. Центральна влада	2.8
5. Правоохоронні та судові органи	11.0
6. Міжнародні організації	3.2
7. Впливові бізнесмени, політики, депутати	4.1
8. Кримінальні авторитети	1.9
9. Всі ті, хто за хабарі надасть допомогу	15.5
10. Інше	2.6
11. Важко відповісти	22.2
Не відповіли	0.5

z23 Які форми участі громадян у прийнятті рішень та управлінні на державному та місцевому рівнях Ви вважаєте найбільш ефективними?

	2010
1. Участь у громадських організаціях	26.1
2. Участь у політичних партіях	15.6
3. Представницькі громадські ради при органах державного та місцевого управління	12.8
4. Громадські слухання з приводу соціально значущих проблем	14.3
5. Дослідження громадської думки та її врахування при прийнятті рішень	23.1
6. Обговорення проектів рішень влади у ЗМІ	21.3
7. Діючі «гарячі» телефонні лінії органів влади та управління	27.7
8. Консультації органів влади з незалежними експертами	12.0
9. Збір підписів під колективними петиціями	26.0
10. Участь у мітингах та демонстраціях	25.3
Не відповіли	4.6

z24 Виберіть із наведеного переліку слів ті, які для Вас найбільш тісно пов'язані з образом сучасного українського суспільства? (Відмітьте не більше трьох відповідей)

	2010
1. Тиск	9.7
2. Згуртованість	4.4
3. Убогість	35.7
4. Підйом	3.9
5. Безнадія	52.5
6. Перспектива	11.9
7. Багатство	1.9
8. Розруха	36.4
9. Упорядкованість	2.7
10. Протистояння	24.1
11. Безвихідь	19.7
12. Свобода	7.7
13. Важко відповісти	8.9
Не відповіли	0.1

z25 Які почуття у Вас переважають, коли Ви думаєте про майбутнє України? (Відзначте всі відповіді, що підходять)

	2006	2010
1. Оптимізм	25.5	25.1
2. Байдужість	2.8	2.4
3. Радість	4.8	3.1
4. Безвихідність	11.2	13.3
5. Впевненість	9.8	11.2
6. Розгубленість	16.0	17.1
7. Задовolenня	3.4	3.3
8. Песимізм	7.2	7.8
9. Надія	50.7	56.4
10. Тривога	34.4	29.1
11. Інтерес	17.0	19.7
12. Страх	11.0	16.4
13. Інше	0.5	1.1
14. Важко відповісти	7.1	7.2
Не відповіли	0.1	0.2

z26 Які почуття у Вас переважають, коли Ви думаєте про Ваше власне майбутнє? (Відзначте всі відповіді, що підходять)

	2010
1. Оптимізм	28.3
2. Байдужість	2.0
3. Радість	5.1
4. Безвихідність	6.2
5. Впевненість	14.7
6. Розгубленість	12.1
7. Задовolenня	5.4
8. Песимізм	4.0
9. Надія	58.8
10. Тривога	26.4
11. Інтерес	20.2
12. Страх	12.9
13. Інше	1.2
14. Важко відповісти	8.7
Не відповіли	0.1

z27 Яке з наведених нижче суджень найбільш точно характеризує Ваше життя?

	2010
1. Повноцінне щасливе і комфортне життя	4.5
2. Вільне і творче життя	7.4
3. Живу як дозволяють обставини, живу як прийдеться	59.9
4. Моє життя — безперервна боротьба за виживання	20.7
5. Важко відповісти	7.1
Не відповіли	0.3

z28 У чому Ви вбачаєте сенс життя?
(Відзначте всі відповіді, що підходять)

	2010
1. У душевному спокої, у згоді з самим собою, у єднанні з природою	40.4
2. У реалізації творчих задумів	12.7
3. У досягненні висот професійної кар'єри	13.2
4. У популярності, публічному визнанні своїх заслуг	2.5
5. У сімейному благополуччі, у дітях та онуках як своєму продовженні	69.3
6. У великому коханні до жінки/чоловіка	24.2
7. У соціальній справедливості, громадянській згоді	26.8
8. У демократичному розвитку суспільства	15.7
9. У матеріальному добробуті	53.0
10. У можливості жити зареда власного задоволення	21.7
11. У тому, щоб бути сучасним, опановувати та використовувати нові технології	9.3
12. У тому, щоб успішно планувати та організовувати свої дії	19.6
13. У чомусь іншому	1.6
14. Ні в чому	1.9
15. Важко відповісти	5.6
Не відповіли	0.0

z29 Чим, перш за все, є для Вас оточуючий світ?

	2010
1. Предметом для міркувань	11.8
2. Полем дій, активності	19.3
3. Джерелом задоволення	7.2
4. Місцем мого існування	59.1
5. Джерелом неприємностей	2.3
Не відповіли	0.3

z30 Що більшою мірою допомагає Вам орієнтуватись у житті, розуміти хід подій, приймати правильні рішення? (Відзначте всі відповіді, що підходять)

	2010
1. Думки та досвід друзів і родичів	55.0
2. Особистий досвід	77.1
3. Приклади відомих людей	11.1
4. Преса, радіо, телебачення	25.4
5. Спілкування в Інтернеті	6.1
6. Наукове знання	9.3
7. Правове знання	9.9
8. Твори літератури та мистецтва	6.7
9. Пророкування екстрасенсів та астрологів	1.2
10. Долученість до релігії	10.4
11. Щось інше	0.6
12. Важко відповісти	6.9
Не відповіли	0.2

z31 З яким із наступних суджень Ви, скоріше за все, можете погодитись?

	2010
1. Людина – господар своєї долі	23.4
2. Все в житті залежить від обставин	22.2
3. Все в руках Божих	31.7
4. З будь-якої ситуації можна знайти вихід	21.7
Не відповіли	0.9

Зміст

<i>В.Ворона</i> Клас, що виробляє матеріальне багатство нації	3
---	---

Розділ перший **Соціально-політичні та економічні тенденції суспільних перетворень**

<i>О.Вишняк</i> Довіра до політичних інститутів: поняття, показники та тенденції змін	24
<i>О.Резнік</i> Центральні інститути влади України крізь призму масових настроїв населення	40
<i>І.Бекешкіна</i> Політична диференціація і партійно-політична структура українського суспільства	48
<i>О.Вишняк</i> Дослідження та прогнозування виборів Президента України 2010 р.: проблеми та методичні висновки	61
<i>О.Іващенко</i> Пасивні виборці: нові прояви старих звичок?	82

Є.Головаха, Т.Телічко	
Європейський вибір України у дзеркалі громадської думки ..	90
О.Стегній	
Складові національної безпеки України: можливості соціологічного моніторингу	102
О.Белєнок	
Соціально-структурні чинники ставлення населення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі	112
С.Макеєв	
Соціально-економічна стратифікація в Україні: неадекватні оцінки, хибні пріоритети	119
Д.Александров	
Структурні зміни в уявленнях про домінуючі соціальні групи українського суспільства	128
В.Матусевич	
Соціально-психологічні прояви соціальної стратифікації у регіональному вимірі	136

Розділ другий

Українські реалії в соціальних уявленнях населення

В.Резнік	
Динаміка соціально-економічних ідеологічних уподобань громадян України	146
Л.Амджадін	
Сприйняття економічної кризи в Україні: які соціальні групи є найбільш уразливими?	155
Т. Петрушина	
Сприйняття економічних інститутів громадянами України за умов глобальної кризи	165
К.Грищенко	
Реформи реальні чи віртуальні?	176

О.Симончук Особливості сприйняття класового конфлікту представниками різних соціальних груп	182
І.Буров Задоволеність життям як соціальний індикатор розвитку держави	193
А.Малюк Соціальна якість життя в умовах неоліберальної трансформації	198
В.Смакота Регіональна специфіка якості життя населення України	208
Г.Чепурко, Ю.Привалов Гідна праця: реалії та перспективи	217
Є.Суйменко Рівень задоволеності своєю працею як один із показників якості життя населення України	230
С.Стукало Динаміка самоідентифікації соціального становища працівниками кваліфікованої розумової праці	238
А.Арсенко, Н.Толстих Безробіття в Україні в умовах глобальної фінансово-економічної кризи	244

Розділ третій
Шляхи та форми осмислення перебігу
суспільних трансформацій

Н.Костенко Смислова сегментація соціуму	254
А.Ручка Смисложиттєві орієнтири статусних угруповань соціуму ...	261
О.Злобіна Динаміка образу суспільства та образу власного життя у масовій свідомості	272

<i>Т.Загороднюк</i>	
Соціально-психологічний стан населення України	282
<i>А.Зоткін</i>	
Орієнтація на внутрішні ресурси як складова потенціалу українського суспільства	289
<i>Н.Ходорівська</i>	
Суспільна свідомість українців: деякі особливості рефлексії	297
<i>Ю.Саєнко</i>	
Моделі життєдіяльності	308
<i>Н.Соболева</i>	
Інтернальність/екстернальність як життєвої стратегії особистості	319
<i>М.Паращевін</i>	
Гедоністичні цінності у свідомості населення України	330
<i>Л.Скокова</i>	
Продуктування смислів у практиках святкування	339
<i>Р.Шульга</i>	
Телебачення як транслятор смислів: формування ціннісного простору	349
<i>Н.Бойко</i>	
Українці в Інтернеті: інтереси та пріоритети використання мережі	356
<i>О.Гончарук</i>	
Інтернет-простір поселенських структур в Україні	364

Розділ четвертий

Соціокультурне поле суспільної регуляції й саморегуляції: проблеми, чинники, тенденції змін

<i>І.Мартинюк</i>	
Ставлення молоді до суспільних проблем і перспектив	373

<i>Л.Аза</i>	
Смислова зумовленість національно-просторової ідентифікації молоді в Україні	380
<i>К.Іващенко</i>	
Соціальні перспективи подовження пенсійного віку в Україні	386
<i>І.Прибиткова</i>	
Український селянин у просторі нерівних можливостей ..	393
<i>О.Іваненко</i>	
Соціальнобеззахисне українське селянство	403
<i>В.Тарасенко, М.Сакада</i>	
Стратегії реформування системи соціального захисту в Україні	411
<i>В.Пилипенко</i>	
Взаємовідносини лікаря і пацієнта за ринкових реалій	424
<i>Л.Бевзенко</i>	
Релігійність як фактор регуляції соціальної поведінки	431
<i>О.Козловський</i>	
Рівень релігійності та конфесійна структура областей України (соціологічний вимір)	441
<i>М.Шульга</i>	
Динаміка використання української і російської мов у сімейному спілкуванні	449
<i>Ю.Саєнко, Н.Ходорівська</i>	
Атомна енергетика України: ставлення українського загалу	459
<i>М.Шульга</i>	
Чи по-новому править нова влада? (Замість післямови) ...	467
Додаток	
Результати національних моніторингових опитувань 1992–2010 років	481

Contents

<i>V.Vorona</i>	
Class that produces material richness of the nation	3

Chapter One **Social, Political and Economic Tendencies of Social Changes**

<i>O.Vyshniak</i>	
Trust in political institutions: notions, indexes and transformation tendencies	24
<i>O.Reznik</i>	
Central power institutes of Ukraine through the mass moods of people	40
<i>I.Bekeshkina</i>	
Political differentiation and the party-political structure of Ukrainian society	48
<i>O.Vyshniak</i>	
Research and prognoses on the presidential election of 2010 in Ukraine: aspects and methodological conclusions	61
<i>O.Ivaschenko</i>	
Passive electors: new manifestation of old habits?	82

<i>Ye.Golovakha, T.Telichko</i>	
European choice of Ukraine reflected in the public opinion....	90
<i>O.Stegniy</i>	
Components of the national safety of Ukraine: possibilities of sociological monitoring	102
<i>O.Belenok</i>	
Social and structural factors of people's attitudes to the idea of Ukrainian joining the union of Russia and Belarus.....	112
<i>S.Makeev</i>	
Social and economic stratification in Ukraine: inadequate estimations and false priorities	119
<i>D.Aleksandrov</i>	
Structural changes in ideas about dominating social groups in Ukrainian society	128
<i>V.Matusevych</i>	
Social and psychological manifestation of social stratification in the regional dimension.....	136

Chapter two
Ukrainian reality in social ideas of people

<i>V.Reznik</i>	
Dynamics in social and economic preferences of Ukrainian citizens	146
<i>L.Amdjadin</i>	
Perception of economic crisis in Ukraine: which social groups suffer more?	155
<i>T.Petrushyna</i>	
How Ukrainian people perceive economic institutes under the global crisis	176
<i>K.Gryschenko</i>	
Are reforms real or virtual?	176

<i>O.Symonchuk</i>	
Perception of the class conflict by representatives of various social groups	182
<i>I.Burov</i>	
Happiness with life as a social indicator of the state development	193
<i>A.Maliuk</i>	
Social quality of life under neo-liberal transformation	198
<i>V.Smakota</i>	
Regional specific features of the life quality of Ukrainians	208
<i>G.Chepurko, Yu.Privalov</i>	
Decent work: reality and prospects	217
<i>Ye.Suimenko</i>	
Level of satisfaction with own work as an indicator of the life quality of Ukrainians	230
<i>S.Stukalo</i>	
Dynamics in self-identification of social position by workers of qualified intellectual labour	238
<i>A.Arseenko, N.Tolstykh</i>	
Unemployment in Ukraine under the global financial and economic crisis	244

Chapter three
Ways and Kinds
of Social Transformations Comprehension

<i>N.Kostenko</i>	
Sense segmentation of society	254
<i>A.Ruchka</i>	
Life sense orientation of the status groups in society	261
<i>O.Zlobina</i>	
Dynamics in images of society and own lives in the mass consciousness	272

<i>T.Zagorodniuk</i>	
Social and psychological condition of Ukrainian people	282
<i>A.Zotkin</i>	
Orientation to the inner resources as a component of the Ukrainian society potential	289
<i>N.Khodorivska</i>	
Social consciousness of Ukrainians: features of reflexion	297
<i>Yu.Saenko</i>	
Models of life	308
<i>N.Soboleva</i>	
Internal and external character as a factor of personal life strategy	319
<i>M.Paraschevin</i>	
Hedonic values in the consciousness of Ukrainians	330
<i>L.Skokova</i>	
Production of senses in festivity practices	339
<i>R.Shulga</i>	
Television as a sense translator: formation of the value space	349
<i>N.Boiko</i>	
Ukrainians in the internet: interests and priorities of the net use	356
<i>O.Goncharuk</i>	
Internet space of the settlement structures in Ukraine	364

Chapter four

Social and Cultural Field of Social Regulation and Self-Regulation: Aspects, Factors and Tendencies in Changes

<i>I.Martyniuk</i>	
Attitudes of the youth to social issues and prospects	373

<i>L.Aza</i>	
Sense substantiation of national and space identification of Ukrainian youth	380
<i>K.Ivaschenko</i>	
On those who are “over”: social perspectives of pension age increase in Ukraine	386
<i>I.Prybytkova</i>	
Ukrainian peasants in the space of unequal possibilities	393
<i>O.Ivanenko</i>	
Socially unprotected Ukrainian peasants	403
<i>V.Tarasenko, M.Sakada</i>	
Reform strategies for the system of social protection in Ukraine	411
<i>V.Pylypenko</i>	
Doctor-patient inter-relations under the market reality	424
<i>L.Bevzenko</i>	
Religious belief as a factor for regulation of social behaviour ..	431
<i>O.Kozlovskyy</i>	
Level of religious belief and the confession structure of Ukrainian oblasts (sociological dimension)	441
<i>M.Shulga</i>	
Dynamics in Ukrainian and Russian language use in the family communication	449
<i>Yu.Saenko, N.Khodorivska</i>	
Nuclear Power in Ukraine: attitudes of Ukrainians	459
<i>M.Shulga</i>	
Does the new power rule in a new way? (Instead of an afterword)	467
Application	
Results of the National Monitoring, 1992–2010	481

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО 1992–2010
Соціологічний моніторинг
(українською мовою)

За редакцією

доктора економічних наук **В.Ворони**,
доктора соціологічних наук **М.Шульги**

Відповідальний редактор *Н.Соболева*,
І.Мартинюк
Відповідальна за випуск *Т.Загороднюк*
Редактор *О.Кузьміна*
Комп'ютерна верстка *І.Данилюк*,
О.Соколова

Підписано до друку 8.12.2010 р. Формат 60x84/16. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 40. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макету, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ "Фоліант"
04176, Київ-76, вул. Електриків, 26.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)